

**КАЗАХСКИЙ ГУМАНИТАРНО-
ЮРИДИЧЕСКИЙ
ИННОВАЦИОННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
KAZAKH HUMANITARIAN-
JURIDICAL INNOVATION
UNIVERSITY**

**КУЗБАССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ Т.Ф.ГОРБАЧЕВА**

**T.F.GORBACHEV KUZBASS STATE
TECHNICAL UNIVERSITY**

**«ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ
ЖАҒДАЙЫНЫҢ ДАМУЫ: ТЕОРИЯСЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

IV-ші Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

**МАТЕРИАЛДАРЫ
29-30 сәуір 2020 жыл**

МАТЕРИАЛЫ

IV -ой Международной научно-практической конференции

**«СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК И
ЭКОНОМИКИ: ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ»**

29-30 апреля 2020 года

MATERIALS

Of the IV -d International scientific and practical conference

**«MODERN STATUS OF THE DEVELOPMENT OF TECHNICAL SCIENCES AND
ECONOMICS: THEORY AND PROBLEMS»**

29-30 april, 2020

Кемерово-Семей, 2020

УДК 378 :33
ББК 74.58 :65
С 56

Под общей редакцией доктора профессора Ш.А. Курманбаевой

Ответственный редактор: доктор PhD, М.Б. Молдажанов

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК И ЭКОНОМИКИ: ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ [текст]: материалы IV-й Международной научно-практической конференции / под общ. ред. проф. Ш.А. Курманбаевой – Семей: «ИД Интеллект», 2020. – 340 с.

ISBN 978-601-7096-39-7

В сборнике включены доклады участников Международной научно-практической конференции, в том числе ученых Кузбасского Государственного Технического Университета имени Т.Ф.ГОРБАЧЕВА (Кемерово, РФ) и ВУЗов Казахстана. Тематика докладов посвящена актуальным проблемам современного состояния и развития техники и экономики, в том числе гуманитарных наук и юриспруденции.

Адресуется научным сотрудникам, преподавателям, аспирантам, магистрантам и студентам ВУЗов, а также практическим работникам.

УДК 378 :33
ББК 74.58 :65

Редакционная коллегия:

Н.В. Кудреватых, В.Г. Михайлов, Т.А. Тюленева,
В.В. Пуричи, Р.Ш Тахтаева, А.А. Касымова

*Редакционная коллегия не несет ответственности за содержание
представленных авторами тезисов*

ISBN 978-601-7096-39-7

© Кузбасский государственный
технический университет имени Т.Ф.
Горбачева, 2020
© Казахский гуманитарно-
юридический
инновационный университет, 2020

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

**Направление 1 - Современное состояние и проблемы развития финансовой системы
Республики Казахстан**

**Направление 2 - Обеспечение устойчивости социально-экономического роста как
фактор развития человеческого потенциала**

Алалыкина Н.В. СОТ-САЛЫҚ САРАПТАМАЛАРЫН ЖҮРГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	9
Алалыкина Н.В. РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ	12
Алалыкина Н.В. БАНК КАРТАЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛҒАН АСА ІРІ АЛАЯҚТЫҚТЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	15
Алалыкина Н.В. РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР	17
Винникова Е.В. ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ РЕСЕЙДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЭКСПОРТТЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ РЕЖИМДЕРІН	20
Винникова Е.В. ТРАНСФЕРТТІК БАҒА БЕЛГІЛЕУДІ САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	23
Винникова Е.В. ЕСЕПТІЛІКТІ БҰРМАЛАУДЫ АНЫҚТАУ ТӘСІЛДЕРІН ДАМЫТУ	26
Винникова Е.В. РЕСЕЙДЕ КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ.....	28
Гарцунович М.К. САЛЫҚ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	31
Гарцунович М.К. КАПИТАЛДЫҢ ШЕТЕЛГЕ ШЫҒУЫ САЛАСЫНДАҒЫ ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУ ТЕТІГІН ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	33
Гарцунович М.К. СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫН ЖЕТІЛДІРУ	37
Гарцунович М.К. РЕСЕЙДЕ КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ТӘУЕКЕЛДЕРІ.....	39
Дубова Н.А. РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	43
Дубова Н.А. БУХГАЛТЕР-САРАПШЫ ЖӘНЕ СОТ ТЕКСЕРУШІСІНІҢ ҚҰЗЫРЕТІН БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІН ЖЕТІЛДІРУ	45
Дубова Н.А. РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	48
Кряхтунова К.С. БЮДЖЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРДЕ ІШКІ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	51

Кряхтунова К.С. БИЗНЕСТІ РЕЙДЕРЛІК БАСЫП АЛУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ.....	53
Кряхтунова К.С. ШАҚТЫЛАРДАҒЫ ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ РЕСЕЙДЕ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ	55
Любосеева В.Н. РЕСЕЙДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ МУНИЦИПАЛДЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІ	58
Любосеева В.Н. МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУ ШАРТТАРЫ.....	60
Любосеева В.Н. РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДА ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫ НОРМАТИВТІК РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ.....	62
Тузовская О.С. КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ӨЛЕМДІК БАСҚАРУ СТАНДАРТТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ҮРДІСТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ	64
Тузовская О.С. РЕСЕЙДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫ НОРМАТИВТІК- ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	67
Тузовская О.С. РЕСЕЙДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ТАМАҚТАНУ КӘСІПОРЫНДАРЫНДА CAROLD ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	69
Тумашова В.В. КЕДЕН ІСІ САЛАСЫНДА КОМПЛАЕНС-БАҚЫЛАУ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІН БАҒАЛАУ	71
Тумашова В.В. ҚАЗІРГІ РЕСЕЙ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ КӨЛЕҢКЕЛІ ҚАТЫНАСТАРДЫ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ	74
Чинахова В.С. РЕСЕЙДЕГІ МУНИЦИПАЛДЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	76
Чинахова В.С. КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ АЛАЯҚТЫҚТЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	79
Штуккерт Т.А. МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ.....	81
Штуккерт Т.А. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖОЛМЕН АЛЫНҒАН МҮЛІКТІ ЖАРИЯ ЕТУ ТУРАЛЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	84
Штуккерт Т.А. РЕСЕЙДЕГІ КОМПЛАЕНС-БАҚЫЛАУДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ	86
Штуккерт Т.А. РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДА ӨНДІРІС ҚАУПСІЗДІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	89
Шәріпханов Е. Ә. ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ РОЛІ.....	92

Файзуллина Н. С. САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАР АРҚЫЛЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН МЕХАНИЗМДЕРІ.....	98
Сабенов Н.Н. СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ	104
Кульжабаев Т.Б. ОЦЕНКА УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЯ	107

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Направление 3 - Механизмы, гарантии реализации и защиты прав граждан РК в контексте Стратегии 2050

Кржибаев А., Смоилов С. Ж. РАЗВИТИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ ПРАВОВОЙ АСПЕКТ.....	113
Кржибаев А., Смоилов С. Ж. К ВОПРОСУ О ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМАХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	116
Каражанов М.Д., Адильжанов Д.С. ВОЗМОЖНОСТИ РАСШИРЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮРИСДИКЦИИ СУДЕБНЫХ ОРГАНОВ	118
Каражанова Ж.К., Рахметуллина Н.Е. ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ.....	124
Каражанова Ж.К., Чотчаев Р.К. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	129

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Направление 4 - Современные проблемы и перспективы развития цифровых технологий

Насымхан Д.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК	135
--	-----

Направление 5 – Размножение растений, распространенных в Семейском регионе путем микроклонирования

Қазиева Ж. А. САСЫҚ МАРАЛОТЫ (THALICTRUM FOETIDUM L) ӨСІМДІГІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘРТҮРЛІ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ	138
Бауыржанова А. Ө. ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҚСАТТАҒЫ СҮТҚЫШҚЫЛДЫ СУСЫННЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	141
Куралова А. Н. ЖАБАЙЫ ӨСІМДІКТЕРДЕН ҚҰРҒАҚ ЖӘНЕ СУЛЫ АШЫТҚЫЛАРДЫ АЛУ	145

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Направление 6 – Актуальные проблемы гуманитарных наук и образования

Ismailova Gainigul, Semeikhanov Azat PODCASTING AS A MEANS FOR STUDYING A FOREIGN LANGUAGE	148
Зиядин М.Т. 1930-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР	152
Оразбаева Е.Е. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕ НЕМІС ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ..	154
Оразбаева Е.Е. XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ НЕМІС ЖӘНЕ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ, МИГРАЦИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ.....	158
Исина Б. К. ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИНФОРМАЛДЫ-МЕДИАЛЫҚ БІЛІМДЕНУ ЖАҒДАЙЫН ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДА ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ.....	163
Исина Б. К. ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИНФОРМАЛДЫ-МЕДИАЛЫҚ ОҚУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӘНІ	166
Акманова Г.Р., Кабдылашим А.Д. БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	169
Кизаметдинова А.Б. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНОГО СТРЕССА У СТУДЕНТОВ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ	172
С.А.Койжайганов БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ	175
Акманова Г.Р., Кубашев А.Ж ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ АЙМАҚТЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ.....	178
Акманова Г.Р., Кубашев А.Ж ТҰЛҒАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ СФЕРАСЫНЫҢ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	181
Сапарғалиева А.Ш. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҚСАТЫ РЕТІНДЕ.....	184
Акманова Г.Р., Смайлханова Б.А. СТУДЕНТТЕРДІ ОТБАСЫН ҚҰРУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	187
Еділбекова Н.Е. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОФИЛАКТИКИ СТРЕССА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	190
Серікбекова Н.С. КОММУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ СТУДЕНТТІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	193
Серікбекова Н.С. ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС ӨНЕРІ КОМУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІҢ НЕГІЗІ	196
Токтарханов А.М. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	199
Абишева Ш.М. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРЫ	202

Ережелова Ж.А.	ИЗУЧЕНИЕ ВОЗРАСТНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	205
Куанышқызы Н.	КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПСИХОЛОГА.....	208
Мельницкий В.С.	РАЗВИТИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О МОТИВАХ И МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ	211
Смагулова Г.К.	ЛИДЕРСТВО В ПРОБЛЕМАТИКЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	214
Халетов Е.Т.	СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОЗИЦИИ СТУДЕНТА-ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ	217
Халетов Е.Т.	ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ СТУДЕНТОВ – ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ	220
Альжанова М.О.	ШОРТАНБАЙ – АКЫН И АБАЙ: К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМАХ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВА В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	223
Алкенова Г.Т.	РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА	226
Садвакасова Т.С.	ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОВЕСТИ М.МАГАУИНА «КИПЧАКСКАЯ КРАСАВИЦА»	230
Байтусова А.	О РАБОТЕ И.А. БУНИНА НАД ПЕРЕВОДОМ «ПЕСНИ О ГАЙАВАТЕ» Г. ЛОНГФЕЛЛО	233
Жолдина Н.К.	«МЫСЛЬ СЕМЕЙНАЯ» В РОМАНЕ ТОЛСТОГО «АННА «КАРЕНИНА»: К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЛЮБОВНОГО КОНФЛИКТА...237	
Искакова З.Р.	АУДИРОВАНИЕ КАК КОМПОНЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ	240
Кабдуллаева А.Р.	МИФОЛОГИЯ КАК ПРИЕМ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»	244
Кенесов Е.К.	ПОНИМАНИЕ РЕЧЕВОГО ЖАНРА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ	247
Талдыбаева А. К.	ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	250
Торбекова Т.С.	ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМИКИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА	253
Тюлеуханова А.С.	ОСОБЕННОСТИ НЕКООПЕРАТИВНОГО ОБЩЕНИЯ В БЫТОВОЙ СФЕРЕ	257
Тюлеуханова А.С.	НЕКООПЕРАТИВНОЕ ОБЩЕНИЕ И КОММУНИКАТИВНАЯ НЕУДАЧА	262
Абдрахманова А.К.	ТЕРМИНОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР	267
Билялова А.Ж.	М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМАНЫҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БҮГІНГІ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ.....	270

Билялова А.Ж.	
М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУ ДЕНГЕЙІ.....	274
Болатханов Е	
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС .	277
Даниянова А.К.	
«ЕДІГЕ БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ СЮЖЕТТІК-МОТИВТІК ЖЕЛІЛЕРІ.....	279
Даниянова А.К.	
ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	282
Жакупов Е.Ө.	
СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНАН ШЫҚҚАН БАСЫЛЫМДАРДЫҢ РЕДАКТОРЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛШІЛЕРІ.....	285
Имаханова Н.Н.	
ЗЕЙНОЛЛА СӘНІКТІҢ «ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫ» АТТЫ ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕГІНІҢ МАҢЫЗЫ.....	288
Қабышев Т.Б., Нурпеисова А. Ж.	
ЖЫРАУЛЫҚ ПОЭЗИЯНЫҢ ЖАНРЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ	291
Қабышев Т.Б., Нурпеисова А. Ж.	
ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ (ХҮ-ХҮІІІ.Ғ.)	
Қабышев Т.Б., Дүйсембаев Д.	
ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ Б.КЕНЖЕБАЕВ ҰСТАНЫМДАРЫ	299
Камильқызы Е	
М.ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИНДИВИДУАЛЬДЫ АВТОРЛЫҚ МЕТАФОРЛАР.....	303
Қоңырбекова Ш.М.	
БЫБРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ.....	305
Қоңырбекова Ш.М.	
Ы.АЛТЫНСАРИН –ҚАЗАҚ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ.	308
Қабышев Т.Б., Дүйсембаев Д.	
Б.КЕНЖЕБАЕВ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ .	311
Молдағалиева З.С.	
ТОЙ АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ	315
Мүрсәлім Г.О.	
ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДА МИФОПОЭТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	317
Нұрмұхаметова Ж.Д.	
СИНОНИМДЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	320
Сансызбаева Қ.С.	
МОДУЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	323
Сарқытбекова Л.С.	
ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҒЫРТУ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМДАРДАН БАСТАЛАДЫ.....	326
Сарқытбекова Л.С.	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРІНДЕГІ СҮТ ТАҒАМДАРЫНА ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	330
Сарсембаева С.А.	
МАМЫРСУ ӨҢІРІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	333
Төлегенова Ж.Т.	
СЫН ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ	337

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

**Направление 1 - Современное состояние и проблемы развития
финансовой системы Республики Казахстан**
**Направление 2 - Обеспечение устойчивости социально-экономического
роста как фактор развития человеческого потенциала**

Алалыкина Н.В.

СОТ-САЛЫҚ САРАПТАМАЛАРЫН ЖҮРГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Қазіргі уақытта мемлекеттің басты міндеттерінің бірі елдегі қолайлы экономикалық жағдайға қол жеткізу болып табылады. Көрсетілген міндетті шешу соңғы кезекте мемлекет бюджетіне салықтар мен алымдардың тұрақты түсуі есебінен қамтамасыз етіледі. Алайда, аталған мәселені шешу кезінде кейбір проблемалар туындайды. Атап айтқанда, тіркелген салық қылмыстарының саны өсуде деп тіркейтін қылмыстық статистика осыны куәландырады. Ресей Федерациясының ҚК 198-199-бабында қарастырылған анықталған салық қылмыстарының саны 2018 жылы 2,68%-ға (9283) өсті. Сонымен қатар, егер 2016 жылғы көрсеткіштерді талдасақ, салық қылмыстарының саны 50% - ға өскенін байқауға болады. Мысалы, 2018 жылдың ортасынан бастап Ресей Федерациясының ҚК 198, 199.1 баптарын қолдану мақсатында ірі және аса ірі залал сомасы айтарлықтай ұлғайтылды, сондай-ақ пайыздық қатынаста белгіленген ірі және аса ірі залал өлшемдері ұлғайтылды. 2016 жылы салық және тергеу органдарының өзара іс - қимылы нәтижесінде 1781 қылмыстық іс қозғалды (2017 жылы-1826 қылмыстық іс, яғни 2,5% - ға артық). Осылайша, 2018 жылы салық органдарының 29,6% материалдары бойынша ғана қылмыстық іс қозғалды (2017 жылы - 26,1% - дан). Ресей Федерациясы СК нормаларына қабылдау мен түсіндірудің күрделілігі тән болғандықтан, салық қылмыстары туралы қылмыстық істерді тергеу мен қарау арнайы білімді пайдаланбай мүмкін емес [1].

Қылмыстық істердің зерттелген материалдары көбінесе сот-экономикалық және сот-бухгалтерлік сараптамалар жүргізілетінін көрсетті. Сарапшылардың алдына қойылған мәселелердің сипаты мен мазмұны іс жүзінде бірдей. Іс жүзінде тергеушілер сарапшылардың алдына салық төлеушінің іс-әрекетін құқықтық саралауға қатысты мәселелерді қойған жағдайлар кездеседі, бұл ҚІЖК нормаларына қайшы келеді. Мысалы, қылмыстық істердің біреуі бойынша тергеуші сарапшының алдына мынадай

сұрақ қойды: "2016-2018 жж. жеке кәсіпкер Р. қызметінде салық, сондай-ақ бюджеттен тыс қорларға сақтандыру жарналарын төлеуден жалтару фактілері бар ма?». Тергеушінің мұндай мәселелерді сарапшыға қоюы мынадай негіздер бойынша заңсыз. Біріншіден, бұл жағдайда сарапшы салық салу саласында арнайы білімі бар, ал салық заңнамасы "салық төлеуден жалтару" деген терминді білмейді. Өз құзыреті шеңберінде әрекет ете отырып, сарапшының салық салу саласына қатысты емес мәселелерді шешуге құқығы жоқ. Екіншіден, сарапшының күдіктінің іс-әрекетіне қылмыстық-құқықтық біліктілік беруге құқығы жоқ.

Сарапшының қате қорытындысы айыптау үкімінің негізіне жатпауы үшін ҚІЖК нормалары күдіктінің құқықтарын қорғаудың іс жүргізу тетіктерін көздейді. РФ ҚІЖК 206 күдіктіге, айыпталушыға, оның қорғаушысына танысу үшін ұсынылады. Егер сараптамалық қорытындыда танысқан кезде қателер анықталса, онда ст. 207 ҚР ҚІЖК нормалары қолданылуы мүмкін. Сонымен, РФ ҚІЖК 207 бабының 1 бөлігіне сәйкес, анық немесе толық жеткіліксіз болған жағдайда, сондай-ақ қылмыстық істің бұрын зерттелген мән-жайларына қатысты жаңа сұрақтар туындаған кезде қосымша сот сараптамасын тағайындау туралы өтініш жасау қажет, оны жүргізу сол немесе басқа сарапшыға тапсырылатын болады.

Сондай-ақ ҚІЖК-нің 207-бабының 2-бөлігі сарапшы қорытындысының негізділігіне күмән туындаған не оны жүргізу басқа сарапшыға тапсырылатын қайталама сараптама мәселелері бойынша оның қорытындыларына қайшы келген жағдайларда қайтадан сараптама жүргізу мүмкіндігін көздейді. Егер тергеуші қосымша немесе қайта сараптама жүргізуден бас тартса, оның әрекеттері РФ ҚІЖК 16-тарауының тәртібінде шағым жасалуы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, көбінесе салық сараптамасы қылмыстық іс бойынша негізгі дәлел болып табылады, өйткені салық қылмыстарын тергеу арнайы салық білімдерін пайдаланбай мүмкін емес. Салық қылмыстарын ашу және дәлелдеу сәттілігі сарапшының кәсібилігіне де байланысты болады, ол тергеушіге одан әрі тергеу үшін заңдық маңызы бар құжаттар шеңберін анықтауға көмектеседі және сарапшыға сұрақтардың дұрыс қойылуына.

Сондай-ақ, комиссиялық сараптамаға ерекше назар аудару керек. Комиссиялық салық сот сараптамасының ерекшелігі оның объектілерін зерттеуді зерттеудің барлық сатыларында өздерінің іс-әрекеттерін келісе отырып, сарапшылар тобы бірлесіп жүргізеді. Осындай бірлескен зерттеу сараптама объектілеріне — салық құжаттарын, қажет болуы мүмкін, себебі қаржылық операциялар бөлек бір ұжым бір-бірімен байланысты, және, көбінесе, мүмкін емес бағасын жеке-жеке немесе өзара бөлінуі әртүрлі сарапшылар.

Кешенді сот сараптамасын ұйымдастыру проблемасын қарастыра отырып, мұндай сараптама объектілерді Сарапшылар бойынша бөлуден емес, бір объектіні бірнеше сарапшымен бірлесіп зерттеуден тұрады. Мысалы, салықтық есепке алу бағдарламасының базасы бар бағдарламалық қамтамасыз етуге сараптама жүргізу кезінде компьютерлік-техникалық

сараптама қызметкері деректерді іздеу үшін мамандандырылған әдістерді қолданады, ал "салықтық" сарапшы бұл деректерді түсіндіреді. Салықтық сот сараптамасы үшін зерттелетін материалдарды дайындаудың осындай қиындықтарын ескере отырып, оның объектілерінің жеткілікті болуы мәселесін зерттеудің дайындық сатысында қойған жөн (осы объектілердің тізбесін айқындау кезінде).

Сот салық сараптамасының нәтижелерін дұрыс бағалау және пайдалану үшін тергеу (сот) сот салық сараптамасы сарапшысының қорытындысына қандай талаптар қойылуға тиіс және қайта сараптама тағайындау үшін қандай сараптамалық қателер негіз болуы мүмкін екенін білу қажет. Салық және салық заңнамасы саласында арнаулы білімі жоқ тергеуші (сот) сарапшының қорытындысын объективтілік және нақтылық мәніне толық көлемде бағалай алмайды. Бұл жағдайда маманды тарту ұсынылады.

Маман айғақтар мен консультациялар беру арқылы тергеу мен сотқа: заттай дәлелдемелердің жеткіліктілігі ("сараптамаға ұсынылған және сарапшылар зерттеген объектілер қорытынды беру үшін жеткілікті болды ма?"); ғылыми және әдістемелік негізділік ("сарапшылардың қорытындылары негізді болып табыла ма, сарапшы жүргізген зерттеулерге осы қорытындылар сүйенеді ма, қылмыстық іс жүргізу заңнамасы мен сот сараптамасының жалпы теориясы қалай талап етеді?»; сот сараптамасы қорытындысының сот сараптамасының жалпы теориясының талаптарына және зерттеу объектісіне қатысты сот-сараптамалық экономикалық зерттеудің жалпы әдістемелік ұсынымдарына, сот сарапшысы құзыретінің шегіне, сарапшылар қорытындыларының ғылыми ережелермен негізділігіне сәйкес келуі.

Маманның көмегі қорытындының әдістемелік мазмұнына ғана қатысты болуы тиіс. Салық сараптамасын жүргізу кезінде жиі жол берілетін типтік қателер іс жүргізу және "іс-әрекет" сипатында болады. Кейбір жағдайларда гносеологиялық қателерге (логикалық және нақты) жол беріледі. Осы қателіктерге жол беру мүмкіндігін есепке алу, сарапшылардың біліктілігін арттыру сараптама жүргізу кезінде оларды одан әрі болдырмауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Голикова В.В. Особенности назначения судебной налоговой экспертизы // Материалы круглого стола «К 90-летию со дня рождения Р. С. Белкина». М.: МГЮА им. О. Е. Кутафина, 2019. С. 52-58.

2. Воронин М.И. Судебно-налоговая экспертиза как самостоятельный род судебно-экономической экспертизы, назначаемой по уголовным делам о налоговых преступлениях // Актуальные проблемы российского права. 2008. № 3 (8).

3. Кучеров И.И. Налоговые преступления: учебное пособие. Москва, 1997. С. 152.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru

Валюталық реттеу мен валюталық бақылаудың нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру-бұл елдегі валюталық қатынастардың даму қарқынымен айқындалатын және елдің кредит-қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге және ұлттық валютаны қорғауға бағытталған мемлекеттік экономикалық және валюта саясатының стратегиясымен айқындалатын объективті процесс. Валюталық заңнаманы құқықтық реттеудің мәні Ресей Федерациясында валюталық операцияларды жүзеге асыру қағидаттары, валюталық реттеу органдарының, сондай-ақ валюталық бақылау органдары мен агенттерінің құқықтық мәртебесі, резиденттер мен резидент еместердің валюталық құндылықтар мен РФ валютасын иелену, пайдалану, билік ету және т. б. саласындағы құқықтары мен міндеттері болып табылады.

Осы проблеманы шешу үшін валюталық реттеу мен валюталық бақылаудың қолданыстағы заңнамасына өзгерістер енгізу, сондай-ақ олқылықтар мен қайшылықтарды жою, оны неғұрлым түсінікті және мағынасыз ету, мүмкіндігінше басқа нормативтік-құқықтық актілерге сілтемелер санын жою талап етіледі. Сондай-ақ, оны тек осы саладағы мамандар үшін ғана емес, СЭҚ қатысушылары үшін де ақпараттық қолжетімді ету. Өйткені, көбінесе валюта заңнамасын бұзу СЭҚ-қа қатысушылардың нормативтік-құқықтық актіні түсіндіруді дұрыс түсінбеуіне байланысты болып отыр. Сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар үшін қолжетімді деңгейде заңнамалық база жасай отырып, құқық бұзушылықтар саны да азайуы мүмкін, ал мұндай жағдайда мемлекеттің валюталық саясаты тұтастай алғанда тұрақты сипатқа ие болады.

Құқық бұзушылықтар қолданыстағы заңнаманы білмеумен ғана емес, сондай-ақ көптеген заңды тұлғаларда сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыруға ішкі бақылаудың нақты ұйымдастырылған тетігінің болмауымен де өте жиі байланысты. Бұл жағдайда валюталық бақылау органдары мен агенттері СЭҚ қатысушыларымен белсенді түсіндіру жұмыстарын жүргізеді. Мұның бәрі валюталық заңнаманың сақталуына тиісті ішкі бақылауды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тетіктерді құру мақсатында қажетті білімді қалыптастыру үшін жасалады.

РФ капиталының едәуір санын шетелге шығару мәселесіне келетін болсақ, мұнда келесі шараларды ұсынуға болады. Бірінші кезекте РФ ақша

қаражатын шетелге өткізу бір күндік фирмалармен және көлеңкелі арналармен күрес әдістерін күшейту қажет.

Кеден органдарының жұмыс тәжірибесі сыртқы сауда валюталық операцияларын жалған кәсіпорындар жиі жүзеге асыратынын көрсетіп отыр. Заңды тұлғаларды тіркеудің қол жетімділігі мен қарапайым процесі, сондай-ақ осындай құрылтайшыларды есепке алу мен бақылаудың болмауы, мұның бәрі кеден баждары мен салықтарын төлегеннен гөрі жаңа кәсіпорын құрудың тартымды арзан шарттарын жасайды. Бұл кәсіпорындар ірі бір реттік сыртқы сауда валюталық операцияларды жүзеге асыру үшін жиі құрылады. Сыртқы экономикалық қызметке бір күндік фирмалардың қатысуы ел экономикасына кері әсерін тигізеді.

РФ-дан ақша қаражатын шығарудың сұр схемалары бар соғысты үкімет бұрыннан бері жүргізіп келеді. Мұндай бұзушылықтарға қарсы күресте заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу туралы заңнаманы жетілдіру жолымен фирмалар қызметінің рұқсат беру рәсімін қатаңдату елеулі рөлге ие болар еді. Кеден органдарының өкілдерін валюталық және кеден заңнамасын бұзушы кәсіпорындардың тарату комиссияларының құрамына енгізу, тәртіп бұзушыларда тексеру нәтижелері актісіне қол қоюдан немесе әкімшілік ережелерді бұзғаны үшін кәсіпорынды ресми түрде тарату жолымен айыппұл төлеуден аулақ болу мүмкіндігі аз болуы үшін пайдалы болар еді.

Резиденттердің Ресей Федерациясынан тысқары жерлерге электрондық карточкаларда әкететін валютаға қатысты валюталық бақылау шараларының болмауы проблемасын шешу үшін кеден бекеттерін электрондық банк карталарын және тиісінше ондағы ақшалай қаражатты бақылаудың тиісті құрылғыларымен қамтамасыз ету қажет. Мұндай қамтамасыз ету үшін арнайы терминал құру қажет, ол шетелге шығатын жеке тұлғаның картасындағы шот жағдайын білуге мүмкіндік береді. Мұндай терминалды мынадай функциялармен жабдықтауға болады: ақша қаражатының бар-жоғына банк картасын тексеру; әкетілетін валютаның асып кеткен лимитін анықтау; лимиттен асып кеткен ақша қаражатының мөлшері, төлеуге жататын кедендік баждардың мөлшері, күні, кеден бекетінің атауы туралы мәліметтерді қамтитын түбіртекте беру.

Бұл проблеманы шешу қандай да бір дәрежеде біздің елден капиталдың жылыстауын қысқартады, бұл оның қолайлы экономикалық даму деңгейін арттырады және мемлекеттің шетелдік кредиттерге тәуелділігін азайтады.

Әрине, валюталық заңнаманың ең ірі масштабты құқық бұзушылығы валюталық түсімнің түсуі болып табылмайды. Валюталық түсімді репатриациялау туралы талап-бұл валюталық шектеулердің бір түрі. Қазіргі уақытта барлық валюталық шектеулерден іс жүзінде ең көп мәселелер валюта түсімін репатриациялау туралы талапты тудырады.

Іс жүзінде тауарлардың экспорты кезінде валюталық бақылауды кеден органдары және уәкілетті банктер жүзеге асырады. Бұл жүйедегі олардың жағдайы бірдей емес.

Атап айтқанда, уәкілетті банктердің екі жақты жағдайын атап өту қажет. Бір жағынан, олар Ресей Федерациясының Орталық Банкіне есеп

беретін валюталық бақылау агенттері болып табылады және олар Ресей Федерациясында жүргізілетін резиденттер мен резидент еместердің валюталық операцияларына, осы операциялардың заңнамаға, лицензиялар мен рұқсаттардың шарттарына сәйкестігіне, сондай-ақ олардың валюталық бақылау органдарының актілерін сақтауын бақылауды жүзеге асыруға міндетті. Екінші жағынан, мемлекеттік ведомстволарға қарағанда, уәкілетті банктер ресейлік импорттаушылар мен экспорттаушылар жиі болып табылатын қомақты клиенттерді тартуға мүдделі коммерциялық ұйымдар болып табылады. Сондықтан көптеген банктерге екі іс жүзінде үйлеспейтін міндеттерді біріктірудің күрделі проблемасын шешуге тура келеді: нақты валюталық бақылауды жүзеге асыру және клиенттерді сақтау. Балама нұсқа ретінде клиенттерінің валюталық түсімді қайтару ережелерін бұзғаны үшін банктік жауапкершілік сияқты принципті жаңа құралды енгізуге болады. Осы схеманы қолданған жағдайда банк экспорттық түсімнің негізсіз қайтарылмаған сомасы мөлшерінде жауапты болады. Осылайша, банк валюталық бақылау функцияларын орындау кезінде құжаттардың қаншалықты әдемі екенін ғана емес, сондай-ақ, ең алдымен осы мәміле заңнамаға сәйкес келе ме, соны басшылыққа алатын болады.

Ресейде валюталық реттеуді жүзеге асыру елдің сыртқы экономикалық қызметінің тұрақты дамуын, алыс және жақын шетелдермен сауда қатынастарын жақсартуды, валютаның, валюталық құндылықтардың, бағалы қағаздардың өткізілуін бақылауды, валюталық реттеудің маңызды элементі - валюталық бақылаудың дұрыс қолдануының көмегімен елдің экономикалық қауіпсіздігін кепілді қамтамасыз етуді қамтамасыз етуге бағытталған. Бүгінгі күні валюталық бақылау саласында қалыптасқан қиындықтарды таяу мерзімде еңсеру валюталық бақылау органдары мен агенттерінің алдына қойылған негізгі мақсаттар мен міндеттерді жетілдіруге және іске асыруға ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Великанова А. В., Паулов П. А. Понятие валютного контроля как вида государственного финансового контроля // Современные научные исследования и разработки. 2018. № 3 (20). С. 180-182.

2. Карчевская И. А., Паулов П. А. Сущность государственного финансового контроля и место в нем валютного контроля // International Scientific Discoveries 2018 : XXXIII Международная научно-практическая конференция. - Астрахань : Научный центр «Олимп», 2018. С. 150-151.

3. Кожарская Т. С., Черненко-Фролова Е. В. К вопросу о валютном регулировании и валютном контроле в России // Ученые заметки ТОГУ. 2018. Т. 9. № 1. С. 134-138.

БАНК КАРТАЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛҒАН АСА ІРІ АЛАЯҚТЫҚТЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Қолма – қол ақшасыз есеп айырысудың танымалдығы мен ыңғайлылығы тек пайдаланушы клиенттерді ғана емес, сонымен қатар алаяқтарды да тартады. Банк төлем карталарынан қаражатты ұрлау бүгінгі күні Ресейде кеңінен таралған. Бұл қылмыс түрінің ерекше ерекшелігі-банк саласы үшін ұрлаудың неғұрлым күрделі және ауыр тергелетін нысандарының бірін білдіреді. Мұндай қылмыстар латенттіліктің жоғары деңгейімен ерекшеленеді.

Бұл қылмыстар тергеу барысында қиындықтар туғызатын бірқатар ерекше белгілермен сипатталады: төлем карталарын жасау және қолдан жасау бойынша қазіргі заманғы технологияларды пайдалану; кейбірінің арнайы техникалық білімі бар қылмыскерлердің жоғары кәсібилігі; алаяқтықтың және оның салдарларының кең географиясы (мысалы, басқа өңірдің және тіпті мемлекеттің аумағында орналасқан банкке немесе жеке тұлғаға – карта ұстаушыға залал келтіру мүмкін.); қылмыстық іс бойынша дәлелдеу затын және басқа да белгілерді айтарлықтай кеңейтетін қылмыстық қызметке қатысушылардың ұйымдасқан болуының жоғары дәрежесі; қылмыстың осы түрі бойынша тергеу және сот практикасы материалдарын жинақтай отырып қиындықтар; қылмыстық іс-әрекеттерді тергеуді ұйымдастыру бойынша да, тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасы бойынша да Әдістемелік ұсынымдардың болмауы.; сондықтан қаралып отырған қылмысқа, соның ішінде криминалистикалық құралдармен тиімді қарсы іс-қимылды ұйымдастыру қажеттілігі РФ құқық қорғау органдарының бірінші кезектегі міндеттерінің бірі болып табылады.

Бірінші кезекте, осы алаяқтық санатын тексеру кезінде тергеуші қолма-қол ақшасыз есеп айырысу саласында арнайы білімі, атап айтқанда банктік (төлем) карталарын қорғау сипаттамалары мен технологиясы, оларды пайдалану және олармен жұмыс істеу тәртібі, сондай-ақ осы тәртіпті реттейтін құжаттар және т.б. болуы тиіс.

Банк төлем карталарын пайдалана отырып, алаяқтықты тергеу кезінде бірінші кезекте жүргізілетін тергеу әрекеттерінің жеделдігі, жедел қызметтер мен тергеушілердің өзара іс-қимылы, сондай-ақ кредиттік мекемелерден криминалистикалық маңызы бар ақпаратты кешенді жинау, сондай-ақ тергеу органдары, полицияның жедел бөлімшелері мен банктердің қауіпсіздік қызметтері арасында бар ақпаратпен барынша жылдам алмасу қажет. Және

қазіргі таңда Банк (пластикалық) карталарын қолдана отырып, алаяқтықты ашу мен тергеудің әдістемелік ұсынымдары осы қылмыстық әрекеттің барлық ерекшелігін ескермегендіктен, бұл сот-тергеу практикасын егжей-тегжейлі зерделеу, дәлелдеудің криминалистикалық аспектілерін қамтитын жеке әдістеме құру, сондай-ақ осы алаяқтық түрін тергеудің тергеу жағдайларына қатысты криминалистикалық Әдістеменің жекелеген элементтерін әзірлеу мен енгізу қажеттілігін дәлелдейді.

Бұл қылмыстың ерекшеліктерінің бірі-көптеген ұсақ жағдайлар құқық қорғау органдарына жетпейтіні. Қылмыстардың ең көп саны карта ұстаушысы үшін орташа немесе елеусіз залалға байланысты. Мұндай жағдайларда банктер мұндай жағдайларда өз бетінше таңдауға тырысады. Кейбір жағдайларда, банк жеке тергеу барысында клиенттің осы қаражатты аударуда кінәсін анықтай алады және олар оған қайтарылмайды. Банкке дәлелдеу қажет, бұл клиент өз бетінше қателік жіберсе картаны пайдалану кезінде, не клиент өзі көрінеу шешті алдауға банк. Егер банк клиенттің қаражатты санкциясыз есептен шығарудағы кінәсі жоқ екенін анықтаса, зардап шеккен ақша алушы банкті іздеу ұйымдастырылады. Егер Банк Алушыны таппаса, онда жоғалған қаражатты өтейді. Сонымен қатар, клиенттер алаяқтыққа тап бола отырып, тікелей банкке барып, шығынды өтеуді талап етуді қалайды. Өйткені, 2014 жылғы "ұлттық төлем жүйесі туралы" заңға енгізілген түзетулерге сәйкес Банктің жеке төлем картасынан қаражатты рұқсатсыз есептен шығару туралы мәлімдеген клиентке ақша қаражатын қайтару міндеті бар.

Дегенмен, заңға сәйкес азамат банкке "электрондық төлем құралының жоғалу және (немесе) оны клиенттің келісімінсіз пайдалану фактісі анықталғаннан кейін дереу, бірақ ақша қаражатын аудару жөніндегі оператордан жасалған операция туралы хабарлама алған күннен кейінгі күннен кешіктірмей" хабарлауға міндетті. Банк транзакциядан кейін клиентке жасалған операция туралы "орындалған күннен кейінгі күннен кешіктірмей" хабарлауы тиіс. Осыдан кейін банк "Клиенттің келісімінсіз жасалған операция сомасын, егер клиент электрондық төлем құралын пайдалану тәртібін бұзғанын дәлелдей алмаса, бұл жеке тұлға клиенттің келісімінсіз операция жасауға әкеп соқса, өтеуге міндетті" (Заңның 9 – бабының 15-тармағы). Қарауына туралы клиенттің өтінішін мошенническом есептен шығару банкке беріледі, 30 күн, бірақ мерзімдері туралы өтем төлеу, өкінішке орай, ештеңе айтылмаған. Егер банк клиентке қатысты алаяқтық әрекеттер туралы хабарламаса, онда ол барлық есептен шығарылған соманы қандай да бір талқылаусыз өтеуге міндетті.

"Ұлттық төлем жүйесі туралы" Заңның осы талаптары полицияның араласуынсыз банк пен төлем картасын ұстаушы арасындағы даулы жағдайларды реттеуге көмектеседі. Егер карта ұстаушыға аз шығын келтірілсе, атап айтқанда, Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіне сәйкес 2,5 мың рубльден кем болса, онда қылмыс әкімшілік құқық бұзушылық ретінде қарастырылады, тиісінше, Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 159.3-бабына "төлем карталарын пайдалана отырып

алаяқтық" қатысты болмайды. Егер іс құқық қорғау органдарына жеткен болса, онда олар тіркелген қылмыстар "төлем карталарын пайдалана отырып алаяқтық" 159.3-Б. басқа, Ресей Федерациясы Қылмыстық кодексінің 158-б. "ұрлық", 159.1-Б. "кредиттеу саласындағы алаяқтық", 159.6-Б. "компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық", 187-б. "жалған кредиттік не есеп айырысу карталарын және өзге де төлем құжаттарын жасау немесе өткізу", 272-б. "компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу", 272-б. 273 зиянды компьютерлік бағдарламаларды жасау, пайдалану және тарату". Өйткені өзінің тікелей объектісі – ақшалай қаражаттан басқа, "карточкалық" алаяқтық қолма-қол ақшасыз есеп айырысу, сондай-ақ компьютерлік ақпаратты пайдалану саласында қалыптасқан қатынастарды да қозғайды. Оның "банктік" және "компьютерлік" қылмыстармен жақындығы құқық қолдану қызметінде орын алған саралауда көптеген қателіктерді тудырады.

Сонымен, банк (пластикалық) карталарын пайдалана отырып жасалған алаяқтықты ашу алдын ала тергеу органдары қызметкерлерінің көпшілігі үшін айтарлықтай күрделі міндет болып қала береді, бұл қылмыстардың осы түрінің ерекшелігіне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Александрова И.А. К вопросу о правовой форме уголовного преследования мошенников / И.А. Александрова, А.С. Александров // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2012. №4 (20). С. 47-50.

2. Казинская С.Н. Тактика очной ставки при расследовании мошенничества // Академический юридический журнал. 2014. №4 (58). С. 45-49.

3. Намсараев И.А. Кредитные карты и перспективы их использования населением / И.А. Намсараев, Г.А. Шаламов // Вестник Иркутского государственного технического университета. 2014. №8.

Алалыкина Н.В.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,

Прокопьевск қ. филиалы

krukta@mail.ru

Тау-кен өнеркәсібінде кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейі бірінші кезекте өнімділікпен және пайдалану артықшылығымен анықталады [1]. Осыған байланысты цифрландыру келешекте ұйымдарға бәсекеге

кабілетті болуға мүмкіндік беретін айқындаушы фактор болып табылады. Тиісінше, Ресей Федерациясының тау-кен өнеркәсібінің экономиканың, әлеуметтік салалардың дамуының жаңа деңгейіне шығуы үшін өзіндік озық әзірлемелер мен ғылыми шешімдер қажет. Осы мақсатта Ресей Федерациясының Үкіметі 2017 жылы "Ресей Федерациясының сандық экономикасы" бағдарламасын бекітті, оның шеңберінде отын-энергетика кешені салаларын цифрлық трансформациялауды қамтамасыз ету мақсатында энергетикалық инфрақұрылым мен бөлінген энергетиканың экономикалық орындылығы және қолжетімділігін арттыру қағидаттары іске асыруға жатады.

Бүгінгі таңда тау — кен өндіру кәсіпорындары кездесетін негізгі проблемалар-өнімнің төмендетілген бағасы, шығындардың өсуі, экологиялық сын-қатерлер, жобалардың тоқтауы, жаһандық сұраныстың төмендеуі және еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау тәуекелдерінің өсуі. Таяу болашақта шешу қажет бес басты мәселе: деректерді жинау және орынды пайдалану есебінен өндірістік тиімділікті арттыру; басқа салаларда белсенді пайдаланылатын технологиялар мен компьютерлік қосымшаларды пайдаланумен байланысты инновацияларды енгізу; сонымен қатар, ақпараттық технологияларды ескі әдістерді технологиялық оңтайландырудың орнына кеңейтілген пайдалану; шикізатты өндіру және қайта өңдеу орындарында қоршаған ортаны қорғауға қойылатын талаптардың өсуіне байланысты жаңа технологияларды енгізу; өтпелі процестерді басқару тәсілдерін енгізу және инженерлік және қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдану арқылы бақылау-өлшеу аспаптарын, сондай-ақ әртүрлі көздерден деректерді жинау және бейнелеу үшін платформаларды пайдалану.

Тарихи тау-кен жұмыстары өндіру, қайта өңдеу және көлік арасындағы ең аз интеграциямен Жеке пайдалану бөлімшелеріне (автономды шешімдер) бөлінді. Байланысты өндірістік-өткізу тізбектерінің жекелеген элементтерінен дамыту өзгерістер үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және жаңа тиімді шешімдерді іздеу және нәтижелерге қол жеткізу үшін, сондай-ақ экологиялық жобаларды іске асыру үшін немесе басқаша айтқанда, қоршаған ортаға ең аз зиян келтірудің алдын алу үшін кең мүмкіндіктер береді. Қазіргі уақытта цифрландыру өндірістік-өткізу тізбегінің пайдалы қазбаны өндіруден оны тиеуге дейін толық көрінісін алуға мүмкіндік береді. Жиналған мәліметтер өндірістік проблемаларды анықтау, қорлар мен сапаны басқару, өндіріс пен активтердің өнімділігін қадағалау, ресурстар мен шығындарды түсіну мен үнемдеу үшін талдануы мүмкін.

Цифрландырудың бірінші толқыны бытыраңқы операцияларды, корпоративтік процестер мен есептілікті корпоративтік ресурстар платформалары (ERP) арқылы байланыстырды. Бүкіл әлемде осы шоғырланудың салдары өндірістің қатты қашықтағы бөліктерінің бірқатар жағдайларында байланыс үшін сандық инфрақұрылымға ірі инвестициялар болды. Бұл ретте, кәсіпорын деңгейінде өндірісті басқару жүйесі (MES) өндірісті және қайта өңдеуді қадағалауға арналған стандартты ақпараттық

желі болып табылады. Тау-кен өнеркәсібіндегі мақсатты жұмыс күшінің саны азаюына қарай және ол, әсіресе дамыған елдерде, неғұрлым мамандандырылған және қымбат болып келеді, сандық технологиялар өндірісті жақсы реттеуге және проблемаларды тезірек жоюға мүмкіндік бере отырып, басшылық пен жергілікті қызметкерлерге операциялар туралы ақпарат беру үшін пайдаланылады. Өндіру орындарындағы қауіпті еңбек жағдайлары мен қоршаған орта үшін қауіптерден, қосылған датчиктер, мониторлар мен дабыл бергіштер әлеуетті қауіпті оқиғалар мен жағдайлар туралы хабарламаларды жинау және беру үшін, сондай-ақ қызметкерлер мен басшылықтарды ықтимал проблемалар туралы тез хабардар ету үшін негізгі құрал болды.

Цифрландыру, автоматтандыру және жаңа технологиялар операторлар мен техникалық мамандарға өнімділік, өндірілетін жұмыс шарттары және техникалық жарақтандыру туралы маңызды ақпаратқа жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай деректердің болуы шешім қабылдауды, ақауларды жоюды тездетеді, жұмыс тиімділігін арттырады және қоршаған ортаны жақсы қорғауды қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, цифрландыру қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етеді, өндірістік алаңдар арасындағы өзара іс-қимылға ықпал етеді және жұмыстың тартымдылығын арттырады. Осыған байланысты тау-кен өндіру саласындағы сандық технологияларды дамытудың мынадай бағыттарын атап өтуге болады.

Біріншіден, деректер, есептеу қуаты және байланысты қамтамасыз ету. Машиналар арасындағы байланысты талдау және қамтамасыз ету үшін үлкен көлемді деректерді беретін физикалық объектілерге датчиктердің үлкен санын енгізу барынша қолжетімді болады. Персонал алады көптеген деректер датчиктер, нәтижесінде құрылады барынша нақты және дәйекті көрініс нақты жағдай.

Екіншіден, аналитика және дамыған ақпараттық мүмкіндіктер. Талдау саласындағы жетістіктер болашақ оқиғалардың ықтималдығы туралы кең ауқымды деректер жиынтығын елестетуге көмектеседі. Телекоммуникация компаниялары, мысалы, клиенттердің мінез-құлқын болжау үшін зияткерлік алгоритмдерді пайдаланады, бөлшек фирмалар оларды сатып алушылар үшін мақсатты ұсыныстарды қалыптастыру үшін пайдаланады. Тау-кен өнеркәсібінің геологиялық моделдеу, күнделікті жоспарлау және профилактикалық қызмет көрсету сияқты міндеттері зияткерлік статистикалық және оңтайландыру алгоритмдері саласына жиі кіреді.

Үшіншіден, сандық түрлендіру. Робототехникадағы жетістіктер дербес жабдықты барынша қолжетімді және тиімді етеді. Жасанды интеллект сияқты салалардағы технологиялық жетістіктер робототехниканың күрделілігін арттырады және оны қолдану саласын кеңейтеді. Тау-кен өнеркәсібінде қашықтықтан басқарылатын және ассистацияланатын бақылау жабдығын пайдалану барлық жерде болады, ал автономды жабдықты енгізу тасымалдау, бұрғылау және басқа да процестерде қысқартылады. Осы технологиялардың барлығы өндіруді жүргізу тәсілдерінде түбегейлі өзгерістерге ықпал етеді. Мұндай өзгерістер үшін шешімдер қабылдауда

тиімсіздікті төмендету үшін ақпарат ағынын пайдалану, сондай-ақ осы шешімдерді іске асыру кезінде мүмкін болатын проблемалардың санын азайту үшін неғұрлым орталықтандырылған, механикаландырылған операцияларды өрістетуге тән.

Цифрландыру нақты машинамен бір мезгілде құрылатын және дамитын сандық қосылым немесе сандық көшірмені әзірлеуді қамтуы мүмкін. Бұдан басқа, бұлтты сервистер, машиналарды қашықтан диагностикалау, деректерді талдау сияқты цифрлау бағдарламаларын енгізу қолданыстағы компанияларда жаңа бизнес-модельдер мен мүмкіндіктерді қалыптастыруға, сондай-ақ мүлдем жаңа компаниялар мен тұжырымдамаларды құруға алып келуі мүмкін.

Осылайша, цифрландыру қазіргі уақытта тау-кен өнеркәсібі тап болатын міндеттерді шешу үшін мүмкіндіктер ашады. Тау-кен өндіру кәсіпорындары операциялық деректерді жинайтын, визуализациялайтын және талдайтын шешімдерді ғана емес, сондай-ақ оларды әртүрлі алаңдарда басқаратын шешімдерді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. D.V. Topolsky, T.V. Gonenko, V.F. Khatsevskiy. Digital combined instrument transformer for automated electric power supply control systems of mining companies (IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2017).

2. T. Tyuleneva. Environmental consequences of coal mine elimination (Coal in the 21st Century: Mining, Intelligent Equipment and Environment Protection conference proceedings, 2018).

3. K. Kasemsap. Mastering web mining and information retrieval in the digital age (Web Usage Mining Techniques and Applications Across Industries, 2016).

Винникова Е.В.

ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ РЕСЕЙДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЭКСПОРТТЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ РЕЖИМДЕРІН

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Әлемдік шаруашылықтың жаһандануы жағдайында сыртқы экономикалық қызметті реттеу саласындағы маңызды бағыттардың бірі экспорттық бақылау жүйесі болып табылады. Жаппай қырып-жою қаруын, оны жеткізу құралдарын, қару-жарақ пен әскери техниканы жасау кезінде

пайдаланылуы мүмкін технологиялардың, ғылыми-техникалық ақпарат пен қызметтердің заңсыз таралуының алдын алу Ресей Федерациясы қабылдаған халықаралық міндеттемелерді және ұлттық мүдделер мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясатын іске асырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Экспорттық бақылау жаппай қырып-жою қаруының және оны жеткізу құралдарының таралуының алдын алу құралы ретінде құрылды. Бірқатар мемлекеттер өз ядролық және ракеталық қаруды әзірлеу технологияларына қол жеткізуге тырысатын жағдайларда экспорттық бақылау халықаралық тұрақтылықты қолдаудың маңызды тәсілдерінің бірі болып қала береді. Жаппай қырып-жою қаруы жоқ және оны жасауға жұмыс істейтін елдер жеке құрамдауыштар мен технологияларды делдалдар арқылы сатып алуға және оларды өздерінің әскери бағдарламаларында пайдалануға әрекет жасайды. Атап айтқанда, ядролық қаруы бар мемлекеттер санының артуы халықаралық тұрақтылықтың жалпы төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Ресейде халықаралық стандарттарға сай келетін экспорттық бақылау жүйесі құрылды және табысты жұмыс істейді. Оны одан әрі нығайту 1999 жылы қабылданған Ресейдің "экспорттық бақылау туралы" Федералдық заңының негізінде жүзеге асырылады. Осы Заңмен экспорттық бақылау саласындағы мемлекеттік органдар қызметінің құқықтық нормалары белгіленген, сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың құқықтары мен міндеттері айқындалған. Заңға сәйкес Ресей Федерациясының Президенті мемлекеттік экспорттық бақылау саясатының негізгі бағыттарын айқындайды, осы саладағы мемлекеттік билік органдарының келісілген жұмыс істеуі мен өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді және бақыланатын тауарлар мен технологиялардың тізімін бекітеді.

Ресей Федерациясы Президентінің желісіне сәйкес ТМД шеңберінде таратпау саясатын неғұрлым тығыз үйлестіруге Достастыққа қатысушы елдердің экспорттық бақылауының ұлттық жүйелерін барынша үйлестіру бағытында дәйекті жұмыс жүргізілуде. Тарату проблемасын шешудің жалпы тәсілдерін қалыптастыру мақсатында осы тақырып бойынша екі жақты және көп жақты консультациялар тұрақты тәжірибе болды. Ресей "қара" тауарлар нарықтарымен және екі жақты қолданылатын технологиялармен күресте басқа елдермен белсенді өзара іс-қимыл жасай отырып, таратпау саласындағы өзінің халықаралық міндеттемелерін дәйекті түрде орындайды. Ресей экспорттық бақылаудың халықаралық механизмдеріне, атап айтқанда Цангер комитетіне және ядролық жеткізушілер тобына (ядролық материалдар мен технологиялар), зымыран технологиясы мен Вассенаарлық уағдаластықтарды бақылау режиміне (әдеттегі қару-жарақтың негізгі түрлері, қару-жарақ және тиісті "Қос" технологиялар) қатысады. Осы тетіктерге біздің қатысуымыз кемсітпеушілік негізде және тең әріптестік қарым-қатынасында құрылады. Олардағы жұмыс бізге бақылау тізімдерін қалыптастыруға және тауарлар экспортының ережелерін әзірлеуге қатысуға, экспорттық бақылаудың ұлттық жүйесін жетілдіру үшін шетелдік тәжірибені пайдалануға мүмкіндік береді. Экспорттық бақылау тетіктерінде жұмыс істей

отырып, Ресей Халықаралық қауіпсіздік мүддесінде жаңа ұрпақтың қауіп-қатерлеріне қарсы күресте басқа елдермен белсенді ынтымақтасады. Ресейдің осы саладағы белсенді саясатының көрнекі үлгісі 2006 жылғы 28 сәуірде қабылданған таратпау бойынша БҰҰ ҚК 1540 қарарын әзірлеу және іске асыру кезінде оның бастамашылық рөлі болып табылады. Осы салада мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында құрылған экспорттық бақылау жөніндегі үйлестіруші орган Ресей Федерациясының экспорттық бақылау жөніндегі комиссиясы болып табылады.

XXI ғасырға экспорттық бақылаудың мемлекет пен экспорттаушы арасындағы табиғи қарама-қайшылық сияқты дәстүрлі проблемасы көшті. Мемлекеттің экономикалық мүдделеріне экспорттың жан-жақты кеңеюі жауап береді. Халықаралық қоғамдастықтың мүдделері таратылу қаупі бар тауарлар мен технологияларды ортақ экспорттық ағындардан бөлуді талап етеді. Бұл қайшылықты шешу еркін сауда қағидаттарына бейілділік пен қауіпті экспортты шектеу қажеттілігі арасындағы оңтайлы теңгерімді табу болып табылады, өйткені қазіргі уақытта жаппай бақылау міндеті бірде-бір мемлекетке күш салмайды.

Экспорттық бақылау дамыған елдердің ұлттық және халықаралық қауіпсіздігі мүдделерінің иерархиясында неғұрлым жоғары орын алады. Дамыған елдердің экспорттық бақылау жүйелерін салыстыру америкалық Мемлекет үздік тәжірибе қағидаттарын енгізу кезінде шешімдер қабылдау кезінде Өнеркәсіптік және ғылыми қоғамдастықтармен неғұрлым тығыз өзара іс-қимыл жасайтынын көрсетті. Осы Ережелермен келісуді Жауапкершіліктен босатпаса да, америкалық әкімшілік компанияға қарсы мәжбүрлеу сипатындағы кез келген әкімшілік іс-әрекет кезінде айтарлықтай жеңілдететін фактор ретінде қарастырады.

Әскери техника саласындағы халықаралық алмасуды кеңейту, дамыған елдердің тауарлар, қызметтер көрсету, зияткерлік меншік және ақпараттық ресурстар, Қос қолданылатын объектілер саудасына белсенді қатысуы әлемдік қоғамдастықты қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ядролық, химиялық және биологиялық қару, оны жеткізу құралдарын, сондай-ақ кәдімгі қару-жарақ жасау үшін пайдаланылуы мүмкін технологиялардың таралуын шектеу жөнінде шаралар қабылдауға мәжбүр етеді.

Жаппай қырып-жою қаруының таралуының алдын алу проблемасы бүгінгі күні халықаралық тұрақтылықты қолдаудың маңызды міндеттерінің бірі және Ұлттық қауіпсіздік саясатының құралы болып отыр, осыған байланысты әлемдік қоғамдастық жаппай қырып-жою қаруының таралуына ықпал ететін шикізаттың, материалдардың, жабдықтардың, технологиялар мен қызметтердің кейбір түрлерін әкетуді бақылау институтын құру қажет деп таныды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. "Таможенный кодекс таможенного союза" (приложение к Договору о Таможенном кодексе таможенного союза, принятому Решением Межгосударственного Совета ЕврАзЭС на уровне глав государств от 27.11.2009 N 17)

2. Джабиев А.П. Государственное регулирование внешней торговли России / А.П. Джабиев. Москва: Международные отношения, 2006.

3. Кудашкин В.В. Государственное регулирование торговли продукцией военного назначения с иностранными государствами. Система ГАРАНТ, 2007.

4. Трошкина Т.Н. Организационно-правовые основы экспортного контроля в Российской Федерации. Ежегодник "Административное и финансовое право", 2006. Том 1.

Винникова Е.В.

ТРАНСФЕРТТІК БАҒА БЕЛГІЛЕУДІ САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Бүгінгі күні трансферттік баға белгілеуді салықтық бақылаудың заңнамада белгіленген әдістері тиімсіз. Бұл салық органдары тарапынан да, салық төлеушілер тарапынан да осы әдістерді пайдаланудың бірыңғай тәсілдерінің болмауымен түсіндіріледі. Трансферттік баға белгілеуді салықтық бақылау саласында салық заңнамасын қолдану тәжірибесі елеулі кемшіліктерге ие. Сөз, ең алдымен, салық органдарында тиімді салықтық бақылау жүргізу үшін қажетті заңнамалық және әкімшілік қамтамасыз етудің жоқтығы туралы болып отыр, бұл бюджеттің салық кірістерінің төмендеуіне алып келеді.

Трансферттік баға белгілеу көмегімен ТҰК-да пайда мен салықтарды бөлу тетігін негізге ала отырып, бұл салық ауыртпалығын төмендетудің қуатты құралы деп қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты мемлекеттік құрылымдар осы жүйені салықтарды азайту схемасымен есептейтін үлкен тәуекел бар. Бұл ретте, трансферттік баға объективті қалыптасқан нарықтық бағадан ерекшеленетінін атап өту қажет, өйткені кез келген мемлекеттің басты мақсаты — бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайту, оның ішінде өз өнімдерінің нарықтық құнынан кәсіпорындардың салықтарын төлеу есебінен трансферттік баға белгілеуге салықтық бақылау мәселесі бүгінгі таңда негізгі болып табылады.

Трансферттік баға белгілеу процесіндегі салықтық бақылаудың маңызды мәселесі салық органдарының салық салу мақсаттары үшін тауарлардың бағасын айқындаудың неғұрлым оңтайлы әдісін таңдауы болып табылады. Бүгінгі күні салықтық бақылау кезінде неғұрлым пайдаланылатын әдістер кейіннен өткізу бағасы әдісімен және шығын әдісімен салыстырғанда әдісті қолданудың салыстырмалы күрделілігіне қарамастан салыстырмалы нарықтық бағалар әдісі болып табылады. Сонымен қатар, салыстырмалы нарықтық бағалар әдісін қолдану ресми ақпарат көздерін пайдалануды талап етеді. Көбінесе салық органдары үшін ресми ақпарат көздеріне қатысты осы талап салық төлеушілер қолданатын бағалардың ағымдағы нарықтық деңгейге сәйкес келмеуіне қатысты дәлелдемелерді ұсыну қажет болған жағдайларда еңсерілмейтін кедергі болып табылады. Одан әрі әдісі шығындық әдіс, ол бойынша екінші орынды пайдалану кезінде салықтық бақылау трансферттік баға белгілеуді. Ақырында, кейіннен сату әдісін салық органдары ең аз қолданады. Бұдан басқа, практика трансферттік баға белгілеуді салықтық бақылау мақсатында салық органдары өз кезегінде салық заңнамасында көзделмеген өз әдістерін қолдана алатынын көрсетеді. Осылайша, іс жүзінде салық органдарына компаниялардың нарықтық емес бағаларды қолдануын дәлелдей алмаған жағдайлар жиі туындайды.

Қазіргі уақытта 2012 жылдан бастап Ресейде РФ Салық кодексінің (РФ СК) V. I бөлімінде реттелетін трансферттік баға белгілеу бойынша жаңа заңнама әрекет етеді. Бағаларды салықтық бақылаудың жаңа ережелері неғұрлым дамыған елдерде қолданылатын және экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының ұсынымдарына негізделген ережелерге сәйкес келеді. Алайда, салық органдары мен салық төлеушілердің осы ережелерді практикада қолдануы тек сот тәртібімен шешілетін заңнаманы толық нақтылауға байланысты бірқатар дауларды тудыруы мүмкін. Мұндай жағдай Мемлекеттік салықтық бақылаудың тиімділігін төмендетуге және салық органдарының да, салық төлеушілердің де жаңа заңнама талаптарын орындауға арналған шығындарын ұлғайтуға алып келеді.

РФ СК жаңа ережелерінің ең маңызды кемшіліктерінің бірі трансферттік баға белгілеу әдістерін қолдануды нақтылаудың болмауы болып табылады. Ең көп еңбекті қажет ететін салыстырмалы компанияларды іріктеу процесі болып табылады, олардың рентабельділігін нарықтық индикатор ретінде пайдалануға болады. Мұндай іріктеу бірқатар субъективті факторларды болжайды, олардың рентабельділік аралығының қорытынды мәніне әсері өте маңызды болуы мүмкін. Салыстырмалы экономикалық жағдайларда қызметті жүзеге асыратын салыстырмалы ұйым қызметінің нәтижелері бойынша рентабельділікті есептеу мүмкіндігі осындай ұйымның бухгалтерлік есеп беру негізінде бір мезгілде бір бөлігі артық болып көрінетін бірқатар шарттарды орындаған кезде РФ ҰК көзделеді. РФ ҰК нарықтық деңгейге бағаның сәйкестігін анықтау әдістерін қолдану мақсаттары үшін рентабельділігі талдануы мүмкін ұйымдардың салыстырмалылығын бағалаудың нақты критерийлерін бекітеді. Мұндай шектеу салыстырмалы ұйымдарды іздеудегі қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Ең даулы критерий ұсынылады, оған сәйкес компаниялар тобына кіретін ұйымдардың қаржылық есептілігі туралы деректерді салыстыру мақсаттары үшін пайдалану мүмкіндігі жоққа шығарылады. Осы критерий баға белгілеу рыноктық мәмілелерге сәйкес келмеуі мүмкін топшілік мәмілелердің әсерін ескере отырып, түсімі қалыптасқан компаниялардың рентабельділігін салыстыру үшін пайдалану мүмкіндігін болдырмау үшін енгізілді. Алайда, бұл өлшем бір жақты болып табылады және өз кезегінде, түсімі нарықтық тетіктерге сәйкес емес қалыптастырылуы мүмкін компанияларды алып тастау функцияларын орындамай, басқа компанияларды да иеленуі мүмкін жеке тұлғаға 100% тиесілі компаниялардың есебін пайдалануға мүмкіндік береді.

Бірқатар компаниялардың есептілігін пайдалану үшін айтарлықтай кедергі, сондай-ақ кейіннен сату бағасы әдісін және шығындық әдісті қолдану үшін РФ ҰК көзделген бухгалтерлік есеп деректерін салыстыруды қамтамасыз ету қажеттігі болып табылады. Бұл ретте салыстырмалы ұйымдар бойынша бухгалтерлік есептің осындай салыстырмалы деректерінің болуы қалай анықталатыны жеткілікті түрде анық емес. Мұндай талдау үшін жалпы қол жетімді емес ақпарат қажет болуы мүмкін, мысалы, салыстырылатын ұйымдардың есеп саясаты.

Бүгінде қалыптасқан әлемдік аренада да, Ресейде де трансферттік баға белгілеу тетіктерін реттейтін заңнамалық шаралар кешені жетілмеген және трансферттік баға белгілеу тетігі арқылы салық салудан жалтаруды толық көлемде бақылай алмайды. Осыған байланысты осы мәселе бойынша салықтық реттеудің негізгі әдістерін нақтылау және пысықтау жолымен трансферттік баға белгілеу бойынша мемлекет тарапынан салықтық бақылау шараларын қатаңдату қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Непесов К.А. Налоговые аспекты трансфертного ценообразования. Сравнительный анализ опыта России и зарубежных стран. Москва: Волтерс Клувер, 2007. С. 304.

2. Самарина Э. С. Актуальные вопросы применения различных методов трансфертного ценообразования. Вестник финансового университета. 2014. № 5. С. 84-92.

ЕСЕПТІЛІКТІ БҰРМАЛАУДЫ АНЫҚТАУ ТӘСІЛДЕРІН ДАМУ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Фальсификацияның экономикалық табиғатын компания басшылығы мен меншік иелері арасындағы агенттік қатынастар теориясымен түсіндіруге болады. Осының салдарынан мүдделер қақтығысы байқалады, себебі менеджмент Өндірістік емес мақсаттарға қосымша құралдарды пайдалана отырып, өндіріс процесінде материалдық игіліктерді тұтынуды жасанды түрде арттыруға қабілетті, қаланың қымбат бөлігінде офисті жалға алуға, кеңседегі қымбат жағдай және т.б. отандық және шетелдік авторлардың қаржылық есептілігін бұрмалау табиғатына ғылыми зерттеулер жүргізіледі.

Отандық авторлар қаржылық есептілікті бұрмалаудың көлемі мен табиғатын әртүрлі қабылдады. Н. С. Аринушкин фальсификация деп баланс пен баланстық мақалалардың бағасын бұрмалауды ғана түсінді. И. Р. Николаев фальсификацияның мәні активтерді бағалауда әртүрлі тәсілдемелерде болып табылады деп есептеді. Н. Р. Вейцман қаржылық есептілікті бұрмалаудың себебі коммерциялық ақпаратты жасыру болып табылатынын айтты. И. Ф. Шер фальсификация ұйымның мүлкі мен табыстылығының жай-күйі мен көлемін бұрмалау мақсатында жүр деп ойлады. Бүгінгі күн тұрғысынан, келтірілген пікірлерді наив деп атауға болады. Қазір бұрмалауға баланс баптарынан, түрлі есептік нысандардың баптарынан басқа ұшырауы мүмкін: ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп, пайда мен шығындар туралы есеп, капиталдың өзгеруі туралы есеп. Сондай-ақ, қазір бұрмалаулар шаруашылық өмір фактілерін түсіндіру берілген есептілікке ескертулермен де байланысты.

Ағымдағы жағдайға байланысты келесі қорытынды жасауға болады. Біріншіден, қаржылық есептілікті бұрмалау-бұл менеджмент пен меншік иелерінің алдында тұрған ауқымды міндеттерді шешу үшін басты тәсілдердің бірі. Екіншіден, қаржылық есептілікті пайдаланушылар миллиондаған адам болады. Үшіншіден, бұрмалаудың өзі күрделі формаларға ие болады. Төртіншіден, басқарушылық бұрмалаудың ұлғаюынан басқа, сондай-ақ басқарылмайтын бұрмалаудың да өсуі байқалады, демек, қызметкерлер өз басшылығының мінез-құлық үлгісін көшіреді.

Қазіргі кезде менің проблематикам бойынша үлкен тәжірибе АҚШ-та жинақталған, қор нарығының жоғары деңгейі мен дамуына байланысты қаржылық есептіліктің бұрмалануын болдырмау жүйесін әзірлеудің объективті жоғары маңыздылығына ие болды. М. Ю. Брюханов өз жұмысында АҚШ-та қаржылық есептілікті бұрмалау ұғымын

дефинициялауға қарама-қарсы екі тәсіл бар екенін атап өтті. Бірінші тәсіл өкілдеріне қаржылық есептілікті қалыптастыру процесіне және оның сапасын қамтамасыз етуге әсер ететін кәсіби қоғамдық ұйымдарды жатқызуға болады. Американдық кәсіби бухгалтерлік қауымдастық "қаржылық есептілікті бұрмалау" ұғымын "алаяқтық" заңды терминінен осы алаяқтық түрінің ерекше ерекшеліктерінің болуына қарай оқшаулауды шешті. Көптеген анықтамалардың мағынасы қаржылық есептілікті бұрмалау процесінің өзіне қарай берілетін болады.

Осы анықтамалардың арқасында қаржылық есептілікті бұрмалаудың ерекше ерекшеліктерін оқшаулауға болады: біріншіден, жалған қаржылық есептілікті пайдаланушылар белгілі бір зиян келтіреді, сондықтан оны жою қажет; екіншіден, бұрмалау-бұл алаяқтық түрі, яғни кейбір басқа тұлғалардың әдейі алдау, сондықтан осы тұлғаларға алдауды анықтауға көмектесу қажет.; үшіншіден, бұрмалау бұл көптеген жағдайларда әрекет немесе керісінше әрекетсіздік, оның мақсаты бухгалтерлік стандарттарды формальды сақтау немесе керісінше қаржылық есептілікті дайындау кезінде оларды қолданудан жалтару болып табылады, сондықтан бұл жағдайда мамандарды тартуды ұсынуға болады.

Қаржылық есептілікпен алаяқтық дефинициясының басқа тәсілі сенімге қиянат жасауға негізделген алдау ретінде процеске емес, алаяқтыққа ерекше көңіл бөледі. Бұл анықтау тәсілі жалған мақсаттарды түсінуге ұмтылатын зерттеушілерге тән. Бірінші көзқараспен салыстыра отырып, ғалымдар өз зерттеулерінде есептілікте және бұрмалау субъектінде бұрмалау көріністерін іздестіруге баса назар аударады. Мысалы, Д. Вэллс және В. Торхилл қаржылық есептіліктің бұрмалануын қаржылық есептерді бұрмалау мақсатында компания басшылығы жасайтын іс-әрекет ретінде анықтайды және әдетте пайданы немесе активтерді арттыруға әкеледі. Л. В. Сотникова өз жұмыстарының бірінде д. Вилингхемм, Р. Эллиотт, Д. Робертсон зерттеулеріне сілтеме жасайды, онда қаржылық есептілікті тек басқарушылық бұрмалау бар деп бекітіледі, олар қаржылық есептілікті бұрмалау субъектісі ретінде көп жағдайда ұйым басшылығы әрекет етеді деп атап өтті. Д. Вилингхемма, Р. Эллиотта бұрмалаудан болған шығын кредиторларға да, инвесторларға да әсер етеді деп санайды. Ал Д. Робертсон тек инвесторлар шеңберін тарылтады.

Осы тәсілді анықтаудың әлсіздігі қаржылық есептілікті бұрмалаудың қажетті және маңызды белгілеріне назар аудармау болып табылады, біріншіден, бұрмалау тек сыртқы ғана емес, сонымен қатар ұйымның қызметкерлері мен басшылығы сияқты есептілікті ішкі пайдаланушыларға зиян келтіреді; екіншіден, залал қаржылық есептіліктегі сыртқы пайдаланушылардың неғұрлым кең спектріне әкеп соғады; үшіншіден, бұрмалау басқарылмайтын сипатта болады, яғни бұрмалаулар ұйымдардың қызметкерлерінің құндылықтарды ұрлауы туралы ақпаратты жасыруға жатқызылуы мүмкін.

Жоғарыда аталған бұрмалау мен алаяқтық ұғымдарының барлық дефиницияларын қаржылық есептіліктен салыстыра және талдай отырып, біз

мынадай анықтаманы тұжырымдаймыз. Қаржылық есептіліктегі алаяқтық – ұйымның меншік иелерінің және/немесе басшыларының және/немесе қызметкерлерінің қаржылық есептіліктегі деректерді қасақана бұрмалауы және/немесе жасырып қалуы және/немесе қаржылық есептіліктегі ақпаратты ашуы, ол барлық қаржылық ақпаратты (сыртқы, сондай-ақ ішкі) пайдаланушыларды алдауға әкеп соқтырады, бұл қиянат материалдық құндылықтарды беруге және/немесе экономикалық және/немесе кейбір басқа да пайданы өзіне және/немесе басқа тұлғалардың пайдасына алуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Булыга Р. П., Мельник М. В. Аудит бизнеса. Практика и проблемы развития. Булыга Р. П., ред. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. 263 с.

3. Шер И. Ф. Бухгалтерия и баланс. Пер. с нем. Чедырбаума И. С. М.: Экономическая жизнь; 1925. 594 с.

4. Thornhill W. T., Wells J. T. Fraud terminology reference guide. Austin, TX: Association of Certified Fraud Examiners; 1993.

5. Джозеф Т. Уэллс. Справочник по предупреждению и выявлению корпоративного мошенничества. Суханов М. С., ред. М.: Маросейка; 2008. 473 с.

6. Бычкова С. М., Филатова О. Н. Сущность мошеннических действий и роль аудита в их выявлении. Аудитор. 2003;1:18-29.

7. Михеев М. В. Искажения в бухгалтерской (финансовой) отчетности: причины и следствия. Аудитор. 2015;12:34-38.

8. Соколова Н. А. Креативный учет: причины возникновения и последствия. Финансы и бизнес. 2012;(3):143-151.

9. Сотникова Л. В. Мошенничество с финансовой отчетностью: выявление и предупреждение. Монография. М.: Бухгалтерский учет; 2011. 207 с.

Винникова Е.В.

РЕСЕЙДЕ КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,

Прокопьевск қ. филиалы

krukta@mail.ru

Минералдық-шикізат кластерлерінің әлеуметтік-экономикалық саласын жаңғырту проблемаларының бірі шығындарды азайту, өнім сапасын

арттыру, өндіріс қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолымен қамтамасыз етуге болатын тау-кен өндіруші кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады. Цифрландырудың артықшылықтары мен кемшіліктерін бағалау үшін Ресей Федерациясының және оның тау-кен өндіру өнеркәсібінің әлеуетін, сондай-ақ осы процеске ілеспе ықтимал тәуекелдерді қараған жөн.

Цифрландыру жағдайында үдерістердің мониторингі және нақты уақыт режиміндегі жабдықтардың кешенді диагностикасы жоспарлауды оңтайландыруға және тұрып қалуды қысқартуға, демек, техникалық қызмет көрсетуге жұмсалатын шығындарды азайтуға әкеледі. Энергия басқару үшін зияткерлік бағдарламалық және аппараттық модульдерді пайдалану энергетикалық менеджментті автоматтандырумен байланыстырады және осылайша, шахтаны энергиямен жабдықтаудың ашықтығын қамтамасыз етеді, бұл энергияны тиімді пайдалануға және шығындарды жақсы бақылауға алып келеді. Жалпы деректер базасы үшін инженерлік қызмет және құжаттама ықпал етеді дәйекті деректерді басқару, оларды жаңарту, шығындарды азайту және уақыт құрастыру және, демек, ұлғайту уақыты сайттағы өткізді жабдық [1].

Көмірдің құнын жасаудың бірыңғай тізбегіне технологияларды енгізген жағдайда цифрландыру барынша әсер етеді. Қазіргі уақытта маңызды құнды қалыптастырудың бес саласы бар [2].

Біріншіден, ресурстар базасын терең түсіну. Барлаудан бастап өндіруді қысқа мерзімді жоспарлауға дейін ресурстарды бағалауды жақсарту процесі әртүрлі факторларға байланысты: жұмыс ауқымы немесе алаңы, деректер көздері және әртүрлі геологиялық модельдер. Барлау деректерін түсінуге мүмкіндік беретін статистикалық әдістер ресурстарды табу ықтималдығын арттыруға және дайындық және өндіру жұмыстарының үлкен тиімділігін қамтамасыз етуге және нәтижесінде барынша сенімді ақпарат алуға қабілетті. Геологиялық деректерді сенімді ақпараттың бір әмбебап көзіне интеграциялау жұмыс параметрлерін оңтайландыруға ықпал етеді, өндіру бойынша орындалатын жоспарды жасауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, материалдар мен жабдықтарға арналған шығындарды оңтайландыру. Шын мәнінде, тау-кен өнеркәсібінің өндірістік-өткізу тізбектері бірнеше стационарлық және мобильді құрал-жабдықтардың бірлігінен тұратын өзара тәуелді жүйелер болып табылады. Нақты уақыт режиміндегі деректер және қазіргі заманғы аналитикалық компьютерлік бағдарламалар шешімдерді жоспарлау және өңдеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, соның арқасында жабдықты пайдалану және пайда табу барынша мүмкін болады. Интеллектуалды алгоритмдермен дәстүрлі басқаруды біріктіру максималды тиімділікке жету үшін машина қозғалысын оңтайландыруы мүмкін.

Үшіншіден, жабдық жұмысындағы іркілістерді болжауды жетілдіру. Тау-кен өндіру кәсіпорындары әдетте жұмыс машиналары мен құрал-жабдықтарынан деректердің үлкен көлемін жинайды, алайда бұл ақпарат аналитикалық баға алу үшін сирек қолданылады. Осы ақпаратты цифрландыру жағдайында ағымдағы уақыт бойынша дәстүрлі тәсілді

пайдаланудың орнына нақты компоненттердің істен шығу мүмкіндігін бағалау үшін пайдалану техникалық қызмет көрсетуге арналған шығыстарды қысқартуға және іркілістердің алдын алуға ықпал етеді.

Төртіншіден, автоматтандыру есебінен механикаландыруды арттыру. Автоматтандыру пайдалану шығындарын азайтуға, жұмыс тәртібін жақсартуға, қоршаған ортаны қорғауды арттыруға және еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, тау-кен өндірісін автоматтандыруды дамыту аса қауіпті облыстарда жұмыс істейтін қызметкерлер санын қысқарту мүмкіндігін анықтайды.

Бесіншіден, нақты уақытта өнімділік мониторингі және оны жоспармен салыстыру. Нақты уақыт режимінде деректерді жинау артықшылықтарының бірі-нақты уақыт бөлігінде дайындық немесе өндіру жұмыстары кезінде жабдықтың әрбір бірлігінің жай-күйі мен орналасқан жері туралы өзекті көрініс және жоспарға сәйкес жұмыс істейтіндігін талдау. Мұндай білім операциялар менеджментіне жаңа мән береді, онда әңгіме ай сайынғы есеп туралы емес, өзгерістер мен жоспарға сәйкес назар аудару туралы болып табылады. Сонымен қатар, деректерді нақты уақыт режимінде беру бас операциялық орталыққа бас кеңседе басқарушылық шешімдерді жылдам қабылдауға көмектеседі, бұл ретте барлық өндірістік-өткізу тізбегі бойынша операцияларды оңтайландыру үшін шаралар қабылдауға қабілетті.

Осылайша, тау – кен өнеркәсібін басқарудың сандық платформаларын құру-бұл стратегиялық маңызды міндет, оны шешу материалдық өндірісті қалпына келтіріп қана қоймай, болашақ инновацияларды енгізудің негізін қалап қана қоймай, Ресей Федерациясының одан әрі дамуын қамтамасыз ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. A.B. Makhovikov, E.V. Katuntsov, O.V. Kosarev, P.S. Tsvetkov. Digital transformation in oil and gas extraction (: Innovation-Based Development of the Mineral Resources Sector: Challenges and Prospects - 11th conference of the Russian-German Raw Materials, 2019).

2. J. Fernández-Lozano, A. González-Díez, J. Remondo, J. Bonachea, M. Morellón, G. Gutiérrez-Alonso, J. García-Talegón, G. Alonso-Gavilán, R.M. Carrasco, J. Pedraza. New perspectives for UAV-based modelling the Roman gold mining infrastructure in NW Spain (Minerals, 2018, 11).

САЛЫҚ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru

Қазіргі уақытта салық төлеушілердің салық міндеттерін заңсыз тәсілмен орындаудан жалтаруы кең таралған. Мұның бәрі салық салынатын базаның төмендеуіне және салық пен оған теңестірілген басқа да төлемдердің бюджетке түспеуіне әкеп соғады. Салықтарды есептеу мен төлеудегі қателер заңнамадағы жиі өзгерістерге байланысты да жол беріледі. Осыған байланысты салық органдарының алдында маңызды проблема тұр - салық өндіріп алудың дұрыстығын, уақтылығын және толықтығын бақылау және оны жетілдіру.

Салық заңнамасының сақталуына, дұрыс есептелуіне, Ресей Федерациясының заңнамасымен белгіленген салықтар мен өзге де міндетті төлемдерді тиісті бюджеттерге толық және уақтылы енгізуіне бақылауды жүзеге асыру Ресей Федерациясының Салық органдарының басты міндеті болып табылады. Сонымен қатар, қабылданып жатқан шараларға қарамастан, салық төлеушілердің салықтарды төлеу жөніндегі міндеттерді орындаудан жалтару мәселелері проблемалық болып қалуда, ал салық заңнамасын бұзушылар қолданатын салық салынатын базаны төмендетудің нысандары мен тәсілдері қиындауда. Салықтық құқық бұзушылықтар ұйымдасқан және арық сипатқа ие болады.

Осы жағдайларда жедел ден қою және осы тәсілдер мен тәсілдерді табу міндеттері ерекше маңызға ие болады. Қазіргі уақытта: салықтық бақылауды ұйымдастыру және жүргізу мәселелері бойынша Ресей Федерациясының Салық және алымдар туралы заңнамасын практикада қолдану мәселелерін зерделеу; салық органдарының бақылау жұмысының тиімділігін арттыру; салық органдарының бақылау-тексеру жұмыстарын жетілдіру жолдарын әзірлеу; салық төлеушілердің заңды түрде белгіленген салықтар мен алымдарды төлеу жөніндегі міндеттемелерден жалтару жолдарын, тәсілдері мен тәсілдерін зерделеу.; Ресей Федерациясының Салық және алымдар туралы заңнамасын тәжірибеде қолдану мәселелері бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізу.

Іс жүзінде салық және алымдар туралы Заңнаманы бұзу фактілері анықталған кезде құжаттарды қосымша талап ету мәселелері көп дау тудырады. Тәжірибе көрсеткендей, камералдық салықтық тексеру барысында құжаттарды қосымша талап ету кезінде салық төлеушілер көбінесе бастапқы қаржылық және бухгалтерлік құжаттарды беруден бас тартады және салық

төлеушінің орналасқан жері бойынша көшпелі салықтық тексеру жүргізуді талап етеді. Салық органдары қызметкерлерінің ерекше жүктелуін ескере отырып, салық төлеушінің бірінші талабы бойынша көшпелі салықтық тексеру жүргізу мүмкін емес болып табылады. Екінші жағынан, салық және алымдар туралы заңнамада осы мәселенің реттелмеуіне байланысты салық органдары инспекторларының қазіргі уақытта салық төлеушілерден бастапқы құжаттаманы талап етуге құқығы жоқ. Ал салық төлеуші өз кезегінде құжаттарды алу және қосымша талап ету тәртібін сақтауды талап етуге құқылы. Белгіленген тәртіпті бұза отырып алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ.

Сондай-ақ салық заңнамасымен салық органының камералдық тексеру барысында анықталған салық декларациясындағы қателіктер мен құжаттардағы мәліметтер арасындағы қайшылықтар туралы салық төлеушіге хабарлау және одан 5 күн ішінде түсініктеме беруді немесе белгіленген мерзімде түзетулер енгізуді талап ету міндеті көзделген. Алайда ҰК РФ қалды, қандай сәйкессіздігі негіз болуы мүмкін сұрау қосымша мәліметтер. Сондай-ақ салық төлеуші қандай түсіндірмелерді ұсынуы тиіс екені анық емес. Растайтын құжаттардың құрамын ол өз қалауы бойынша айқындайды.

Қазіргі кезде салық бақылауын жүзеге асыруға жәрдем көрсету үшін сараптама тағайындау және мамандарды тарту мүмкіндігі туралы мәселелер де реттелмеген. Мұндай қажеттілік тексерушілер құжаттарды толтыруда қателерді немесе ұсынылған құжаттардағы мәліметтер арасындағы қайшылықтарды анықтаған жағдайларда туындауы мүмкін.

Бұл ретте салықтық даулар туындауының және салық төлеушілердің жазбаша қарсылықтарын ұсынуының негізгі себептері мыналар болып табылады: тексеру жүргізу рәсімінің бұзылуы; салық заңнамасының, РФ Қаржы министрлігі мен ФСК хаттарының қарама-қайшылықтары; салықтық тексеру актілеріндегі дәлсіздіктер мен қателер; салық төлеушілердің жеңілдіктерді қолдану заңдылығын растайтын құжаттарды ұсынбауы (уақтылы ұсынбауы); салық төлеушілердің салықты өтеу құқығы мәлімделген ҚҚС бойынша салық декларациясына камералдық салықтық тексеру жүргізу кезінде ҚҚС бойынша салық шегерімдерін қолданудың заңдылығын растайтын құжаттарды ұсынбауы.

Бұдан басқа, салық төлеуші бұрын қалпына келтіруден бас тартқан қалпына келтірілген құжаттарды көшпелі тексеру нәтижелері бойынша салық төлеушінің қарсылығын қарау кезінде ұсынуға, сондай-ақ тексеру барысында бұрын салық төлеуші табыс етпеген құжаттарды ұсынуға байланысты проблема бар екенін атап өту қажет. Бұл ретте практикада салық төлеушілер сотқа бұрын салық инспекциясының атына табыс етілмеген құжаттарды табыс еткен жағдай қалыптасады. Нәтижесінде мұндай құжаттар тиісті құқықтық бағалаусыз іс материалдарына қосылады және сот салық төлеушінің дәлелдерін қабылдайды.

Сондай-ақ, Ресей ФНС аумақтық салық органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзара іс-қимылын қамтамасыз ету мақсатында байланыс арналары бойынша және электрондық ақпарат тасығыштарында

деректерді қабылдау және берудің үлгілік регламентін әзірледі. Бұл ретте бір мәселе туындады - бұл жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен ақпарат алмасуды ұйымдастыру. Себебі, жаңадан құрылған муниципалдық құрылымдардың көпшілігі қажетті техникамен қамтамасыз етілмеген, салық органдарынан алынған деректерді толыққанды пайдалануға мүмкіндік беретін бағдарламалық құралдармен жабдықталмаған. Кейде компьютерде жұмыс істеу дағдысын меңгерген білікті мамандар да жоқ.

Баяндалғанның негізінде Ресейдің қазіргі заманғы заңнамасы тұрақтылығымен ерекшеленбейді деген қорытынды жасауға болады. Ресей Федерациясының барлық маңызды заңнамалық актілеріне қандай да бір түзетулер, толықтырулар мен өзгерістер үнемі енгізіледі. Әсіресе, бұл 1999 жылы күшіне енген РФ Салық кодексіне қатысты және оның әрекет ету мерзімі ішінде қосымша әр жарты жыл сайын енгізіледі. Бұл ретте көптеген түзетулер пысықталған жоқ, бұл салық органдарымен даулар санының артуына әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Передернин А. В. Правовые проблемы исполнения налоговыми органами государственных функций по контролю и надзору // Вестник Тюменского института повышения квалификации сотрудников МВД России. 2018. № 1 (10). С. 127–134.

2. Попов В. В., Тришина Е. Г. Об особенностях налогово-контрольных мероприятий в рамках защиты интересов публичных образований в сфере налогообложения // Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2014. № 2 (97). С. 233–236.

3. Поролло Е. В. Налоговый контроль: принципы и методы проведения / Е. В. Поролло. М.: Гардарика. 1996. 402 с.

Гарцунович М.К.

КАПИТАЛДЫҢ ШЕТЕЛГЕ ШЫҒУЫ САЛАСЫНДАҒЫ ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУ ТЕТІГІН ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,

Прокопьевск қ. филиалы

krukta@mail.ru

Елден капиталдың жылыстауы-бұл қаражат салу үшін елдің төмен тартымдылығының негізгі белгісі. Ол ел мен оның азаматтарының ұлттық табыстың бір бөлігін алмауына әкеледі. Бұл өз кезегінде төлемге қабілетті тұтыну сұранысын ғана емес, сондай-ақ оны дамыту және "капитал

тартымдылығын"арттыру үшін экономикаға ақша қаражатын салу мүмкіндігін де азайтады.

Әлем мемлекеттерінің көпшілігі сол немесе өзге дәрежеде капиталдың шет елге әкетілуін бақылайды. Капиталды әкетуге шектеулер экономикалық дамыған елдерде мұндай әкету олардың ұлттық мүдделеріне қайшы келген кезеңде бірнеше рет енгізілді.

Соңғы уақытта Ресейде капиталды шетелге заңсыз шығару жолымен ағуы да үлкен көлемге ие болды. Бұл ретте капиталды шетелге заңсыз әкетуге бағытталған операциялардың көпшілігі сыртқы экономикалық қызмет шеңберінде жүзеге асырылады. 1998 жылға дейін сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру кезінде капиталды заңсыз әкетудің негізгі үлесі экспорттық-импорттық операцияларға байланысты махинацияға келді.

Қазіргі уақытта болып жатқан валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы заңдардағы өзгерістер сыртқы экономикалық қызмет пен валюталық операцияларды ырықтандыруға, валюталық шектеулердің бір бөлігін жоюға айқын көрінген үрдіске ие. Қатаң валюталық ереженің орнына валюталық операцияларды жасаудың хабарлама тәртібі келеді.

Капиталды шетелге жылжыту үшін неғұрлым күрделі схемалар пайдаланылады, олардың көпшілігі шетелдік банктердегі экспорттық түсімді жасыруға, жалған импорттық келісім-шарттар жасауға, баспа-бас айырбас мәмілелері бойынша қарсы міндеттемелерді орындамауға бағытталған.

Осыған байланысты валюталық бақылаудың бірыңғай тиімді жүйесін құру ғана мемлекеттің экономикалық мүдделерін капиталды шетелге заңсыз әкетуден сенімді қорғауға айналуы мүмкін екені анық. Мұндай жүйе валюталық заңнаманың құқықтық нормаларының бірыңғай кешеніне негізделуге тиіс. Мұндай нормалар кешенін құру үшін қолданыстағы валюта заңнамасын қолдану проблемаларына елеулі зерттеулер жүргізілуге тиіс, шетелдік тәжірибені пайдалану, сыртқы экономикалық қызметте қалыптасқан қазіргі заманғы үрдістерді талдау қажет.

Бүгінгі күні Ресей Федерациясындағы қолданыстағы валюталық реттеу жүйесі Ресей Федерациясының валютасында резиденттер мен резидент еместердің операцияларын, Ресей Федерациясының аумағында резиденттер мен резидент еместердің шетел валюталарындағы операцияларын және резиденттердің Ресей Федерациясынан тыс шетел валюталарындағы операцияларын, басқа валюталық құндылықтармен операциялар мен мәмілелерді, сондай-ақ резиденттердің резидент еместермен сауда және басқа да экономикалық қатынастарын жүргізудің арнайы тәртібін белгілейді.

Сонымен қатар, мемлекеттік реттеудің кез келген өзге жүйесі сияқты валюталық реттеу валюталық құқықтық қатынастарға қатысушы адамдарға арнайы шектеулер енгізу арқылы әсер етеді. Осы шектеулердің сақталуын бақылауды жүзеге асыру, сондай-ақ оларды бұзу фактілерінің туындауына кедергі жасау мүмкіндігін мақсаты валюталық операцияларды жүргізу кезінде заңдылықты қамтамасыз ету болып табылатын және іске асырылуы арнайы уәкілетті мемлекеттік органдарға немесе ұйымдарға тапсырылған

әкімшілік-құқықтық нормалардың ерекше кешені қамтамасыз етеді. Мұндай нормалар кешені валюталық бақылаудың мемлекеттік жүйесін қалыптастырады. Валюталық бақылау валюталық шектеулерді сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған және сол арқылы валюта саласындағы құқықтық тәртіпті қолдау тәсілі болып табылады.

Капиталдың шетелге шығуы саласындағы валюталық бақылау тетігін іске асырудың негізгі проблемалары:

1. Қазіргі уақытта экспортталатын тауарлардың саны мен сапасына сараптамалық бағалау жүргізу тетігі іс жүзінде жоқ, бұл сыртқы экономикалық қызметке теріс пиғылды қатысушылар тарапынан көптеген теріс пайдаланушылыққа әкеп соғады. Ахуал қалыптасты кеден органдары жүзеге асыра отырып, тауарларды кедендік ресімдеу кеден шекарасы арқылы өткізілетін РФ мүмкіндіктері жоқ бақылауды жүзеге асыруға нақты саны мен сапасын орны ауыстырылатын тауар. Аталған жағдай капиталды шетелге шығару мақсатында шығарылатын тауарлардың бағасы мен сапасы бар махинациялар жиі пайдаланылатынына әкелді. Анықталған кемшіліктерді жою үшін валюталық бақылау тетігі экспортталатын тауарлардың сапасын, санын және бағасын бақылау жүйесімен толықтырылуы тиіс.

2. Импорттық операцияларға валюталық бақылауды жүзеге асыру кезінде кеден органдары бұзушылар-импорттаушыларды жауапқа тарту бөлігінде валюталық бақылау органдары функцияларының нақты аражігін ажыратудың жоқтығына тап болады. Қабылданғанға дейін жаңа ӘҚБТК-нің РФ Басқармасы валюталық бақылау ГТК Ресей уәкілеттік беруге импорттаушыларға резидент туралы нұсқама тауарларды әкелу құны баламалы сомада олар үшін төленген ақша қаражатының шетелдік валютамен немесе қайтару осы қаражаттың кем емес сомада бұрын аударылған. Нұсқаманы орындамағаны үшін кеден органдары импорттаушыларды жауапқа тартуға құқылы. Кеден органдарына мұндай өкілеттіктерді негізді және орынды беру. Кеден органдары кедендік-банктік валюта бақылауының қатысушылары бола отырып, импорттық мәмілелерді орындау туралы ақпаратты барынша қысқа мерзімде қорыту және анықталған бұзушылықтар фактілеріне уақтылы ден қою мүмкіндігіне ие болады. РФ жаңа ӘҚБТК қабылдануымен Ресей ГТК нормативтік - құқықтық актілерінің күші жойылды. Автор РФ ӘҚБК есепке алғанда, кеден органдарының лауазымды тұлғаларына импорттық операцияларды жүзеге асыру кезінде валюталық заңнаманы бұзғаны үшін импорттаушыларды жауапкершілікке тарту бойынша өкілеттіктер берілгенін негіздейді. Сонымен қатар, бірнеше валюталық бақылау органдары (атап айтқанда, Ресей ГТК және Ресей Қаржы министрлігі) арасында осындай өкілеттіктерді ажырату импорттық операцияларға тиімді валюталық бақылауды дамытуға ықпал етпейді.

3. Кеден органдары айырбас операцияларын жүзеге асыру үшін валюталық бақылауды жүзеге асырған кезде де көптеген проблемалар туындайды. Кеден органдары тауарлардың экспортын көздейтін бартерлік мәмілелердің жүзеге асырылуын бақылауды жүзеге асырады. Сонымен қатар,

іс жүзінде орын алуы мүмкін жағдайда, шетелдік тауарлар әкелінеді резиденті аумағына РФ және кейіннен резиденті деп хабарлайды осы тауарлар өз аумағына әкелінген тауарлар бойынша сыртқы сауда баспа бас мәміле. Бұл жағдайда РФ шекарасы арқылы тауарларды өткізу кері экспорт режимінде орын алуы мүмкін. Осы зерттеуде автор валюталық бақылау мақсатында РФ кеден органдары РФ кеден аумағынан тыс тауарларды кері әкелу туралы міндеттемесіз (кеден режиміне қарамастан) әкетуді көздейтін баспа-бас мәмілелердің іске асырылуын бақылауды жүзеге асыратынын, әдетте қабылдауы тиіс екендігін дәлелдейді. Алайда, мұндай ережені біркелкі қолдану оны Нормативтік-құқықтық актіде бекіту арқылы ғана нақты қамтамасыз етілуі мүмкін.

4. Сондай-ақ, мақсаты капиталды шетелге шығару болып табылатын сызбалардағы оффшорлық компаниялардың рөліне аз көңіл бөлінеді. Көптеген шетелдерде "антиоффшорлық" заңнама жеткілікті дамыған және оффшорлық аймақтарға капиталдардың ағып кетуінің жолын кесуге есептелген сенімді тетік болып табылады. Ресей Федерациясында қолданыстағы ұқсас нормалар Ресей капиталын оффшорлық орталықтарға аударудан толыққанды қорғау ретінде бағалана алмайды. Атап айтқанда, кеден органдарының оффшорлық орталықтарға тауарлардың әкетілуіне тиімді бақылауды жүзеге асыру мүмкіндігін ескере отырып, заң шығарушы кеден органдарына экспорттық валюталық түсімнің түсуін қамтамасыз ету үшін қандай да бір қосымша мүмкіндіктер ұсынбады (атап айтқанда, депозит енгізуді талап ету, банк кепілдігін немесе үшінші тұлғаның кепілгерлігін беру мүмкіндігі).

Валюталық бақылау жүйесін дамытудағы жалпы проблема валюталық бақылауды реттейтін нормалар реттелмеген және өзгертілмеген заңнаманың үлкен массивінде жүйеленбеуі және бытыраңқы орналастырылуы болып табылады. Көптеген заңға тәуелді актілер қолданыстағы заңнамаға сәйкес келтірілмеген, олардың ішінде бір-біріне қайшы келетін жұмыс істемейтін нормалар мен нормалар көп. Шетелге шығарылған капиталды қайтаруға байланысты мәселелерді талқылауға (соның ішінде Заң әдебиеті беттерінде) жеткілікті көңіл бөлінбейтінін атап өтпеуге болмайды.

Бұдан басқа, нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру кезінде валюталық бақылау органдары кездесетін практикалық проблемалар ескерілмейтініне назар аударады. Кеден органдары экспорт кеден режимінің талаптарын бұзғаны үшін салған айыппұлдар төленбеген болып қалады. Қолданыстағы заңнама кеден органдарына осы жағдайға әсер етуге, кеден ережелерін және валюта заңнамасын бірнеше рет бұзушылар болып табылатын сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыруына ерекше талаптар белгілеуге мүмкіндік беретін нақты регламенттелген құқықтық тетікті көздемейді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы капиталдың шетелге кетуінің жолын кесу саласында айтарлықтай заңнамалық олқылықтардың бар екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тұтастай алғанда, капиталдарды шетелге шығаруды валюталық бақылау проблемалары бірыңғай кешенде шешілуі тиіс. Бұл үшін валюталық бақылаудың жалпы бағыттары әзірленуге, валюталық бақылау органдарының өкілеттіктері нақты айқындалуға тиіс. Заңға тәуелді нормативтік актілерді әрбір мемлекеттік билік органы валюталық бақылаудың жалпы мақсаттарына сәйкес ғана әзірлеуі тиіс. Бұдан басқа, Ресейде капиталдарды ұстап қалу кепілдігі Ресей нарығының экономикалық тұрақтылығы мен инвестициялық тартымдылығын қамтамасыз етуі мүмкін. Тек осы жағдайда ғана капиталдың шетелге кетуіне қарсы іс-қимылдың тиімді тетігін құру мүмкіндігі пайда болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Артемов Н. М. Валютные ограничения. Москва, Профобразование, 2011.
2. Бублик В. Законодательство о валютном регулировании: практика применения // Хозяйство и право. 2007. № 3.
3. Маковский А.А., Симонова М.Н., Талье И.К. Валютные операции. Москва: Информационно-издательский дом "Филинь", 2008.

Гарцунович М.К.

СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫН ЖЕТІЛДІРУ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Кеден ісі саласындағы құқық бұзушылықтардың негізгі көлемі төлеуге ұсынылатын кедендік баждардың көлемін төмендету мақсатында не олардан жалтару мақсатында жасалады. Осыдан кеден органдарының құқық қорғау жұмысының тиімділігін арттыру орынды болар еді деген қорытынды жасауға болады. Салық органдарының, кеден органдарының және ішкі істер органдарының қызметкерлеріне сыртқы экономикалық қызмет саласындағы сыбайлас жемқорлықты анықтауға күш жұмсау қажет. Салық саласындағы және сыртқы сауда саласындағы қатынастарды реттейтін жағдайларды іске асыру тетіктерін одан әрі жетілдіру үшін салық органдарының құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылын жолға қою қажет.

Салық және кеден органдары арасында кеден органдарына есеп бермейтін ұйымдар туралы ақпарат алмасу олардың ынтымақтастығының

негізі болып табылады. Өз кезегінде, кеден органдары салық органдарына осы ұйымдардың сыртқы сауда саласындағы қызметін ұйымдастыру туралы ақпарат жібереді.

Салық қылмыстарымен күрестің маңыздылығы негізінен экономикалық, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлық жұмыс істейтін қаржы базасын азайтуға мүмкіндік беруімен түсіндіріледі. Берілген мақсаттарға қол жеткізу салық органдары мен құқық қорғау органдарының тиімді ынтымақтастығына байланысты. Экономикалық қылмыстарға қарсы күрестің қазіргі кезеңінде салық және құқық қорғау органдары арасындағы өзара іс-қимылды күшейтудің қазіргі қажеттілігінің объективті алғышарттарын белгілеуге болады, олар мынадай себептерге негізделген: салық саласындағы криминогендік жағдай туралы ақпаратты жинауға, талдауға және бағалауға кешенді тәсілдің объективті қажеттілігі, өйткені осы органдардың бірде-бірі оны толық көлемде иеленбейді; мемлекеттің экономикалық саласында заңдылықты қамтамасыз ету жөніндегі жалпы міндеттер мен мақсаттардың болуы; салық; салық қылмыстарына қарсы күресте ішкі істер органдарының жедел-ізвестіру күштерін, құралдары мен әдістерін табысты пайдаланудың нақты мүмкіндігі.

Салық және құқық қорғау органдары арасындағы өзара іс-қимыл мынадай бірлескен іс-шараларда көрініс табады: аталған органдардың өзара іс-қимыл міндеттерін шешуге бағытталған іс-шараларды жоспарлау, сондай-ақ өткізу; өздерінің қарауына жататын мәселелер бойынша бірлескен заңнамалық актілерді әзірлеу және қабылдау; сыртқы экономикалық қызметке қатысушылармен бірге сыртқы сауданы дамытуға жәрдемдесуді ұйымдастыруға бағытталған бірлескен ғылыми-практикалық семинарлар мен кеңестер өткізу.; ақпараттық өзара іс-қимыл жасау, сондай-ақ құпиялылық қағидатын ескере отырып, жоғарыда көрсетілген органдар тарапынан қызығушылық тудырған мәселелер бойынша мәліметтер беру; салық және кеден заңнамасын бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу және алдын алу бойынша күш-жігерді біріктіру.

Осы іс-шараларды жүргізудің мақсаты салықтар мен алымдарды, кедендік төлемдерді уақтылы және толық төлеу, сондай-ақ салық төлемдерін төлеу жөніндегі міндеттерді қамтамасыз етудің тиімділігін арттыру болып табылады. Көрсетілген өзара іс-қимыл нысандары олардың нақты мазмұнымен үнемі толықтырылуын және дамуын қажет ететінін атап өту қажет.

Салықтық қылмыстарға қарсы күрес саласындағы құзыретін және салық және құқық қорғау органдарының құзыретін реттейтін қолданыстағы заңнаманы талдау заңнамалық актілерде ынтымақтастық мәселелері аз пысықталғандығы, құқықтық нормалардың келісілмегендігі, кешенді топтардың лауазымды тұлғалары туралы мәселелер, сондай-ақ олардың жауапкершілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде құқық қорғау және салық органдарының өзара іс-қимылына теріс әсер етеді.

Салық заңнамасының сақталуына бақылау жұмысының шарттарын қамтамасыз ету бойынша қызметті одан әрі жетілдіру үшін және салықтарды, алымдарды және кеден төлемдерін төлеушілер туралы ақпаратты барынша толық және уақтылы көрсету мақсатында аумақтық ішкі істер органдары, кеден органдары және салық органдары, сондай-ақ РФ Федералдық Тіркеу қызметі арасында бірыңғай ақпараттық-талдау жүйесін құру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дубонос Е.С. Комментарий к Приказу МВД России № 495, ФНС России № ММ-7-2-347 от 30 июня 2009 г. «Об утверждении порядка взаимодействия органов внутренних дел и налоговых органов по предупреждению, выявлению и пресечению налоговых правонарушений и преступлений» // Налоговый вестник: комментарии к нормативным документам для бухгалтеров. 2009. № 11. С. 27-30.

2. Верстова М.Е. Основные приоритеты, принципы и направления совершенствования взаимодействия налоговых и правоохранительных органов по обеспечению исполнения налогоплательщиками своих обязанностей // Финансовое право. 2008. № 5. С. 14-15.

Гарцунович М.К.

РЕСЕЙДЕ КӨМІР ӨНДІРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Әлемдік көмір нарығында жаһандық бәсекелестік жағдайында басқа экономикалық субъектілердің алдында сияқты сын-қатерлер тұр: өсу жағдайында протекционизм мен артық қуаттарды дамыту, өндіріс тиімділігін арттыру, қоршаған ортаға әсерді төмендету, өндіріс қауіпсіздігін арттыру, адами капиталды дамыту. Тау-кен өндіруші кәсіпорындарды цифрландыру тәуекелдерін де атап өткен жөн. Ең алдымен, бұл өндірістік процестерді автоматтандыру құралдарын жеткіліксіз пайдалану дәрежесіне қатысты, осыған байланысты сандық технологияға көшу ұзақ уақыт алуы мүмкін. Мәселен, "Ресей Федерациясының сандық экономикасы" бағдарламасын бекіту кезінде экономикалық қызметтің барлық түрлері бойынша бизнесті цифрландыру индексі тек 28,4, ал "Пайдалы қазбаларды өндіру" қызметі бойынша ұқсас көрсеткіш – 29,1, орташа салалық деңгейден тек 0,7 пунктке асып түсті. Сол параметрлер және бағалау кезеңі бойынша сандық

технологияларды пайдалануды салыстырмалы талдау (кесте.1) индекстердің ұқсас арақатынасын растады.

1-кесте. РФ Экономикалық субъектілерінің сандық технологияларды пайдалануын салыстырмалы талдау (ұйымдардың жалпы санынан % - бен)

Көрсеткіші	Қызмет түрлері бойынша барлығы	Пайдалы қазбаларды өндіру
1. Автоматтандырылған бақылау жүйелерін пайдалану		
1.1 Барлығы	24,6	29,3
1.2 ERP-жүйелер	19,2	25,6
1.3 CRM-жүйелер	13	12,5
1.4 SCM-жүйелер	7,1	8,2
2. Бағдарламалық құралдарды пайдалану		
2.1 Электрондық құжат айналымы жүйесі	62,3	63,6
2.2 Электрондық түрде қаржылық есеп айырысуларды жүзеге асыру үшін	53,7	55,6
2.3 Ұйымдастырушылық, басқарушылық және экономикалық міндеттерді шешу үшін	52,7	58,7
2.4 Электрондық анықтамалық-құқықтық жүйелер	50,4	63,2
2.5 Тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алуды және сатуды басқару үшін	41,0	34,9
2.6 Ақпараттық желілер арқылы деректер базасына қол жеткізуді ұсыну үшін	27,5	24,0
2.7 Автоматтандырылған өндірісті және / немесе жекелеген техникалық құралдарды және технологиялық процесті басқару үшін	20,1	38,1
2.8 Жобалау үшін	17,0	29,9
2.9 Оқыту бағдарламалары	15,4	29,4
2.10 Ғылыми зерттеулер үшін	3,6	4,4
3. Сандық технологияларды пайдалану қарқындылығы		
3.1 Сандық технологияларды пайдалану қарқындылығы	81,5	85,5
3.2 Бұлтты сервистер	22,6	17,4
3.3 RFID-технологиялар	6,2	10,2
3.4 Веб-сайттар арқылы электрондық сату	12,3	6,9

Сонымен, өндірістік бақылаудың автоматтандырылған жүйелері тау-кен өндіру кәсіпорындарының 30% - ға жуығын пайдаланады, бұл ретте қолданылатындардың арасында кең тараған ERP-жүйелер болып табылады; өз табиғатында корпоративтік бақылау жүйелері бола отырып, оларды сатып алуға және бейімдеуге айтарлықтай қаржылық шығындарды мүмкіндік беретін ірі тау-кен өндіру кәсіпорындары қолданады [2]. Орташа

көрсеткіштер есептелген экономиканың басқа салаларының экономикалық субъектілерімен салыстырғанда, тау-кен өндіруші кәсіпорындар неғұрлым көп дәрежеде автоматтандырылған өндірісті және / немесе жекелеген техникалық құралдар мен технологиялық процесті басқарудың бағдарламалық құралдарын (оларды қолданатын кәсіпорындардың үлесі 38% - дан астамды құрайды, бұл орташа көрсеткіштен 2 есе асады), сондай-ақ жекелеген жұмыс түрлерін жобалау үшін (30% - ға жуық, бұл салалар бойынша орташа көрсеткіштен 1,8 есе көп) пайдаланады.

Сондай-ақ компьютерлік желілерді пайдалану қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемалары да елеулі қауіп төндіреді.

2-кесте. РФ Экономикалық субъектілерінің ақпаратты қорғау құралдарын пайдалануының салыстырмалы талдауы (ұйымдардың жалпы санынан % - бен)

Көрсеткіші	Қызмет түрлері бойынша барлығы	Пайдалы қазбаларды өндіру
1. Үнемі жаңартылып отыратын антивирустық бағдарламалар	87,8	92,8
2. Электрондық цифрлық қолтаңба құралдары	83,7	79,4
3. Зиянды бағдарламалардың қол жеткізуіне кедергі келтіретін бағдарламалық аппараттық құралдар	64,8	77,0
4. Пайдаланушыларды аутентификациялаудың техникалық құралдары	64,6	68,6
5. Қатаң аутентификация құралдары	61,4	70,9
6. Спам сүзгілері	59,3	60,4
7. Шифрлау құралдары	51,3	54,6
8. Компьютерлік желіге басып кіруді анықтау құралдары	45,0	51,0
9. Компьютерлік жүйелердің қорғалуын бақылау және талдау процестерін автоматтандырудың бағдарламалық құралдары	34,9	40,5
10. Ұйымның аумағында физикалық емес тасығыштарға деректердің резервтік көшірмесін жасау	30,7	32,6
11. Пайдаланушының аутентификациясының биометриялық құралдары	5,7	7,5

Желінің барлық деңгейлерінің көлденең және тік интеграциясы, автоматтандыру желілерін ІТ желілерімен біріктіру және қашықтан қызмет көрсету және диагностика үшін интернетті пайдалану өкілетті емес тұлғалардың ақпаратқа қол жеткізу қауіпсіздігін бұзуға, шпионажға және деректерді манипуляциялауға, сондай-ақ зиянды бағдарламалар арқылы деректерді зақымдауға және жоғалтуға әкелуі мүмкін. Мұның салдары

өлімге, жарақаттануға, қоршаған ортаға зиян келтіруге, қаржылық шығындарға дейін өте ауыр болуы мүмкін. "Ресейдің сандық экономикасы" бағдарламасын қабылдау сәтінде ақпаратты қорғау құралдарын пайдалануды салыстырмалы талдау (кесте.2), барлық салыстырмалы параметрлер бойынша тау-кен өндіруші кәсіпорындар ақпаратты қорғауға көп көңіл бөлетінін көрсетті. Дегенмен, өндірісті цифрландыру жағдайында жоғарыда көрсетілген қауіптерді жою мақсатында компьютерлік желіге кіруден қорғауды бақылауды күшейту қажет (тау-кен өндіруші кәсіпорындардың шамамен 51% қолданылады) және компьютерлік жүйелердің қорғалуын (40 %).

Цифрландыру тәуекелінің қосымша факторы сандық технологиялармен жұмыс істеу үшін персоналдың кәсіби деңгейінің жеткіліксіздігі болуы мүмкін, өйткені ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жөніндегі мамандардың үлесі жөніндегі бағдарламаны бекіту сәтінде орташа да, жоғары да білікті Ресей тиісінше 0,3 және 1,2% көрсеткіштерімен 30-орында болды.

Қазіргі уақытта тау-кен өндіру саласындағы цифрлық трансформация ірі холдингтер деңгейінде, олардың жекелеген құрылымдарында цифрландыру қағидаттарын іске асыруды кешіктіру және цифрлық технологиялардың жекелеген элементтерін қолданатын болады. Өндіріс қауіпсіздігін, желілік қауіпсіздікті және жүйелік тұтастықты қамтамасыз ету үшін жабдық жұмысының сенімділігін, сондай-ақ аутентификация және пайдаланушыларды әкімшілендіру, ақпарат енгізуді басқару, шабуылдарды уақтылы анықтау арқылы персоналдың қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. L. Samorodova, L. Shut'ko, Yu. Yakunina, O. Lyubimov, P. Kovacs, Digital ecosystem of the region and the competitiveness of Kuzbass coal enterprises (E3S Web of Conferences The conference proceedings Sustainable Development of Eurasian Mining Regions: electronic edition, 2019).
2. G.V. Kalabin, V.I. Gorny, S.G. Kritsuk. Environmental appraisal of the area of Kachkanar mining-and-processing plant by satellite monitoring data (Journal of Mining Science, 2016, 2).

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ВАЛЮТАЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru

Қазіргі заманғы экономика жағдайында көбінесе валюта заңдарының нормаларын сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар сақтамайды, бұл валюталық бақылаудың негізгі проблемаларының біріне әкеледі - бұл валюта заңдарын бұзу. РФ валюталық заңнамасын бұзудың негізгі себебі ол жеткілікті жоғары деңгейде емес, яғни ол СЭЖ қатысушыларына өз қызметін жүзеге асыру үшін "көлеңкелі" схемаларды табуға және қолданыстағы заңнамалық және нормативтік-құқықтық нормаларды айналып өтуге мүмкіндік береді. РФ-дағы валюта заңнамасы әлі де идеалға дейін алыс, ол объективті шектелген, толық жүйеленбеген, үзбелі, кейде тіпті қарама-қайшы. Ол нормативтік-құқықтық актілердің қиылыспауы, валюталық бақылаудың бір нормаларын, шараларын немесе тәртібін түсіндіруді көздемеуі үшін соншалықты айқын және ойсыз болуы тиіс. Жалпы алғанда, РФ-ның валюталық заңнамасы заңды және жеке тұлғалар ретінде әрекет ететін сыртқы экономикалық қызметтің қатысушылары туралы айтпағанның өзінде мамандар үшін де қиын. Сондықтан валюталық бақылауды жоғары деңгейде жүзеге асыру үшін валюталық бақылаудың нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру талап етіледі, мұндай жағдайларда мемлекеттің валюталық саясаты тұтастай алғанда тиімді болады.

Валюталық бақылауды жүзеге асырудың тағы бір маңызды проблемасы елден капиталдың жылыстауы болып табылады. Бұл мәселе РФ-да 90-шы жылдардың басында Сыртқы экономикалық қызметті ырықтандыру хабарланғаннан кейін өткір тұрды. Сыртқы нарықтарға шығу сыртқы экономикалық қызметтің барлық қатысушылары алды, ал валюталық реттеу мен бақылаудың барабар құқықтық жүйесі қалыптаспаған. Реформалар жылдарында жүзеге асырылған экономиканы ырықтандыру РФ-ның басқа елдермен капитал алмасуын дамытуға алып келді. Кәсіпкерлік капитал Ресей саяси және экономикалық конъюнктураның болжанбаған өзгерістерінен, қылмыстық құрылымдардың қысымынан қауіпсіздікті іздеуде Ресейден кетеді. Қазіргі экономикалық және саяси жағдайларда Ресейден заңсыз әкетілген валюта қаражатын шетелден қайтару бірінші кезектегі мемлекеттік міндет болып табылады. Жыл сайын РФ экономикасы миллиардтаған АҚШ долларын жоғалтады, бұл елдің экономикалық өсу жолында өте маңызды кедергі болып табылады. Елдің экономикасы үшін капиталдың жылыстауының барлық маңыздылығы мен кемшілігіне және осы проблеманы

шешу бойынша мемлекет тарапынан елеулі ниеттерді бірнеше рет жария дауысқа салуға қарамастан, Ресейде әлі күнге дейін капиталды шетелге шығару көлемін азайтуға мүмкіндік беретін нақты шаралар іске асырылған жоқ.

Елден капиталдың ағуының барлық негізгі арналары белгілі. Ресей ақшасының елеулі үлесі тауарларды жеткізуге, қызметтер көрсетуге және т.б. байланысты сыртқы сауда мәмілелерін жалған фирмалар арқылы жүргізу арқылы шетелге түседі. Онда валюталық қаражат аударылады, өз кезегінде фирма тауарларды жеткізуге келісім-шарттар жасайды, контрагентке ақша жібереді, ал тауар түспейді. Бұл ретте директор-ақша иесі тауар оған жеткізілмегені үшін талап-арыз береді. Валюталық бақылау агенттері ештеңе бөле алмайды, себебі бір күндік фирмада ешқандай активтер жоқ, ал оның директоры осы уақытқа дейін жұмыстан босатылды.

Бүгінгі таңда валюталық түсімді репатриациялау мәселесі өте өзекті. Бұл факт РФ-ның ақша қаражаты шетел мемлекеттерінің экономикасына жұмыс істейтінін білдіреді, ал РФ өз мемлекетінің экономикасын дамыту үшін өте қатаң шарттарда несие алуға мәжбүр. Репатриация екі түрі бар. Олардың біріншісі - сыртқы сауда келісім-шарттары бойынша резиденттерге тиесілі сомаларды Ресей Федерациясына аудару, екіншісі-резиденттер резидент еместерге олар орындамаған сыртқы сауда келісім-шарттары бойынша төлеген сомаларды Ресей Федерациясына қайтару. Осы мәселе саласындағы ең жиі бұзушылық-бұл экспортердің уәкілетті банктегі шотына валюталық түсімнің түсуі, толық түспеуі, уақтылы түспеуі емес. Бұл жағдайда 15-баптың 4 және 5-тармақтарына сәйкес. 25 РФ ӘҚБК уәкілетті банктердегі шоттарға есептелмеген ақша қаражаты сомасының төрттен үшке дейінгі мөлшерінде әкімшілік айыппұл салынады. Резидент өзінің валюталық міндеттемелерін орындау үшін барлық қажетті шараларды қабылдаған жағдайда ғана әкімшілік жауапкершілікке тартылмайды. Өзінің экономикалық мәні бойынша бұл құқық бұзушылық ел экономикасына өте үлкен зиян келтіреді. Бұл жағдайда отандық банк жүйесі кредиттік ресурстардың жетіспеушілігінен зардап шегеді.

Валюталық бақылау сыртқы экономикалық байланыстар еркіндігінің ең қатаң әкімшілік шектеулерінің бірі болып табылады. Ол арқылы көптеген елдер экономикалық дағдарыстар кезеңінде өтті. Сыртқы сауданың валюталық шектеулерін белгілей отырып, мемлекет осы арқылы қазіргі уақытта шетелде валюта қаражатын жасыру жай мағынасыз ете алатын елде тартымды инвестициялық ахуал құру үшін экономикалық тетіктер жоқ екенін іс жүзінде мойындайды.

Алайда нарықтық экономикасы бар дамыған елдер үшін валюталық бақылауды жаппай алып тастау үрдісі тән. Мысалы, Франция мен Англиядағы жағдай. 80-жылдардың соңында, Франция банкінің бағалауы бойынша, түспеген түсімнің жылдық көлемі 1% - дан кем болды. Француздық валюталық-экспорттық бақылау рентабельді болудан қалды және оның күшін жойды. Осындай оқиғалар Англияда да болды. 1979 жылдан бастап Ұлыбританияда валюталық бақылау жойылды. Көрсетілген

жылы валюталық бақылауды реттейтін нормативтік актілер жойылды. Кейінірек 1947 жылғы Заң жойылды. валюталық бақылау жүйесіне басшылықты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін валюталық бақылау туралы.

Осылайша, Ресей экономикасының дамуын қалпына келтіру кезінде сыртқы экономикалық қызметке қатысушыларға әкімшілік ықпал ету шаралары ретінде валюталық бақылау рөлінің төмендеуі және оның ақпараттық рөлінің өсуі болуы тиіс. Технология тұрғысынан бұл тауардың орнын ауыстыру жөніндегі әрбір операция мен әрбір төлемді іріктеп бақылауға және басқару шешімдерін қабылдау үшін пайдаланылатын жалпыланған ақпараттық массивтерді қалыптастыруға қатаң жаппай бақылаудан өткенде іске асырылуы тиіс. Жоғарыда ұсынылған проблемалар мемлекеттің валюталық реттеу және валюталық бақылау саласындағы қызметіне күшті әсер етеді. Олардың барлығы еліміздің экономикасын дамытуды жетілдіру мақсатында таяу арада шешу перспективасы болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Великанова А. В., Паулов П. А. Понятие валютного контроля как вида государственного финансового контроля // Современные научные исследования и разработки. 2018. № 3 (20). С. 180-182.
2. Карчевская И. А., Паулов П. А. Сущность государственного финансового контроля и место в нем валютного контроля // International Scientific Discoveries 2018 : XXXIII Международная научно-практическая конференция. - Астрахань : Научный центр «Олимп», 2018. С. 150-151.
3. Кожарская Т. С., Черненко-Фролова Е. В. К вопросу о валютном регулировании и валютном контроле в России // Ученые заметки ТОГУ. 2018. Т. 9. № 1. С. 134-138.
4. Мантусов В. Б., Шкляев С. В. Валютный контроль как вид государственного контроля, осуществляемого таможенными органами Российской Федерации // Вестник Российской таможенной академии. 2017. № 1. - С. 7-16.

Дубова Н.А.

БУХГАЛТЕР-САРАПШЫ ЖӘНЕ СОТ ТЕКСЕРУШІСІНІҢ ҚҰЗЫРЕТІН БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,

Прокопьевск қ. филиалы

krukta@mail.ru

Экономика саласындағы құқық бұзушылықтарға қарсы күрес арнайы ғылыми зерттеуді қажет ететін маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Қазіргі кезеңде оның өзектілігі жоғары болып отыр. Көптеген

жағдайларда, әсіресе әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында шаруашылық өмірдің жасалатын фактілері сыбайлас жемқорлық пен жазасыздық ықпал ететін болуы мүмкін теріс пайдалану мен ұрлау тәуекелдерімен ұштасады. Мұндай жағдайларда сот-сараптама қызметтерінің қызметінде жаңа тәсілдерді пайдалану, оларды дамытудың басым бағыттарын айқындау, бухгалтерлік сараптаманы ұйымдастыру мен әдіснамасын жетілдіру қажеттігі туындайды.

Дамушы қаржылық, кредиттік, салықтық, есептік құқықтық қатынастардың қазіргі жағдайларында экономикалық және шаруашылық жүргізуші субъектілердің бухгалтерлік есебінің рөлі айтарлықтай артады. Оның жүйесі ұйымдардың өндірістік-қаржылық және өзге де қызметінің барлық аспектілеріне, коммерциялық мәмілелерді жүзеге асыру кезінде қолданылып жүрген заңнаманың сақталуына, материалдық, еңбек және ақша ресурстарын пайдалануға, жеткізушілермен және клиенттермен, салықтар және оларға теңестірілген төлемдер бойынша мемлекетпен есеп айырысуда жан-жақты құжатпен негізделген бақылауды жүзеге асыруға арналған. Бухгалтерлік есептің әдіснамалық қатынастағы айрықша ерекшелігі ол бастапқы құжаттауға, ақшалай бағалауға, шоттарды және қос жазбаны пайдалануға негізделген жүйені білдіреді, түгендеу жүргізу және қаржылық (бухгалтерлік) есептілікті жасау қажеттілігін қамтиды. Бұл қасиеттер мен ерекше ерекшеліктер сот-бухгалтерлік сараптама жүргізу кезінде ерекше құнды болып табылады.

Сот-бухгалтерлік сараптамаларды жүзеге асыру қажеттілігі қазіргі уақытта төмендемейді. Бұдан басқа, сараптама саны бойынша осы жұмыстардың көлемі және олардың күрделілігінің өсуіне байланысты жылдан жылға ұлғаюда. Мұндай жағдайдың себептері әртүрлі. Олардың ішіндегі ең бастысы РФ қолданыстағы заңнамасы, азаматтық және Салық кодекстері, басқа да шаруашылық нормативтік актілер бұзылуда.

Сонымен қатар, сарапшы-бухгалтерлердің құзыреттілігі туралы айтқанда, оны бухгалтерлік есеп саласындағы арнайы танымдардың қатаң шеңберіне қою дұрыс емес болар еді. Сот сараптамасының ерекшелігі тиісті маманның қорытынды беру кезінде өз танымдарын өзіндік пайдалануын көздейді. Бухгалтерлік есеп саласындағы іс жүргізу нормаларын терең білу және кәсібилік, әрине, сараптамалық жұмыстың сапасы мен тиімділігін қамтамасыз етеді. Алайда, бұл екі аспектілер сараптама жүргізу барысында біріктіріліп қана қоймай, бір-бірін органикалық өрмелейді, өзара анықтайды және толықтырады. Сарапшыға жауап береді Садыков Жанибек Бахытжанович жалақыға ай сайынғы үстемені рәсімдеу үшін "аудару" бөліміндегі "ұйымға жұмысқа алу" құжатында қажетті қызметкерге негізгі аударымдардан бөлек тағы бір жол қосып, есептесудің түрі Құқық бұзушылықтарды зерттеу кезінде сарапшы-бухгалтер бухгалтерлік есепті қалыпты шаруашылық қызметке қатысты ғана емес, шаруашылық қатынастар жағдайында оның түрін өзгертуді де білуі қажет, яғни ықтимал шаруашылық құқық бұзушылықтарды нақты көрсетуі, олардың жіктелуін және оларға ықпал ететін жағдайларды білуі тиіс.

Сарапшы-бухгалтердің ғылыми құзыретіне қатысты олардың тексеру жүргізілетін ұйымда пайдаланылатын есепке алу жүйесінің ерекшеліктерін, сондай-ақ оның құзыреттерінің шектерін білуін анықтау қажет. Сарапшы-бухгалтердің құзыреттілігін тергеуші сараптама тағайындау кезінде анықтауға міндетті.

Талдау және сараптама құралдары соңғы уақытта қосылған құн, еншілес және тәуелді қоғамдар қатысушыларының, төлем мен алуға вексельдердің берешегі, материалдық емес (тоқырайтын) активтер, фирманың құны және т. б. сияқты жаңа көрсеткіштермен байытылды. Мұндай фактілерді анықтау, олардың салдарын бағалау жөніндегі арнайы әдістемелер, теріс салдарларды болдырмау жөніндегі шаралар әзірлеу қажет. Бухгалтер-сарапшы және сот тексерушісі шаруашылық заңнамасының қырсырын, банктік, биржалық істің ерекшелігін біздің елде ғана емес, шетелде де жақсы білу, осы саладағы шетелдік мамандармен және бухгалтерлермен сарапшылармен байланыс жасау қажет болды.

Сарапшы-бухгалтерлер Үкіметтің қаулылары мен өкімдерін, сондай-ақ кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық қызметінің есептік процестерін регламенттейтін басқа да нормативтік актілерді басшылыққа ала отырып, бухгалтерлік есептің теориясы мен практикасына, шаруашылық қызметті бақылау мен талдауға сәйкес өздері жүргізген зерттеулерге қорытынды жасайды. Сот-бухгалтерлік сараптама қорытындысын бағалау кезінде тергеуші сарапшы-бухгалтер қорытындыларды негіздеу үшін басқа облыстардан арнайы білімді, мысалы, тауартану, технология сияқты, ол тергеушінің құзыретіне қатысты мәселелерді шешпегенін, яғни айыпталушының іс-әрекетінде қылмыс құрамының болуын белгілемегенін үнемі тексеруге тиіс. Бұл зерттеу жүргізу кезінде сарапшы-бухгалтерлердің қылмыстық іс материалдарын пайдалануына, айыпталушылар мен басқа да адамдардан түсініктеме алуына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аксенова Т.П. Судебно-бухгалтерская экспертиза. Хабаровск: РИЦ ХГАЭП, 2011. 120с.
2. Белуха Н. Т. Методические приемы финансово-хозяйственного контроля. Киев, 2005.

РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru

Өндірістік бақылау жүйесін жетілдіру проблемасы көмір өндіруші кәсіпорындар үшін әрқашан өзекті болып табылады [1]. Жер асты тәсілімен көмір өндіруді жүзеге асыру кезінде оның ерекше маңызы бар. Бұл жағдай пайдалы қазбаның кен-геологиялық жағдайларының күрделілігімен, өндірістік базаның ескіруімен, дайындық жұмыстарын жүргізу қажеттілігімен, сондай-ақ көмір разрездерімен салыстырғанда өндіруге жұмсалатын шығындардың жоғары болуымен түсіндіріледі. Соңғы 30-40 жылда көмір шахталарының жұмыс істеуі өндірістік үдерісті механикаландыру және автоматтандыру деңгейінің артуымен белгіленді. Өндірісті басқару жүйесін реформалаудың мәні оның қауіпсіздігі мен экономикалық тиімділігін арттыруда ғана емес, сонымен қатар дамудың тұрақтылығын қамтамасыз етуде да тұрады. Ол үшін көмір өндірудің қауіпсіздігі мен экономикалық тиімділігін жетілдіруге бағытталған өндірістік бақылау жүйесін қалыптастыру талап етіледі.

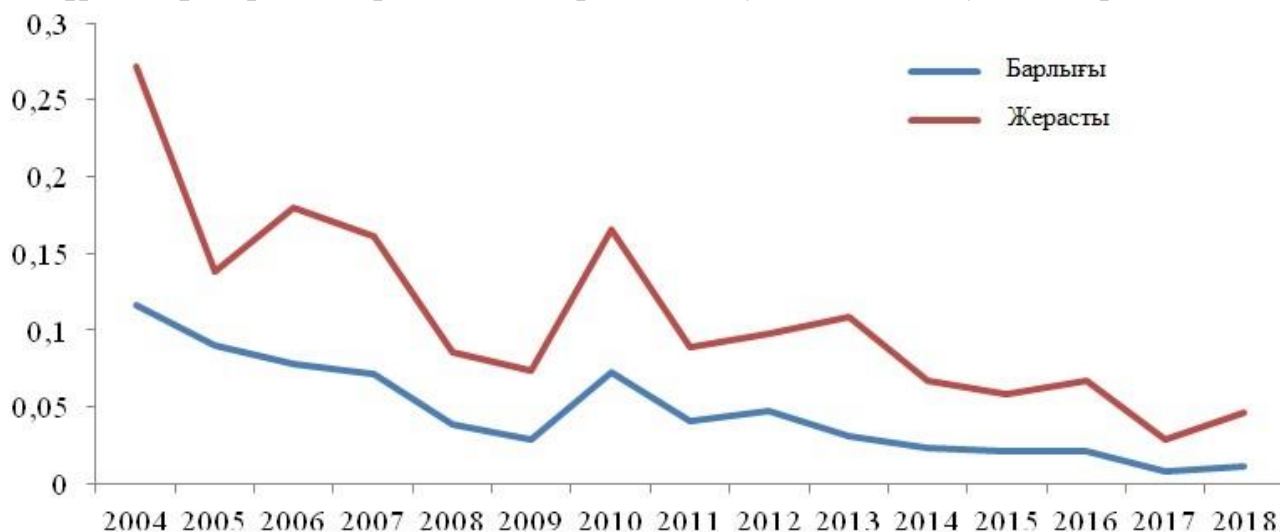
Ресей Федерациясының көмір өндіруші кәсіпорындары өндірістік бақылау жүйесін жетілдіруде үздіксіз жұмыс істейді, бұл салада 15 жыл бойы апаттар мен жарақаттану жағдайларының төмендеуінің тұрақты үрдісін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (кесте).

Кесте. Ресейдің көмір өндіретін кәсіпорындарындағы өндіру, апаттылық және өлім-жітім көрсеткіштерінің арақатынасы [2]

Кезең	Өндіру, млн т		Авариялар саны		Өліммен аяқталған жарақаттанғандар, адам	
	Барлығы	Жерасты	Барлығы	Жерасты	Барлығы	Жерасты
2004	284,5	103,2	33	28	148	132
2005	300,2	108,5	27	15	107	81
2006	294,2	111,1	23	20	68	53
2007	294,1	111,5	21	18	232	216
2008	316,0	105,28	12	9	53	41
2009	319,47	108,41	9	8	48	36
2010	301,79	102,72	22	17	135	122
2011	323,18	100,99	13	9	46	33

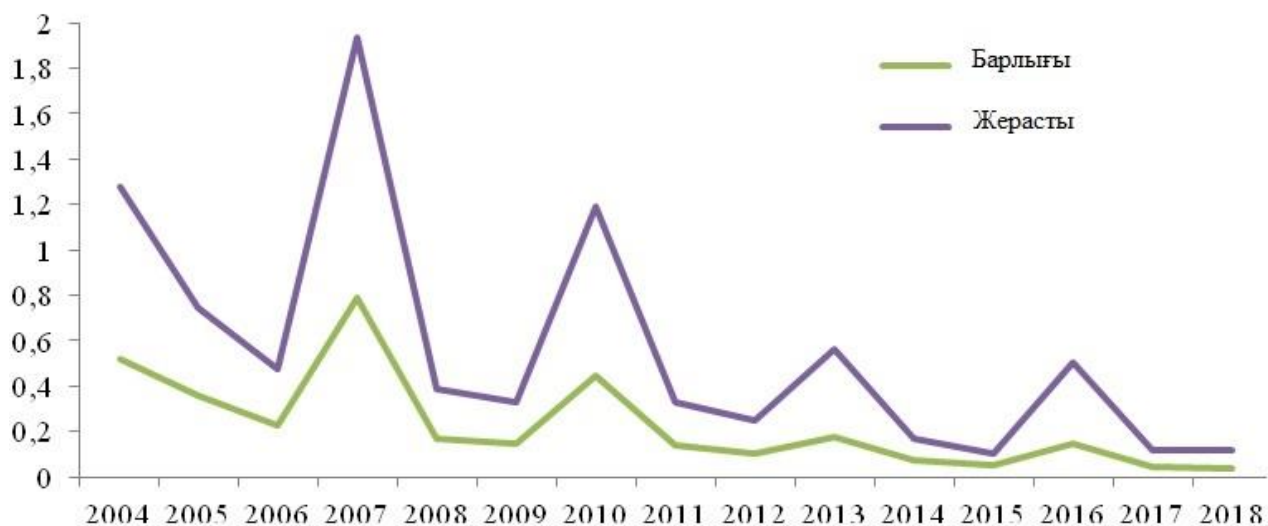
2012	337,4	112,91	16	11	36	28
2013	355,2	101,0	11	11	63	57
2014	352,01	105,3	8	7	26	18
2015	373,4	103,7	8	6	20	11
2016	385,7	104,6	8	7	56	53
2017	408,9	104,5	3	3	18	12
2018	439,3	108,3	5	5	17	13
Всего	5085,35	1592,01	219	174	1073	906

2004 жылдан бастап 2018 жылға дейін өлім-жітім оқиғаларының саны 148-ден 17-ге дейін азайды. Сонымен қатар, жерасты тәсілімен көмір өндіретін кәсіпорындардың үлесіне аталған кезеңде орташа алғанда 79% авариялар (2005 жылы ең аз 56% және 2013, 2017 және 2018 жылдары 100% жағдайлар) және өліммен аяқталған жарақаттардың 84% (ең аз үлесі 2015 жылы 55% және 2007, 2010, 2013 және 2016 жылдары 90 және одан да көп пайыз) тиесілі болды. Бұл ретте жер асты тәсілімен көмір өндіру үлесі аталған кезеңде мемлекеттегі барлық көмір өндірудің шамамен 31% - ын құрады. Бұл жағдай өндірудің жерасты тәсілін өндірістік тәуекелдерге неғұрлым ұшырайтын ретінде жоғары бақылау қажеттігін куәландырады.

1-сурет. Көмір өндірудің меншікті апаттылық көрсеткіштерінің серпіні, 1 млн т жағдай Саны

Суретте көрсетілген көмірдің меншікті апаттылық көрсеткіштерінің динамикасы. Осы пайдалы қазбаны жер асты тәсілімен өндіру бойынша олардың мәндерінің тиісті жылдардағы жалпы өндіру бойынша ұқсас көрсеткіштердің мәндеріне қатысты екі-төрт есе асып кетуін көрсетеді. Соңғы 15 жылда жер асты тәсілімен көмір өндірудің меншікті апаттылығының 6 еседен астам төмендеуі байқалды, бұл ретте жекелеген жылдары (2006, 2010 және 2018) өткен жылдармен салыстырғанда мәндердің күрт ұлғаюы – тиісінше 1,4 есе, 2,3 есе және 2 есе болды).

2-сурет. Көмір өндіру бойынша меншікті өлім-жітім көрсеткіштерінің серпіні, адам 1 млн. т

Деректерден сурет 2 1 млн т өндірілетін көмірге шаққанда өліммен аяқталған жарақаттар саны әрбір үш жыл сайын 15 жыл бойы келесі екі жыл ішінде күрт жоғарылайды. Мәселен, өткен жылғы деңгейге қатысты осы көрсеткіштің күрт өсуі 2007 жылы (4 есе), 2010 жылы (3,6 есе), 2013 жылы (2,2 есе) және 2016 жылы (5,1 есе) байқалды. Тұтастай алғанда, 2004-2018 жылдары жер асты тәсілімен көмір өндіру бойынша үлестік өлім-жітім көрсеткішінің мәні 10 есе қысқарды, алайда талданатын кезеңнің әрбір жылында олар жалпы өндіру бойынша ұқсас көрсеткіштерден 2-4 есе асып түсті.

Көмір өндіретін кәсіпорындардың жер асты тәсілімен жұмыс істеу тәжірибесі өндірістік процестің қажетті қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз ету қажетті экономикалық тиімділікке қол жеткізу кезінде жұмыс істеу сенімділігіне кепілдік бере отырып, маңызды Бәсекелі артықшылық болып табылатынын көрсетеді [3]. Бәсекеге қабілеттілік факторы ретінде қауіпсіздіктің мәні үнемі өсуде, өйткені көмірді жер астында өндіру жөніндегі ресейлік және шетелдік көмір өндіруші кәсіпорындар өндірістік процестің шарттары мен іске асырылып жатқан қауіпсіздік іс-шаралары бойынша салыстыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Z. Lihong, Y. Liming, T. Rick, A. Iannachione. Determination of velocity correction factors for real-time air velocity monitoring in underground mines (International Journal of Coal Science & Technology, 2017).
2. S.G. Gendler, A.M. Grishina, E.A. Kochetkova. Optimization of expenditures for labor protection at deep mining (Eurasian Mining, 2017, 2).
3. T. Tyuleneva. Raiding as a treat to economic security of Kuzbass coal mining enterprises (E3S Web of Conferences, 2018).

БЮДЖЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРДЕ ІШКІ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент"
бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru

Мекеменің ақша қаражатын, Еңбек және материалдық ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі - дұрыс ұйымдастырылған ішкі қаржылық бақылау, сондай-ақ пәрменді ішкі шаруашылық бақылау. Ішкі қаржылық бақылауды ұйымдастыру проблемасына ішкі бақылауды ұйымдастыру жөніндегі міндет көптеген экономикалық субъектілер үшін заңнама деңгейінде пайда болуына байланысты тиісті назар аударылуы тиіс. Бюджеттік мекемелер ішкі бақылауды ұйымдастыру жөніндегі міндет жүктелетін ұйымдардың қатарына кірмегеніне қарамастан, оның объективті қажеттілігі айқын.

Бюджет процесін, оның ішінде оның негізгі құрамдас бөлігі — бюджеттік есепке алуды реформалау процесі ХХІ ғасырдың басында әлемнің барлық елдерін қамтыды. Бұл, ең алдымен, қоғамдық (мемлекеттік, муниципалдық) секторды дұрыс басқару қажеттігіне байланысты болды. Мемлекеттік (муниципалдық) мекемелерді реформалаудың кезекті кезеңі 2010 жылдың мамыр айында № 83-ФЗ Федералдық заңының қабылдануымен басталды, ол осы мекемелердің құқықтық мәртебесін регламенттеді, сондай-ақ олардың бюджет қаражатын пайдаланудың жаңа тәртібін белгіледі. Құқықтық ережені анықтау принципінде мекемелердің бюджеттен қаражат алу және оларды пайдалану тәртібі алынды. Осы Заңды іске асыру мақсатында тек бюджеттік мекемелер бөлінді. Мұндай өзгерістер, өз кезегінде, бухгалтерлік есеп жүйесін ғана емес, Бюджеттік мекеменің қаржы-шаруашылық қызметіндегі бақылау орнын да қайта қарауды көздейді.

Мәселен, басқару органдары тарапынан сыртқы бақылауды жүргізу тәртібі ғана әдіснамалық және нормативтік реттелді. Сыртқы бақылауды ұйымдастыру жөніндегі құқық ұйымға қалады. Бюджет мекемелері автономдық қызметтен түсетін пайданы дербес бөлу құқығы берілмегеніне қарамастан, ішкі қаржылық бақылаудың мәні зор. Бюджеттік мекеме пайда алуды мекеменің негізгі қызметін дамытудағы маңызды құрамдас бөлік ретінде қарастырады.

Ішкі бақылаудың сапалы жүйесін ұйымдастыру кез келген ұйым қызметінің тиімділігін арттыратыны белгілі. Бюджеттік мекемелерді құрудың бірінші кезектегі мақсаты коммерциялық мүдде болып табылмайды, ішкі бақылау жүйесін енгізуден болатын әсерді мемлекеттік тапсырманы орындау және бюджет қаражатына билік ету тиімділігі бөлігінде мекеменің жұмыс

істеу нәтижелілігін арттыруға қайта бағыттауға болады. Бюджеттік мекеменің қызметі және оны талдау нәтижелері туралы есептік ақпараттың шектеулі сұранысқа қарамастан, бақылауды ұйымдастыру міндеттерінің бірі ішкі бақылау және аудит стандарттарын корпоративтік сектордағы ұқсас стандарттармен жақындату болып табылады.

Бюджет мекемесінде ішкі бақылауды іске асыруда оның қызметінің дербестігін, оның пайдасы мен қажеттілігі бюджет қаражатын барынша тиімді пайдалана отырып, құрылтайшы берген нысаналы көрсеткіштер мен нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін ішкі стандарттарды, регламенттерді және жоспарлау, орындау, есепке алу, есептілік жасау және кірістер мен шығыстарды бақылау рәсімдерін белгілеу және сақтау тұрғысынан бағалануы мүмкін. Бұдан басқа, меншік нысанының ерекшелігі, мекемелердің қаралып отырған үлгісінің қызмет ету мақсаттары мен қызметін регламенттеу ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру бойынша шығындарды азайтуда көрінеді. Осы жағдайларда ішкі бақылау бәсекелестік артықшылықтарды барынша пайдалануға және бюджеттен тыс кірістерді тарту және оларды мекеменің негізгі жұмыс істеу мақсаттарын іске асыруға пайдалану жөніндегі қызметті тиімді ұйымдастыруға бағытталуы тиіс.

Сонымен қатар, бүгінгі күні бюджеттік мекемелердегі ішкі қаржылық бақылау жүйесі тиімділігінің жай-күйі коммерциялық саладағы ішкі бақылаумен салыстырғанда төмен күйінде қалып отыр. Осыған байланысты, бюджет саласын ішкі бақылауды заңнамалық деңгейде нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді әзірлеу қажет.

Жоғарыда айтылғандарды назарға ала отырып, ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін арттыру мақсатында, сондай — ақ бақылау іс-шаралары субъектілерінің санын қысқарту үшін бюджеттік мекеме базасында РФ Бюджет, Салық және еңбек кодекстерінің қолданыстағы нормаларын, сондай-ақ салалық және ведомстволық нұсқаулықтарды ескере отырып, ішкі бақылау қызметін-ішкі бақылау жеке бөлімшесін құру ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Акашева В. В., Горсткіна Н. Н., Кудряшова М. Ю. Реформирование бюджетного учета // Вестник Поволжского государственного университета сервиса. Серия: Экономика. 2015. № 2 (40). С. 16–19.

2. Аниськіна Е. В., Акашева В. В. Проблемы нецелевого использования бюджетных средств // Актуальные проблемы современной науки. Сборник статей Международной научно-практической конференции. 2013. С. 68–71.

3. Грызунова Е. В., Акашева В. В. Порядок ведения бухгалтерского учета в соответствии с Законом «О бухгалтерском учете» № 402-ФЗ в государственных (муниципальных) учреждениях // Системное управление. 2013. № 4 (21). С. 21.

4. Ломовцева Н. Н. Экономика и бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях: Учебное пособие / Н. Н. Ломовцева. Москва: КНОРУС, 2016. 190 с.

5. Маслова Т. С. Контроль и ревизия в бюджетных учреждениях: Учебное пособие / Т. С. Маслова, Е. А. Мизиковский. Москва: Магистр, 2016. 339 с.

Кряхтунова К.С.

БИЗНЕСТІ РЕЙДЕРЛІК БАСЫП АЛУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Бизнесі рейдерлік басып алу-бұл қызықты компания меншік иелерінің (басшыларының) келісімінсіз бір кәсіпорынды басқаға мақсатты түрде сіңіру. Бұл іс-шараның басты мақсаты ұйымның барлық мүлкін бақылау болып табылады. Активтерді бақылау болған соң, рейдерлер оларды айналымнан барынша тез шығаруға және сатуға тырысады, ол үшін үлкен пайда. Ресейдегі рейдерлік сіңірулердің көпшілігі қолданыстағы заңнамамен кәсіпорынның проблемаларына негізделеді. "Агрессорлар" ең алдымен активтерін оңай алуға болатын осал ұйымдарды іздейді. Жалған құжаттар, заңсыз сот шешімдері жүруде. Сондай-ақ қарапайым күш әдістері қолданылады.

Рейдерлікке тиімді қарсы тұру тек үш бағытта бір мезгілде жұмыс жүргізілетін жүйелі тәсіл жағдайында ғана мүмкін болады. Біріншіден, рейдерлік аулаушыларға заңды тойтарыс беру тактикасы пысықталуы тиіс, екіншіден, сыбайлас жемқорлыққа нақты күрес қажет, ақырында, осы процестің негізгі принципі қоғамның ішкі құжаттарының қолданыстағы заңнамаға сәйкессіздіктерін жою болады – тіпті ең аз қателіктерге дейін. Жиі рейдерлердің мақсаты компания емес, оған тиесілі мүлік. Осыған байланысты фирманың мүлкін бірінші кезектегі шаралар ретінде қорғау қажет. Пәрменді тетік – бұл мүлікті иеліктен шығаруға болмайтын жағдайлар жасау. Мұнда, акцияларды қорғау жағдайында да, үшінші тұлғалардың құқықтарымен мүлікке ауыртпалық салу қолданылады. қосымша қаржыландыру алуға болатын кепіл, ипотека меншік иесіне өз активтерін қауіпсіздендіруге мүмкіндік береді.

Алайда кепілмен байланысты тәуекелдер туралы да ұмытуға болмайды. Мысалы, кепілмен қамтамасыз етілген банк алдындағы берешекті борышкер әрдайым бақыламайды. Компанияда өтімділікпен проблемалар болған

жағдайда "ұшқыштар" қолданудан бас тартпайтын мерзімі өтіп кетуі мүмкін. Банктен қарызды сатып ала отырып, олар мүлікті толық заңды негізде иелене алады, бұл ретте бағасы нарықтан әлдеқайда төмен.

Бірлескен емес сіңіру тәсілдерінің бірі компанияның акцияларын немесе жарғылық капиталындағы үлестерді заңсыз иелену болып табылады. Егер мақсат-компания акционерлік қоғам нысанында жұмыс істесе, онда осындай шабуылдарға қарсы күрестің ең айқын құралы акционерлер тізіліміне бақылауды қатаңдату ұсынылады. Бизнесінің мөлшері мен сипатына, сондай-ақ қауіптің түріне байланысты бұл бақылауды да бір тәсілмен жүзеге асыруға болады. Ірі компаниялар, сондай-ақ сырттан инвестиция алуды жоспарлайтын компаниялар акционерлердің тізілімін өзінің беделін бағалайтын ірі тіркеушіге беру керек, олармен жұмыс барынша формалданған. Неғұрлым ұсақ компаниялар тізілімді жүргізуді дербес жүзеге асыра отырып, өз қолында бақылауды шоғырландыруға ұмтылатын болады.

Алайда, бірде-бір құрал акцияларды ықтимал басып алудан панацея болуы мүмкін емес. Бірінші жағдайда тіркеушіге жалған құжаттар ұсынылуы мүмкін, ал тізілімді тікелей компания жүргізген жағдайда, осыған байланысты рәсімдердің дұрыстығына жауап беретін қызметкерге акцияларды рейдерге аудару мақсатында қандай да бір заңсыз әсер етуі мүмкін. Мұндай жағдайларда акцияларды үшінші тұлғалардың пайдасына міндеттемелермен ауыртпалық салу жақсы құрал бола алады.

Қорғалған бизнес-құрылымды қалыптастыруды кәсіпорын Рейдер-компанияның мүдделері саласына енгенге дейін бастаған жөн. Меншік иесі кәсіпорынның негізі мен оның қызметінің тарихын, оның ішінде оны құрмаған, ал сатып алған болса, қайта зерделеуге тиіс. Ол үшін кәсіпорынды жекешелендіруге талдау жасау, Негізгі құралдарға, жерге, материалдық емес активтерге меншік құқығының заңдылығын тексеру қажет. Сондай-ақ компания қызметінің стратегиялық мәселелері бойынша акционерлер жиналысының шешімдерін қайта зерделеу және акциялардың қосымша эмиссияларының заңдылығын талдау талап етіледі.

Сараланған кадр саясаты және акционерлермен жұмыс ішкі жаулардан қауіпсіздей отырып, наразылық білдірмейді. Кәсіпорынның топ-менеджментіне Кнут және пряниктер әдісін қолдану керек: бір жағынан, фирманы босаңсыққа айналдыра алмауы үшін басшының өкілеттігін шектеу, одан барлық активтерді шығара отырып, екінші жағынан – басқарушылардың келісім — шартын "алтын парашютпен" - компанияның меншік иесі ауысқаннан кейін олардың артта қалуы жағдайында үлкен өтеммен толықтыруға болады. "Алтын парашюттерді" пайдалану жиі ірі компанияларда дұшпандық жұтуға қарсы құрал ретінде қолданылады. Кәсіпорынның қаржылық өмірінің пульсінде қолын ұстау талап етіледі: кредиторлық берешекті бақылау жүйесін қалыптастыру, бақылаудағы кредиторлық берешекті құру, акцияларды жаппай сатып алуға кедергі келтіретін жағдайлар жасау. Бизнес қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін

ахуалдың тұрақты мониторингін ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның қолайлы имиджін құру үшін стратегиялық PR-кампанияны да жүргізу қажет.

Активтерді құрылымдау шабуылға дейін де, сол уақытта да қолданылады. Қаржы-басқару консультациясы бойынша қызмет көрсететін компаниялардың көмегімен жекелеген құрамдастардың бағасын көтеру немесе төмендету арқылы активтердің құнын өзгертуге болады. Нәтижесінде компанияның жалпы құны бірдей болып қалады, бірақ құрылымы өзгереді, бұл басып алуға елеулі кедергі келтіреді. Егер фирма БАҚ-та қара пиарға ұшыраса, онда тиімді құрал РФ АҚ 152 бабы негізінде компанияның абыройы мен абыройын және беделін қорғауға талап қою болады.

Ақыр соңында, әрқашан мүмкін жалған банкроттық. Ең бастысы-нақты жағдайларға сәйкес қорғау әдістерін тапсырмау және түзету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Анищенко В.Н., Городецкий А.Е. и др. Стратегия развития и роль в обеспечении экономической безопасности. Москва: РИО АНП ФСНП России, 2012.

2. Защита от рейдерского захвата, правовые методы: URL: <https://www.vegaslex.ru/analytics/publications/60789/> (Дата обращения: 28.04.2020).

3. Леонов Р. «Враждебные поглощения» в России: опыт, техника проведения и отличие от международной практики // Рынок ценных бумаг. 2010. № 24.

4. Скиданова Л.А. Рейдерство как социальный феномен // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009. № 117.

Кряхтунова К.С.

ШАҚТЫЛАРДАҒЫ ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ РЕСЕЙДЕ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru

Шетелдікмен салыстырғанда, ресейлік көмір өндіруші кәсіпорындардың жер асты өндіру тәсілімен осалдығы өндіріс қауіпсіздігі бөлігінде өндірістік бақылау жүйесін жетілдіру қажеттігіне себепші болады. Бұл тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйелерін қалыптастыруға бағытталған өндірістік бақылауды қамтамасыз етудің тиісті әдістерін дамытудың әлемдік

үрдістерін ескеру қажеттілігін туғызады.

Ресей Федерациясы Халықаралық еңбек ұйымы шеңберінде жұмыс істей отырып, әлемдік үрдістерге сәйкес өнеркәсіптік қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдістерін дамыту арқылы өндірістік бақылауды жетілдіруге қатысады [1]:

- еңбек ресурстарын тиімді пайдалану мақсатында, басқарылатын тәуекел шеңберінде нөлдік жарақаттануға қол жеткізу бойынша еңбек қауіпсіздігін арттыру саясатын іске асыру;

- нөлдік жарақат алу мақсатында еңбекті қорғау саласындағы заңнамалық талаптарды қатаңдату;

- қызметкерлердің ұжымдық және жеке жауапкершілігін іске асыру, кәсіби тәуекелдерді басқаруға тарту арқылы жұмыс берушілер тарапынан еңбекті қорғау жүйесін жетілдіру.

Қызметкерлерді зиянды өндірістік факторлардың әсерінен қорғауды қамтамасыз ету Еуропалық Одақ және АҚШ мемлекеттерінің өндірістік стратегияларының бір бөлігі болып табылады, осы саладағы елдердің тәжірибесін зерттеу Ресей үшін де қызығушылық тудырады [2, 3, 4, 5].

Ұлыбританияның өндірістік қауіпсіздік жүйесінің негізі 2004 жылдан бастап еңбекті қорғау жүйесінің жай-күйі және әрбір қызметкердің денсаулығы заңмен бекітілген. Осы стратегиялық мақсатқа қол жеткізу үшін төрт сала анықталды: Кәсіподақ және ғылыми-консалтингтік құрылымдармен кооперациялық байланыстарды нығайту; еңбек қауіпсіздігі мәдениетін және өз денсаулығы үшін жеке жауапкершілікті танымал ету. Тәуекелдерді өзін-өзі бағалау нәтижелері жыл сайын қайталай отырып, денсаулыққа төнген қатерді азайту жөніндегі іс-шаралар жоспарын кейіннен әзірлеу үшін қызметкерлердің тіркеу карталарында тіркеледі, бұл кәсіби тәуекелдерді өзін-өзі бақылауды және оларды басқару жүйесін өзектендіруді қамтамасыз етеді. Жұмыс беруші жұмыс орындарында кәсіби тәуекелді бағалауға және барынша азайту бойынша шаралар қабылдауға жауапты. Мұндай тәсілді іске асыру жұмыс берушілерді еңбекті қорғауды қаржыландыруға ынталандыру әдістерін әзірлеуге мүмкіндік берді, бұл өліммен аяқталған өндірістік жарақаттанудың күрт қысқаруын қамтамасыз етті.

Жұмыс орындарының қауіпсіздігіне жәрдемдесу АҚШ үкіметінің еңбек саласындағы стратегиялық мақсаты болып табылады, ол үшін заңнамалық деңгейде қызметкерлердің денсаулығы мен еңбек құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге жаңа инновациялық тәсілдер әзірленеді. Америкалықтар елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі көздерінің бірі ретінде тас көмірге сұраныстың өсуін болжайды және еңбекті қорғау бойынша ұзақ мерзімді стратегияларды әзірлейді. Бұл салада еңбекті қорғау жөніндегі салалық әкімшіліктерде тәуелсіздік ыстық желілер жұмыс істейді, ол бойынша еңбекті қорғау саласындағы бұзушылықтар бойынша өтініштер қабылданады. Бұл инспекторлардың дереу тексеруіне негіз болып табылады; адамдардың денсаулығына қауіп төндіретін орын мен факт туралы ақпаратта жеткілікті. Еңбекті қорғау жөніндегі еңбек заңнамасын бұзғаны үшін қатаң санкциялармен қатар елде еңбекті және қызметкерлердің денсаулығын

қорғауды қамтамасыз ету саласында арнайы федералдық бағдарламалар жұмыс істейді.

Финляндиядағы әрбір жұмыс орнында қызметкердің денсаулығы үшін ықтимал қауіпті факторлардың кәсіподақ есебі жүргізіледі, кәсіби тәуекелдерді, олардың қауіп-қатерлер дәрежесін және денсаулыққа әсер ету сипатын есепке алудың формалды және стандартталған жүйесі құрылды. Қызметкерге кәсіподақтармен қатар кәсіби тәуекелдерді бағалауда және еңбек қауіпсіздігі талаптарын сақтау арқылы оларды барынша азайту жөніндегі шараларда белсенді рөл беріледі. Жұмыстың басым бағыттары жаһандық әріптестікке жәрдемдесу және қызметкерлердің денсаулығын қорғау және еңбекті қорғау саласында жан-жақты ынтымақтастықты күшейту, коммуникацияларды орнату және еңбекті қорғау саласында білімді тарату, еңбекті қорғау саласындағы саясатты қолдау, жаңа кәсіби тәуекелдердің қауіптілігін зерттеуді орындау болып табылады. Жас ұрпаққа ерекше көңіл бөлінген, оның ішінде өзінің еңбегі мен денсаулығына жауапкершілікпен қарау кеңінен таралған.

Тәуекелдерді басқару арқылы өндірістік бақылаудың жаңа жүйесін қолданудың әлемдік тәжірибесі оны Ресей үшін қолданудың перспективалылығын көрсетеді. Қазіргі уақытта елімізде өндірістік бақылауды жетілдірудің американдық жолы іске асырылуда. Жұмыс берушілердің еңбекті қорғау проблемаларына назарын жандандыру үшін жаппай тәртіп бұзушылықтар айыппұл санкцияларын тиісті есептей отырып, көптеген жекелеген жағдайларға бөлінеді. АҚШ-та бұл жұмыс берушілердің назарын еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне аударды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. R. Talat, M. Muzammal, M.S. Obaidat, A.H. Sorhro, Z. Luo, S. Phirbhulal. A decentralised approach to privacy preserving trajectory mining (Future generation computer systems, 2020, 102)
2. Y. Yang, S. Chen, K. Deng, H. Fan. Long-Term Stability Evaluation and Pillar Design Criterion for Room-and-Pillar Mines (Energies, 2017, 10).
3. R. Wael, A. Elrawy. Parametric stability analysis of room and pillar method in deep coal mines (Journal of Engineering Sciences, Assiut University, Faculty of Engineering, 2015, 43(2)).
4. CX. Wang, HM. Wang. Thinking about theories and practices on mine water control (Coal Geol Explor, 2004, 32(11)).
5. B. Li, Y. Chen. Risk assessment of coal floor water inrush from underlying aquifers based on gra-ahp and its application (Geotech Geol Eng, 2016, 34(1)).

РЕСЕЙДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ МУНИЦИПАЛДЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент"
бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қаржылық өзара қарым-қатынастарына жоғары жанжал тән. Муниципалдық құрылымдардың бюджеттерін қаржы ресурстарымен толықтыру мемлекеттік билік органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне тікелей байланысты. Мемлекеттік билік органдарында жергілікті өзін-өзі басқаруға тікелей әкімшілік ықпал ету тетігі жоқ болғандықтан, қаржылық тетіктердің рөлі мен маңызы артады. Жеткілікті қаржылық негізсіз жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту мүмкін емес. Жергілікті өзін-өзі басқаруға қаражат бере отырып, мемлекет олардың жұмсалуды бақылау құқығына да ие болады. Осыдан мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзара қарым-қатынасы қаржылық бақылау саласында ерекше өзектілікке ие болады.

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі бақылау қызметін мемлекеттік бақылаумен ауыстыруға болмайды. Сонымен қатар, жергілікті бюджеттің орындалуын бақылау "Ресей Федерациясында жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың жалпы қағидаттары туралы" Федералдық заңмен жергілікті маңызы бар мәселелерге жатқызылған, олар жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз бетінше және өз жауапкершілігімен шешуге бағытталған.

Муниципалдық қаржылық бақылау мемлекеттік қаржы бірлігі мен Ресей Федерациясының бюджеттік жүйесінің бірлігі негізінде қаржының бақылау функцияларын және басқару функцияларын іске асыруға негізделеді; мемлекеттік қаржылық бақылауға (МҚБ) тән ұйымның жалпы мақсаттары, міндеттері, функциялары мен принциптері бар.

Муниципалдық қаржылық бақылау-бұл қабылданатын басқарушылық шешімдердің заңдылығы мен тиімділігін және оларды іске асыру дәрежесін қамтамасыз ету мақсатында қаржы мен басқарудың бақылау функциясы негізінде жергілікті бюджет қаражатын қалыптастыру және пайдалану және муниципалдық меншікті басқару процесінде мемлекеттік қаржыны басқару жүйесіндегі мемлекеттік қаржылық бақылаудың құрамдас бөлігі.

Қаржылық бақылау бүкіл ұлттық экономиканы басқарудың маңызды элементі болып табылады, ал орталық билік жүргізетін жергілікті органдар көрсететін қызметтерді теңестіру саясаты қоғамда әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің құралына айналады. Егер жекелеген аумақтық бірліктер

арасындағы өмір сүру жағдайларындағы айырмашылықтар тым үлкен болса, онда бұл дамыған демократиялық мемлекеттердің барлық конституцияларында бекітілген, қандай Муниципалитет аумағында тұратынына қарамастан, барлық азаматтарға тең мүмкіндіктер беру сияқты құқықтық қағидатқа қайшы келеді.

Ресей Федерациясының бюджет жүйесінің барлық деңгейлері үшін бірыңғай мемлекеттік (муниципалдық) қаржылық бақылаудың құқықтық, ұйымдастырушылық және әдістемелік базасының болмауы оның дамуын тежейді, сыртқы қаржылық бақылау органының міндеттері мен функцияларын тиімді орындауына кедергі келтіреді. Федералдық заңнамада жүйелі түрде мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзара қарым-қатынасының жалпы принциптері жоқ. Бұл нақты өмірде олардың өзара іс-қимылын ұйымдастыру кезінде, оның ішінде қаржылық бақылау мәселелерінде де мүмкін болатын қиындықтарды тудырады.

Ресей Федерациясының Конституциясы Ресей Федерациясындағы жергілікті өзін-өзі басқару принципі ретінде тек заңдылықты белгілейді. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары муниципалдық меншікті дербес басқарады, жергілікті бюджетті қалыптастырады, бекітеді және орындайды, жергілікті салықтар мен алымдарды белгілейді, жергілікті маңызы бар мәселелерді шешеді (132-баптың 1-бөлігі); жергілікті өзін-өзі басқару органдары Ресей Федерациясының Конституциясын сақтауға міндетті (15-баптың 2-бөлігі.); берілген мемлекеттік өкілеттіктерге қатысты Конституция оларды іске асыру мемлекетке бақыланатынын нақты белгілейді (132-баптың 2-бөлігі).

Осылайша, Федералдық заң шығарушы жергілікті өзін – өзі басқарудың құқықшығармашылық қызметінің еркіндігі іс жүзінде осы функцияны бір адамның-муниципалдық білім беру басшысының қолында шоғырландыра алады. Федералдық және аймақтық деңгейдегі заң шығарушылардың көмегімен ғана еңсеруге болатын тұйық шеңбер пайда болады.

Муниципалдық аудан бюджетінің атқарылуын бақылау жөніндегі жергілікті маңызы бар мәселені шешу қажеттілігінен басқа, муниципалдық аудандарда бақылау органдарын құру қажеттілігі мыналармен байланысты болуы мүмкін. Қоныс бюджеттері өңірлік бюджеттерден түсетін көмектен басқа, муниципалдық аудандардың бюджеттерінен қаржылық көмек алады. Осы қарым-қатынас логикасы муниципалдық аудандардың жергілікті өзін-өзі басқару органдарының муниципалдық аудандардың бюджеттерінен қаржылық көмек алатын елді мекендердің бюджеттерін тексеру құқығының болуын білдіреді. Алайда, РФ Бюджет кодексі мұндай мүмкіндіктерді қарастырмайды. Бұдан басқа, бақылау қызметі гипертрофиялық нысандарды қабылдамауы тиіс. Тексерушілердің де, тексерушілердің де мүдделерінің оңтайлы теңгерімін сақтау қажет.

Проблеманы Ресей Федерациясы субъектілерін мемлекеттік органдардың жергілікті елді мекендердің бюджеттерін тексеруді жүзеге

асыру жөніндегі мемлекеттік өкілеттіктерді муниципалдық аудандардың бақылау органдарына беру арқылы шешуге болады. Мұнай-газ аудандарының бақылау органдары мемлекеттік өкілеттіктерді жүзеге асыра отырып, оларды іске асыру үшін бір мезгілде қаржы қаражатын да алады және өңірлік бақылау органдарын бір мезгілде іс массасынан босата отырып, қоныстардағы бюджет процесінің жай-күйі туралы хабардар болу мүмкіндігін алады.

Біздің елде қаржылық бақылаудың жалпы мемлекеттік жүйесінің қалыптасу процесі әлі мемлекеттік (муниципалдық) қаржылық бақылаудың бірыңғай концепциясының жоқтығына байланысты аяқталмады, онсыз РФ Бюджет кодексіне түзетулер енгізу ештеңе өзгертпейді.

Осылайша, зерттелетін жүйенің екі контуры-бұл мемлекет деңгейіндегі қаржылық бақылаудың екі тармағы: биліктің өкілді органдары құрған органдар атқарушы билік құрған мемлекеттік аудитті – мемлекеттік бақылауды жүзеге асырады. Шешілетін міндеттердің сипатына сәйкес оларды қаржылық бақылаудың жалпы мемлекеттік жүйесінің негізі ретінде қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бюджетный кодекс Российской Федерации.
2. Домбровский А., Балашева Л. К вопросу о подготовке проекта федерального закона «О государственном финансовом контроле в РФ» // Бюджет. 2007. № 9. С. 25.
3. Табунщикова Т.Ф. Становление и развитие муниципального финансового контроля. Автореф. к. э. н. Тюмень, 2006 г. Режим доступа: www.usue.ru.

Любосеева В.Н.

МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУ ШАРТТАРЫ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент"
бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Мемлекеттік басқарудағы мемлекеттік бақылаудың тиімділігін, нәтижелілігі мен тұрақтылығын арттыру мәселелері қазіргі заманғы, жеткілікті күрделі экономикалық, саяси және басқа жағдайларда ерекше мәнге ие болады. Кез келген қоғамды дамытудың саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық және басқа да басымдықтарын іске асыру мақсатында

мемлекеттік басқарудың, оның ішінде мемлекеттік бақылаудың тиімді жүйесін қалыптастыру аяқталуға тиіс.

Тиімділік мемлекеттік басқарудағы бақылау қызметін бағалаудың басты өлшемі және кез келген бақылаудың басты мақсаты болып табылады. Мемлекеттік бақылауды қолданудың тиімділігі мен тұрақтылығы мәселелері теорияда да, практикада да аса өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Сондықтан заң әдебиетінде соңғы уақытта мемлекеттік бақылауға, оның негізгі элементтерін қарауға, іске асыру тетігіне көп көңіл бөлінеді, алайда оның тиімділігі мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бақылау тиімділігінің басты өлшемі қоғамның, жеке тұлғаның түпкілікті қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі болып табылады. Адамдардың: материалдық, әлеуметтік, рухани қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруды қамтамасыз ететін, өмір сүру деңгейі мен сапасына кепілдік беретін бақылау жүйесі тиімділікке ие. Мұндай тиімділіктің негізі қоғамның қолда бар билік ресурстарын оңтайлы бөлу болып табылады.

Мемлекеттік бақылаудың тиімділік проблемасы-бұл, ең алдымен, оның жұмыс істеуінің нәтижелілігі, қойылған мақсаттарға қол жеткізу проблемасы. Мақсаттарды нақты нәтижелерге іске асыру мемлекеттік бақылау субъектілері тиімділігінің ажырамас элементі болып табылады. Тиімділік критерийі, ең алдымен, тиісті құндылықтарға, белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу дәрежесінен тұрады, ал тиімділіктің өзі жүзеге асырылған мақсат ретінде әрекет етеді.

Мемлекеттік бақылаудың тиімділігін арттырудың негізгі шарттарына мыналар жатады: қоғамдық пікірді зерделеу; бақылаушы органдардың қызметін үйлестіру; бұқаралық ақпарат құралдары жүйесін жаңғырту; ақпараттық саясат, мемлекеттік билік органдарының ашықтығы мен қолжетімділігі. Бақылаудың тиімділігін арттыру шарттарының осы тізбесі толық болып табылмайтынын назарға алған жөн. Мемлекеттік бақылаудың тиімділігіне, кез келген басқа сияқты, экономикалық, әлеуметтік, саяси, ұйымдық-құқықтық және басқа да тәртіптің бірқатар факторлары әсер етеді, оларды да ескеру қажет. Жоғарыда айтылған мемлекеттік бақылаудың тиімділігін арттырудың өзара іс-қимылы мен өзара шарттасуы жағдайында мемлекеттік бақылаудың нақты нәтижелілігі, оның алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу туралы айтуға болады. Мемлекеттік басқару жүйесінде бақылау тетігін жетілдіру ұйымдық-құқықтық және басқа да тәртіп шараларының кешенін енгізуді және болуын талап етеді, бұл өз кезегінде қазіргі заманғы мемлекеттегі бақылау қызметін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, мемлекеттік бақылауды және оның тиімділігі шарттарын зерттеу қажеттілігі қазіргі мемлекеттегі бақылау өте маңызды рөл атқаратынына байланысты, өйткені оның қызметі, ең алдымен, бүкіл қоғамның өмірін жақсартуға бағытталған.

Мемлекеттік бақылау әлеуметтік басқарудың элементі ретінде саяси жүйенің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған. Басты мақсаты конституциялық құрылысты кепілдендіру, адамның және азаматтың

құқықтары мен бостандықтарын іске асыру, мемлекеттік тұрақтылық пен Т.Б. үшін барынша қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету болып табылатын мемлекеттік бақылау құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастыру мен қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баранов М.Л. Модернизация законодательства как основа формирования эффективных правовых механизмов государственного контроля в системе федеральных органов исполнительной власти // Стратегия России. 2015. №5. С. 50-78

2. Контрольно-надзорная деятельность исполнительных органов государственной власти: оптимизация структур и модели деятельности: монография / под ред. С. Е. Прокофьева, Бойко А. Н., Еремина С. Г. Москва: Юстицинформ, 2017. 240 с.

Любосеева В.Н.

РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДА ӨНДІРІСТІК БАҚЫЛАУДЫ НОРМАТИВТІК РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Ресей Федерациясында өндірістік бақылауды қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік базасы тәуекелдерді азайту қағидаттары мен әдістеріне қатысты айтарлықтай жетілдірілді. Бұдан басқа, ресейлік көмір өндіруші кәсіпорындардың жерасты тәсілмен өндіру жұмыстарының қалыптасқан практикасы осы салада жерасты тәсілмен өндіру көмір өндіруші кәсіпорындардың өндірістік Тәуекел-менеджменті жүйесінің келесі принциптерін әзірлеу үшін негіз болды [1, 2].

Біріншіден, көпфункционалды қауіпсіздік және аэрогазды бақылау жүйелерінің сенімділігін арттыру. Шахталарда көмірді өндіру кезіндегі негізгі қауіп-қатерлер метанның жарылыс қаупі бар концентрациясы мен өлшенген жарылыс қаупі бар көмір шаңының пайда болу қаупі болып табылады. Аэрологиялық қауіпсіздікті арттыру жөніндегі іс-шаралар шахталарды әдеттегі және төтенше жағдайларда өндіруді қауіпсіз жүргізу, бақылауды және операцияларды басқару үшін көпфункционалды жүйелермен жарақтандыруды қамтиды: стационарлық желдеткіш қондырғыларын, жергілікті желдету және газ шығару желдеткіштерін, газсыздандыру желісімен басқару жөніндегі аэрологиялық қауіпсіздік жүйелерін, газдинамикалық құбылыстарды аэрогазды бақылауды; эндогенді

және экзогенді жанудың әлеуетті қауіптілігін анықтау жүйелерін; сумен жабдықтау және сутөкпе жүйелерін;; шахтаның тау-кен қазбаларында жұмысшылардың орналасқан жерін анықтау және хабарлау; авариялық жағдайларда адамдарды іздеу және табу; авариялық жер асты байланысы және хабарлау жүйесі.

Екіншіден, көмір шахталарын газсыздандыру жүйелерін өндіру кен алу учаскесінен метанды шығару үшін газсыздандыру ұнғымаларын бұрғылаумен бірге жүретін, тоннасына 10 м³ астам метан қуаты бар қазбаларды кешенді газсыздандыру жолымен жетілдіру, газсыздандыру және газ ұстау жабдығының озық тәсілдерін қолдану.

Үшіншіден, инертті шаңның әсерінен тау-кен қазбаларын сланцевациялаудың жоғары өлшемдерін белгілеу арқылы көмір шаңымен күрес жөніндегі іс-шаралардың тиімділігін арттыру.

Төртіншіден, бұзушылықтарды болдырмау, жарақаттар мен авариялардың санын азайту, тәртіптік жазалар мен әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шараларын қолдана отырып, бұзушылықтардың бірыңғай базасын жүргізу жолымен еңбекті қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздік талаптарының сақталуын бақылауды күшейту. Осы бағыттағы өндірістік бақылауды шахтаның мамандандырылған қызметтері мынадай тәртіппен іске асырады: өндірістік жүйені жекелеген объектілерге бөлу; олардың әрқайсысы бойынша анықталған бұзушылықтар мен өндірістік жарақаттарды бағалау арқылы жұмыс орындары, жұмыстар, өндірістік тәуекелдің ең жоғары дәрежесі бар операциялар анықталады; оларға қатысты өндірістік бақылау үшін басым талаптар, ережелер мен нормалар айқындалады; олардың сақталуын ескере отырып, мамандандырылған қызмет объектілер бойынша жоспарлы және жедел өндірістік бақылауды жүзеге асыру тәртібін ұйымдастырады.

Қазіргі уақытта өндірістік бақылаудың әлемдік практикасында екі негізгі бағыт – бұзушылықтарды анықтау және тәртіп бұзушылар мен жауапты тұлғаларға ықпал ету шараларын қолдану арқылы санкциялық бақылау және кәсіптік қызмет тәуекелдерін бағалау және азайту арқылы өндірістік қызметтің жағымсыз оқиғаларын өзін – өзі бақылауды үйрету іске асырылуда. Қандай да бір бағытты пайдалану көбінесе бақылаудағы объектінің құндылығымен өндірістік процестің қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ету тұрғысынан анықталады. Бұл өндірістік объектілердің және өндірістік процестердің оларда қауіпті өндірістік жағдайлардың туындау ықтималдығы бойынша айырмашылықтарымен, сондай-ақ олардың пайда болу салдарының дәрежесімен түсіндіріледі. Әлеуметтік жауапкершілік шараларын қатар іске асыру және бұзушылықтардың салдарын экономикалық бағалау жер асты тәсілімен көмір өндіру кезінде қауіпті өндірістік жағдайлардың туындауында адам факторының рөлін азайтуға және тіпті болдырмауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. B. Li, Y. Chen. Risk assessment of coal floor water inrush from underlying aquifers based on gra-ahp and its application (Geotech Geol Eng, 2016, 34(1)).
2. J.A.L. Napier, D.F. Malan, Simulation of tabular mine face advance rates using a simplified fracture zone model (International journal of rock mechanics and mining sciences, 2018, 109).

Тузовская О.С.

КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ӘЛЕМДІК БАСҚАРУ СТАНДАРТТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ҮРДІСТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Қазіргі заманғы өмір корпоративтік ақпараттық жүйелерді кең қолданусыз ойластырылмайды. Адам қызметінің түрлі жақтары автоматтандырылады, жаңа технологиялар пайда болады. Жүйелерді қолдану салалары: денсаулық сақтаудан ауыл шаруашылығына дейін, тауарлар өндірісінен биллинг жүйесіне дейін, көліктен саудаға дейін кеңейтіледі. Мұндай жағдайларда жаңа технологияларды табысты ілгерілету үшін корпоративтік жүйелерді дамытудың негізгі әлемдік үрдістерін ескеру, ықтимал қиындықтарды бағалау және еңсеруді үйрену, оларды жобалау үшін жаңа ресурстарды дайындау қажет.

Біріншіден, деректерді өңдеудің үлкен массивтері. Бүгінгі күні әлемде үлкен деректерді өңдеу массивтерін пайдалану норма болып табылады. Құрылымсыз ақпаратты қабылдау және сақтау бүгінгі күні жеткіліксіз пысықталған. Бұл салада проблемаларды шешу үшін жоғары өнімді есептеуіш құрылғылар талап етіледі және, әрине, құрылымдалмаған ақпаратты танудың тиімді алгоритмдерін құру талап етіледі, себебі, әдетте, өңдеуге жататын ақпарат жүйеге әлсіз құрылымдалған немесе мүлдем құрылымдалмаған түрде түседі.

Екіншіден, табиғи тіл. Ұқсас технологиялар жүйеге ақпаратты табиғи тілде енгізген кезде қолданылатын болады. Мұндай ақпаратты дұрыс тану мүмкіндігі және құрылғылар мен тану алгоритмдерінің алғашқы прототиптері қазірдің өзінде бар, кейбір шешімдер мен бағдарламалар компьютерлік технологиялар нарығында бар, бірақ олардың техникалық мүмкіндіктері әзірше өте әлсіз. Мәселелерді шешу үшін техникалық және бағдарламалық құралдар, теориялық және модельдік тәсілдер бар, бұл

болашақта осындай құрылғыларды қолдану әдеттегі іс болады деп үміттенуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, әртүрлі жүйелердің интеграциясы. Корпоративтік жүйелердің әлемдік стандарттарын дамытудың тағы бір бағыты олардың ресурстарын ықпалдастыру, жүйелерді түйіндеу, олардың бірлескен жұмысы болып табылады. Мұндай жұмыстар бірнеше жобаларда, нақты заңды тұлғаның корпоративтік жүйесінің бақылаушы органдармен өзара іс-қимылын ұйымдастырудан бастап, бірлескен іс-қимылдарды орындауға байланысты жобаларға дейін, мысалы, оператор көпфункционалды орталықта бір тұтынушының сұрау салуы бойынша көптеген қызметтерді орындайтын, бұл ретте бірқатар мемлекеттік құрылымдардың ресурстарын бірыңғай интерфейс арқылы пайдалана отырып, электрондық мемлекеттің жобаларында туындайды. Бұл деректер массасын сандық форматқа аударуды, осы деректермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ресурстарды құруды, сондай-ақ ресурстар арасындағы тиімді байланысты қамтамасыз ететін интеграция құралдарын талап етеді.

Төртіншіден, объектілерді сәйкестендірудің жаңа принциптері. Жақын арада объектілерді сәйкестендіру үдерістері одан әрі жетілдірілетін болады. Бұл жиынтықтаушы және соңғы өнімді сәйкестендіру үшін тауарлар өндірісінде де, сатылатын тауарларды сәйкестендіру үшін саудада да болады. Бұл ретте, осы жетілдіруді анықтайтын негізгі фактор объектіге идентификаторды орнатуға жұмсалатын уақыт және объектіні оқуға және тануға жұмсалатын уақыт болады. Осы шешімді пайдалану жолындағы негізгі шешілмеген проблемалар жеткізуден сатуға дейінгі барлық кезеңдерде сатушының іс-қимылының бірыңғай келісілген, регламенттелген тәртібінің болмауы; тауарды ұрлау мүмкіндігі; тауарды дұрыс сәйкестендіру проблемасы болады.

Бесіншіден, жасанды интеллект. Қазіргі заманғы әлемдік корпоративтік жүйелерде жасанды интеллектті қолдану проблемасы бірқатар бағыттарға бөлінеді, олардың әрқайсысы қазіргі уақытта білімнің дербес саласына айналады. Бұл графикалық және өзге ақпаратты енгізу кезінде бейнелерді тану, табиғи тілде қарым-қатынас, шешім қабылдау процестерін қолдау, анықтамалық ақпараттық ресурстар және тағы басқалар. Перспективалы жүйелерде зияткерлік технологияларды пайдалану міндетті құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар тиімді құрал ретінде жобалаудың негізгі процесіне ендірілетін болады, яғни көмекші құралдан ол Негізгі болады. Бұл жобалау кезінде ескерілуі қажет ақпараттың үлкен көлемімен және жобалау процесінде алынатын ақпараттың үлкен көлемімен байланысты.

Алтыншы, теңшеу және оқыту. Қазіргі заманғы және перспективалық корпоративтік жүйелер параметрлерді теңшеу және жүйені өз бетінше оқыту мүмкіндіктеріне ие болады. Бұл жүйе автоматты режимде ағымдағы жағдайларды және олар бойынша қабылданған шешімдерді есте сақтайды.

Жетіншіден, Автоматты Нысандар. Корпоративтік жүйелер үшін көлік объектілерін автоматтандыру және олардың қозғалысын автоматты басқару перспективалы болып табылады. Бүгінде бүкіл әлемде алдыңғы қатарлы

елдер автомобиль, темір жол және су көліктерінде осындай шешімдерді жасауда. Осы технологиялардан кейін болашақ шешілмеген мәселелердің жиынтығын атап өтейік: жол жағдайы мен жол белгілерін нақты тану проблемасы; жол жағдайында адамды сәйкестендіру проблемасы; автомобиль қозғалысын басқару регламенті жоқ; мысалы, жол-көлік оқиғасы салдарынан келтірілген залалды кім өтейтін заң мәселелері шешілмеген болып қалады; кеңістіктегі жүктердің орнын ауыстыруды басқару регламенті жоқ; қоршаған жағдай қалыпты шеңберден шыққан кезде не істеу керектігін анық түсіну жоқ. Аталған проблемалар бірінші кезекте Автомобиль көлігіне жатады, бірақ көліктің басқа түрлері үшін де олар да өзекті болып табылады.

Сегізінші, интернет заттар. Интернет технологияларын корпоративтік жүйелерді қолданбай жүзеге асыру мүмкін емес. Іс жүзінде қазіргі заманғы интернет заттар шешімі бір немесе бірнеше корпоративтік жүйелерді пайдалануға негізделеді. Сонымен қатар, осы жүйелердің құрамы қандай да бір кіші жүйені басқару процестерін іске асыратын шағын басқарушы жүйелерден ресурстарды жалпы бөлуді және деректерді қорғаудың жалпы мәселелерін жүзеге асыратын интегралдайтын ірі зияткерлік жүйеге дейін өте әртүрлі. Мұнда үлкен проблемалар жоқ, шағын жүйелер бойынша шешімдер бар, шағын және үлкен жүйелердің бірлескен жұмысын қалай ұйымдастыру керектігін, элементтер мен тораптар бар, байланыс технологиялары бар екенін түсіну бар. Бүгінгі күні осы шешімнің барлық ерекшеліктерін түсіну мен түпкілікті шешімді іске асыру үшін жеткілікті қаржы жоқ.

Аталған перспективалар ықтимал шешімдердің барлық спектрін толық қамтымайды, ал тұжырымдалған проблемалар проблемалардың барлық тізбесін құрамайды, алайда оларды шешу қолданыстағы және перспективалы ақпараттық технологияларды тиімді пайдалануға ықпал ететін болады, бұл адамның өмірін Ақпараттық технологиялар ұсынатын қызметтерді тұтынушы ретінде өзгертуге мүмкіндік береді. Кез келген жағдайда қойылған мақсаттарға толық немесе ішінара қол жеткізу біздің өміріміздің әр түрлі салаларында қазіргі заманғы және перспективалы ақпараттық технологияларды қолдануды кеңейтуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде жүйе мен адамның қарым-қатынас процесін жеңілдетуге, оны жақсартуға және неғұрлым заманауи етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Петров А. Принципы работы с большими данными [Электронный ресурс]. URL: <https://habr.com/company/dca/blog/267361> (Дата обращения: 28.04.2020).
2. Семенов А. Технологии Big Data: как использовать большие данные в маркетинге [Электронный ресурс]. URL: <https://www.uplab.ru/blog/big-data-technologies/> (Дата обращения: 28.04.2020).

3. Интеграция разнородных информационных систем [Электронный ресурс]. URL: <http://www.pbaconsult.com/ru/solutions/universal/voyagercmx/> (Дата обращения: 28.04.2020).

Тузовская О.С.

РЕСЕЙДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың адамгершілік, әлеуметтік, саяси және өзге де құралдарымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметте нормативтік құқықтық реттеу құралдары маңызды рөл атқарады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық құралдары ғылыми, ұйымдастырушылық, насихаттық, экономикалық және т. б. сияқты басқа да шараларды табысты іске асырудың негізі және кепілі болып табылады. Ресейдің жаңа әлеуметтік-экономикалық және конституциялық құрылысының қалыптасуы мен дамуы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, анықтауға және жолын кесуге бағытталған бірқатар нормативтік құқықтық актілерді қабылдаумен қатар жүрді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық Жоспары Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды жоспарлау жүйесі үшін "Ресейдегі Ұлттық сыбайлас жемқорлыққа қарсы Стратегияның негізі" болды, оған сонымен қатар атқарушы биліктің федералдық органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жоспарлары, Федерация және муниципалдық құрылымдар субъектілерінің жоспарлары (бағдарламалары), сондай-ақ РФ субъектілерінің атқарушы билік органдарының жоспарлары (бағдарламалары) енді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық жоспары Жалпы қағидаттар жүйесін білдіреді, ол тиісті нормативтік құқықтық толықтыруды алуға, заңдар мен өзге де актілерде нақтылануға тиіс. Ұлттық жоспарда қызметкерлердің біліктілігі мен моральдық келбетіне қойылатын талаптар арттырылды, сондай-ақ мүліктік бақылауға жататын адамдар тобы кеңейтілді: лауазымды тұлғалар мен шенеуніктерден басқа, кірістерді декларациялау әскери қызметшілер, полиция, кеденшілер, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері үшін міндетті болды. Барлық мемлекеттік ұйымдарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы арнайы құрылымдар ашылды. Кейіннен ұлттық жоспар идеясы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық стратегиясында және стратегияға қатысты оны іске асыру құралы болып

табылатын екі жылда бір рет жаңартылып отыратын сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық жоспарында нақтыланды.

Қазіргі Ресейдің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының негізгі принциптері "сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" 2008 жылғы 25 желтоқсандағы № 273-ФЗ Федералдық заңда бекітілген. Заңда қоғамдық өмірдің көптеген салаларын және сыбайлас жемқорлық көріністерінің түрлі деңгейлерін қамтитын сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар жүйесі ұсынылған: саяси, экономикалық, материалдық-техникалық және құқықтық деңгейлерде. Сонымен қатар, Заңда қазіргі заманғы қоғамдардағы сыбайлас жемқорлық құбылысын нақтылауды, пысықтауды талап ететін және теориялық тұрғыдан пайымдаудың жеткіліксіз деңгейін беретін бірқатар сәттер бар. Осылайша, Заңның бүкіл мәтіні "күрес", "жою", "ескерту", "сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет" сияқты ұғымдарды толық синонимді түсінуге мүмкіндік береді.

Құқықтық актілерге сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйелі құқықтық сараптама жүргізу қажеттілігін ұғынуға қарамастан, бұл бағыт отандық құқықтанудағы жаңа және нашар әзірленген бағыт болып табылады. Нормативтік құқықтық актілердің сыбайлас жемқорлық әлеуетінің анықталған көрсеткіштерінің арасында: РФ Конституциясына немесе РФ субъектілерінің Конституциясына (жарғыларына) атқарушы билік органының нормативтік құқықтық актісінің қарама-қайшылығы; заңға атқарушы билік органының нормативтік құқықтық актісінің қарама-қайшылығы; күші Үлкен басқа нормативтік актіге қайшы келуі; атқарушы билік органының нормативтік құқықтық актісінің ішкі қарама-қайшылықтары; ведомстволық және жергілікті норма шығармашылығының шамадан тыс еркіндігі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптаманың аса маңызды салалары: банкроттық, жарнама, экспорт, валюталық бақылау, мемлекеттік және муниципалдық мұқтаждар үшін сатып алуды жүргізу мәселелерімен байланысты қарсы-монополиялық, салықтық, кедендік, заңнаманың неғұрлым сыбайлас жемқорлық салалары болуы тиіс.

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлыққа қарсы Нормативтік құқықтық қарсы іс-қимыл жүйесі өзара байланыстың тиісті дәрежесіне ие емес екендігін атап өтуге болады: сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың үлкен көлемі бар және жүйеленбеген; бағдарламалық-жоспарлы құжаттардың шамадан тыс көлемі, сондай-ақ осы салада әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі және әртүрлі деңгейдегі атқарушы билік органдары үшін әзірленген базалық үлгілік құжаттардың болмауы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андреева Л. А. Проблемы правового регулирования противодействия коррупции в России и мире // Вопросы современной юриспруденции: сборник статей по материалам XXXI международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2017.

2. Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Правовой мониторинг в нормотворческом процессе // Нормотворческая юридическая техника / под ред. Н.А. Власенко. Москва, 2016.

3. Барабаш О. В. К проблеме толкования правовых документов: антикоррупционный аспект // Политическая лингвистика. 2017. № 3.

4. Барциц И. Н. Антикоррупционная экспертиза как неотъемлемый элемент правотворчества // Право и управление XXI век. 2009. № 4.

Тузовская О.С.

РЕСЕЙДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ТАМАҚТАНУ КӘСІПОРЫНДАРЫНДА CAPKOLD ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Елдің әлеуметтік-экономикалық саласындағы қолайсыз өзгерістер, азық-түлік бағасының өсуі және халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуі азаматтардың, әсіресе әлеуметтік қолдауға мұқтаж халықтың неғұрлым осал топтарының тамақтануын оңтайландыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу қажеттілігін туындатады. Екінші жағынан, тағамдық технологиялардың қазіргі заманғы дамуына байланысты қоғамдық тамақтану кәсіпорындарына қызмет көрсетуге инновациялық көзқарас қажет. Ең жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін (мысалы, келушілерге жылдам және сапалы қызмет көрсету) дәстүрлі технологияларды жаңғырту қажет. Қоғамдық тамақтану өнімдеріне үнемі өсіп келе жатқан сұраныс шикізатты ұзақ мерзімді сақтау проблемасын күрделендіреді.

Қазіргі даму кезеңінде өнімдерді сақтаудың жаңа мүмкіндіктері және вакуумдау мен тез қатыру арқылы жоғары сапалы дайын жартылай фабрикаттарды сақтаудың жаңа технологиялары пайда болды. Мысалы, Еуропада қоғамдық тамақтандыруда CAPKOLD технологиясы ең тиімді және озық болып табылады және бұл проблеманы шикізатқа, энергияға және жұмыс күшіне аз шығындармен шешуге мүмкіндік береді. CAPKOLD технологиясы Келесі технологиялық процестерді болжайды [1; 2].

Біріншіден, гигиеналық талаптарды қамтамасыз ету үшін адамның ең аз қатысуымен немесе онсыз шикізатты санитарлық өңдеу. Өндірістік процестің осы сатысы шикізатты жуу мен тазартудың автоматтандырылған желілері арқылы іске асырылады.

Екіншіден, өнімді термиялық өңдеу. Осы мақсатта сұйық және паста тектес өнімдерді +167°C температурада бу генераторлары бар ас қорыту кешендері арқылы өткізеді, онда жылу энергиясын дайындау кезеңінің едәуір

қысқаруымен қазандық қабырғасына беру жүзеге асырылады. Өндірістік процестің осы сатысы электр энергиясын үнемдейді және бактериялық фонды арттыру үшін барынша қолайсыз жағдайларды қамтамасыз етеді. Ас қорыту кешендері ет, құс және балықтың ірі кесектерін өңдейтін араластырғыш құрылғымен жабдықталған. Тағам дайындау процесінде жоғары сақтау мерзімін қамтамасыз ететін шартты пастерлеуден өтеді.

Үшіншіден, дайын тағамды вакуумдық орауыштардың көмегімен көлемі 4, 5 және 7 литр барьерлік пакеттерге, арнайы клиппен герметикалық оралған, пневматикалық помпаны қолдана отырып орау және мөлшерлеу. Құрылғы тек сорпаларды ғана емес, гуляш, азу, ыстық және т. б. орауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, дайын тағамды ауа немесе су түріндегі Тоңазытқыш машиналарда $+4^{\circ}\text{C}$ – қа дейін бір сағат бойы салқындату.

Бесіншіден, кейіннен тамаққа қолданар алдында регенерациялай отырып, орташа температуралы тоңазытқыштарда сақтау үшін өнім салынған пакетті 85°C температурада сумен буоконвектоматқа салады.

SARKOLD технологиясы Өндірістік үдерісте төрт бірегей және инновациялық пісіру әдісін ұсынады: булау, төмен температуралы вакуумдық аспаздық; өнімді қаптарға мөлшерлеу; дайын өнімді мұз суда салқындату.

Вакуумда тағамдарды дайындау технологиясы өнімдердің (микроэлементтер, витаминдер, ақуыздар, көмірсулар мен майлар) қоректік қасиеттерін және олардың органолептикалық қасиеттерін (дәмі мен хош иісі) сақтауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл технология сақтау процесінің жоғары гигиеналық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді: дайын өнімді бактериялық фоны жоқ $+4^{\circ}\text{C}$ температурада 40 күнге дейін сақтауға болады. Сондай-ақ вакуумдық өңдеу технологиясы өнімдердің хош иісі мен шырынын сақтайды, тағамдарды дайындаудың дәстүрлі әдістерімен салыстырғанда 15-35% - ға салмақ жоғалтуды қамтамасыз етеді, 20-28% - ға электр энергиясы, сусыздануды, тотығуды және соның салдарынан иістің пайда болуын болдырмайды.

SARKOLD технологиясы тамақ өндірісіне арналған арнайы технологиялық жабдығы жоқ шағын және алыс кәсіпорындарға дайын рациондарды жеткізуге мүмкіндік береді. SARKOLD технологиясы ыдысты термоөңдеу үшін өз жабдығын пайдалануға мүмкіндік береді.

Біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа технология 1970 жылдан бастап Құрама Штаттарда өзін жақсы көрсетті. Еуропадағы SARKOLD технологиясы денсаулық көрсеткіштеріне сәйкес Қоғамдық тамақтанудың ең қауіпсіз технологияларының бірі болып табылады. Осы технологияны қолданудың артықшылығы жоғары рентабельділік болып табылады; дәстүрлі технологиялармен салыстырғанда шығындарды 50 %-дық төмендету; дайын өнім сапасының тұрақтылығын қамтамасыз ету; консерванттарды пайдаланбай жарамдылық мерзімін 40 күнге дейін ұлғайту; өнім өндірісінің байланыссыз әдісі арқылы өнімнің жоғары гигиеналық қасиеттерін қамтамасыз ету (адам мен өніммен байланыссыз).

Бұл технологияның барлық артықшылықтарына қарамастан, ол ең қымбат және іске асыруда күрделі болып қалады [3; 4]. Технологияның барлық артықшылықтарына қол жеткізу үшін тамақ дайындау технологиясын және өндірістің барлық кезеңдерінде жоғары санитарлық-гигиеналық талаптарды нақты сақтау қажет. Бұл технология Ресейде таратылмаған тағы бір себеп – дайындау қиын тағамдардың болуы, ал CAPKOLD технологиясы аз кешенді тағамдарға таралады, мысалы, сорп-пюре. Бұдан басқа, Ресейде осы технологияны қолдану стандарты әлі күнге дейін талқылау сатысында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Kurtukova K.O. CAPKOLD technology in food industry / Kurtukova K.O. // В сборнике: Пищевые инновации и биотехнологии Материалы Международной научной конференции. ФГБОУ ВО "Кемеровский технологический институт пищевой промышленности". 2015. С. 272-273.

2. Иванова Э.А. Перспективы использования технологии CAPKOLD в общественном питании в Хабаровском крае / Иванова Э.А. // В сборнике: Актуальные исследования студентов и аспирантов в области гуманитарных, общественных, юридических и экономических наук Материалы общественного научного мероприятия "Студенческая весна - 2015". Хабаровский государственный университет экономики и права. 2015. С. 269-271.

3. Madshoev N. Innovative CAPKOLD technology / Madshoev N., Urunbaev U. // В книге: Пищевые инновации и биотехнологии материалы IV Международной научной конференции. 2016. С. 270-271.

4. Васильева И.В. Применение инновационных технологий в производстве продуктов питания для детей / Васильева И.В. // В сборнике: Экономически эффективные и экологически чистые инновационные технологии 2013. С. 88-91.

Тумашова В.В.

**КЕДЕН ІСІ САЛАСЫНДА КОМПЛАЕНС-БАҚЫЛАУ
ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ТӘЖІРИБЕСІН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІН БАҒАЛАУ**

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент"
бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Комплаенс-бақылауды шаруашылық қызметті жүргізу құралы ретінде қолдану тиімділігі компанияларға жаңа деңгейге шығуға және ішкі және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді. COMPLAENS-

бақылау-бұл ең алдымен клиенттер, серіктестер тарапынан сенім және жалпы қоғам тарапынан сенім, бұл халықаралық компанияның тұрақты және табысты дамуы үшін маңызды емес. Тәжірибе көрсеткендей, ЕО-да комплаенс-бақылау жүйесін енгізумен елемеген компаниялар бизнесті жүргізу саласында үлкен сәтсіздікке ұшырады, соның салдарынан клиенттерді, контрагенттерді және ақша қаражатын жоғалтып алды. Бүгінгі таңда Батыс серіктестері осы жүйені дамытуға баса назар аударып, комплаенс-бақылауды енгізуге үлкен қаражат салады. Әртүрлі салаларда комплаенс-бақылаудың дамуы оны жүргізудің әртүрлі бағыттарының пайда болуына ықпал етті. Комплаенс-бақылау ЕО-да Бизнес, қаржы, медицина, Сауда, мемлекеттік органдар және бірқатар басқа салаларда қолданылады.

Кеден ісі саласындағы комплаенс-бақылау жүйесі бірінші кезекте Электрондық ортаны қалыптастырады, сондай-ақ электрондық бақылаудың бір бөлігі болып табылады. Цифрлық экономика жағдайында Электрондық кеден (e-Customs) ЕО-да кеден ісін дамытудың басым бағыты болып табылады. Электрондық кеденнің негізгі мақсаттары: кедендік алымдарды шектеу; алаяқтыққа, ұйымдасқан қылмысқа және терроризмге қарсы күрес; тауарлар мен сауданың қауіпсіздігін арттыру; қағаз құжаттарын жою; қолданыстағы кеден органдарын стандарттау; зияткерлік меншік және ұлттық мәдени мұраны қорғау. "Электрондық" кедендерді жүзеге асыру үшін ең маңызды құжаттар: электрондық кеденнің көпжылдық стратегиялық жоспары (MASP) және Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2008 жылғы 15 қаңтардағы № 70/2008 / ЕС шешімі болып табылады.

ЕО елдерінің кеден ісі саласында комплаенс-бақылау жүйесі жүйенің қойылған міндеттеріне сәйкес жұмыс істейді, оның басында комплаенс-тәуекелдерді және СЭҚ жүргізу процесінде туындайтын шығындарды барынша азайту тұр. Еуропалық Одақ елдерінің кеден ісінде қолданылатын комплаенс-бақылау функцияларына мыналар жатады: комплаенс-тәуекелдерді мониторингтеу және анықтау, сәйкестендіру, олардың алдын алу, қарар және кеңес беру. Экспорттық бақылау ережелерін сақтау жөніндегі институттың ережелеріне сәйкес кеден ісіндегі комплаенс-бақылау СЭҚ-ті жүзеге асыру кезінде ұйым үшін қолдауды қамтамасыз ететін, құқықтық, әкімшілік санкциялардың, қаржылық шығындардың тәуекелі, беделінің нашарлауы, заңнаманың сақталмауы сияқты тәуекелдерді барынша азайтатын арнайы көп дисциплинарлық тәсіл болып табылады.

Комплаенс-ЕО елдерінде кеден ісінде қолданылатын бақылау мынадай санаттар үшін белгіленген құрылым мен қағидаттар негізінде жүзеге асырылады: экспортты қолданатын еуропалық ұйымдар - комплаенс; аккредиттелген агенттер; комплаенс-бақылаудың жекелеген жеке тұлғалары.

ЕО елдерінде қолданылатын кедендік комплаенс-бақылау жүйесінің жұмыс процесі 10 кезеңнен тұрады. 1 кезең – комплаенс-бақылау міндеттемелерін әзірлеу. Компания комплаенс-бақылау жүйесінде СЭҚ жүргізуге қатысты заңдарды сақтауға, ұлттық және халықаралық заңнаманың құқықтық аспектілеріне бағдарланып, өз қызметін жүзеге асыруға міндетті. 2 кезең – комплаенс - бақылау рәсімі. Бұл кезеңде СЭҚ қатысушыларының

сыртқы экономикалық қызметіне тексеру жүргізіледі. 3 кезең - комплаенс-бақылау жүйесін басқару. Осы кезеңде тауарлар мен көлік құралдарының экспорты процесін бақылау жөніндегі нақты тұлғаға міндеттер бөлу жүргізіледі. 4 кезең – тәуекелдерді бағалау: заңнаманы бұзу мүмкіндігін болдырмау үшін мыналар сияқты белгілі бір қадамдарды орындау қажет: комплаенс-бақылауға жататын бұйымдарды жіктеу және қызмет түрлері; шешімдердің номенклатурасын дайындау, әзірлеу және пайдалану; өтінім түскен сәттен бастап толық жөнелтуге дейін тапсырыс қозғалысын қадағалау; осал қадамдарды, тәуекелдерді, бұзушылықтарды анықтау; тексеру жиілігін анықтау.; "тоқта", "кешеуілдеу", "жою" сигналдарын орнату; мәмілелерді "босату" критерийлерін жасау; құжаттарға файлдық жолдарды анықтау (транзакциялардың барлық тарихын қалыптастырады); клиенттер мен жеткізушілерді бейіндеу: ұйым, тауарлық құрылым, бизнес белсенділік, клиент, ел, тауар, тапсырыс үдерісі; жеткізу.

5 кезең ақпараттандыру мен оқытуға негізделген. Заңнама үнемі өзгеріп отыруына байланысты СЭҚ-ті жүргізуге әсер ететін жаңалықтарды зерделеу және осы саладағы және осы қызметпен тікелей байланысы бар жұмыс персоналын оқыту қажет. 6 кезең-ұйымның есеп қызметін жүргізу тәртібін жеңілдетуге, есеп жүргізу стратегиясын әзірлеуге, ұйымның қаржы құраушысын бағалаудың әртүрлі тәсілдерін қолдануға, СЭҚ саласында бизнесті жүргізу стратегиясын әзірлеуге мүмкіндік береді. 7 кезең-аудит және бағалау. Аудит жүйесі екі түрде ұсынылған – ішкі және сыртқы. Аудиттің белгілі бір түрін қолдану компанияның өлшемдерімен және шаруашылық қызметті жүргізудің күрделілік деңгейімен айқындалады. Комплаенс-жүйені қолдау үшін ұйымды бағалауды жүзеге асыру қажет. Аудит пен бағалаумен байланысты барлық әрекеттерді комплаенс-бақылау саласында тәуелсіз білікті маман жүргізуі тиіс.

8 кезең – комплаенс-бақылау нәтижелерін өңдеу, есеп беру және түзету және туындаған комплаенс-тәуекелдерді азайту бойынша шараларды қолдану. Осы кезеңде ұйымның қызметін түзетуші нұсқаулар белгіленеді. 9 кезең – күдікті сұраулар мен тапсырыстар. Күмән тудыратын тапсырыстарды комплаенс-бақылау мамандарына хабарласу арқылы тексеру қажет. Ұйым осылайша өзін әртүрлі қаржылық және уақытша шығындардан қорғау. Ұлттық билік органдарына жүгіну арқылы ұйымдар консультациялар мен ұсынымдар ала алады және осындай тапсырыстар туралы толық ақпарат ала алады. Соңғы кезең сапа менеджментімен интеграция түрінде ұсынылған. Ұйымдар Сапа менеджментінің кез келген іс-шараларымен сәйкестігін қамтамасыз етуі қажет. Және комплаенс-бақылау жүйесіне негізделген барлық қажетті іс-қимылдар деңгейінде.

Комплаенс-бақылау - кеден ісінің әлемдік тәжірибесінде мынадай тәуекелдерді: беделдік, құқықтық, операциялық тәуекелдерді еңсеруге бағытталған алдын алу әдістерінің кешені болып табылатындықтан. Комплаенс-тәуекелдерді болдырмау және азайту комплаенс-бақылау әдістері есебінен жүзеге асырылады.

Осылайша, ЕО елдерінің тәжірибесінде қолданылатын кеден ісіндегі комплаенс-бақылау күрделі, дәйекті және көп сатылы үдерісті білдіреді және СЭҚ ұйымдарына сапалы және объективті талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Комплаенс-бақылау жүйесі комплаенс-тәуекелдерді бағалаудың тиімді құралы болып табылады, заңнаманы сақтау басымдықтарын анықтау құралы болып табылады және анықталған комплаенс-тәуекелдерді басқару және мониторингілеу үшін іс-қимыл жоспарын әзірлеуге мүмкіндік береді. Осы жүйені қолдану бәсекелестік жағдайында табысты қызметті қолдауға және СЭҚ-қа заңды бұзбай және бұдан СЭҚ-ті жүзеге асыру процесінде арнайы артықшылықтар мен оңайлатуларды ала отырып, СЭҚ-қа заңды мойындайтын қатысушы ретінде өзін ұстануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Макуев Р.Х. Современная таможенная система Европейского союза [Электронный ресурс] URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=22871891> (дата обращения: 28.04.2020).

2. Овсяникова О.А. Европейский зарубежный опыт управления таможенными услугами [Электронный ресурс] URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_27329548_89566781.pdf (дата обращения: 28.04.2020).

3. Пащенко А.В. Таможенный кодекс Европейского союза (фрагмент) [Электронный ресурс] URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=19031187> (дата обращения – 28.04.2020).

Тумашова В.В.

ҚАЗІРГІ РЕСЕЙ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ КӨЛЕҢКЕЛІ ҚАТЫНАСТАРДЫ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru

Соңғы жылдары Ресейде салықтардан күтуде, қаржы капиталының шетелге кетуінде, кәсіпкерлік құрылымдармен Қос бухгалтерияның жүргізуінде, қайық саудасы, жасырын жұмыссыздық, сыбайлас жемқорлықтың өсуі, есірткі заттары мен қару саудасында көрініс тапқан көлеңкелі экономиканың дамуының жағымсыз үрдісі байқалды. Көлеңкелі экономикалық қатынастар сыбайлас жемқорлық қызметінің локомотиві болып табылады, ол өз кезегінде көлеңкелі экономиканың дамуы мен жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдай жасайды. Көлеңкелі сегменттің ауқымы

мемлекеттік басқару және билік органдарының сыбайлас жемқорлыққа тікелей байланысты. Көлеңкелі қатынастар саясат және экономика салаларында сыбайлас жемқорлық құрамдастарын қалыптастыруға ықпал етеді, онда олар барынша кең тараған. Бұл ретте сыбайлас жемқорлық көлеңкелі сегменттің жаңа түрлері мен нысандарын дамытуға ықпал етеді, сондай-ақ олардың өзара таралу саласын табады және кеңейтеді.

Қазіргі уақытта экономикалық саясат үш нақты стратегиялық модель негізінде жүргізіледі: репрессивті, радикалды-либералды және элиминациялау саясаты арқылы. Көлеңкелі экономикаға қарсы күрестің репрессивті әдісі-бұл қатаң жазалау шараларын қолдану, атап айтқанда: ПМ, ФҚК, салық инспекциясы, Салық полициясы мен Қаржы министрлігінің тиісті бөлімшелерін кеңейту және күшейту; арнаулы қызметтердің өзара іс-қимылын жақсарту, жаппай бақылау жүйесін қалыптастыру; көлеңкелі экономикаға қарсы бағытталған заңнаманы жалпы қатайту, жазалау шараларын күшейту. Екінші әдіс көлеңкелі экономиканың барлық салаларын заңдастырудан тұрады. Алайда мұндай әдіс шағын бизнес өкілдерінің қалыпты жұмыс істеуіне және табыс алуына кедергі келтіреді. Сондай-ақ, теневиктердің тұтас топтарының биліктің жоғары қабаттарына енуіне итермелейді. Үшінші тәсіл неғұрлым тиімді болып табылады, ол әкімшілік және экономикалық ынталандыру арқылы іске асырылады. Осы әдісті пайдалана отырып, сондай-ақ қарама-қайшылықтарды анықтау және экономикалық саясатты іске асырудың тиімді нысандарын әзірлеу қажеттігі туралы есте сақтау қажет.

Экономикадағы көлеңкелі қатынастарды анықтауға мүмкіндік беретін негізгі тәсілдер.

1. Бизнесі тексеру. Бұл нақты тоқсан өміріне қосымша ретінде бар жеке сату нүктелері туралы. Бұл ретте, мұндай мекемелердің негізгі мәселесі, егер олар бір рет жабылатын болса, мәселе шешілетін болады. Ал кейін бірден жаңа нүкте ашылады. Мемлекеттің көптеген қатысушылары, көптеген құрылымдар оның функцияларын аз ақшаға сата отырып, жасырын мемлекет болып табылады. Осылайша, сыбайлас жемқорлық құраушысының арқасында осы кішкентай компаниялардың өмірі қалыптасады.

2. Құпия сатып алушының тексеруі. Қазіргі уақытта да маңызды ескі әдіс. Негізгі мақсат пен негізгі пайдалану-бақылаусыз жұмыс істейтін белсенді жүйені құру.

3. Деректерді талдау. Банк операциясы, кез келген ақша аудару әрқашан белгілі бір ізге ие. Белгілі бір алгоритмдерді талдай отырып, оны кездейсоқ да, арнайы да ұстап алуға болады. Осылайша, жүйе нақты деректерді білуге мүмкіндік алып қана қоймай, сонымен қатар оларды кейіннен пайдалануға, немесе оның пікірі бойынша жалған болып табылатын барлық операцияларды анықтауға, ал кейін оларды блоктауға болады.

Алайда, Ресей экономикасындағы көлеңкелі кәсіпкерліктің ауқымына қарағанда, көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимылдың жүргізіліп жатқан шаралары жеткілікті түрде тиімді емес, атап айтқанда: экономикалық саясатты қалыптастыру мен іске асырудың проблемалары мен кемшіліктері

бар деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ қалыптастыру процесінің аяқталмауын және жекелеген шаралардың жүйесіздігін атап өткен жөн. Аяқталмаған көлеңкелі экономика деңгейін қысқартудың стратегиясы мен әдістері мен құралдарының жүйесін айқындайтын бірыңғай нормативтік-құқықтық актінің жоқтығынан көрінеді. Мұндай проблеманың болуы көлеңкелі экономикаға қатысты Ресейдің экономикалық саясатын қалыптастыру және іске асыру процесінің бірінші кезеңінде оны одан әрі іске асыруды айтарлықтай қиындатады, бұл өзге де тең жағдайларда елдегі көлеңкелі экономика деңгейі серпіні трендінің көлденең желісінің себебі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Борьба с теневой экономикой. URL: <https://center-yf.ru/data/economy/Borba-s-tenevoi-ekonomikoi.php> (Дата обращения: 28.04.2020).
2. Давыденко Д. Е., Дук Я. И. Теневая экономика и экономическая безопасность страны. URL: [http:// pdf/d01/s46/s46_008.pdf](http://pdf/d01/s46/s46_008.pdf) (Дата обращения: 28.04.2020).
3. Дадалко В. А Теневая экономика и кризис власти: проблемы и пути решения. Мн: Армита, 2000. 416с.
4. Исправников В. О. Теневая экономика: сущность, структура, причины, масштабы [Электронный ресурс]. URL: <http://kadry.viperson.ru/wind.php?ID=297120> (Дата обращения: 28.04.2020).

Чинахова В.С.

РЕСЕЙДЕГІ МУНИЦИПАЛДЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент" бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Муниципалдық қаржылық бақылау Бюджеттік процесс кезеңдерінің бірі және басқарудың маңызды функциясы бола отырып, мемлекеттік қаржы саясатын жедел іске асыруға, жергілікті бюджет қаражатын пайдаланудың заңдылығын, мақсаттылығы мен тиімділігін сақтауға жәрдемдеседі. Мемлекеттік қаржылық бақылау (МҚБ) жүйенің барлық элементтері үшін жалпы талаптар мен рәсімдерге Бағынып, Ресейдің бюджеттік жүйесінің барлық деңгейлерінде жұмыс істейді. Мемлекеттік және муниципалдық қаржылық бақылаудың тұтас жүйесінің болмауы бақылау іс-шараларының тиімділігін және бюджеттеудің нәтижелілігін төмендетеді.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шешімдерін бақылау муниципалдық білім беру өкілетті органының ерекше құзыретіне жатады. Алайда ревизиялар мен тексерулер жүргізу сияқты бақылау функциясын іске асырудың мұндай нысандары белгілі бір кәсіпқойлықты талап етеді және өкілетті органның табиғатында жоқ. Бұдан басқа, жергілікті өзін-өзі басқару құрылымында бақылау органының болуы атқарушы биліктің қажетті тепе-теңдігі болып табылады.

Жергілікті өзін-өзі басқару табиғатының екі түрлілігі бір жағынан, мемлекеттік тетік шеңберінде белгілі бір оқшауланған, ал екінші жағынан, мемлекеттік басқару процесіне бір мезгілде қосылған, ол өз кірістерінен және мемлекеттік бюджеттен түсетін түсімдерден құралатын оның қаржылық базасын көрсетеді.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың тікелей халыққа жақындығы халық тарапынан оның қызметіне тікелей бақылау жасау қажеттілігін болжайды. Екінші жағынан, жергілікті өзін-өзі басқаруды мемлекеттен бөлу оның мемлекеттік бақылаудан еркіндігін білдірмейді, керісінше, оның тиімді жұмыс істеуі үшін мемлекеттің ерекше жауапкершілігін білдіреді.

Муниципалдық құрылымдардың бақылау-есеп органдарын қалыптастыру кезінде ең басынан бері бірқатар проблемалар анықталды, атап айтқанда:

жергілікті бюджет кірістерінің ең жоғары жеткіліксіздігі (олардың 80% - дан астамы облыстық бюджеттен қаржылық көмек алады, көптеген жағдайларда өз кірістерінен асатын);

жоғары білікті кадрлардың тапшылығы;

жергілікті өзін-өзі басқарудың атқарушы және өкілетті органдары басшыларының бақылау-есеп органдарын құру мәселесі бойынша қарсы тұру.

Біздің елде қаржылық бақылаудың жалпы мемлекеттік жүйесінің қалыптасу процесі әлі мемлекеттік (муниципалдық) қаржылық бақылаудың бірыңғай концепциясының жоқтығына байланысты аяқталмады, онсыз РФ Бюджет кодексіне түзетулер енгізу ештеңе өзгертпейді.

Тұжырымдама даму бағыттарын айқындауға тиіс, ал Федералдық заң оның ережелерін заңды түрде бекітеді, Бақылау негіздерін айқындайды және оны қолданыстағы заңнама жүйесіне толық жазып, негізгі жүйелік ұғымдар беріп, оларды мемлекеттік (муниципалдық) қаржылық бақылаудың барлық жүйесі үшін бірыңғай және міндетті етеді.

Біріншіден, Ресейдің конституциялық құрылысы негіздерінің бірін құрайтын жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кірмейді, бірақ олардың "айналымында" елдің шоғырландырылған бюджетінің шамамен 40% - ы бар, болашақ Заңның атауында тек мемлекеттік емес, муниципалдық қаржылық бақылауды да көрсету дұрыс болып табылады.

Екіншіден, жүйені қалыптастырудың мәні "жүйенің әрбір бөлігі максималды тиімділікпен жұмыс істеуге мәжбүрлеген болса да, бұл жүйе барынша тиімділікпен жұмыс істейтін болады дегенді білдірмейді". Ресейде

мемлекеттік және муниципалдық қаржылық бақылау жүйесін құру үшін, ең алдымен, басқару жүйесіндегі оның орны мен рөлін нақты анықтау керек: бұған бақылау қызметін мазмұнды толықтыру да тәуелді болады.

Бүгінгі күні айқындықтың болмауы барлық деңгейдегі бақылаушы органдардың мақсатты пайдалануы тұрғысынан (мысалы, аймақтық өтемақы қорынан Субвенциялар) бір бюджеттік қаражатты алушының өкілеттіктерін ауыстыруға, тексеру мүмкіндігіне әкеп соғады, бұл ретте мәжбүрлеу шаралары олардың тек біреуін ғана қолдана алады. Мұның бәрі жалпы билік органдарының беделін түсіреді. Әсіресе, бұл мәселе бөлінген субвенцияларды муниципалдық құрылымдармен мақсатты пайдалануды тексеру кезінде өзекті болып отыр.

Үшіншіден, жүйелі тәсіл зерттелетін жүйе белгілі бір деңгей немесе неғұрлым жоғары деңгейдегі жүйе элементі ретінде қарастырылуы мүмкін деп болжайды. Қоғам әрқашан белгілі бір конституциялық параметрлері бар мемлекеттік құрылым шеңберінде бар болғандықтан, РФ Конституциясына жүгінеміз.

Конституцияның 101-бабына сәйкес федералдық бюджеттің атқарылуын бақылауды жүзеге асыру үшін Федерация Кеңесі мен Мемлекеттік Дума есеп палатасын құрады. Осылайша, мемлекеттік қаражаттың жұмсалыуына бақылау жасаудың оларға иелік ететіндерден Тәуелсіздік қағидаты іске асырылуда, бұл билік органдарының тиімді және пайдалылығын талдау негізінде негізделген шешімдері мен іс-қимылдарына кеңінен қоғамдық қолдауды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бюджетный кодекс Российской Федерации.
2. Домбровский А., Балашева Л. К вопросу о подготовке проекта федерального закона «О государственном финансовом контроле в РФ» // Бюджет. 2007. № 9. С. 25.
3. Табунщикова Т.Ф. Становление и развитие муниципального финансового контроля. Автореф. к. э. н. Тюмень, 2006 г. Режим доступа: www.usue.ru (Дата обращения: 28.04.2020).

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ АЛАЯҚТЫҚТЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Басқару есебі және талдау кафедрасының 38.04.02 "Менеджмент"
бағытындағы "Басқарушылық есеп және талдау" бейінінің магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Кемерово қ.
krukta@mail.ru**

Мемлекеттің табысты дамуы мен жұмыс істеуінің негізгі факторы, сондай-ақ халық өмірінің жоғары деңгейінің кепілі мықты экономика болып табылады. Әлбетте, зиян келтіруге қабілетті мән-жайларға, мемлекеттің экономикалық жұмыс істеуіне, сол арқылы теңгерімсіздік жасай отырып, аталған саладағы қылмыс болып табылатыны сөзсіз. Қазіргі экономикалық қылмыстың генезисі КСРО ыдырауы басталған кезеңде көлеңкелі сектордан шығады, ал әлсіз мемлекет елдегі заңды экономиканы бақылауды жоғалтқан кезде. Ресей Федерациясында капитализмнің қалыптасуының бастапқы кезеңдерінде экономикалық қылмыс пен ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қауымдастықтар арасындағы байланыс анықталды. Мемлекет меншігін мемлекет иелігінен алуға бағытталған саясатының нәтижесінде кәсіпорындар мен банк ұйымдарының үлкен бөлігі сол кезде капиталы бар, көп жағдайда рәкет және бандитизм жолымен табылған адамдардың қолына өтті.

Бүгінгі күні Ресей Федерациясында экономика саласында, атап айтқанда кәсіпкерлік қызметпен байланысты қылмыстардың өсу үрдісі бар. Ресей Федерациясының субъектілері бойынша Ресей Федерациясы Тергеу комитетінің тергеу басқармаларына осындай қылмыстық істерді тергеудің ерекшелігі мен ерекше күрделілігіне сүйене отырып, экономикалық бағыттағы қылмыстық істерді тергеумен айналысатын бөлімшелер құрылды.

Экономикалық қылмыстар арасында кәсіпкерлік қызмет саласында жасалған алаяқтық ерекше орын алады. Көптеген алаяқтық қылмыстарды тергеу әдістемелерінің болуына қарамастан, тергеушілер әр жекелеген қылмыстың ерекшеліктері мен жеке сипатын әрдайым ескермейді. Кәсіпкерлік қызмет саласында жасалған алаяқтық қылмыстарды тергеу әдістемесі іс-әрекеттердің қандай да бір жалпы алгоритмін қамтуға тиіс екендігі орынды болып табылады. Бұл ретте тергеуші нақты қылмысты тергеу кезінде тергелетін қылмыстың мән-жайлары мен тетігінің жеке ерекшеліктерін ескеруге және Әдістеменің жалпы ережелерін нақты қылмысқа даралауға тиіс.

Өкінішке орай, бүгінгі күні кәсіпкерлік қызмет саласында жасалған алаяқтық қылмыстарды тергеу практикасы коммуникативтік сала мен ақпараттық технологиялардың қазіргі заманғы дамуын ескерусіз ұйымдастырылуда және қалыптасуда. Бұл мәселе өзекті болып табылады, өйткені бүгінгі күні кәсіпкерлік қызмет, оның ішінде ақпараттық-

коммуникативтік желілер арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты, тергеушіге Азаматтық құқық және экономика саласындағы білім жеткіліксіз, оған коммуникация және ақпараттық-коммуникативтік желілер саласындағы өзінің білім арсеналын үнемі толықтыруы қажет. Қажет болған жағдайда тиісті білімі бар мамандарды тергеуге тарту негізді болып табылады.

Бұдан басқа, көбінесе, алаяқтар — жоғары білім мен ақылға ие, коммуникативтік қабілеттері бар және әңгімелесушімен тез байланыс орнатуға қабілетті тұлға. Осыған байланысты, алаяқ алдын ала тергеу барысында барынша тырысады әсер ету барысын тексеру мақсатында кейіннен күтім қылмыстық жауаптылықтан. Сондай-ақ, РФ ҚК 159-бабында қарастырылған қылмыс құрамының конструкциясына сүйене отырып, алаяқтық жәбірленушінің сенімін алдау немесе теріс пайдалану мақсатында, соңғысы алдында мейірімді, адал және лайықты адам ретінде көрінеді. Бұл жағдайларда қарсы әрекет тергеуші тарапынан бұрмалаушылықтарды арандатуды көздейді, яғни алаяқ тергеуші жасаған қылмыстың барлық мән-жайларын анықтауды қиындататын және тіпті мүмкін болмайтын іс-әрекеттерге жол беруі үшін қалыптасқан жағдайды құрастыруға ұмтылады.

Алаяқтың қалыптасқан жағдайға айтарлықтай күшті әсер ете алмауы үшін тергеуші өзі жасаған қылмыстың мән-жайын барынша қысқа мерзімде анықтауы тиіс. Бұл алаяқтың қарсы іс-қимыл жасау жөніндегі ойынан озып, тіпті оның осы бағыттағы іс-әрекетін бәсеңдетуге мүмкіндік береді.

Алаяқтық сипаттағы қылмыстарды тергеу кезінде тергеудің белгілі бір кезеңінде дәлелдемелер мәртебесі жоқ шынайы мәліметтер мен деректер де маңызы бар. Мұндай мәліметтер мен деректер жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері болып табылады. Осыған байланысты тергеушінің жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдармен өзара іс-қимылының маңызы зор. Мұндай мәліметтер мен деректерді дәлелді бағалау қылмыс туралы хабарламаны тексеру сатысында, яғни қылмыстық іс қозғалғанға дейін жүргізіледі. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, қылмыстық істі қозғау сатысында одан әрі тергеу перспективасы туралы, яғни нақты қылмыстық іс бойынша ақиқатты және барлық мән-жайларды анықтау мүмкіндігі туралы мәселе шешілуде.

Тергеу сатысында тергеушінің жасалған қылмыстың мән-жайларын анықтау жөніндегі қызметі тиісті тергеу немесе өзге де іс жүргізу әрекеті орындалатын жағдайдың кез келген өзгерісіне тергеушінің неғұрлым жеделден қоюын болжайтын кері байланыс пен жоспарлаудың икемділігі қағидаттарын ескере отырып құрылуы тиіс. Бұл тек тергеуді сапалы жедел сүйемелдеу жағдайында ғана мүмкін: тергеуші жедел-ізвестіру қызметін жүргізу жүктелген органдар мен лауазымды адамдардан тәулік сайын барлық ең жаңа ақпаратты алуға тиіс. Осы ақпаратқа байланысты ол өз әрекеттерін түзете білуі тиіс. Бұл тергеудің икемділігін қамтамасыз етеді. Алаяқтарға тиімді қарсы әрекет етуге мүмкіндік бермей, тергеуші жасалған алаяқтықтың барлық жағдайларын анықтау мүмкіндігін алады, бұл тергеудің табысты болуын қамтамасыз етеді.

Жұмыста көрсетілген проблемаларды шешу және олардың туындауына жол бермеу қылмыстық істі неғұрлым табысты тергеуге, дәлелдемелік маңызы бар барлық мән-жайларды анықтауға, барлық жәбірленушілерді анықтауға, қылмыспен келтірілген зиянды, орнын толтыруға шаралар қолдануға, сондай-ақ қылмыс жасауға тікелей қатысқан барлық адамдарды және өзінің іс-әрекеттерімен қылмыстық әрекет жасауға ықпал ететін адамдарды әшкерелеуге ықпал ететін болады.

Сондай-ақ қылмыстарды табысты ашу және тергеу мақсатында тергеудің бастапқы кезеңдерінде жедел-тергеу қызметін жүзеге асыратын тергеушілер мен органдардың қызметкерлері кіретін тұрақты жедел-тергеу топтарын құру керек. Бұдан басқа, қылмысты тез арада ашу және қылмыстық іс үшін дәлелді маңызы бар барлық мән-жайларды анықтау үшін іс-әрекеттердің белгілі бір алгоритмдерін жоспарлау мен әзірлеу және оларды тиісті әдістемелерде бекіту ұтымды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Куликов А. С. Экономическая преступность в России: состояние, тенденции, прогнозы/ А. С. Куликов. Право и безопасность, 2009. № 1. 30 с.

2. Денежкин Б. А. Взаимодействие органов предварительного следствия с другими государственными службами в борьбе с преступностью. Саратов, 1997.

Штуккерт Т.А.

МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,

Прокопьевск қ. филиалы

krukta@mail.ru

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану Ресей Федерациясындағы мемлекеттік билік органдарының жұмысындағы жаңа үрдіс болып табылады. Мемлекеттік қаржылық бақылауды (МҚБ) жүзеге асыру процесінде АКТ-ны пайдалану оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік берді. МҚБ-ға ақпараттық технологияларды енгізу қажеттілігі ақпараттың үлкен массивімен жұмыс істеумен түсіндіріледі, бұдан басқа, АКТ-ны қолдану пайдаланушылар тарапынан ақпаратты енгізу кезеңінде бұзушылықтарды болдырмауға, сондай-ақ бағдарламалық өнімдердегі түрлі көздерден алынған деректерді салыстыруға мүмкіндік береді. Алайда, ақпараттық жүйелердің тікелей жұмыс істеуіне қатысты көптеген мәселелер

әлі күнге дейін ашық болып қалады және пысықтауды талап етеді. МҚБ-ға АКТ-ны енгізу нәтижесінде мынадай негізгі нәтижелерге қол жеткізілді: МҚБ-ны жүзеге асыратын органдар үшін және бақылау объектілері үшін уақытты үнемдеу; МҚБ-ны жүргізу кезіндегі шығыстарды қысқарту; ақпараттың қағаз жеткізгіштерін электрондық тасымалдағыштарға ауыстыру; бақылау объектілерінің деректерді енгізу кезеңінде бұзушылықтарды болдырмау; қажетті ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдету; қарсы тексерулер жүргізу мүмкіндігі.

Оң әсерлермен қатар, МҚБ-ға АКТ-ны енгізу кезінде шешуді талап ететін бірқатар проблемалар бар: техникалық жарақтандырудың төмен деңгейі, МҚБ өкілдерінен де, бақылау объектілерінен де, әсіресе Ресей Федерациясының субъектілерінен де қажетті көлемде компьютерлік техниканың болмауы; қаржылық есептілік форматтарына электрондық түрде өзгерістер енгізу; ақпаратты ұсынудың әртүрлі форматына байланысты мемлекеттік биліктің әртүрлі органдарынан алынған деректерді салыстырудың мүмкін еместігі; ақпаратты өңдеу мерзімін ұлғайтатын ақпараттық жүйелердің кезеңдік істен шығуы.

Мемлекеттік органдардың, оның ішінде мемлекеттік қаржылық бақылау органдарының жұмысын жүзеге асырудың сандық форматына толық көшу ақпаратты жедел шоғырландыру, оны жария ету және визуализациялау үшін жағдай жасайды.

МҚБ жоғары органы – Ресейдің Есеп палатасы-екіжақты және көпжақты негізде өзінің шетелдік серіктестерімен белсенді ынтымақтасады. Есеп палатасы Жоғары қаржы бақылау органдарының халықаралық, еуропалық және азиялық ұйымдарының мүшесі болып табылатыны белгілі. Ресей Федерациясында МҚБ жүзеге асыру процесіне АКТ-ны дамыту және енгізу шетелдік елдерге қарағанда баяу жүріп жатыр. Осы процесті жеделдету үшін МҚБ-ны жүзеге асыруға байланысты операцияларды жаңғырту қажет. Неғұрлым сапалы бақылау үшін ақпараттық жүйелердің-МҚБ қатысушыларының өзара іс-қимыл сапасымен, сондай-ақ олардың интеграциялану дәрежесімен жұмыс істеу қажет. Шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, Ресейде МҚБ тиімділігін арттыру үшін АКТ-ны белсенді енгізу ғана емес, сонымен қатар ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бір бөлігі болып табылатын деректерді қорғау тиімділігін арттыруға қамқорлық жасау орынды деп айтуға болады. Өзірленген акт түрлі ішкі және сыртқы факторлардың жоғары әсер ету саласында орналасқан, бұл деректерді қорғау қажеттілігін түсіндіреді. Халықаралық аренада ақпараттық қауіпсіздік мәселесі 1996 жылы талқылауға шығарылды. Сонда аудит және бақылау қауымдастығы бизнес-процестерді қолдау үшін интеграцияланған модельді пайдалануды ұсынды.

Біздің еліміздің жеткілікті жоғары деңгейіне (15-орын) қарамастан, бюджеттің ашықтық индексі рейтингінде бірінші кезекте МҚБ жүзеге асыру сапасына байланысты бірқатар қиындықтар бар. Осы себепті осы процеске АКТ енгізу мәселесі өзекті. МҚБ органдарының ақпараттық жүйелерін сыртқы ақпараттық жүйелермен интеграциялау үшін жағдайлар жасау

есебінен мемлекеттік тексеру органдары қол жеткізе алатын және өз қызметінде жұмыс істейтін ақпарат көлемі ұлғайды. МҚБ-да АКТ-ны дамыту инспекторлық құрамға олардың қызметіне тұрақты мониторингті жүзеге асыру арқылы аудит және бақылау объектілерінің қызметі туралы өзекті ақпаратты алуға мүмкіндік берді. Бұл, өз кезегінде, бұзушылықтарға ден қоюдың жеделдігіне және бақылау қызметін жоспарлау сапасына оң әсерін тигізді. Қашықтан аудит жүргізу рәсімі кезінде АКТ-ны енгізумен бақылау іс-қимылдарының бір бөлігін мемлекеттік қаржылық бақылау органдары бұрын болғанындай, қолмен емес, автоматтандырылған тәсілмен орындауға мүмкін болғанын атап өткен жөн. Бұл тексеру сапасын жоғалтпай тексеру әрекеттерін жүргізу процесін жеделдетуге мүмкіндік берді. МҚБ-да АКТ-ның тағы бір артықшылығы қарсы тексеру сияқты тексерудің осындай түрін жүргізу рәсімінің оңайлатылуы болып табылады: әртүрлі тексерілетін көздерден бір көрсеткіштерді салыстыру кезінде қаржы саласындағы бұзушылықтардың ең көп саны анықталады. Ақпараттық жүйелерді дамыту жағдайында МҚБ-да АКТ-ны қолдану қажет болып табылады, өйткені ақпараттық көздер, ал олармен бірге ақпарат ауқымы үнемі ұлғаяды, бұл неғұрлым сапалы және жылдам талдау жүргізуді талап етеді. Қатесіз жүргізу, мемлекеттік қаржылық бақылау мүмкін арқасында мамандандырылған талдамалы жүйелер, олар жеңілдігі орындап шығатынын сол міндеттері, олар оларға белгіленді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андришин С. А., Дадашев А. З. Научные основы организации системы общегосударственного финансового контроля // Финансы. 2002. №4. С. 59-63.
2. Анисимов А. А. Финансовый контроль в капиталистических странах. Москва: Финансы, 1966. 99 с.
3. Астахов А. А., Никольский Д. В. О финансовом контроле в России и его применение на железнодорожном транспорте и русской армии // Финансы. 2002. №5. С.64-65.
4. Ассоциация контрольно-счетных органов Российской Федерации: История создания. Дела и люди. Перспективы развития / Составители И.П. Никулин, Д.И. Саморуков, Н.С. Столяров. Москва: Финансовый контроль, 2001. 96 с.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖОЛМЕН АЛЫНҒАН МҮЛІКТІ ЖАРИЯ ЕТУ
ТУРАЛЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты
**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Экономикалық бағыттағы қылмыстар-ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қатерлерінің бірі. Экономикалық қылмыстардан түскен жиынтық залал пайдакүнемдік қылмыстардың өзге түрлерінен келген залалдан әлдеқайда жоғары. Қазіргі уақытта трансұлттық сипатқа ие болған Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын немесе өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату) әсіресе қауіпті. Қылмыстық кірістерді заңдастыру кәсіпкерлік қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарды бұзады, сондай-ақ мемлекеттің бүкіл экономикалық жүйесіне әсер етеді. Жария ету экономиканы қылмыстық етеді деп айтуға болмайды. Заңдастыру көлеңкелі бизнестен заңды ақша қаражатын жылжытуға ықпал етеді. Бірақ мұндай қызметті қылмыстық тәртіпте мемлекет қудалайды.

Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті жария еткені (жылыстатқаны) үшін қылмыстық заңнаманы қолданудың осындай төмен нәтижелілігінің объективті себептері бар. Бұл, бірінші кезекте, Ресей Федерациясының ҚК 174 және 174.1-баптарында көзделген қылмысты жасаған адамды айыптау бойынша қылмыстық істерді қарау кезінде судьялардың бірыңғай пікірінің болмауы, қылмыстық кірістерді заңдастыруға байланысты істер бойынша тұрақты тергеу және сот тәжірибесінің болмауы және, демек, қылмыстық істерді тергеуге бірыңғай тәсілдің болмауы.

Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату) жоғары қоғамдық қауіптілікпен сипатталады, өйткені бірінші кезекте ұйымдасқан топтар мен қылмыстық қоғамдастықтар (қылмыстық ұйымдар) құрамында жасалған қылмыстарға, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық және террористік бағыттағы қылмыстарға жол беріледі. Осыған байланысты, осындай қаржы ағындарының қозғалысын уақтылы анықтау, құжаттау және жолын кесу, қамтамасыз ету шараларын қолдану және Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және (немесе) өзге де мүлікті алып қою қажет. Құқық қорғау органдарының бұл қызметі дер кезінде жүзеге асырылуы үшін РФ ҚК 174 және 174.1 бойынша қозғалған қылмыстық істер бойынша РФ Жоғарғы Соты Пленумының жаңа кеңейтілген түсіндірмесі қажет.

"Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату)" қылмыстарын анықтауға құқық қорғау органдарының қызметінде "таяқша" жүйесінің болуы ықпал етеді. Бұл факт қылмыстың нақты санын (өткен жылдың ұқсас кезеңі) анықтауға да, егер қылмыс бұрын анықталмаса, осы қылмыстарды анықтау фактілерінің болмауына да әсер етуі мүмкін. Осылайша, құқық қорғау органдарының осы жұмыс желісі бойынша жұмысы белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге, атап айтқанда ведомстволық нормативтік актілер бойынша оң баға алу үшін қажетті қылмыс санын анықтауға, ал "Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату)" қылмыстарын анықтау бойынша жүйелі жұмыс іс жүзінде жоқ.

Прокуратура органдары тарапынан "Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату)" қылмыс құрамының болуы мәніне тергеуге дейінгі тексеру материалдарын және қылмыстық істер материалдарын зерделеуге бағытталған жедел бөлімшелер мен тергеу органдарының қызметіне бақылау жасалуы тиіс. Осы санаттағы қылмыстық істерді қозғауда және тергеуде жүйелі тәсіл болған жағдайда ғана оларды тергеу практикасын, ал одан әрі оларды қараудың сот практикасын қалыптастыруға болады.

"Негізгі "қылмыс жасау кезінде немесе жасалғаннан кейін қылмыстық кірістерге билік етуге байланысты кінәлі адамның қылмыстық әрекеттерінен" қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату) " деген қылмыстар құрамын ажырату проблемасы. Кінәлі адамның іс-әрекеттерін дұрыс сараламау ақтау үкімін шығаруға әкеп соғады. 174 және 174.1 РФ ҚК, немесе, егер мұндай айып тағылмаған болса, бірақ жасалған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықтан адамды босату үшін жеткілікті дәлелдемелер бар.

Бұл мәселені мынадай түрде шешуге болады: қылмыстық істі тергеу кезінде тергеуші, егер қылмыстық істі қозғау мүмкіндігін қарастырса. Қаржы тексеруін жүргізу кезінде Росфинмониторинг қызметкерлері бар барлық дәлелдемелерге талдау жүргізеді және нормативтік құжаттар мен қолда бар сот тәжірибесі негізінде тиісті қорытынды шығарады, онда Ресей Федерациясы ҚК 174 және 174.1 бабы бойынша адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту негіздері көрсетілген. Осы қорытындыны қылмыстық іс материалдарымен бірге қылмыстық іс қозғалған кезде қолдануға болады. Одан әрі тергеуші Росфинмониторингтің қызметкерінен "Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату)" деген қылмыстарды анықтау саласындағы маман ретінде жауап ала алады және оның айғақтарын қылмыстық іс бойынша дәлел ретінде пайдалана алады. Бұл тәжірибе Омбы облысында бар және қаржылық тергеу жүргізілген және Росфинмониторинг қызметкері "бірге жүреді" қылмыстық іс (қылмыстық істі қарау кезінде судья жауап беруі мүмкін). Соңғы уақытта Росфинмониторинг қызметкерлері қылмыстық істерді тергеу кезінде тергеушілермен өте сирек кездеседі. Бұл жағдай қаржылық тергеудің уақтылы тағайындалмауына байланысты. Яғни, тергеушіде қылмыстық істі

тергеу мерзімі іс жүзінде өтіп кеткен кезде, көбінесе бұл қылмыстық іс бойынша "сөзбұйдаға" және оларды одан әрі ұзарту тергеушіге жаза қолдануға әкелуі мүмкін, онда қаржылық тергеу жай ғана тағайындалмайды, ал қылмыстық істі қозғаудың келешегі ст.174 және 174.1 РФ ҚК теріс болады. Осыған байланысты, Росфинмониторинг қызметкерлерін қылмыстық істі тергеудің алғашқы күндері (апталығында) тарту қажет, бұл кезде қылмыстың "бейнесі" анық, әрі қарай Росфинмониторинг қызметкерлері қылмыстық істі тергеу мерзімдерінің ұлғаюына ықпал етпей, қаржылық тергеу нәтижелері бойынша қорытынды шығарады.

Мемлекет қылмыстық сатып алынған мүлікті заңдастыруға (жылыстатуға) қарсы іс-қимыл бойынша қабылдайтын шаралар қылмыстық-құқықтық және өзге де нормаларға негізделген бірыңғай және тұтас жүйе болуға тиіс. Қаржы мониторингінің құралдары мен әдістері, өз кезегінде, қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы тиімді алдын алуды, анықтауды және алдын алуды қамтамасыз етуге, Қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын немесе өзге де мүлікті заңдастыруға (жылыстатуға) қарсы күрес саласында қылмыстық заңнаманың тиімді қолданылуын қамтамасыз етуге тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алешин К.Н. Легализация (отмывание) доходов, полученных преступным путем, как преступление международного характера: Автореф. дис. канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2004.

2. Филатова М.А. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств или иного имущества, полученных преступным путем, по законодательству России и Австрии: Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2014;

3. Ляскало А. Особенности предмета легализации (отмывание) денежных средств и иного имущества, приобретенных преступным путем // Уголовное право. 2014. № 2. С. 53-58;

Штуккерт Т.А.

РЕСЕЙДЕГІ КОМПЛАЕНС-БАҚЫЛАУДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Ресейде "комплаенс-контроль" термині алғаш рет 07.07.1999 ж. №603-ФЗ РФ ОБ көрсетілуімен енгізілді, алайда банк саласындағы комплаенс функциясы РФ ОБ "Банктік қадағалау бойынша Базель комитетінің ұсынымдары туралы" 02.11.2007 ж. № 173 хатында ғана ашылды. Заңнама

бойынша комплаенс Ресей қазіргі уақытта енді ғана дамып келе. Ресми актілерде осы функцияның анықтамасы жоқ. Терминді еске алған жалғыз құжат-Ресей Банкінің 07.07.1999 ж. № 603-У нұсқауы (2004 жылы күші жойылған). Осылайша, ресейлік нормативтік актілер комплаенс-қызметтерді Міндетті түрде енгізуді көздемейді. Тәуекелдерді басқару жүйесі ерікті негізде қолданылады.

Ресей ұйымдарында комплаенс-қызметтердің пайда болуына "сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" № 273 Федералдық заңға түзетулер енгізу ықпал етті. Құжат кәсіпкерлерді сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шараларын қолдануға міндеттеді. Шетелдік тәжірибеде – бұл комплаенс-тәуекелдерді реттеу және бақылау жүйесінің басты элементтерінің бірі. Комплаенс-бағдарламалар бастапқыда кәсіпкерлерді қадағалау органдарының іс – әрекеттерінен қорғау үшін енгізілсе де, содан кейін-реттеуіштің нұсқауы бойынша бүгінде олардың мәні айтарлықтай өсті.

Қазіргі уақытта комплаенс-Бұл бизнес тазалығының кепілі, фирманың заңға мойынсұнушылығының, оның бухгалтериясы мен есептілігінің ашықтығы, атқарушы органдардың жауапкершілігінің дәлелі. Осылайша, комплаенсті енгізу фирманың беделін жақсартады, серіктестер мен инвесторлардың алдында оның құндылығын көтереді, клиенттердің, қызметкерлердің сенімін арттырады. Науқан ресурстарды көбірек тартуға, нарықтағы үлесті арттыруға, рентабельділікті арттыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ қадағалау мекемелері тарапынан сенім артқанын атап өткен жөн. Анықталған бұзушылықтар жүйелі емес, бір адам жол берген жеке тұлға ретінде қарастырылады. Бақылау жүйесін енгізген компаниялар үшін санкция салу кезінде жеңілдіктер көзделеді.

РФ Дүниежүзілік сауда ұйымына кірген сәттен бастап экономиканың бірқатар салаларында экспорттық-импорттық операциялар арақатынасының көрсеткіштері өзгерді, жекелеген елдерден тауар ағындарының көлемі ұлғайды. Сыртқы сауда қызметін ұйымдастыру барысында кедендік операцияларды өткізу жөніндегі талаптарда да өзгерістер болды. СЭҚ қатысушылары мен тікелей кеден органдарының өзара қарым-қатынас процесі өзгерді. Көптеген рәсімдер жеңілдетілді, СЭҚ-қа заңды мойынсұнушы қатысушылар барлық кедендік формальдылықтар жеңілдетілген тәртіппен өтіп, соның салдарынан кедендік ресімдеудің жалпы мерзімдері қысқарды, сондай-ақ электрондық декларациялау жүйесі қолданыла бастады. Бірақ, РФ-ның ДСҰ-ға кіруінің осы оң сәттеріне қарамастан, бұрынғысынша көптеген компаниялар өз қызметіндегі түрлі проблемалармен бетпе-бет келіп, оларды өз бетінше шешу мүмкіндігіне ие емес.

Кеден заңнамасында көзделген талаптарды дәл және уақтылы орындау, СЭҚ барысында материал ағынын ұйымдастыру сияқты проблемаларды атап өтуге болады, мәселелер тасымалдау және тауарларды сақтау жөнінде туындайды. Бұл проблемалардың өзектілігі СЭҚ қатысушыларының халықаралық сауда деңгейінде тауарларды өткізуді ұйымдастыру процесін түсінбеуіне байланысты, өйткені бұл қызмет Ішкі сауда саласында ұлттық

нарықта тауар қозғалысын ұйымдастырудан гөрі әлдеқайда қымбат және күрделі операцияларды орындаумен байланысты. Осыған байланысты компаниялар жүктерді тасымалдауды жүзеге асыру үшін кедендік және өзге де құжаттарды ресімдеуге маманданған Бөгде ұйымдардың көмегіне жүгінуге мәжбүр. Мамандардың деректері бойынша, материалдық тауарлардың халықаралық тауар алмасу саласына жұмсалатын шығындар сату бағасының 20-30% - ын құрайды, осымен салыстырғанда ел деңгейіндегі ұқсас шығындардың саны, ішкі нарық келтірілген. Мұнда сандар 8-10% ауданда ауытқиды, бұл халықаралық ағын деңгейінен айтарлықтай ерекшеленеді.

Материалдық, қаржылық және ақпараттық ағындардың ажырамастығы, тұтастығы тұрғысынан СЭҚ кедендік сегментін автоматтандыруға, сондай-ақ СЭҚ қатысушылары мен кеден органдарының өзара іс-қимылының технологиялық схемаларын, шекаралық өткізу пункттерінде, кедендік ресімдеу пункттерінде, халықаралық көлік дәліздерінде ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыруды қараған жөн.

Бүгінгі таңда Кедендік формальдылықтарды барынша жеңілдету міндеті тұр. Кедендік ресімдеу рәсімдерінің және бақылау рәсімдерінің ашықтығы мен айқындылығын арттыру, сондай-ақ логистикалық шығындарды азайту. Біздің елімізде құжаттарды ресімдеуді электрондық кеңістікке көшіру бағытындағы бастама кеден органдарына тиесілі. РФ Экономикалық даму және көлік министрлігі позициясының болмауы. Яғни, жалпы модельді қалыптастыру кеден органдары бастаманы өз мойнына алды және қазір барлық жерде ресімдеудің осы тәсілін қолданады.

Ұйымды тәуекел үшін ашық қалдыратын басқа да проблемалар жаһандық сауда үшін Ұлттық ережелердегі айырмашылықтарға және жеткізушілердің қаржылық жай-күйі, тиеу көрсеткіштері және бизнес-процестерді сақтау салаларындағы тиімділігіне байланысты. Жаһандық экономикада дүлей зілзалалар, сондай-ақ саяси және экономикалық күйзелістер салдарынан тәуекел де күшейеді. Жеткізу тізбегінің табысты стратегиясы қауіпсіздік пен тәуекелдерді азайтуды қамтитын жеткізушілердің есептік деректерін, сертификаттарды және қаржылық және операциялық көрсеткіштерді қадағалаудың автоматтандырылған жүйелерін енгізуге байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Черепанова В.А.Комплаенс-программа организации. Москва: Инфра-М, 2016. 288 с.

2. Амброжевич О. COMPLAENS. С ним или без него // Вестник НАУФОР. 2011. № 9. С. 54-60.

3. Терехова А. Г. Трансформация комплаенса и риск-менеджмента в системе внутреннего контроля // Внутренний контроль в кредитной организации. 2011. №1. URL: http://www.reglament.net/bank/control/2011_1_article_3.htm (Дата обращения: 28.04.2020).

4. Пресс-релиз Комиссии по ценным бумагам США Final Rule: Compliance Programs of Investment Companies and Investment Advisers, February 5, 2004. URL: <https://www.sec.gov/rules/final/ia-2204.htm> (Дата обращения: 28.04.2020).

Штуккерт Т.А.

РЕСЕЙ ШАХТАЛАРЫНДА ӨНДІРІС ҚАУІПСІЗДІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика және басқару кафедрасының 38.04.01 "Экономика" бағытындағы
"Корпоративтік қаржыны басқару" бейіндегі магистранты

**Т. Ф. Горбачев атындағы Кузбас мемлекеттік техникалық университеті,
Прокопьевск қ. филиалы
krukta@mail.ru**

Ресейдің көмір өндіруші кәсіпорындарының жұмыс шарттарының өзгеруі және олардың ұйымдық-өндірістік құрылымы мен қолданылатын технологиялардың өзгеруі өндірістік процестің тиімділігі мен қауіпсіздігін арттыруды қамтамасыз етті. Сонымен бірге, өндіріс қауіпсіздігін қамтамасыз ету оның көлемін тұрақты және ауқымды арттыру кезінде қауіпсіздік жүйесінде қайталанатын іркілістердің пайда болуымен, қауіпті өндірістік жағдайлардың пайда болуымен, еңбекті қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздікті басқару жүйесінде бірқатар функциялардың орындалмауымен негізделеді. Өндірістің даму үрдісін және оның ұлттық және салалық ерекшеліктерін, тәуекел-менеджмент саласында қолданылатын ғылыми-әдістемелік базаны, еңбекті қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздік жүйесін объективті бағалауды назарға ала отырып, Ресей Федерациясының шахталарындағы өндірістік бақылау жүйесін жетілдіру мәселелері перспективалы бағыт болып табылады.

Ресейдің көмір шахталарындағы апаттар мен өлімге ұшырайтын қайғылы жағдайлардың 2016-2018 жылдарға (кесте) себептері мен жарақат алу факторлары бойынша бөлінуін зерттей отырып, бірқатар жағдайларда өліммен аяқталған жарақаттану авариялық жағдайларға байланысты болмағанын. Осыған байланысты адам факторының өмірге қауіпті жағдайлардың туындауында маңызды рөлі туралы қорытынды жасауға болады.

Сыртқы бақылау іс-шараларының нәтижелері авариялар мен қайғылы оқиғалардың негізгі себептері болып табылатындығын көрсетеді [3]:

- персоналдың біліктілігінің жеткіліксіздігі: персоналды дайындауды ұйымдастыру мен жүргізудегі, оқыту мен пайдалану құжаттамаларымен танысудағы олқылықтар;

- төмен технологиялық және еңбек тәртібі: өнеркәсіптік қауіпсіздік талаптарының сақталуына өндірістік бақылауды қанағаттанғысыз жүзеге асыру; кәсіпорынның лауазымды тұлғаларының техникалық құрылғылардың

жағдайына бақылаудың болмауы; жобалау-техникалық және пайдалану құжаттарының талаптарын сақтамау.

Бақылау іс-шараларын жүргізу кезінде анықталған көмір өндіруді жүзеге асыратын заңды тұлғалардың міндетті талаптарды үлгілік бұзушылықтары болып табылады [4]:

Кесте. Ресейдің көмір шахталарындағы апаттар мен өлім-жітім оқиғаларының себептері мен жарақаттану факторлары бойынша бөлінуі [2]

Жарақат алу себебі	Апат, бірлік			Өлім жарақаты, адам		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
1. Көмір газы мен шаңның жарылуы, жануы, жарылуы	4	-	-	36	-	-
2. Өрттер	-	-	3	-	-	-
3. Көмірдің, жыныстың, газдың кенеттен шығуы	-	1	-	-	1	-
4. Көлік	-	-	-	3	3	3
5. Машиналар мен механизмдердің әрекеті	-	-	-	7	5	5
6. Тау-кен қазбаларын су басу	1	-	-	-	1	-
7. Қазбалар мен бекітпенің құлауы	1	1	2	7	2	4
8. Авариялар мен жарақаттардың өзге де түрлері	1	1	-	-	-	1
Барлығы	7	3	5	53	12	13

- өнеркәсіптік қауіпсіздік нұсқаулығын өту талаптарын орындамау;
- қысыммен жабдықтарды пайдалану кезінде қызметкерлердің қауіпсіздік талаптарын бұзуы;
- тиеу-түсіру жұмыстарын қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру;
- монтаждау камерасында жұмыс істеу кезінде өнеркәсіптік қауіпсіздік талаптарының сақталуын бақылауды әлсірету;
- наряд жүйесінің талаптарын сақтамау;
- көлікте жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерін бұзу;
- қажетті кәсіби дайындықсыз қызметкерлердің қауіпті аймақтардағы жұмыстарды орындауы;
- еңбек тәртібі мен еңбек тәртібін бұзу;
- жобалау және пайдалану құжаттамасында жабдықты (ауа құбырын) пайдаланудың нақты шарттарын ескере отырып, оған техникалық қызмет көрсету және жөндеу бойынша жұмыстарды ұйымдастыру және жүргізу ережелерінің болмауы;
- оларды пайдалану және қызмет көрсету кезінде техникалық құрылғыларды дайындаушы зауыт құжаттамасының талаптарын сақтамау;
- техникалық құрылғылардың ақаулығы;

- көмір шаңымен күрес жөніндегі іс-шаралардың уақтылы болмауы;
- жобалау құжаттамасының талаптарын сақтамау.

Нормативтік-құқықтық базасы жүйесін жетілдіру өндірістік бақылау жүйесі туралы Ереже "өндірістік бақылау кәсіпорын", сондай-ақ лауазымдық нұсқаулықтар және басқа да жергілікті нормативтік актілер. Сондықтан, жүйесін жетілдіру, өндірістік бақылаудың құрамдас бөлігі болып табылады, немесе кезең, басқару жүйесін жетілдіру, еңбек ресурстарын, өндірістік процеске жүйесімен, еңбекті қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздік, атап айтқанда:

- көшу авторитарных басқару принциптерін еңбек ресурстарын басқаруға байланысты делегированием өкілеттік және жауапкершілік;
- реформалау нормативтік-құқықтық базасын тәртіптік жазалар туралы;
- жүйесін енгізу жеке жауапкершілік дара басшылық қағидаттарында қалыптастыру арқылы лауазымдық нұсқаулықтар мен нұсқаулардың мамандығы бойынша.

Осылайша, тау-кен өндіру кәсіпорындарының жер асты әдісімен бәсекеге қабілеттілік проблемаларының бірі өндірістің қауіпсіздігі болып табылады, оның көріністерінің бірі авариялар санын және өліммен аяқталған қызметкерлердің жарақат алу жағдайларының санын азайту және азайту болып табылады. Оны шешу үшін аталған факторларды жою үшін көмір шахталарын өндірістік бақылау жүйесін жетілдіру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. R. Nakache; M.L. Boukelloul; A. Bouhedja; Mohamed Fredj. Stability analysis of the pillars of the underground mine Chaabet El-Hamra, Algeria by analytical and numerical methods (Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 2019).
2. S.G. Gendler, A.M. Grishina, E.A. Kochetkova. Optimization of expenditures for labor protection at deep mining (Eurasian Mining, 2017, 2).
3. S. Salli. State support of stability in coal-producing Donbas regions (New developments in mining engineering 2015: theoretical and practical solutions of mineral resources mining, 2015).
4. YB Hu, WP Li, SL Liu, QQ Wang, ZK Wang. Risk assessment of water inrush from aquifers underlying the Qiuji coal mine in China (Arabian journal of geosciences, 2019, 12).

ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ РОЛІ

магистрант

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті
Жетекші: э.ғ.к. Хасенова Клара Ергешбаевна
Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Шағын кәсіпкерлік қоғамның экономикалық және әлеуметтік прогресінің маңызды факторы болып табылады. Сол себептен шағын және орта кәсіпкерлік ортаны жан-жақты қолдау республикалық та, аймақтық та деңгейде жүзеге асырылатын, мемлекеттік саясаттың жүргізуші мақсаттарының қатарына кіріп отыр.

Шағын кәсіпорындар бастапқы ірі инвестицияны талап етпейді және ресурстардың айналымының жоғары жылдамдығына кепіл береді, экономиканың құрылымын өзгерту мәселелерін тез және тиімді шешуге қабілетті. Нарық конъюктурасының өзгерісіне оперативті жауап беріп, шағын кәсіпкерлік экономикаға қажетті икемділік береді. Ол экономикадағы бәсекелестік ортасын қалыптастыруға елеулі үлес енгізуге қарағанда, сұраным мен ұсынымның өзгерісіне тез үн қосуға және осы есептен нарыққа қажет тепе- теңдікті қамтамасыз етуге қабілетті.

Шағын кәсіпкерлікті дамыту аралас экономикаға икемділік беріп, әртүрлі нысандағы меншікті және оларға тән шаруашылықтың баламалық үлгілерін үйлестіріп, жалпы әлемдік үрдіске жауап береді, онда бәсекелес нарық механизімін күрделі синтезі және ірі, орта және ұсақ өндірісті мемлекеттік реттеу жүзеге асады.

Шағын кәсіпкерлік саласы - бұл көбіне экономикалық өсу қарқынын, жалпы ұлттық өнімнің құрылымын және сапасын анықтайтын ұлттық экономиканың жетекші салаларының бірі.

Ол әлеуметтік құбылыс белгілерін иеленеді, өйткені халықты жұмыс орындарымен қамтамасыз етеді және жұмыссыздық пен кедейлікті азайтады.

Нарық конъюктурасы - нарықта қалыптасқан экономикалық жағдай: сұраным және ұсыным, баға, сату көлемі, пайыз мөлшерлемесі, валюта курсының және т.б. деңгейі.

Шағын кәсіпкерлікті дамыту қаржы, материал құралдарына және табиғи ресурстарға ұқыпты қатынасты, шаруашылық істегі жаңа ойлауды қалыптастыруға қабілетті.

Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті дамытуға объективті қажеттілікке үлкен назар аударылады.

Қазақстан Республикасында тұрақты экономикалық өсудің күрделі факторына инновацияны айналдырудағы маңызды рольді шағын кәсіпкерлік атқарады.

Әлемдік экономикалық серпіннің заңдылықтары бойынша өдетте

инновациялық сілкіністі шағын кәсіпкерлік бастайды, одан кейін оның табыстарын ірі кәсіпорын жүзеге асырады.

Шағын кәсіпорын инновацияға тез жауап береді, төуекелге, жаңа нарыққа бұзып кіруге бейім.

Шағын кәсіпкерліктің ерекшелігі капитал салымының тез өзін-өзі ақтауы, өндірушілердің аймақтық нарыққа бағытталуы, сұраныстың өзгеруіне қолайлы бейімдеу және т.б.

Бүгінгі күнде шағын бизнес секторы Қазақстан экономикасының ажырамас бөлігі.

Шағын бизнестің дамуы көптеген маңызды ерекшеліктер әкеледі:

- жеке меншік иелерінің көбеюі;
- азаматтардың кірістерін жоғарлататын және әр түрлі әлеуметтік топтардың арасында диспропорцияны жоюға мүмкіндік беретін экономикалық белсенді тұрғындардың санының өсуі;
- аз капитал шығынымен жаңа жұмыс орындарын жасау, әсіресе қызмет көрсету сферасында;
- өндірушілер монополиясын жою, бәсекелестікті орта жасау;
- еңбекті қажет ететін өнімді шығаруда аз капиталды пайдалану;
- экономиканың әр түрлі секторының арасындағы өзара қарым қатынасты жақсарту.

Экономикалық өсу курсы шағын кәсіпкерлікті дамытуды белсендіруді, оның ұлттық экономикадағы ролін арттыруды ұйғарады.

Шағын кәсіпкерлік шаруашылық қызметтің ерекше өдісі ретінде шаруашылықтың көп түрлі нысандарын ынталандыруға, ішкі шаруашылықты дамытуды елеулі шамада күшейтуге, халықтың еңбекпен қамтылуын кеңейтуге және Қазақстанның халықаралық еңбек бөлінісі мен айырбаста салыстырмалы артықшылығын іске асыруға арналған.

"Біріңғай инвестициялар басқа бірдей жағдайларда әртүрлі елдерде экономикалық өсудің, техникалық прогрестің деңгейінің және жалпы ұлттық өнім көлемінің өртүрлі қарқынына жетуге әкелу" себебі кәсіпкерлік болып табылады.

"Жеке немесе мемлекеттік-тиімді кәсіпкерлік-жекелей алғанда экономикалық дамудың ең маңызды көзі болып табылатын" жағдай заңды бекітілді.

Кәсіпкерлік қызмет шығармашылық сипатта болады, беру, мемлекеттік тапсырыс тарату, кепіл зат ұсыну жолдарымен жүзеге асады.

Шағын кәсіпкерлікті қаржы-несиелік ынталандыруды, оның субъектілерін несиелеудің бағдарламасын жасайтын және қолданатын коммерциялық банктер жүзеге асырады.

Шағын кәсіпкерліктің дамуын қолдау мен ынталандыру шаралары қызметін лизинг пен франчайзинг атқарады.

Лизингтің дамуы рухани және табиғи тозған негізгі қорларды ауыстыру қажеттілігіне және шағын кәсіпорындарда жаңа техника мен технологияны сатып алу үшін жеткілікті қаржылардың шектеулігіне байланысты.

Франчайзинг - шағын кәсіпкерлікке белгілі уақыт ішінде және белгілі

орында кәсіпкерлік қызметті жүргізуге берілген бас компанияның шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін қаржыландыру құралы ретіндегі құқығы.

Шағын кәсіпорынның ұзақ мерзімді болашағын, көптеген шешімдердің жүзеге асуын болжау қиын. Әрекет бағытын бірнеше мүмкін нұсқадан таңдау қажет болған белгісіздік жағдайда қабылдауға тура келеді.

Осыған байланысты кәсіпкерлік тәуекелді басқарудағы қажеттілік пайда болады. Мұнда шиеленіскен жағдайлардың ықтималдығы есепке алынуы тиіс.

Шағын кәсіпкерлік теориясы мен тәжірибесінің мәні тәуекелдің зардабын мүмкіндігінше төмендету, тәуекелді алдын-ала есептей білу, болжанбаған шараларды азайту бойынша шараларды белгілеу. Тек табиғи ресурстарға сүйеніп, экономикалық есуді қамтамасыз ету, өте үнемсіз.

Қазақстанда елеулі ғылым және білімділік әлеует сияқты өсудің стратегиялық факторы бар. Бәсекелестік қабілеттің бұл факторы көптеген дамушы елдерде жоқ.

Оны нарықтық экономикада тек инновация арқылы толық қолдануға болады.

Жаңалықтар енгізуге бейімділік және оларды жүзеге асыруға қабілеттілік - қоғамның өмір сүру қабілетінің қажетті белгісі. Инновациялық қызмет экономикалық, әлеуметтік дамудың, экономиканың ішінде туған шаруашылық мәдениет элементінің құрылымдық өзгерісінің маңызды факторы болып табылады.

Кәсіпкерлік өмір сүру үшін қажетті қасиеттерге ұйымдастырушылық-шаруашылық жаңашылдық және шаруашылық субъектінің экономикалық еркіндігін жатқызу керек. Одан басқа көптеген факторлар мен белгілер (ресурстарды иемдену, тәуекелдік, көшбасшылық, шешімдерді қабылдау және т.б.) базалықтардан шығатын немесе оларды толықтырушы және мәнін ашатын болып табылады.

Кәсіпкерлік өзінің айналасында тұлғаға қадір нақтыланатын, өзіндік бекітілуге талпынуды жүзеге асыратын, адамдардың шығармашылық қабілеттіліктерін босатуға мүмкіндік беретін, оларға қызмет ортасын қамсыздандыратын, шаруашылық жүргізу типі ретінде шығатын ортаны жасайды. Кәсіпкерлік қоғамның демократизациялау салдары болып, экономикалық құрылым мен адамдардың психологиясына ену мөлшеріне қарай, қоғам мен тұлғаның өндірістің стагнацияларынан босатылу процесін қолдайды, ойлау типі мен өмір сүру келбетін жасайды. Кәсіпкерліксіз бизнес болмайды, өйткені ол оның жүйе элементі ғана емес, даму факторы да болып табылады.

Кәсіпкерлік, бизнестің элементі ретінде, еңбектен, шаруашылық жүргізуден, жекешелендіруден бөлінуі мүмкін емес. Еңбексіз бизнес болмайды.

Еңбек және кәсіпкерлік – бұл материалды және рухани игіліктерді өндіру бойынша мақсатты бағытталған қызмет процесі, бірақ егер кәсіпкерлік үшін еңбек - оның дамуының басты шарты мен өмірлік

құндылықтарды жасау көзі, онда кәсіпкерлік – бұл еңбекті шығармашылық компонентпен тұқымдатқыш құрал, бұл еңбектің соңғы нәтижелеріне тікелей ынталылығымен, қызығушылығымен берілген істі таңдаған субъектілердің өзіндік жәбірлеумен мінезделетін істің мазмұнды, сапалы жағы.

Кәсіпкерлік – бұл оны жүргізудің прогрессивті әдістерін, айдаларын, тәсілдерін, сондай-ақ өндірістің нақты иеленушіні, басшыны талап ететін шаруашылық жүргізудің сапалы жаңа тиімді типі.

Осылайша, кәсіпкерлік экономикалық санат, бизнес элементі, шаруашылық типі және өмір сүру түрі ретінде болады.

Кәсіпкерлік экономикалық белсенділіктің айрықша нысаны ретінде мемлекеттік те, жеке де экономикалық секторында жүзеге асуы мүмкін. Осыған байланысты оларды былайша бөліп көрсетуге болады:

а) мемлекеттік кәсіпкерлік; б) жеке кәсіпкерлік.

Мемлекеттік кәсіпкерлік – бұл мемлекеттік мүлікті (мемлекеттік кәсіпорынды) басқаруға уәкілетті (заңнамаға сәйкес) мемлекеттік басқару органдармен немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен (муниципалды кәсіпорындар) құрылған кәсіпорын атынан экономикалық белсенділікті жүзеге асыру формасы. Осындай түрлі кәсіпорындар меншігі мемлекеттік немесе муниципалды меншік бөлігі, бюджеттік қаражаттар бөлігі, басқа да көздердің жалпы формасы болып табылады. Осы кәсіпорындардың маңызды сипаттамасы ретінде өзінің міндеттері бойынша тек меншігінде болатын мүлікпен ғана (мемлекет олардың міндеттері бойынша жауап бермейді, олар мемлекеттің міндеттері бойынша жауап бермейді) беретіні болады.

Жеке кәсіпкерлік – бұл кәсіпорын (егер ол солай тіркелген) немесе кәсіпкер (егер ондай қызмет жұмыс күшін жалдамай, жеке еңбек қызметі түрінде жүзеге асса) атынан экономикалық белсенділікті жүзеге асыру нысаны.

Әрине, осы түрлердің әрқайсысы – мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік – өзінің айрықша белгілеріне ие, бірақ оларды жүзеге асырудың негізгі қағидалары көбінесе ұқсас. Екеуінде де мұндай қызметті жүзеге асыру талапшылықты, жауапкершілікті, инновациялық енгізуді, табысты максимализациялауға талпынуды білдіреді.

Қазіргі уақытта шағын бизнестің рөлі нарықта өндірілген жаңа өнімдердің ортақ санында айтарлықтай мол.

Шағын және орта бизнестің болуы және де ірі компаниялардың (монополияның) мүдделеріне сай келеді. Қазір дайын өнімді жасау үшін мыңдаған әртүрлі деталдар қажет етіледі. Олардың өндірісіне концерндер мен келісім шарт жүйелерімен байланысқан көптеген шағын және орташа фирмалар маманданады.

Шағын және орташа бизнестің рөлі мына көрсетілген алты қызметтерден көрінеді:

Біріншіден, шағын өндіріс нарық конъюктурасының өзгерісін икемді сезінеді. Бұл нарық экономикасында ірі кәсіпорын алыптарға мүмкін емес.

Екіншіден, шағын бизнес әлі іске жаратылмаған әжептәуір қаржы –

қаражаттарын тиімді жұмылдырады. Осындай бизнестің болмауынан осы ресурстар пайдаланылмаған болар еді.

Үшіншіден, шағын бизнес бәсеке күресін қалыптастыруда айтарлықтай үлес қосады, бұл кез келген мемлекеттің жоғары деңгейде монополия экономикасы жағдайында бірінші кезекте маңызды.

Төртіншіден, шағын бизнес халықты жұмыспен қамту мәселесін шешуде үлкен рөл атқарады. Өнеркәсібі дамыған елдерде оның үлесіне барлық жұмыспен қамтамасыз етілгендердің 50-60% -ті және жаңа жұмыс орындарының 70-80% - ті келеді.

Бесіншіден, атап көрсеткендей шағын өндірістің ғылыми-техникалық жаңалықтардың 50%-ті келеді (жеке компьютер, көбейткіш аппараттар, Полороид типті фотоаппараттар).

Алтыншыдан, шағын бизнестің әлеуметтік қысымды жұмсартуда орнын таптырмас рөлі бар.

Шағын кәсіпорындар ғылыми техникалық жетістіктерді қабылдауға анағұрлым қабілетті, нарықтағы сұраныс өзгерісіне оңай бейімделеді. Сондай-ақ ірі кәсіпорындарға тауар жеткізу мен қызмет көрсету құқығы үшін өзара бәсекеге барады, мұның өзі оладың тұрақты табыстарда кепілдік береді. Шағын бизнес нарықта консалтингтік, брокерлік, маклерлік, делдалдық, жарнама, қолданбалы зерттеу жұмыстары бойынша қызмет көрсетумен қамтамасыз етіліп, белсенді рөл атқарады.

Шағын бизнес субъектілері кей кезде нақты тұтынушының тапсырысы бойынша тауар шығарады, кәсіпқой мамандарды даярлайды. Кейбір мемлекеттерде тауар өндірісі, қызмет көрсету деңгейі бойынша шағын бизнес алдыңғы орында тұрады.

Шағын бизнес - әдебиетте ұсақ және орташа жеке кәсіпкерлердің жиынтығы деп берілген, бірде-бір кәсіпкерлердің бірлестігіне тікелей енбеген және экономикада монополия тарапынан орындаушылық роль атқарады.

Шағын кәсіпорын - аздаған жұмыскерлер саны бар, кәсіпорынға арналған кәсіптік іс әрекетімен мемлекет, аймақ бойынша аз ғана тиесі бар кез-келген жеке меншік формасындағы заңды тұлға. Оның тиесі шығаратын және жүзеге асырылатын өнімінің құнымен анықталады. Ірі елдегі бір үлгілі кәсіптегі шағын кәсіпорындар саны ондаған, жүздеген мың боп келсе, бір ғана осындай кәсіпорынға жалпы өндіріс көлемінің аз ғана бөлігі тиеді, бірақ олар біріксе еліміздің барлық өнімінің жартысын шығаруға қабілетті болар еді.

Шағын бизнес дарынды, адал, жоғары дәрежелі тұлғаларға қолайлы. Шағын бизнес табиғаты белсенді адамдарға жеке пайдасын іс жүзіне асыруына және тәуелсіз болуына мүмкіндік береді.

Кәсіпкерлер шағын бизнесті шығармашылықпен жұмыс істете отырып, кез келген экономикалық ыңғайлы жағдайда пайда түсіруге, инновациялар енгізуге тырысуда.

Кәсіпорынды шағын бизнеске жатқызатын критерийлер бір елден екінші елге ауысуда, сондай-ақ капиталдың бір сферадан басқаға ауысуында

өзгереді.

Еліміздің экономикасын реформалау үрдісінде шағын бизнес шешуші рольге ие болды. Шағын кәсіпкерліктің құрылуы мен дамуы өнеркәсіптік сектордың ұсақталуымен біріге отырып «Қазақстан - 2050» Стратегиясының негізін құрады.

Шағын бизнестің дамуы тиімді аралас экономиканы қалыптастырудағы жалпы әлемдік тенденцияларға, бәсекелестік нарықтық механизм мен ірі, ұсақ және орташа өндірістің мемлекеттік реттеудің күрделі жинақталуы жүзеге асырылатын жеке меншіктің әр түрлі формалары, оларға тән шаруашылық модельдерін қалыптастырудағы тенденцияларға жауап береді. Шағын кәсіпкерлік секторы – экономикалық өсу қарқынын анықтаушы тұрғындарды еңбекпен қамтамасыз ету жағдайын, ұлттық өнімнің құрылымы мен сапасын анықтайтын жетекші секторлардың бірі.

Қазақстан Республикасында шағын бизнестің рөлі қарқындап өсуде. Кәсіпкерлік бүгінгі экономиканың төмендегі маңызды мәселерді шешуге мүмкіндік береді:

а) жергілікті шикізат көздерін пайдалана отырып көптеген тұтыну тауарлары мен қызметтерінің өндірісін аса көп капитал малымдарын салмай ақ кеңейту ;

б) ірі кәсіпорындардан босаған жұмыс күшінің еңбекке орналасуы үшін жағдайлар жасау;

в) ғылыми- техникалық үрдісті жеделдету;

г) қылмыстық бизнеске позитивті альтернатива құру.

Шағын бизнес шаруашылықтың біркелкі құрылымының және оның нақты бір аймақтық дамуының ерекшеліктерін ескере отырып қаржыландыруды қалыптастырудың негізіне, базасына айналуы тиіс. Сондықтан шағын бизнесті де қолдау аймақтық деңгейде жүзеге асырылуы тиіс.

Оны бір орталықтан реттеу тек приоритетті бағыттар бойынша немесе кешенді халық шаруашылығы болған жағдайда ғана мүмкін.

Республикамызда тиімді нарықтық экономика құру үшін шағын кәсіпкерліктің маңызы оның бәсекелестік ортаның дамуын қамтамасыз ететін құрылым жасаушылық факторында: базарды тауарлар мен қызметтерге толтыру; халықтың қол өнерін қайта жаңғырту ; тұтастай мемлекеттің және жергілікті өкімет органдарының экономикалық базасын күшейтуде; ауылдарды, шағын және орташа қалаларды дамытуда.

Шағын бизнестің дамуы Қазақстандағы экономикалық түрлеудің ең маңызды бағыттарының бірі болып келеді. Оның одан әрі дамуының тұжырымдамасы ортақ нарықтық алғышарттарды – нарықтық инфроқұрылымды, дәлелдік механизмді, және мемлекеттің арнайы қолдау жүйесін жасауды қарастырады.

Біздің елде кәсіпкерлік рөлі үнемі және ұдайы өсіп жатыр. Бүгінгі экономикада кәсіпкерлік келесі маңызды мәселелерді шешуге бағытталған:

- жергілікті шикізат көздерін пайдаланумен көптеген тұтынушылық тауарлар мен қызметтердің өндірісін көлемдік және үлкен қаржылық

салымдарсыз кеңейту;

- ірі кәсіпорындарда босанған жұмыс күшін жұмыспен қамту үшін жағдайлар жасау;

- ғылыми-техникалық прогресті тездету және тағы басқа бағыттар.

Қолданылған әдебиттер тізімі

1 Токсанова А. Н., Развитие малого предпринимательства: концептуальный подход с позиции менеджмента, Алматы: 1999 г., с.88

2 Назарбаев Н. А., «Қазақстан – 2030»: Өркендеу, қауіпсіздік және барлық қазақстандықтардың тұрмыс жағдайын жақсарту. Елбасының Қазақстан халқына жолдауы, Алматы 1997ж. 63 бет

3 Алимбаев А. А., Государственное регулирование экономики. Учеб. пособие для вузов 2-е изд. перераб. Алматы: 1999 г., с. 221

4 Сейткадиева А. М., Инвестиционная деятельность предприятия: Учеб.

Пособие, Алматы: Экономика, 1998 г. с. 145

5 Блинов А. Малое предпринимательство: Организационные и правовые основы деятельности. М., 1998 г.

6 Кантарбаева А. К. Предпринимательство: институционально-эволюционный подход. А., 2000 г.

Файзуллина Н. С.

САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАР АРҚЫЛЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН МЕХАНИЗМДЕРІ

магистрант

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Жетекші: э.ғ.к. Хасенова Клара Ергешбаевна

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Уақыт өте келе, өндірістің қоғамдық сипатының өсуіне байланысты, белгісіздік пен экономикалық тоқыраудың кезеңі қайталануы жағдайында өзін өзі реттеу механизмдерінің кемшіліктері біліне бастады. Жаппай өндіріске көшу кезеңінде өзін өзі реттеу механизмінің кемшіліктері тереңдей бастады және экономиканы реттеуге мемлекеттің араласуының қажеттілігі айқындала түсті. Бүгінгі күні мемлекеттің араласу керектігі күмән туғызбайды, тек осы араласудың шекарасы мен тереңдігі қандай болу керек деген мәселе төңірегінде ғана пікірталас болуы мүмкін. Экономика теориясы шеңберінде, алдыңғы қатарлы экономикалық мектептердің өкілдері (неоклассикалық, кейнсиандық, институционалдық) экономикаға мемлекеттің араласуының мәніне, мақсатына және түріне байланысты әртүрлі көзқараста болды.

Сақтандыруға қатысты, жеке меншіктің үстемдігі жағдайында және сақтандыру арқылы қызмет көрсету нарығындағы бәсекелестіктің артуында, қоғамдастыру процесі өте үлкен ауқым алды. Бұл жағдайда туындаған қарама-қайшылықтарды мемлекеттік реттеу арқылы төмендетуге мүмкіндік туды. Сақтандырудың өзі, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірі мен ондағы субъектілерді тұрақтандыру арқылы реттеуші рөлін атқарады.

Мемлекеттік реттеудің мақсатты араласуы, бірінші кезекте сақтандырушылардың мүддесін қорғау болып табылады. Бұл мәселенің дау туғызуы мүмкін, себебі, қандай мүддесі қорғалатыны айқындалмаған. Жалпы қабылданған түсінік бойынша мұны, сақтандырушының төлем қабілеттігі болмаған жағдайда сақтанушы мүддесін қорғау деп есептеу керек. Бірақ қазіргі экономикалық жағдайда бұл мәселені кеңінен қою керек, себебі, бір жағынан қарағанда, сақтанушыны міндеттерді жауапсыз орындайтын сақтандырушылардан қорғау керек болса, сақтандырушының өзі де, ары қарай даму үшін қолдауға мұқтаж. Осыған байланысты сақтандыру нарығына мемлекеттік реттеудің мақсатын айқындай түсу керектігі көрінеді.

Автордың ұстанымын дамыта келе, қазіргі экономикалық жағдайда мемлекет сақтандыру нарығына қатынасатын барлық субъектілердің, оның ішінде мемлекеттің де мүддесін қорғаудың теңгестірілген шешімін табу керек деп есептейміз. Бұл жағдайда сақтандыру ісі сақтандырушылар үшін, өз капиталын табысты орналастыратын өзіндік мемлекеттік тәуекел-менеджментіне айналады, нәтижесінде бұл сала экономикаға ұзақ мерзімді инвестиция салу көзіне айналады. Егер нарықтық экономика жеткілікті дәрежеде дамымаған болса, сақтандыру нарығын бақылау, оның дамуының басым бағыттарын және даму құралдарын анықтау қиынға түсетінін атап өту керек. Бұдан, сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеудің мақсаты – тұрақты және сенімді сақтандыру нарығын қалыптастыру арқылы қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету екендігі көрінеді. Сақтандыру нарығының қалыптасу мен дамуы, оның іс-әрекеттерінде көрінетіндіктен, сақтандыруды реттеудің мақсаты – осы іс-әрекеттерді мейлінше толық орындау деп қысқаша тұжырымдауға болады.

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеуді, әртүрлі тарихи кезеңдерде өзгеріп отыратын мәселелерді шешуге арналған іс-әрекеттерді барынша толық орындауға бағытталуы деп түсіну керек. Жалпылама түрде бұл мәселелерді былай тұжырымдауға болады:

1) сақтандыру ісіне қатысушы субъектілердің өз міндеттемелерінің орындалуын қамтамасыз ету (сақтандырушылардың және сақтандырушы брокерлердің төлем қабілетін қамтамасыз ету);

2) сақтандырушылар банкрот болған, немесе сақтандырушы брокерлер өз міндеттемелерін орындамаған жағдайда сақтанушыларды қорғаудың қаржылық механизмін жасау;

3) сақтандыру нарығын дамыту және оның бәсекелестік қабілетін арттыру (сақтандырушылардың капитализациясын арттыруға ынталандыру,

сақтанушылардың сұранысын арттыру, сақтандыру нарығының кейбір секторларының немесе инфрақұрылымының дамуы).

Теория мен тәжірибе жалпылай отырып сындарлы талдаудың нәтижесінде мынандай анықтаманы тұжырымдауға болады: сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу – мемлекеттегі экономикалық конъюнктураның өзгерісі мен әлеуметтік-экономикалық даму бағытының басымдылықтарын ескере отырып, сақтандыру нарығының субъектілері іс-әрекеттері мен сақтандыру нарығының ортасына мемлекеттің әкімшілік-құқықтық және экономикалық құралдар арқылы араласуы. Бұл нәтижесінде сақтандыру нарығының өз функцияларын толықтай атқаруына мүмкіндік береді.

Бұл анықтама, экономикалық конъюнктураның ұдайы өзгеруі мен циклді даму жағдайында реттеуді үздіксіз динамикалық процесс ретінде қарастырып, оның мәнін және объектіні айқындау арқылы, мемлекеттің араласуының мақсатын ашып көрсетеді.

Қазіргі заманғы нарықтық қатынас жағдайында нарықты мемлекеттік реттеудің құралдары қатты өзгерді, экономиканың көптеген салаларына мемлекеттік монополия жойылды, бұл өз кезегінде ұлттық экономикаға мемлекеттің ықпалын айтарлықтай әлсіретті. Жаңа жағдайда ұлттық сақтандыру жүйесін реттеудің жалпыланған жаңа түрлері пайда болды, бұл бір жағынан, сақтандыру саласына мемлекеттің әсер ету мүмкіндігін арттырса, екінші жағынан сақтандыру нарығындағы шаруашылық субъектілерінің тәуелсіздігін қамтамасыз етеді, сондықтан мемлекеттік реттеудің құралы тұрақты түрде кеңейіп келеді.

Мемлекетті сырттан келетін «белгісіздіктен» қорғану, немесе оның ықпалын азайтушы институт ретінде пайдалану, экономикадағы таңдау мүмкіндігін жояды, субъектілердің экономикалық іс-әрекеттерінің соңғы нәтижелері бойынша материалдық ынталандыруға қызығушылығын жояды, тауарлардың сапасын арттыруға, жұмыста, қызмет көрсетуде еңбек өнімділігін артыруға және инновациялық әдістерді қодануға кері әсер етеді. Экономикада өзін өзі реттеу механизмі басым болған жағдайда, дамудың белгілі деңгейіне жету үшін өте көп материалдық және адами ресурстарды тартуға тура келеді, ал бұл нарықта жеке монополияның орнығуына әкеліп соғады, нәтижесінде экономикада тоқыраудың белгілері пайда бола бастайды.

Сақтандыру нарығын басқарудың күрделілігі, сақтандыру барысында тәуекел қауіпін объективті бағалау қажеттілігіне байланысты, тарифтік саясат құру кезінде негізделген математикалық және статистикалық есептеулер жасау, сақтандыру келісім-шартының қанша уақытқа созылатынын негіздеп көрсету және сақтандырушының жауапкершілігін материалдық шығынды өтеуден асырып кеңейтуге байланысты. Қазіргі кездегі сақтандыру өнімінің сан қырлы болуына байланысты, сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы қатынас одан әрі күрделілене түседі. Сақтанушының кім екеніне қарамай, мейлі ол заңды тұлға болама, болмаса жеке тұлғама, мемлекет бірінші кезекті сақтанушының мүддесін қорғауға тырысады, себебі ол қоғамның мүшесі болғандықтан мемлекет

оның мүддесін қорғауға міндетті. Сақтандырушы компания мен оның клиенті арасындағы қатынастың реттелмеуі, тікелей, немесе жанама түрде мемлекеттік экономикаға, қоғамның әлеуметтік жағдайына әсер етеді. Сондықтан сақтандыруды мемлекеттің реттеуі заңды ғана емес, сонымен бірге объективті қажеттілік.

Сақтандыру секторының табиғатына байланысты оны реттеуге ерекше қатынас керек, себебі сақтандыру нарығын реттеу механизмі оған қатысушы сақтандырушының және сақтанушының әртүрлі мүдделерін қамтиды. Басқа елдердің жинақтаған тәжірибелеріне қарасақ, реттеудің тиімділігі, сақтандыру нарығының ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді даму факторларының қаншалықты ескерілгеніне байланысты екенін көрсетеді. Сондықтан, белгілі бір реттеуші режим енгізбес бұрын, оның іргелі мақсаттарын айқындап алу керек, жәнесақтандыру ісінің тұрақты базасын құру үшін реттеуші механизмдерді қолдану кезегі анықталу керек.

Жалпы алғанда сақтандыру қызметін мемлекеттік реттеу мына мәселелерге тіреледі: сақтандыру ісінің субъектілерінің іс-әрекеттерін және олардың өра қатынастарын анықтайтын, сақтандыруды бақылауды іске асыратын, сақтандырушыларды тіркеу, сақтандыру іс-әрекеттерін лицензиялау, олардың нәтижелерін бақылаудың ережелерін анықтайтын заңдық база құру (қосымша заң актілерімен қоса).

Диссертациялық зерттеу барысында сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеудің механизмдерін біртұтас жүйе ретінде көрсету мақсаты қойылды.

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеудің тікелей әдістері бес топқа бөлінген: заңнамалық және нормативтік-құқықтық негізін қалыптастыру; заңнамалық және нормативтік актілердің орындалуын қамтамасыз ету; мемлекеттік жоспарлау мен мемлекеттік бағдарламалар; сақтандыруды мемлекеттік қаржыландыру; антимонополиялық реттеу. Аталған әдістердің сақтандырушылар мен сақтанушыларға деген әсері әртүрлі. Мысалы, мемлекет сақтандыру ұйымының құрылтайшысы болса бұл сақтандыруды мемлекеттік қаржыландыру формасы болып саналады. Мысалы, Қазақстандағы «Өмірді сақтандыру мемлекеттік аннуитентті компаниясы» Акционерлік Қоғамы сияқты 100 пайыз мемлекеттік компаниясы.

Сақтандыру іс-әрекеттерін ұйымдастыру, сақтандыру операцияларын орындалу реттері, сақтандыру іс-әрекеттеріне қатысушыларға қойылатын талаптар, сақтандыруды мемлекеттік реттеудің түрлерін ұйымдастыруды тек заңдастыру арқылы анықтауға болады. Мемлекет сақтандыруды реттеудегі өз функциясын тікелей араласу, немесе жанама түрде араласу арқылы іске асырады. Бұл әдістердің бір бірінен айырмашылығы олардың мәнінде. Сақтандыру нарығына мемлекеттің жанама түрде араласуы, атап айтқанда қаржылық қордың сақталуы мен оларды тиімді орналастыру үшін құрылған – экономикалық реттеуіштер. Сақтандыру ұйымдарының іс-әрекеттерін тікелей реттеу, ең алдымен нормативтік әдістерге негізделеді, ол үшін ғылыми тұрғыда негізделген нормалар, сақтандырушы үшін міндетті болып саналатын экономикалық нормативтер жасалып, тиісті салық саясаты жүргізілу керек.

Тікелей әсер ету әдістері, қажетті нормалар мен ережелер енгізу үшін құрылған нақты құқылық институттар арқылы, директивті сипатта жүргізіледі. Бұл әдістің мысалы ретінде, заңнамалық негізде енгізілген, міндетті түрде сақтандыру жүйесін алуға болады. Бірақта, ерікті түрде сақтандыру келісім-шарт жүйесі үшін де, сақтандыру ісіне қатынасушылар арасындағы құқықтық қарым-қатынасты анықтау үшін кейбір жалпы талаптар енгізудің маңызы зор. Жоғарыда келтірілген жанама түрде араласу әдісі де әкімшілік-құқықтық актілер негізінде іске асырылады.

Сақтандыру нарығын реттеуге бағытталған заңнамалық және құқықтық- нормативтік нормалар жиынтығы сақтандыру құқығын құрайды. Қазақстандық сақтандыру құқығын зерттеуші ғалым Найманбаевтың С.М. анықтамасы бойынша сақтандыру құқығы елдің сақтандыру құрылысын қалыптастыру және оның ауқымындағы сақтандыру ісі мен сақтандыру қызметін ұйымдастыру, сақтандыру компанияларының сақтанушыларға ұлттық сақтандыру нарығындағы сақтандыру салалары бойынша ерікті және міндетті нысанда сақтандыру қызметтерін көрсетуі, сондай-ақ сақтандыру қорларын құру және бөлу, сақтандыру нарығы мен сақтандыру ұйымдарын мемлекеттік реттеу және қадағалау барысында туындайтын кешенді сипатты қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық саласы деп анықтап отыр [22].

Сақтандыру нарығына қатысты барлық жағдайларға мемлекеттік органдардың араласуын қамтамасыз ететін, реттеудің түрлері мен оны іске асыру құралдары, сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеудің мазмұны болып табылады. Мемлекеттік реттеу – динамикалық жүйе екендігін атап өтудің маңызы зор. Ол конъюнктуралық ауытқуларға байланысты өзгертілуі мүмкін, сондықтан мемлекеттік реттеудің құралдары уақытқа байланысты өзгеріп отырады және әртүрлі елдердегі сақтандыру нарығы дамуының басым бағыттарының түрліше болуына, мемлекеттік құрылымының түріне, экономикалық саясатына байланысты өзгеріске ұшырайды.

Шет елдік және отандық тәжірибеде қолданылған, сақтандыру нарығына мемлекеттің тікелей немесе жанама түрде араласу әрекеттерін талдай келе мынадай қорытынды жасауға болады: реттеу құралдарының көптігіне қарамай, олардың көпшілігінің ішкі мазмұндары бірдей, атап айтқанда қаржылық қордың құрылуы және жинақталуы, оларды бөлу және қайта бөлу процестеріне әсер ету мәселелері қарастырылады. Басқаша айтқанда, сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу, қаржылық-құқықтық реттеу түрінде көрінеді. Бұлай болу себебі, сақтандыру бизнесінің ерекшелігіне байланысты. Сақтандыру бизнесі қаржылық делдалдықтың бір түрі болып табылады және оған мемлекеттің араласуы әмбебап және көп түрлі болып келеді. Көптеген елдерде сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу XIX ғасырда басталған және жеке меншік капиталына қойылатын талаптар, сақтандыру тарифтерін реттеу, сақтандыру қорларын орналастыру, сақтандырушылар үшін ерекше салық режимін қалыптастырудан басталды.

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу құзырлы заң шығарушы және атқарушы органдар арқылы жүргізіледі. Олардың ішіндегі басты

сақтандыру реттеушісі ретінде, сақтандыру нарығындағы саясат жасаушы және оны іске асырушы атқарушы биліктің мемлекеттік органы болып саналады.

Сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеу үрдісі, бірін бірі ауыстырып тұратын, немесе параллель жүргізілетін бірнеше кезеңнен (этаптан) тұрады.

Бірінші кезеңде сақтандыру нарығын мемлекеттік қаржылық реттеудің саясаты (стратегиясы мен тактикасы) жасалады. Бұл саясат жалпы мемлекеттік экономикалық саясат негізінде жасалады. Бұл кезең бірнеше жылды қамтиды, немесе тіпті ұзаққа созылуы мүмкін.

Екінші кезеңде негізгі заң нормалары қабылданып, оларды жетілдіре түседі (нормативті-құқықтық құжаттар, сақтандыру нарығын мемлекеттік қаржылық реттеу). Экономикалық конъюнктураның және алға қойған мақсаттардың өзгерісіне байланысты бұл кезең қайта жаңғыртылып отыруы мүмкін.

Үшінші кезең – мемлекеттік қаржылық реттеудің түрлері мен құралдарын қолдану. Бұл кезең үздіксіз іске асырылады.

Аталған кезеңдердің сақтандыру нарығының жұмысына әсер ету дәрежелері бойынша, активті реттеу және пассивті реттеу кезеңдеріне бөлуге болады. Активті реттеу кезеңінде сақтандыру нарығындағы мемлекеттік реттеу қайта құрылады, ал пассивті кезеңде оны іске асыру үрдісі жүреді. Бірінші және екінші кезеңдерді активті мемлекеттік реттеу, немесе мемлекеттің реттеудің даму кезеңі деп есептеу керек. Ал үшінші кезеңді, мемлекеттік қаржылық реттеуді іс жүзінде енгізген кезде ғана активті деп есептеуге болады.

Сақтандыру ісіне қатысушыларға (сақтандырушылар, сақтандырушы брокерлер) байланысты реттеудің қосымша екі кезеңін белгілеуге болады: алдын ала (сақтандыру нарығына кіру кезеңі – тіркеу және лицензиялау кезеңі) және ағымдағы кезең.

Сақтандыру нарығында заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік қаржылық реттеудің (сақтандыруда, антимонополияда, валюталық т.б.) барлық кезеңдері арасында тығыз байланыс болатынын атап өту маңызды. Бақылау үрдісі кезінде, сақтандыру ісінің субъектілері үшін мемлекет тағайындаған параметрлерден ауытқу анықталады және ондай ауытқуларды жоюға бағытталған шаралар қолданылады (яғни, сақтандыру нарығындағы жеке субъектілердің іс-әрекеттері реттеледі). Ағымдағы бақылауды ұйымдастыру арқылы, барлық реттеу үрдісінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге болады. Оның үстіне, мемлекеттік бақылау сақтандыру нарығының ағымдағы жағдайы туралы мәліметтер беріп отырады, ол одан ары қарай активті реттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Сонымен, сақтандыру нарығын реттеуде мемлекеттің рөлі анықталып, сақтандыру нарығын мемлекеттік реттеудің механизмдерін біртұтас жүйе екендігі дәлелденді.

Қолданылған әдебиет

- 1 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
- 2 Страхование: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет» / под редакцией Шахова В.В., Ахвледиани Ю.Т. – 2-е издание, переработанное и доп. – М.: ЮНИТИ-Дана, 2005. – 511 с.
- 3 Страхование: учебник для бакалавров / под редакцией Орланюк-Малицкой Л.А., Яновой С.Ю.. – 2-е издание, перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2012 – 869 с.
- 4 Страховой бизнес / Под ред. Р.Т. Юлдашева, 2005. - 685 с.
- 5 Маянлаева Г.И. Страховой рынок Республики Казахстан: теория, практика и императивы развития / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.10. – Финансы, денежное обращение и кредит. - Алматы, 2008. - С. 9.
- 6 Жуйриков К., Назарчук И., Жуйриков Р. Страхование: теория, практика, зарубежный опыт: Учебник для студентов вузов и колледжей / Под редакцией Жуйрикова К.К. – Алматы: ОФ «БИС». – 2000. – 384 с.
- 7 Страховое дело. Учебник / под ред проф. Л.И. Рейтмана. - М.: Банковский и биржевой научно- консультативный центр, 1992. - С. 17.

Сабенов Н.Н.

СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

магистрант специальности 7М04117 «Деловое администрирование» кафедры
«Бизнес и управление»

**Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г.Семей**

Современные предприятия сталкиваются с многочисленными проблемами на пути к своим целям. Только грамотно разработанная стратегия управления рисками позволит справиться с невзгодами и обеспечить компании устойчивые доходы. Но ее формирование – сложная задача, которая требует серьезной аналитической работы, умения находить выигрышные решения и знания новых методик [1].

В менеджменте стратегия – это последовательность взаимозависимых мероприятий, направленных на достижение компанией конкурентного преимущества. С позиции управления рисками, под этим понимается более выигрышное положение предприятия в критических ситуациях, по сравнению с организациями-конкурентами. Поэтому ключевая цель стратегии риск-менеджмента – конкурентное превосходство в сфере управления опасностями. Оно может достигаться в 2 случаях: понижена

вероятность опасных событий и соответственно размер возможных убытков максимизирована потенциальная выгода в рискованных ситуациях.

Долгосрочные конкурентные преимущества достигают компании с наиболее продуманной и сбалансированной стратегией управления рисками. Процесс ее реализации включает несколько этапов.

Разработка стратегии управления угрозами предполагает несколько взаимосвязанных этапов: анализ настоящей стратегии анализ ассортимента продукции или услуг разработка единой стратегии От качества выполнения каждой из них зависит успех разработанного плана действий в целом. Даже самые изощренные стратегические шаги, не подкрепленные адекватными аналитическими данными, не принесут ожидаемого результата. Отправная точка: анализ действующей стратегии Сложно строить планы на будущее, не зная текущего положения дел на предприятии. Для этого необходимо проанализировать целый комплекс факторов [2].

Проанализировав услуги/продукцию компании, можно более эффективно организовать процессы поступления, обновления и отмирания ресурсов. Для этого необходимо: определить параметры анализа: стратегические бизнес-единицы, переменные использовать финансовые показатели: доля на рынке, тенденции доли на рынке, относительная доля рынка по отношению к лидирующей компании и прочее собрать и проанализировать данные по таким показателям: сильные и слабые стороны отрасли, характер и размер опасностей, конкурентное положение компании, снабжение ресурсами и грамотными кадрами построить матрицу продукции и динамику ее изменения внести предложение об изменении ассортимента услуг/продукции с учетом стратегических целей компании.

Стратегический риск-менеджмент может осуществляться на 3-х уровнях: портфельном – общее руководство всеми дочерними компаниями из числа корпорации с помощью ценных бумаг. деловом – руководство отдельными компаниями корпорации или ведущими автономную деятельность функциональная — управление отдельными подразделениями компании. В практике, при управлении угрозами, определяющая роль за конкурентной стратегией. Она должна включать в себя подходы, которыми пользуется компания для привлечения клиентов, мероприятия по укреплению позиции на рынке, наступательные или оборонительные действия в случае опасности [3].

Стратегию формируют руководствуясь 4-мя правилами:

- максимальность выгоды – предпочтение наиболее эффективным и наименее рискованным вложениям;
- оптимальная возможность результата – выбор решений, вероятность которых приемлема для инвесторов;
- оптимальные колебания результата – выбор решений, вероятность положительного и отрицательного исхода которых различается минимально;
- оправданное соотношение выигрыша и величины угрозы – принятие решений, основываясь на оценке размера ожидаемой выгоды и масштабов риска [4].

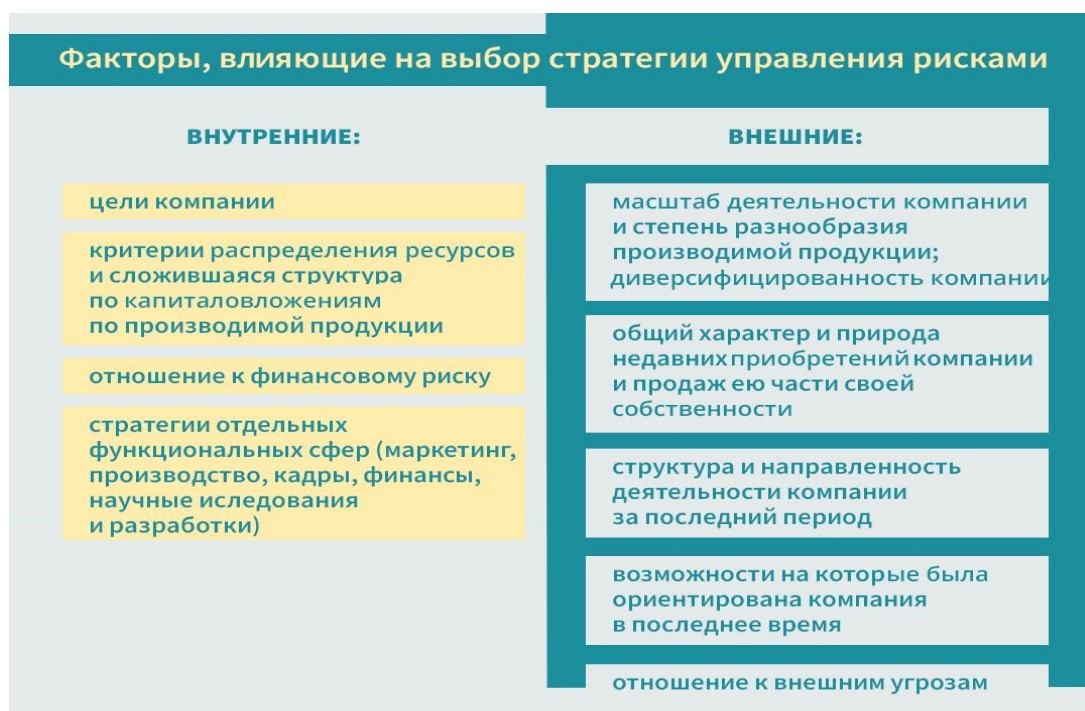

Рисунок 1 -Факторы, влияющие на выбор стратегии управления рисками

Для стабильного роста доходности компании нужна продуманная стратегия риск-менеджмента, в основе которой – развитие возможностей для увеличения прибыли и уменьшения суммы ожидаемых убытков. Ее разработка сводится к поиску ответов на вопросы: каковы цели предприятия, какие ресурсы и действия понадобятся для их осуществления, как снизить уровень связанных с этим угроз. Новый подход предполагает формирование атмосферы доверия, вовлечение всех заинтересованных сторон в управление [5].

Список использованной литературы

1. Ермасова Н.Б. Риск-менеджмент: учебное пособие, 2013 г. - 101 с.
2. Альжанова Н.Ш. - Проблемы развития системы риск-менеджмента на казахстанских предприятиях, Журнал Вестник, г.Алматы, 2018 г.
3. ISO 31000. Менеджмент рисков. Принципы и руководящие указания.15.11.2018 г. С.20.
4. Белов, П. Г. Системный анализ и программно-целевой менеджмент рисков : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / П. Г. Белов. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 289 с.
5. Страхование и управление рисками : учебник для бакалавров / Г. В. Чернова [и др.] ; под ред. Г. В. Черновой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 767 с.

ОЦЕНКА УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДИТЕЛЯ

магистрант специальности 7М04117 «Деловое администрирование» кафедры
«Бизнес и управление»

**Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г.Семей**

Многие работодатели вкладывают в развитие сотрудников, занятых на руководящих должностях, немалые средства. Но порой тренинги, семинары, обучающие программы не приносят нужного результата. Вот почему, прежде чем развивать ключевые компетенции руководителя, необходимо провести качественную оценку навыков и личных качеств кандидата на руководящую должность. Правильная оценка даст возможность развить именно те качества, которые находятся на низком уровне, или, наоборот, отказаться от выбранной кандидатуры.

До того как выбрать метод оценки кандидата на руководящую должность, необходимо определиться, какие именно ключевые компетенции руководителя вы будете оценивать. Разумеется, в каждой компании набор профессиональных компетенций руководителя будет разным. Он будет зависеть от того, на какую должность вы берете кандидата: линейный руководитель, топ-менеджмент или руководитель проекта, а также сферы деятельности компании. Например, для высшего руководства важными навыками будут стратегическое и аналитическое мышление, умение управлять эффективностью и изменениями [2].

Для линейного руководителя – организаторские способности, умение делегировать и ставить задачи, для руководителя проекта – умение четко разделять стратегию на тактические задачи и расставлять приоритеты. Кстати, чем выше руководящая позиция, тем сильнее на эффективность будут оказывать влияние личные качества. Чем выше руководящая позиция, тем внимательнее следует подойти к оценке управленческих компетенций руководителя и личных качеств. Определяем уровень владения ключевыми компетенциями руководителя

Для того чтобы понять, какие ключевые компетенции руководителя вам нужно будет развивать, необходимо выявить, на каком уровне владеет ими кандидат. Для этого нужно прописать для каждой профессиональной компетенции руководителя критерии высокого и низкого уровня владения, а затем оценивать по ним навыки и личные качества претендента выбранным способом. Предлагаем рассмотреть, как могут проявляться ключевые компетенции руководителя на примере делегирования и стрессоустойчивости. Делегирование. В управленческих функциях это базовый навык для руководителя. Эти профессиональные компетенции

руководителя являются важнейшими для развития подчиненных, повышения их эффективности и значимости для компании [3].

Показатели высокого уровня владения ключевыми компетенциями руководителя: кандидат сохраняет спокойствие и проявляет гибкость в стрессе любого типа, считает стресс неизбежностью в профессиональной сфере и умеет приспособиться к нему, избегает влияния стресса на личную жизнь, добивается высокого качества работы, даже находясь под давлением.

Показатели низкого уровня владения профессиональными компетенциями руководителя: руководитель вмешивается в выполнение задачи или позволяет себе отменять решения сотрудников, дает мало пространства для инициативы, делегирует только те задачи, которые несут небольшие риски, навязывает свое мнение и т. д. Показатели низкого уровня владения профессиональными компетенциями руководителя: стресс выбивает из колеи, в условиях высокого стресса человек становится дезорганизованным, оказывает ненужное давление на других, отказывается от выполнения приоритетных задач, любые изменения в планах или их срыв вызывают напряжение и беспокойство.

Первая оценка управленческих навыков и личных качеств происходит в процессе изучения резюме (для внутренних кандидатов – в процессе изучения заявки на участие в конкурсе на закрытие вакансии). Там кандидат отражает то, что умеет и знает [4]. Задача HR-специалиста выявить степень владения указанными ключевыми компетенциями руководителя. Разумеется, читая резюме и даже собрав рекомендации, это невозможно сделать. Поэтому второй этап оценки – собеседование с кандидатом (обязательно включите в него проективные вопросы), на котором ему можно предложить несколько практических заданий (решение кейса, участие в ролевой игре и т. д.). Третий этап оценки проводится на испытательном сроке, например, посредством наблюдения за работой руководителя (по результатам составляется шкала оценки поведения), а также с помощью оценочных мероприятий, например, оценка «360 градусов» и др.

Список использованной литературы

1. Болонский процесс. Компетентностный подход // Материалы сайта социологического факультета МГУ: <http://www.sodo.msu.ru/?s=main&p=bologne&t=03>
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия/. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. – 2014.-с 155
3. Управленческая эффективность руководителя / Чуркина М., Жадько Н.М.: Альпина Бизнес Букс, 2016.
4. Рощин Д. Карьера руководителя. Справочник по управлению персоналом № 2 февраль 2011 г.
5. Ульянова Н. Спасение утопающих. Бизнес журнал №6(195), 2012, сс. 12-15.

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF LOCAL SELF-GOVERNANCE

Doctor of Philosophy, majoring in Jurisprudence (PhD)
1st year undergraduate specialty – « Economics and Management»

The article provides a legal analysis of local self-government from the perspective of a political and social institution and a state-legal nature. The main subject of local self-government is the population expressing their will through a referendum, elections of local governments and other forms of direct expression of will, through elected and other local governments. The subject of municipal law may be an individual citizen of the Republic of Kazakhstan, permanently residing in the corresponding territory of the municipality. Constitutionally, a citizen residing in the territory of the respective municipality is guaranteed all rights to participate in local self-government. The practical implementation of the principles of local self-government lags behind the regulatory and theoretical framework. From 2011 to 2018, the number of employees of state and municipal government in Kazakhstan increased by almost 35.7%, while the number of employees of the municipal government decreased by 4.3%. Local self-government is the main condition for the development of legal awareness of the population living in the territory of the municipality, and only its active development will allow us to consider Russian society as civil.

In our opinion, revealing the essence of local self-government, it is necessary to express the very concept of the word "essence". An entity must first of all express on behalf of whom and for the sake of which certain actions of a subject of law are carried out, in this case local government. The main goal of local government is to form a civil society, that is, to learn how to solve issues related to the development of the basic elements of the social structure of local government, which are determined by the political, economic and social sphere of activity. The population, legislatively being the main subject of local self-government, within the limits of its authority, can and should participate in the direct provision of its vital functions. These powers should be disclosed in three main areas:

1) the living conditions of each of the residents living in this territory should be guaranteed and secured (social guarantees, education, health care, etc.);

2) ensuring the living conditions of the population as a whole (the protection of public order and life safety, information services, landscaping, landscaping and transport services);

3) ensuring the implementation by the population of the municipality of the rights of the owner in relation to municipal property.

The state-legal nature of local self-government is closely related to its understanding as a political and social institution. Local self-government is not included in the system of public authorities and is an independent institution of management and conduct of business within its powers, which we understand from the standpoint of the formation of a civil society and, on this basis, as the

implementation (formation) of a democratic state of law. Therefore, the essence of local self-government should be expressed in the fact that it is through this institution that the legal awareness of each person (the subject of law) should be formed, that is, self-awareness as a full owner of the territory on which the municipality operates. The principles of municipal governance are fundamental ideas, guiding principles, on the basis of which independence should be exercised in resolving issues of decent living for citizens living within the boundaries of the municipality. At the same time, we emphasize once again that the subject of local self-government is mainly the local population, expressing their will through a referendum, elections of local governments and other forms of direct expression of will. The dominant position of the population among other subjects of local self-government is also determined by the fact that it must independently resolve such crucial issues of local importance as the ownership, use and disposal of municipal property, the establishment of local taxes and fees. The formation and execution of the local budget, etc. In this case, there should be an independent management of the elements (objects) of the social structure both in the political, economic spheres, and in the socially oriented basis of society.

At present, local self-government for the first time “from above” “fits into” the political system of society as an important structure of popular representation and organization of the political and socio-economic life of society. It is through local self-government as the main element of the political system of society that citizens can independently express their interests, formalizing them as a kind of political “initiative from below” and thereby influence state bodies. The social character of local self-government allows us to talk about it as the main driving force of activation of the population in the political regulation of not only democratic institutions and individual citizens, but also about the management system at different levels - municipal, regional, state.

The democratic nature of civil society determines the socio-political nature of local government. The highest form of integration of people, corresponding to the very nature of man, represents the essence of self-government. The possibility of unification in a voluntary and free form is simultaneously manifested in the possibility of self-government. Considering this concept, the following should be noted: firstly, the main feature of a democratic society is a developed system of local self-government. It is at the level of local self-government that one of the fundamental principles of democracy can most fully realize the equal right and opportunity of all capable citizens to manage community affairs; secondly, local self-government is a product of democracy, one of the recognized forms of exercise by people of their power; thirdly, the development of democratic principles forms a civil society, which is characterized by independence in the implementation of political, economic, socio-cultural, legal, organizational and other relations. Elements of civil society are the voluntary formation of primary self-governing communities of people, the totality of non-state social relations, the production and private lives of people, the self-government of free individuals and their organizations, the protection of the law from direct interference in it by government and politics, a developed and independent network of funds mass

media. The principles of decentralization, according to the concept of new public administration, which is currently undergoing administrative reform in Kazakhstan, imply a reorientation of the implementation of state programs and projects to lower levels of government, in particular, to the levels of the municipality. In this case, local self-government will not only have relative independence, within the limits of its authority, but may adjust its interaction with the state. Self-governance and self-development, pluralism, openness, freedom, being the main features of civil society, are expressed in economic freedom, a variety of forms of ownership, market relations, social orientation of the managed territory. The recognition and protection of the natural rights of man and citizen, the legitimacy and democratic nature of power, the equality of all before the law and justice, reliable legal protection of the individual are aimed at the earliest possible development of legal awareness of a particular citizen, self-awareness as the owner of the territory where he was born; the municipality in which the citizen implements his life activities; subject, which includes one or another form of municipality, and the state as a whole. This is the essence of the formation of civil society through the formation, organization and activities of local self-government. It is believed in the opinion of many scientists and researchers that it is necessary to take the right position that local government is a kind of public authority, which is not, however, state. While in the European Charter in the Kazakhstan law, we note a different approach.

An analysis of the history of local self-government shows that local self-government was considered by scientists of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century as a joint activity of the community aimed at solving issues of local importance. Separate definitions of this concept can be given.

A. Tokville, R. Geist, L. Stein, Laband and other representatives of Western scientific thought considered it an integral part of public administration, which is carried out by local residents. K. Marx, on the other hand, defined self-government as “a people acting for itself and for itself”, which, moreover, “manages its own social life in its own interests”.

In European literature we find also such a definition of self-government, given by G. Jellinek (German scientist) - “public administration carried out by persons who are not professional public persons, as opposed to state-bureaucratic administration”.

M.A. Kurchinsky noted local self-government as managing the community itself with all local needs. And with V.V. Pogossky, this is management through persons who are elected by the population. A.I.Vasilchikov considered self-government a system that imposes all the burdens of management on the local population with the corresponding rights. And he considered it to be one of the types of management procedures in which local posts and affairs are replaced and organized by local residents. V. P. Bezobrazov, N. M. Korkunov and other Russian scientists interpreted local self-government as part of public administration, which is carried out by the local population. At the same time, as legislatively, at present,

local self-government is one of the foundations of the constitutional system of many states, thereby defining in it the fundamental principle of organizing power.

List of references:

1. Pshenko O.Yu. Forms of local government in foreign countries (on the example of the Republic of Kazakhstan) - Arkhangelsk Historical and socio-educational life. No. 5 (27) 2014. - S. 191-194

2. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2012 No. 438 "On approval of the Concept of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan" - <http://online.zakon.kz/Document/2012>

3. Abil EA The evolution of the constitutional foundations of independent Kazakhstan. Collection of reports of the regional scientific-practical conference "10th anniversary of the Constitution: prospects for socio-political and industrial development of Kazakhstan." - Ore 2015. –S. 30-33

4. Local government in Kazakhstan: state, problems, solutions: allowance under the general. Ed: Safonova N.V., Funtovoi L.G. –Almaty. 2012 .-- 66 p.

5. Matyukhin A.A. Constitutional power in modern Kazakhstan. –Almaty. Think. 1996, No. 12. - S. 23-27.

6. Narikbaev MS, Improving the legislation in the light of the concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020: Materials of the international scientific-practical conference November 19, 2010 T.1. - Astana: State Institution "Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan", 2010. - S. 48-70

7. Udartsev S.F. About some problems of the development of local self-government - Astana, 2011. - P. 35-43

8. Sapargaliev G.S. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 1998. – 315 p.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Направление 3 - Механизмы, гарантии реализации и защиты прав граждан РК в контексте Стратегии 2050

Кржибаев А., Смоилов С. Ж.

РАЗВИТИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

¹ магистрант 2 курса 2 годичного обучения Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет Республика Казахстан smoilovs@mail.ru

² кандидат юридических наук, доктор PhD, старший преподаватель Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет Республика Казахстан smoilovs@mail.ru

В Законе Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 года [1] нормы об экономическом механизме охраны окружающей среды и природопользования имеют тенденцию к сокращению. С одной стороны, в ст. 3 был закреплён новый принцип охраны окружающей среды – принцип поэтапного введения платы за природопользование и внедрения экономического стимулирования охраны окружающей среды, с другой – в Главе 7 «Экономический механизм охраны окружающей среды» в результате внесения изменений и дополнений была утрачена норма о фондах охраны окружающей природной среды, причём нет даже нормы, имеющей расширительное толкование, в которой было бы указание на иные источники финансирования.

В статье 26 «Экономические методы охраны окружающей среды» текст статьи претерпел некоторые изменения по сравнению с аналогичной статьёй предыдущего закона, так здесь есть конкретное указание на то, что платежи за пользование природными ресурсами и платежи за охрану и воспроизводство природных ресурсов устанавливаются Налоговым кодексом Республики Казахстан.

Мы считаем, что в целом перечень экономических методов охраны окружающей среды остался почти неизменным, появился лишь такой элемент механизма как экономическая оценка и возмещение ущерба от загрязнения окружающей среды [2, с.82-85].

Существенно сократилось содержание статьи 31 «Экономическое стимулирование охраны окружающей среды». Здесь лишь указано, что экономическое стимулирование охраны окружающей среды осуществляется посредством предоставления предусмотренных законодательством Республики Казахстан льгот и преференций юридическим лицам-природопользователям, эффективно осуществляющим охрану окружающей

среды, и иных мер стимулирующего характера. Экономическое стимулирование охраны окружающей среды может осуществляться при помощи мер, не противоречащих законодательству. Таким образом, законодатель уже не конкретизирует и не перечисляет все возможные льготы и преференции, что в какой-то степени усложняет правоприменение.

Статья 32 «Экологическое страхование» практически не изменилась.

Юридическая конструкция Главы 7 «Экономический механизм охраны окружающей среды» уже не имеет недостатков аналогичной главы предыдущего закона и не содержит статей, не имеющих никакого отношения к экономическому механизму охраны окружающей среды.

В Экологическом кодексе Республики Казахстан от 9 января 2007 года [3] предусмотрен Раздел 3 «Экономическое регулирование охраны окружающей среды и природопользования», состоящий из двух глав – Главы 10 «Механизмы экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования» и Главы 11 «Экономическая оценка ущерба, нанесенного окружающей среде»

В ст. 95 «Виды механизмов экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования» Экологического кодекса Республики Казахстан появились новые виды экономических методов охраны окружающей среды: рыночные механизмы управления эмиссиями в окружающую среду; рыночные механизмы сокращения выбросов и поглощения парниковых газов.

Еще уже стало содержание статьи, предусматривающей финансирование мероприятий по охране окружающей среды. Согласно ст. 97 ЭК РК данные мероприятия осуществляются за счет средств бюджета, природопользователей, либо других не запрещенных законами средств [3].

К иным источникам можно отнести добровольные взносы и пожертвования юридических и физических лиц; иностранные инвестиции, созданные в инициативном порядке экологические фонды. К сожалению, в ЭК РК в отличие от старого Закона РК «Об охране окружающей природной среды» 1991 года экологические фонды не выделены отдельным положением, следовательно, их создание не является обязательным.

Согласно ст. 101 ЭК РК предусмотрена плата за эмиссии в окружающую среду.

В ст. 102 ЭК РК говорится об обязательных платежах в бюджет за пользование отдельными видами природных ресурсов. Статья является отсылочной: «Обязательные платежи в бюджет за пользование отдельными видами природных ресурсов устанавливаются налоговым законодательством Республики Казахстан».

Внесенными изменениями и дополнениями в ЭК РК была исключена ст.103 ЭК РК, касающаяся экономического стимулирования охраны окружающей среды [3].

В ст. 104 ЭК РК закреплено, что Правительство РК может предоставлять государственную гарантию по негосударственным займам на реализацию мероприятий по охране окружающей среды.

В ст. 105 ЭК РК закреплено новшество - торговля квотами.

Договорные отношения природопользователей с иностранными физическими и юридическими лицами возможны только в порядке, установленном Правительством Республики Казахстан, и при обязательном наличии международных договоров, ратифицированные Республикой Казахстан. Данные договора предусматривают участие Казахстана в торговле квотами по сокращению эмиссий в окружающую среду [3].

Договор о торговле квотами, заключенный резидентом РК с иностранными физическими и юридическими лицами, подлежит регистрации в уполномоченном органе, определяемом Правительством РК.

Эти положения конкретизируются в Правилах торговли квотами и обязательствами на сокращение эмиссий в окружающую среду от 06.02.08 г.

Обязательства на сокращение эмиссий в окружающую среду – условия природопользования, определяемые в экологическом разрешении и заключающиеся в поэтапном снижении эмиссий в окружающую среду в течение определенного времени;

Торговля квотами на эмиссии и обязательствами на сокращение эмиссий осуществляется посредством передачи части неиспользованного лимита на эмиссии, выделенного природопользователю в рамках экологического разрешения, другому природопользователю (природопользователям).

С целью не превышения имеющегося лимита на эмиссии и обязательств на сокращение эмиссий в течение определенного периода времени, установленных в экологическом разрешении, природопользователь может приобрести недостающую часть квоты на эмиссии и часть обязательств на сокращение эмиссий у другого природопользователя, имеющего резерв лимитируемого объема эмиссий в окружающую среду.

В случае если природопользователь имеет резерв фактических эмиссий в окружающую среду по сравнению с лимитом на эмиссии и обязательствами на сокращение эмиссий, установленных экологическим разрешением, он может предложить часть квоты на эмиссии и часть обязательств на сокращение эмиссий к продаже другим природопользователям.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан. Об охране окружающей среды: принят 15 июля 1997 года.

2. Смоилов С.Ж. Теоретические и практические проблемы правового обеспечения экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования в торговой деятельности // «Шелковый путь: развитие отношений в условиях глобализации и интеграции.-2014. - С.82-85

3. Экологический кодекс Республики Казахстан: принят 9 января 2007 года.

К ВОПРОСУ О ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМАХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

¹магистрант 2 курса 2 годичного обучения Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет Республика Казахстан smoilovs@mail.ru

²кандидат юридических наук, доктор PhD, старший преподаватель Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет Республика Казахстан smoilovs@mail.ru

Содержание механизма экономического регулирования охраны окружающей среды и природопользования составляют те средства и методы, которые используются субъектами, обеспечивающими экономическое стимулирование природопользователей, имеющие в своей основе распределение и перераспределение материальных благ и интересов.

В ст. 95 Экологического кодекса Республики Казахстан перечислены основные средства и методы, составляющие экономическое регулирование охраны окружающей среды и природопользования [1].

По нашему мнению, не все из перечисленного имеет отношение к экономическим методам. Например, планирование и экономическая оценка ущерба, нанесенного окружающей среде. Сама по себе оценка – это еще не метод, а вот экономические санкции, являются экономическим методом. Экономическая оценка ущерба, нанесенного окружающей среде, способствует определению размера экономической санкции.

Финансирование мероприятий по охране окружающей среды представляет собой выделение денежных средств на проведение экологических мероприятий. Согласно ст. 96 «Мероприятия по охране окружающей среды» Экологического кодекса Республики Казахстан мероприятием по охране окружающей среды является комплекс технологических, технических, организационных, социальных и экономических мер, направленных на охрану окружающей среды и улучшение ее качества.

К мероприятиям по охране окружающей среды могут быть отнесены инвестиционные экологические проекты.

Согласно ст. 97 «Финансирование мероприятий по охране окружающей среды» Экологического кодекса Республики Казахстан данные мероприятия осуществляются за счет бюджета, средств природопользователей и других.

К иным источникам можно отнести добровольные взносы и пожертвования юридических и физических лиц; иностранные инвестиции, созданные в инициативном порядке экологические фонды. К сожалению, в Экологическом кодексе Республики Казахстан в отличие от старого Закона Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 года

экологические фонды не выделены отдельным положением, следовательно, их создание не является обязательным.

Бюджетные средства складываются за счет поступлений в республиканский бюджет от платы за эмиссии, платежей за природопользование, налогов на природопользователей и т.д.

Согласно со ст. 101 Экологического кодекса Республики Казахстан предусмотрена плата за эмиссии в окружающую среду.

Согласно п. 26 ст. 1 Экологического кодекса Республики Казахстан эмиссии в окружающую среду – это выбросы, сбросы загрязняющих веществ, размещение отходов производства и потребления в окружающей среде, вредные физические воздействия.

Соответствующие платежи за эмиссии в окружающую среду определяются и устанавливаются налоговым законодательством Республики Казахстан.

Так, согласно ст. 492 Кодекса Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) от 10 декабря 2008 года плата за эмиссии в окружающую среду в окружающую среду взимается за эмиссии в окружающую среду в порядке специального природопользования.

Основанием специального природопользования является экологическое разрешение, которое выдает уполномоченный государственный орган в области охраны окружающей среды и природопользования или же местными исполнительными органами областей, городов республиканского значения и столицы. Исключением является выброс загрязняющих веществ от передвижных источников.

Организация и реализация эмиссий в окружающую среду при отсутствии разрешительного документа, оформленного в установленном порядке, рассматриваются в качестве эмиссий в сверх установленных нормативов эмиссий в окружающую среду. Здесь также необходимо отметить, что исключением является выброс загрязняющих веществ от передвижных источников [2, с. 7].

Территориальные органы уполномоченного государственного органа в области охраны окружающей среды и местные исполнительные органы областей, городов республиканского значения и столицы ежеквартально не позднее 15 числа второго месяца, следующего за отчетным кварталом, представляют налоговым органам по месту своего нахождения сведения о плательщиках платы и объектах обложения по форме, установленной уполномоченным органом.

Недропользователь обязан вести отдельный налоговый учет Согласно со статьей 310 Кодекса Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» для исчисления налогового обязательства по деятельности, осуществляемой в рамках каждого заключенного контракта на недропользование, а также при разработке низкорентабельного, высоковязкого, обводненного, малодобетного и выработанного месторождения (группы месторождений, части месторождения при условии

осуществления деятельности по такой группе месторождений, части месторождения в рамках одного контракта) в случае исчисления по такому месторождению (группе месторождений, части месторождения при условии осуществления деятельности по такой группе месторождений в рамках одного контракта) налогов и других обязательных платежей в бюджет в порядке и по ставкам, которые отличаются от установленных настоящим Кодексом.

Данное положение не распространяется на контракты по добыче общераспространенных полезных ископаемых, подземных вод, лечебных грязей, а также на строительство и (или) эксплуатацию подземных сооружений, не связанных с разведкой и (или) добычей.

Список использованной литературы

1. Экологический кодекс Республики Казахстан: принят 9 января 2007 года.
2. Кузнецова С.В. Правовое обеспечение в сфере финансирования охраны окружающей природной среды: дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.10. – Киев, 2000. – 188 с.

Каражанов М.Д.¹, Адильжанов Д.С.²

ВОЗМОЖНОСТИ РАСШИРЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮРИСДИКЦИИ СУДЕБНЫХ ОРГАНОВ

¹доктор философии (PhD) по специальности «Юриспруденция»

²магистрант 1 курса специальности -«Актуальные проблемы права»

Разнообразные формы и модели экологического правосудия представлены в более 50 странах мира, в частности, Австралии, Бангладеш, Бразилии, Канаде, Чили, Китае, Коста-Рике, Великобритании, Индии, Кении, Малави, Новой Зеландии, Пакистане, Филиппинах, Швеции, Таиланде, Тринидаде и Тобаго, США. В данной работе нами рассмотрены наиболее интересные оригинальные примеры организации и деятельности экологических судов. Опыт в создании эффективной модели отделенного экологического суд по особой процедуре и специфическим статусом экспертов можно рассматривать на примерах Новой Зеландии и Австралии. До конца 1980-х годов в Новой Зеландии сформировалась идея о том, что уставное планирование и контроль за состоянием окружающей среды должны быть объединены в рамках нового всеобъемлющего законодательства. В качестве платформы для реформы рационального использования природных и материальных ресурсов было принято уже упомянутый Закон об управлении ресурсами 1991 года (Resource Management Act – RMA). RMA регулирует использование сухопутного транспорта, воздуха, вод, распределение других природных ресурсов, различные виды воздействия человеческой деятельности на окружающую среду. Этим актом

определяются положения относительно Экологического суда (первоначально в 1991 году был создан Трибунал планирования, который в 1996 году был реформирован путем создания Экологического суда в рамках поправок к RMA). Практика Трибунала планирование и позже Экологического суда является достаточно гибкой и динамично приспособливается к современным социальным, культурным и экономическим условиям, постоянного развития прецедентного права и уставных поправок.

Суд состоит из 9 специально подготовленных в области природоохранного права судей и 15 экологических комиссаров (эксперты в отдельных областях научно-технической деятельности, экономики, сельского хозяйства, а также специалисты по медиации) Экологический суд заседает в ряде судебных учреждений в разных частях страны. Судьи постоянно находятся в трех округах (Веллингтон, Окленд и Крайстчерч). При необходимости судьи из этих трех округов выезжают на место слушания проблемных вопросов относительно окружающей среды. Это позволяет Суду осуществлять экологическое правосудия и обеспечивать единообразное применение эколого-правовых норм, защищать права и быть доступным для всех граждан, включая коренное население Маори [1].

В соответствии с RMA, Экологический суд может принимать к рассмотрению в соответствии заявления и жалобы в отношении:

– содержания региональных/районных планов и программ развития, а также общественно важных проектов (энергетические проекты, больницы, школы, тюрьмы, канализационные работы, полигоны отходов и свалки, пожарные части, транспортные коммуникации и т. п). Частные лица могут потребовать изменения планов и RMA специально уполномочивает Суд подтверждать, исправлять или отменять региональные/районные планы. Фактически, Экологический суд является единственным судом в Новой Зеландии, наделенным правом вносить изменения в подзаконных нормативных актов или отменять их [2];

В то же время, непредоставление органами власти или местного самоуправления необходимой экологической информации не порождает право на обращение в Экологический суд. Такие действия, как правило, обжалуются в надзорном производстве в высшем суде. Однако, по случаю, суд по окружающей среде рассматривает «заявления на заявления» о том, что ведомства обязаны информировать общественность о решениях относительно распределения и использования природных ресурсов. Практически каждый важный элемент механизма управления охраной окружающей среды подлежит рассмотрению в Суде. Суд имеет право на принятие повторного решения на основе решений местных и региональных органов власти и уполномоченный, в соответствии с RMA, осуществлять гражданское и уголовное судопроизводство по делам, касающимся окружающей среды. При осуществлении своей юрисдикции Экологический суд имеет статус и полномочия обычного суда первой инстанции, но не придерживается обычных процессуальных и доказательственных формальностей других судов Новой Зеландии [3].

Таким образом Экологический суд, благодаря осуществлению правосудия не только квалифицированными юристами, но и профессиональными в области охраны окружающей среды экспертами, имеет право пересматривать решения региональных и местных органов власти и самоуправления. Эта юридическая сила обеспечивает для Суда возможность просмотра основных инструментов планирования, региональной политики и отчетности локального и регионального уровня, а также согласование предоставления ресурсов. Из основных инструментов экологической политики только программные документы национального уровня не подлежат ревизии Судом.

Австралийский опыт в экологическом правосудии можно исследовать на примере двух судебных учреждений – Суда планирования и защиты окружающей среды в Квинсленде (который признается Программой Организации Объединенных Наций по окружающей среде одним из оптимальных примеров природоохранного суда [3]) и Земельного и экологического суда Нового Южного Уэльса. Эти суды являются частью общей судебной системы Австралии, однако имеют значительную самостоятельность, особую процедуру рассмотрения дел, автономию в толковании законодательных положений и создании собственных судебных прецедентов. Суд планирования и защиты окружающей среды рассматривает вопросы, связанные с планированием и разработкой природных ресурсов, защитой окружающей среды и берегов, морскими парками, природоохранными территориями и тому подобное. Согласно ст. 11 Закона Квинсленда об Суд планирования и защиты окружающей среды 2016 года каждое лицо может обратиться в Суд относительно толкования законодательства о планировании, определение законности использования земель, застройки и транспортной инфраструктуры, обжалование действий органов власти и местного самоуправления [4].

Показательной можно считать функционирование экологического правосудия Швеции. С момента принятия Экологического кодекса 1999 года [5] страна имеет специальную систему экологических судов, которые сейчас называются земельные и экологические суды. Создано пять местных земельных и экологических судов и Земельный и экологический апелляционный суд. Эти суды являются частью общей судебной системы. Земельным и экологическим судам подведомственны дела об обжаловании административных решений местных и региональных органов власти, гражданские дела, касающиеся земельных и природоохранных вопросов, включая требования о возмещении экологического вреда. Уголовные дела не относятся к юрисдикции этой ветви судебной системы. Земельные и экологические суды решают вопросы, требующие научной и технологической оценки, экспертизы, что выходит за рамки правовой сферы. Поэтому, кроме юристов, судьями являются экологические эксперты. По общему правилу, при решении дел состав суда включает одного профессионального судью-юриста, одного специалиста по охране окружающей среды (технический судья) и двух экспертов-членов (рядовых

судей). В случае спора между государственными органами и бизнес-структурами, стороны назначают рядовых судей (по одному с каждой стороны), но большинство дел рассматривается только двумя судьями – профессиональным и техническим. Все члены суда имеют равные голоса, но, если они поделились поровну председательствующий судья имеет решающий голос. Юрисдикция земельных и экологических судов охватывает обжалования всех видов решений, принятых в соответствии с Экологическим кодексом, вопросы планирования и застройки, передачи земли, другие земельные споры, а также споры, связанные с функционированием объектов повышенной экологической опасности. Судебные процедуры являются достаточно сложными и имеют разный характер, в зависимости от категории дела, но в целом согласуются с положениями Кодекса о судостроительстве и сочетают в себе черты гражданского и административного судопроизводства [6]. Земельный и экологический апелляционный суд рассматривает апелляционные жалобы на решения пяти местных судов. Апелляционный суд состоит из четырех юридически подготовленных судей, один из которых может, в случае необходимости, быть заменен техническим судьей, что имеет техническую подготовку в предметной области вопроса апелляционной жалобы. Земельный и экологический апелляционный суд является последней инстанцией в тех случаях, когда обжалуется первоначальное решение местных или региональных органов власти. Если земельный и экологический суд рассматривал дело по первой инстанции, то, в случае если дело представляет большой интерес, Верховный Суд Швеции принимает ее к рассмотрению в последней инстанции.

Считаем, что рассмотренные нами успешные примеры внедрения экологического правосудия, а также тенденции к постоянному увеличению количества экологических судов в мире убедительно демонстрируют эффективность и жизнеспособность специализированного экологического правосудия. По нашему мнению, основными преимуществами таких судов является экспертность судопроизводства, привлечения общественности и широкое поле для использования медиации.

Для внедрения и становления в Казахстане экологических судов, как таковых, а в будущем их целостной системы, было бы целесообразно для начала внедрения пробных отдельных «зеленых рядов», или же институтов «зеленых судей». Деятельность данных судей была бы направлена именно на рассмотрение конкретных экологических споров. Конечно, такое дело требует значительных организационных усилий и финансовых затрат, но в современном мире любая страна вынуждена руководствоваться принципом приоритета экологических интересов, иначе будет обречено на экологические проблемы. Как показывает практика, ликвидация экологических катастроф стоит значительно дороже, чем их своевременное предупреждение.

Также важным было бы отметить, что специализация судей экологических рядов (а в будущем – полноценных экологических судов) должна быть специфицирована, нужно предусмотреть экспертность по

отдельным вопросам каждого из них, определить сферы специализации (земельные вопросы, градостроительство, горные вопросы, загрязнение окружающей среды стационарными источниками, размещение отходов и др).

Опыт и решения, принятые в отношении соответствующих споров, должны быть проанализированы и восприняты законодателем для построения нового более емкого и подходящего времени экологического законодательства, которое бы учитывало бы все аспекты и истоки проблематики экологического правосудия. Применение зарубежного опыта в Казахстане способствовало бы не только развитию экологического законодательства на обще государственном уровне, а также на местных уровнях. В частности, на местных уровнях были бы сняты вопросы, относительно распределения природных ресурсов, а именно, распределения и выделения земельных участков, выделение рекреационных зон, лесных, охотничьих угодий, речных, озерных и прудовых массивов (предоставление соответствующей аренды, в отношении данных ресурсов). Что же до самого внедрения экологических судов в Казахстане как таковых, для облегчения данного процесса, его было бы целесообразно разделить на три этапа. Данные три этапа нужны, так как судебная система Казахстана является постоянной, а сам процесс внедрения данного системного элемента экологических судов является довольно длительным и финансово затратным.

Возможно выделить так функциональные этапы построения данной подсистемы экологических судов:

1. Первый этап - предусматривает специализированную подготовку судей, которые были бы компетентны относительно сфер спецификации. Такие судьи должны будут начать свою деятельность в судах общей юрисдикции на равных правах, но к их компетенции будут отнесены соответствующие экологические споры. Данное нововведение носило бы положительный характер, так как уменьшило бы нагрузку на других судей. Кроме того, решение проблемных вопросов из сферы влияния соответствующих экологических служб перешло бы в компетенцию экологических судов, что в свою очередь повысило статус РК как демократического государства. Подготовка относительно спецификации судей, повысила бы уровень самого правосудия, т.к. каждый из судей является специалистом соответствующей сферы.

2. Второй этап – создание «Зеленых рядов». Целесообразно на данном этапе было бы предусмотреть кроме возложения обязанности экологического правосудия, также обязанность выделения ресурсов. Данное расширение компетенции носило положительное влияние в части, снятия бюрократизации и частичному предотвращению коррупционных сфер, как на местном уровне, так и в обще-государственном масштабе.

3. Третий этап – создание системы специализированных экологических судов. В третьем этапе, учитывая опыт создания Зеленого трибунала Индии с учетом первого этапа создания института специализированных экологических судей и ряда экспертных служб целесообразным является создание трехуровневой системы уже сложившихся экологических судов.

Кроме того, целесообразным будет создание Высшего экологического суда.

Каждый из этапов предложенной модели программы по созданию экологических судов должен иметь четко регламентированный временной период, чтобы избежать затягивания данного процесса, противоправного использования пробелов, в еще не полностью реализованной системе экологических судов, а также прерывания построения целостной системы экологического правосудия, так положительные сдвиги в результате воплощения отдельных этапов, могут вызвать иллюзию комплексных позитивных изменений в сфере экологического законодательства.

Список использованной литературы

1. Environmental Courts & Tribunals: A Guide for Policy Makers. United Nations Environment Programme, 2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/10001/environmental-courtstribunals.pdf?sequence=1>
2. C. Warnock, Reconceptualising the Role of the New Zealand Environment Court, Journal of Environmental Law, Volume 26, Issue 3, 1 November 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://academic.oup.com/jel/article/26/3/507/408622>
3. Юридическая ответственность за экологические правонарушения / О. Л. Дубовик. – М.: Ин-т государства и права Российской акад. наук, 2012. - 170 с.
4. C. Warnock, Reconceptualising the Role of the New Zealand Environment Court, Journal of Environmental Law, Volume 26, Issue 3, 1 November 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://academic.oup.com/jel/article/26/3/507/408622>
5. Planning and Environment Court Act 2016. Authorised by the Parliamentary Counsel of Queensland [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.legislation.qld.gov.au/view/pdf/2017-07-03/act2016-026>
6. The Swedish Environmental Code (Miljöbalk 1998:808). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.government.se/search/?query=environmental%20code>

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

¹старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин, магистр юриспруденции

²магистрант 1 курса специальности -«Актуальные проблемы права»

Право на судебную защиту, как одно из особо гарантированных конституционных прав, представляет гражданам широкую возможность обращения к органам государства за защитой нарушенного (оспариваемого) права и охраняемого законом интереса. Для нас представляется несомненным, что судебная защита прав и законных интересов, зависит не только от того, какая избрана форма (способ) защиты права либо законного интереса. Соблюдение судом прав и законных интересов всегда зависит от того, на основании каких законов разрешаются дела, кто их решает, и в каком порядке эти решения принимаются, т.е. какова степень процессуальных гарантий.

Разрешение дела в суде, является устранением правового конфликта между заинтересованными в этом лицами, либо одним заинтересованным в этом лицом - в силу гарантированности этой возможности законодателем, государством.

Способов устранения правового конфликта также имеется несколько, одним из которых и является разрешение дела судом. Поэтому право на обращение в суд есть ни что иное, как право потерпевшего лица сделать выбор в отношении одного из способов устранения возникшего конфликта. На этом его право, то есть свобода выбора действий на данном этапе (говоря процессуальным языком - стадии возбуждения гражданского дела), практически, и заканчивается, так как все дальнейшие его действия подчиняются требованиям, установленным гражданской процессуальной формой.

Содержание права на судебную защиту можно определить очень широко и здесь, естественно, невозможно ограничиться только содержанием права на обращение в суд, однако опять столкнемся с необходимостью признания в качестве содержания рассматриваемого права - соблюдение судом процедуры отправления правосудия. Так, соблюдения норм соответствующего процессуального права (или процессуальной формы), как корреспондирующей обязанности рассматриваемому конституционному праву, что очень размывает само понятие права на судебную защиту.

Если мы отмечаем различие в содержании права на обращение в суд и права на судебную защиту, тогда необходимо установить и различия между этими рассматриваемыми правами. Действующее гражданское процессуальное законодательство позволяют сделать следующий

схематичный вывод о различиях в праве на обращение в суд и праве на судебную защиту.

Обратиться в суд может любое лицо с любым требованием, но получить судебную защиту могут только лица по требованиям правового характера, то есть в отношении охраняемых законом гражданских прав, законных интересов и свобод. Следует еще раз подчеркнуть, что обратиться в суд может любое лицо при соблюдении им порядка обращения в суд, то есть при условии выполнения обязанностей, предусмотренных соответствующим процессуальным кодексом на стадии возбуждения дела, а в гражданском процессе - если также отсутствуют основания для отказа в приеме искового заявления.

Естественно, это утверждение нуждается в уточнениях, связанными традиционно с понятиями - предпосылки права на обращение в суд, заинтересованность лица, обращающегося в суд, и другие, но в целом оно отвечает существующим правовым реальностям.

Существо правосудия состоит в эффективном и окончательном восстановлении нарушенных прав обратившегося к его защите лица.

Предъявление одного иска не в целях удовлетворения своих законных интересов, а в целях использования возможного судебного акта для обращения в суд с новыми исками означает использование правосудия для ограничения возможностей оппонента в последующем споре исходя из обязательности судебного акта либо его преюдициальности, то есть использование правосудия в целях экономического давления на конкурента, что недопустимо

В рамках 16 шага Плана нации в целях упрощения доступа к правосудию осуществлен переход от пятиступенчатой системы правосудия к трехзвенной путем изменения процессуального законодательства. В целом, проведенный анализ показал положительную динамику по вопросам судопроизводства

Сохраняется тенденция ежегодного роста обращений граждан в суды по гражданским делам. Так, если в 2017 году в суды первой инстанции поступило 1 млн. дел и материалов, то в 2019 году их количество составило 2,2 млн.

Такая динамика связана с социально-экономическими факторами (углубление интеграции, активизация бизнеса, развитие института частной собственности и т.д.), усилением правозащитной роли суда, в том числе расширением судебного контроля. Также увеличению обращений в суды способствуют преимущества суда (по судебным расходам, доверию к судебным актам, наличию инструментов обратной связи и поиску ответчиков и т.д.) в сравнении с другими инструментами разрешения спора, а также автоматизации услуг в судах, которые создают предпосылки для массовой подачи заявлений. В результате растет нагрузка судей.

Эти процедуры носят чисто технический характер. Большинство таких документов абсолютно не имеют ценностей для качественного завершения исполнительного производства. Здесь суд больше выполняет функцию по

минимизации рисков злоупотребления со стороны частных судебных исполнителей. Эту же функцию более эффективно может выполнять уполномоченная организация, используя инструменты контроля и страхования ответственности.

Поэтому стало возможным отказаться от института судебного санкционирования действий судoisполнителей, за исключением ограничения выезда за пределы РК, истребования банковских сведений и обращения взыскания на имущество и денежные средства.

Применение процедуры упрощенного производства позволило минимизировать материальные затраты лиц, участвующих в деле, в том числе за счет отсутствия необходимости лично присутствовать в судебных заседаниях и наличия возможности ознакомления с документами посредством удаленного доступа, способствовало оперативному рассмотрению и разрешению несложных споров, ускорило процесс восстановления нарушенных прав.

Причиной значительного сокращения является регламентация правовых последствий за невыполнение обязанностей и злоупотребление правами лиц, а также расширение института упрощенного (письменного) производства, позволяющего принимать решение без сторон.

На сегодняшний день более востребованным является процедура разрешения спора посредством медиации при содействии судьи-примирителя либо при помощи медиатора (по выбору сторон), что является заметным нововведением в существующие механизмы урегулирования споров и защиты нарушенных прав граждан.

При этом медиативные соглашения по ГПК могут заключать как профессиональные так и непрофессиональные медиаторы, которыми могут являться судьи в отставке.

Для стимулирования сторон к заключению соглашений на ранних стадиях процесса предусмотрен возврат госпошлины в размере 100% в судах первой и апелляционной инстанций, и в размере 50% в суде кассационной инстанции.

Другой новацией стал тот факт, что медиация позволяет сторонам изменять одновременно предмет и основания иска, в пределах одного спора разрешить различные разногласия.

Верховным Судом реализуются семь приоритетных программ развития судебной системы. Одной из программ является «Гатуласу: сотка дейін, сотта», направленная на расширение применения примирительных процедур при урегулировании споров. Так, в рамках Проекта на базе Сарыаркинского районного суда реализуется пилотный проект «Развитие примирительных процедур в суде».

Также предполагается создание пилотных Центров примирения, которые будут оказывать комплекс услуг гражданам для внесудебного решения споров. На сегодня открыты такие Центры примирения в Каргалинском районе Актюбинской области, Шиелийском и Жанакорганском районах Кызылординской области.

Предлагается рассмотреть вопрос о введении обязательной медиации в сфере трудовых споров, по делам о расторжении брака, о защите прав потребителей.

В Кодексе «О браке (супружестве) и семье» расторжение брака в регистрирующих органах производится при взаимном согласии на расторжение брака супругов, при отсутствии имущественных и иных претензий друг к другу, после прохождения досудебного урегулирования конфликта в порядке медиации [1].

Необходима медиация для преодоления конфликта сторон и разрешения всех вопросов, связанных с расторжением брака. В случае неуспешной медиации стороны представляют соответствующую справку в органы регистрации актов гражданского состояния или в суд.

В Трудовом кодексе предусмотрено, что индивидуальные трудовые споры рассматриваются согласительными комиссиями. Предлагается установить, что такие споры разрешаются согласительными комиссиями, медиаторами или судом. По неурегулированным вопросам либо неисполнению решения согласительной комиссии спор разрешается в порядке медиации или суде за исключением субъектов малого предпринимательства и руководителей исполнительного органа юридического лица.

Активное применение примирительных процедур в порядке досудебного урегулирования гражданско-правовых споров и партисипативных процедур адвокатами будет способствовать разгрузке судов.

Таким образом, по большинству ходатайств в удовлетворении отказывается, что порождает неудовлетворенность большинства заявителей, повторные обращения в высшую судебную инстанцию. Законодательная норма, в конечном счете, не принесла запланированного эффекта.

Решение проблемы видится в обсуждении вопроса о целесообразности внесения изменений и дополнений в КоАП путем возможного уточнения законодательных оснований к пересмотру в кассационном порядке постановлений по делам об административных правонарушениях, а также принятия соответствующего нормативного постановления Верховного Суда.

В целом, полагаем необходимым передать рассмотрение ходатайств по КоАП в областные суды по следующим основаниям. Во-первых, повышается и усиливается роль областных судов, как апелляционной инстанции. Во-вторых, уголовные проступки пересматриваются на уровне областных судов, не доходя до Верховного Суда. Аналогично, по нашему мнению, следует рассматривать правонарушения по КоАП. В третьих, судьи Верховного Суда должны быть сосредоточены на разрешении наиболее значимых судебных споров.

Одной из наиболее острых проблем является реализация конституционного принципа независимости судебной власти, провозглашенной в ст. 77 Конституции Республики Казахстан и закону [2]. Для того чтобы этот принцип не был только декларацией, а воплощался в

реальной деятельности судов, крайне необходимо верховенство права в целом в стране. Это один из основных принципов правового государства. Большой проблемой препятствующей нормальной деятельности судебной системы является нестабильность казахстанского законодательства. Известно, что судебная практика довольно консервативна. Не всегда сразу удаётся выработать оптимальное толкование вновь принимаемых правовых актов. Поэтому постоянно вносимые изменения и дополнения не способствуют оптимальной работе судов.

Существуют и другие проблемы, нуждающиеся в разрешении, в частности, коррупция в судебном корпусе, низкий уровень исполнимости судебных решений и др. Решение этих проблем – непростая задача, причем эти задачи должны решаться как в плане дальнейшего совершенствования отраслевого законодательства, так и в плане проведения различных организационных мероприятий. Надо сказать, что в последние годы были внесены существенные изменения в структуру судов общей юрисдикции, которые касаются, прежде всего, системы обжалования решений и определений этих судов.

Также заслуживает внимания институт оказания юридической помощи гражданам, которая не отличается доступностью, особенно для малоимущих граждан. Развитие этой помощи будет свидетельствовать также о реализации другого конституционного права, закрепленного в п.3 ст. 13 Конституции РК и гарантирующего гражданам получение квалифицированной юридической помощи [2]. В случаях, предусмотренных законом, эта помощь оказывается бес- платно. Определённые меры в этом направлении принимаются, но они пока проблемы не решают. В решение этой задачи определённый вклад вносят юридические вузы, создавая общественные юридические клиники для оказания юридической помощи малоимущим силами наиболее подготовленных студентов под руководством преподавателей этих вузов.

Отказ в удовлетворении ходатайств по административным делам порождает неудовлетворенность большинства заявителей, что влечет повторные обращения в высшую судебную инстанцию. Соответственно, предлагается уточнить законодательные основания к пересмотру в кассационном порядке постановлений по делам об административных правонарушениях, а также принять соответствующее Нормативное постановление Верховного Суда.

Список использованной литературы

1. «О браке (супружестве) и семье» Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>
2. Конституция РК принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения 10.02.2020г.)

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

¹старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин, магистр юриспруденции

²магистрант 1 курса специальности -«Актуальные проблемы права»

Конституция предусматривает, что объем прав собственности и гарантии их защиты определяются законом. В ней также указывается, что «собственность налагает обязательства, и его использование должно одновременно приносить пользу обществу» [1]. Эти положения, как представляется, предусматривают степень защиты от незаконных мер, затрагивающих собственность. Они начнут обеспечивать ограниченную защиту от изменений в законодательстве, которые ограничивают сферу прав собственности или другие нормативные изменения.

Конституция также в целом предусматривает отсутствие дискриминации. Хотя эти конституционные принципы важны, они, как представляется, играют менее непосредственную роль на практике, чем более конкретные законодательные положения, защищающие инвесторов, как обсуждается ниже.

ПК введен в действие с 01 января 2016 году и заменил предыдущий Закон «Об инвестициях» и другие законы, регулирующие и защищающие предпринимательскую деятельность. Он направлен на повышение согласованности и прозрачности применимых правовых норм для предприятий [2], и инвесторов в частности, а также на укрепление доверия инвесторов.

ПК предоставляет всем инвесторам защиту от прямой экспроприации, называемой «национализация и реквизиция». Это предусматривает, что в силу статьи 253 Гражданского Кодекса Республики Казахстан (далее – ГК) изъятие имущества в силу статьи допускается только в случаях, предусмотренных законом, и что компенсация должна быть выплачена [3].

В случае национализации, инвестор получает полную компенсацию за нанесенный ущерб. Согласно статье 279 ПК инвестор получает полную рыночную стоимость в случае реквизиции [2], которая должна быть определена в соответствии с законодательством. Из положений неясно, охвачены ли случаи косвенной экспроприации, то есть, случаи, когда инвестор по-прежнему владеет титулом собственности, но где государственные меры влияют на имущество, которое считается эквивалентным экспроприации.

Косвенная экспроприация является сложным и деликатным вопросом. Регулирующее действие или иное поведение со стороны государства иногда

могут оказать существенное влияние на инвестиции, не предусматривая формальной передачи и права собственности или прямого изъятия.

В то же время положения о косвенной экспроприации могут повлиять на имидж принимающего государства, поскольку регламентационное постановление может привести к искам о компенсации. Большинство имиджевых проблем, связанных с экспроприацией, возникают в связи с косвенной экспроприацией. В отличие от национального законодательства, о котором говорилось выше, большинство международных инвестиционных соглашений (далее – МИС) Казахстана прямо скрывают косвенную экспроприацию, но ни один из договоров не разъясняет обстоятельства, при которых регламентационные меры не являются результатом экспроприации, и, следовательно, компенсация не должна выплачиваться. Это дает возможность арбитрам провести линию между косвенными экспроприациями, которые дают инвестору, на которого распространяется МИС, право на компенсацию, и законным регулированием, которое может оказать существенное экономическое воздействие на инвестора, не обязывая государство выплачивать компенсацию. В рамках договоров, которые ссылаются в основном на косвенную экспроприацию, судебные органы при урегулировании споров по инвестиционным договорам использовали различные подходы к определению того, произошла ли косвенная экспроприация.

Для решения этой проблемы все большее число стран начали включать установленные требования по косвенной экспроприации. Они часто направлены на то, чтобы недискриминационные меры, разработанные и применяемые для защиты законных целей общественного благосостояния, таких как общественное здравоохранение, безопасность и окружающая среда, не могли считаться экспроприацией [2].

Включение аналогичного установленного требования в свои договоры позволит Казахстану способствовать балансу между правом государства на регулирование и защитой инвесторов, а также способствовать повышению прогнозируемости законодательной базы экспроприации, как для инвесторов, так и для государства.

ПК обычно предусматривает, что инвесторы могут получить убытки в качестве компенсации за незаконные действия государства или бездействие. Инвесторы имеют право на возмещение вреда, причиненного ему в результате издания государственными органами актов, не соответствующих законам Республики Казахстан, а также незаконных действий (бездействия) должностных лиц этих органов, в соответствии с гражданским законодательством Республики Казахстан. В отличие от этого подхода, возмещение ущерба для инвесторов за незаконные действия со стороны государства обычно используется экономно в соответствии с административным законодательством стран с развитой экономикой, которые вместо этого предпочитают неимущественные средства правовой защиты, такие как аннулирование или запрет.

По нашему мнению, определение инвестиций в ПК является относительно широким, включая все виды собственности. ПК также вводит различия между различными категориями инвесторов и инвестициями с различными юридическими правами. Например, только инвестиции, которые отвечают определенным критериям и/или помещаются в государственные списки, имеют право на получение определенных льгот, в частности на стабильность правовой базы.

По поводу понятий «инвестиции», «инвестиционная деятельность», «инвестиционный спор», закрепленных в ПК довольно критично высказывались ряд ученых – правоведов, в частности, академик Сулейменов М.К. По его словам, ключевые понятия значительно отличаются от содержания, которые заложены в международном праве. Во-первых, вместо общего определения понятия инвестиций, указанного в Договоре об Энергетической Хартии от 17 декабря 2014 года, как всех «видов активов, находящихся в собственности или контролируемых прямо или косвенно инвестором, в пункте 1 статьи 274 ПК дается детализированное по форме, но узкое по своему содержанию понятие инвестиций: «Инвестициями являются все виды имущества (кроме товаров, предназначенных для личного потребления), включая предметы финансового лизинга с момента заключения договора лизинга, а также права на них, вкладываемые инвестором в уставной капитал юридического лица или увеличение фиксированных активов, используемых для предпринимательской деятельности, а также для реализации проекта государственно – частного партнерства, в том числе концессионного проекта» [4].

Такая точка зрения, на наш взгляд, оправдана, так как участие во внешнеэкономических взаимоотношениях предполагает соблюдение тех норм и правил, которые придерживаются участники международных соглашений.

Обеспечение прав ИС по-прежнему представляет собой проблему и является приоритетом политики для Казахстана. Законы Казахстана предусматривают исполнение прав ИС в гражданском судопроизводстве. В гражданских делах средства правовой защиты включают в себя судебные запреты, убытки и счета прибыли.

В дополнение к судам, таможенные органы также участвуют в защите прав ИС. Однако, эти механизмы правопорядка пока не используются эффективно.

В основе политики инвестиций ОЭСР признается, что предсказуемость является ключевой задачей для инвесторов. В марте 2014 года Президент Казахстана Лидер Нации Н.А.Назарбаев подчеркнул важность стабильности контрактов и законодательства для инвестиционного климата. Казахстан провел многочисленные реформы. Хотя реформы необходимы и ценны во многих областях, важно иметь в виду, что нормативное изменение налагает затраты и что повторные изменения, в частности, могут вызывать неопределенность и затраты на соблюдение. Устойчивость регулирования

сама по себе имеет ценность и должна быть включена в анализ затрат (выгод) для нового регулирования.

Помимо включения ограничений регулирующих изменений в качестве хорошей общей практики регулирования, конкретные обязательства государства по обеспечению стабильности регулирования посредством положений о стабилизации контрактов или законодательных положений могут стать инструментом повышения доверия инвесторов. Вместе с тем конкретные обязательства в отношении стабильности регулирования не должны рассматриваться как постоянный заменитель широко обоснованной законодательной и нормативной базы. Исследования показывают, что страны-члены ОЭСР, имеющие высокие стандарты верховенства закона, обычно воздерживаются от предоставления инвесторам конкретных гарантий стабильности. Там, где они предоставляют гарантии стабильности, они, как правило, намного более узкие, чем в странах с более слабыми стандартами управления и верховенства закона [5]. Это говорит о том, что гарантии стабильности не нужны для привлекательного инвестиционного климата, если общая правовая основа предусматривает верховенство закона и достаточную предсказуемость.

Предпринимательский Кодекс излагает понятие и типы инвестиционных льгот, предусмотренных для инвестирования, и предоставляет правовое определение инвестиционных проектов, которые приемлемы для инвестиционной поддержки, включая приоритетные и специальные инвестиционные проекты, в то время как правительство своими постановлениями устанавливает перечень приоритетных видов деятельности и специальные проекты, на которые более подробно ссылаются в Кодексе.

Несмотря на наличие общей структуры инвестиционной поддержки, выбор и масштаб определенных стимулов все еще указывается в каждом конкретном случае в Казахстане посредством соглашений, заключаемых индивидуальными инвесторами с Комитетом по инвестициям. Принятие нового Предпринимательского Кодекса в 2015 году ситуацию в этом вопросе не изменило. Условия договоров, а также выделенные стимулы не доступны общественности, что может ограничивать прозрачность таких положений. В 2015 году было подписано 44 договора между инвесторами и Комитетом по инвестициям.

Кроме того, инвесторы жалуются, что определенные стимулы для приоритетных инвестиционных проектов в наличии только для вновь созданных юридических лиц. В результате, новые проекты или продление существующих проектов, осуществляемое имеющимися инвесторами в приоритетных секторах, не могут получить дополнительную государственную поддержку, оказываемую приоритетным инвестиционным проектам. Учитывая, что во многих странах предприятия склонны заниматься более сложными видами деятельности с высокой добавленной стоимостью, например, научные исследования после работы в отечественной экономике в течение продолжительного периода времени, это может

создавать преграды для реализации целей, закрепленных в стратегии экономического развития страны и привлечения инвестиций.

Кроме того, некоторые инвесторы подчеркивали, что административный процесс выделения стимулов остается непрозрачным и открывает простор для возможностей коррупции и произвола, с некоторыми случаями ретроспективного воспоминания инвестиционных стимулов, причиняя неуверенность в реализации проекта. В таком случае несоответствия в управлении налоговыми стимулами могут уменьшить привлекательность использования стимулов в первую очередь, и скорее разубеждают, а не поощряют инвестиции, отсюда подрываются цели политики. Республике следует рассмотреть, смогут ли некоторые изменения в его структуре по привлечению инвестиций, предложенные выше, включая улучшения в прозрачности в процессе выделения стимулов и потенциальное переосмысление определения приоритетных инвестиционных проектов, служить лучше заявленным задачам.

В заключении предлагаем следующие рекомендации:

- 1) привести определения «инвестиции», «инвестиционная деятельность» в соответствие с международным правом;
- 2) предусмотреть в законодательстве, регулирующее инвестиционную деятельность либо международном инвестиционном соглашении случаи при так называемой косвенной экспроприации;
- 3) обеспечить высокие стандарты верховенства закона, что приведет к уменьшению случаев предоставления инвесторам конкретных гарантий стабильности;
- 4) в ПК подробнее раскрыть работу государственных органов по стабильности контрактов;
- 5) помимо казахского и русского предусмотреть английский язык в качестве официального языка модельного инвестиционного контракта.
- 6) создать максимально равные условия для защиты и деятельности инвесторов, осуществляющих инвестиционную деятельность на основе международных инвестиционных соглашений и национальных инвесторов;
- 7) адаптировать передовой опыт стран ОЭСР в области защиты инвестиционной деятельности, с учетом местных условий и соблюдением баланса между интересами государства и инвесторов.

В заключение, необходимо отметить, что несмотря на провозглашенные правовые гарантии защиты инвесторов, их недостаточная разработанность создает дополнительные трудности, двусмысленность и в конечном итоге не способствует улучшению инвестиционного климата в стране.

Список использованной литературы

1. Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029);
2. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года №375-V (введен в действие с 01 января 2016 года) (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38259854);
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=0;0&sdoc_params=text%3D%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B0%25D1%2582%25D1%258C%25D1%258F%2520253%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D1006061%26spos%3D1%26tSynonym%3D0%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0);
4. Сулейменов М.К. «Инвестиционные споры: зарубежный опыт и законодательство Казахстана». Интернет-ресурс Сулейменова М.К. 2016 год. <https://www.zakon.kz/4812805-investicionnye-spory-zarubezhnyjj-opyt.html>;
5. International Finance Corporation (IFC) annual report 2009 (<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2128>);

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Направление 4 - Современные проблемы и перспективы развития цифровых технологий

Насымхан Д.А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

бакалавр, учитель физики
филиала АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» физико-математического направления г. Семей
damir.nassymkhan@nu.edu.kz

В современном мире стили обучения можно разделить на четыре метода:

- Слуховое обучение - обучение на слух
- Визуальное обучение - обучение видением
- Чтение / запись - изучение путем обработки содержимого.
- Кинестетическое обучение или практическое - экспериментальное обучение.

Традиционно в школах и университетах используется стиль обучения на слух, то есть ученики просто изучают то, что сказал их учитель или что они услышали. В этом стиле знания учеников во многом зависят от ораторского мастерства и уровня знаний учителя. У студентов не будет глубоких знаний по этому предмету из-за отвлечения внимания и многих других вопросов [1, 49].

Визуальное обучение используется в виде презентаций, диаграмм или иллюстраций на доске. Этот тип обучения позволяет студентам представлять, как будет выглядеть система. Проблема в том, что, хотя они смогли визуализировать систему, не было представления, как работает настоящая модель. Они ограничены словами учителя и словами из учебника [5,226].

Экспериментальное обучение является незаменимой практикой в процессе развития знаний в изучении естественных наук, а отсутствие современных и оснащенных лабораторий является одной из основных причин разделения теоретического подхода и практического. Эта проблема возникает в большинстве средних школ и в университетах. Виртуальная лаборатория предоставляет студентам инструменты, материалы и лабораторные наборы на компьютере, чтобы проводить эксперименты индивидуально или внутри группы в любом месте и в любое время. Эти эксперименты сохраняются на компьютерах, облачных хранилищах, записываются на различных типах носителей данных или на веб-сайте [3, 144].

Чтобы подчеркнуть важность экспериментальных и исследовательских навыков в усвоении предметов, на базе школы были проведены лабораторные работы в 11 классе по физике и химии. В них приняли участие 62 ученика. Участники были случайным образом распределены на 3 группы. Первая экспериментальная группа работала с виртуальной лабораторией (21 ученик), вторая группа работала и с виртуальной и традиционной лабораторной работой (21 ученик). Третья группа обучалась в традиционном формате с помощью книг и материалов учителя (20 учеников). Все студенты вызвались участвовать в эксперименте и процессе оценки. Им было интересно следить за их успехами и получать отзывы о своих достижениях.

Лабораторные занятия также включали в себя расчеты, написание лабораторного отчета и окончательную оценку. Эффективность и результаты лабораторной работы оценивались путем сравнения следующих факторов: лабораторные отчеты студентов первой группы с лабораторными отчетами студентов второй и третьей группами и результатами тестов, целью которых было оценить достижение студентами учебных целей (развитие таких навыков, как анализ качества результатов, интерпретация и анализ данных, исследовательские навыки).

Эксперимент имеет три этапа: установочный, формирующий и суммирующий. На этапе выяснения все группы были подвергнуты предварительным лабораторным тестам для сравнения учащихся с точки зрения их соответствующих предварительных знаний физических явлений и экспериментального (лабораторного) опыта. Затем все студенты выполняли традиционные лабораторные работы и писали лабораторные отчеты. Эти результаты были важны для сравнения всех групп. Перед каждым практическим лабораторным занятием всем ученикам было предоставлено равное время для подготовки к лаборатории [2, 1576].

Во-первых, они были проверены на предмет знания физического содержания и понимания физических процессов. Тест состоял из 25 заданий (20 вопросов с несколькими вариантами ответов и 5 решаемых заданий). Время, отведенное для этого теста, составило 80 минут. Результаты проверки знаний по физике и физическим процессам показаны на рисунке 1.

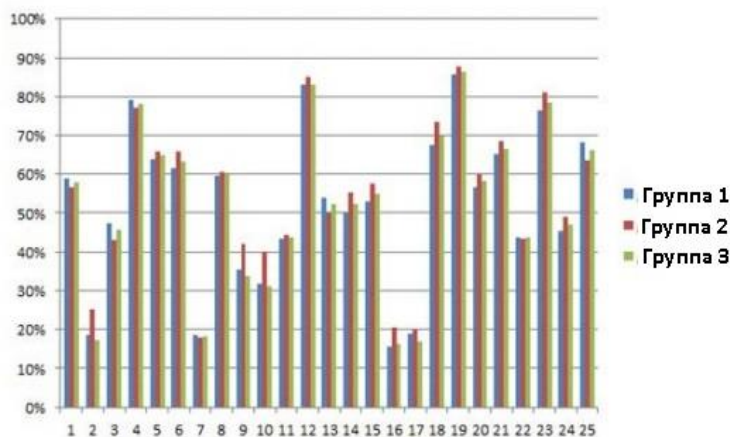

Рисунок 1. Результаты тестов студентов

Как видно из графика студенты второй группы показали более высокие результаты тестов. Лабораторные отчеты оценивались по восьми критериям (научная обоснованность и четко сформулированные цели; соответствующее описание методов и инструментов; подход к решению; умение проводить измерения; умение обрабатывать полученные результаты; анализ полученных результатов; ясность выводов; практичность и четкость рекомендаций). Результаты представлены на рисунке 2.

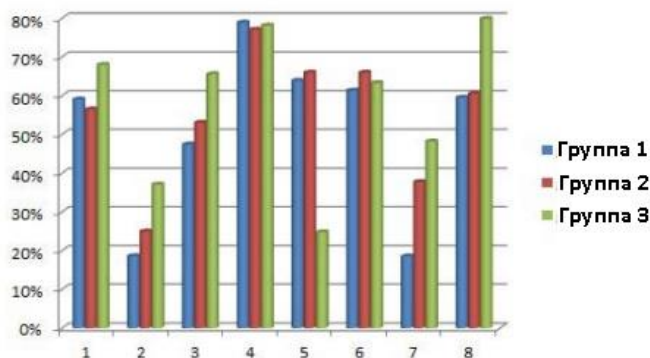

Рисунок 2. Результаты отчетов

Как видно из рисунка 2, из данных видно, что группы показывают статистически значимые различия по некоторым параметрам. Несмотря на некоторые различия в некоторых задачах, можно увидеть, что в целом между результатами нет статистически значимых различий. Студенты, которые учились в виртуальной лаборатории (рис. 1), добились больших успехов с графическими и визуальными заданиями, но для них проблемы были вызваны текстовыми заданиями и заданиями, которые включали элементы исследовательской деятельности.

Татли в своем исследовании изучал влияние виртуальной химической лаборатории на успеваемость 90 учеников из трех разных классов 9-го класса, разделенных на одну экспериментальную группу и две контрольные группы. Данные исследования были собраны с помощью испытаний достижений до и после испытаний лабораторного оборудования и неструктурированных наблюдений. Был сделан вывод о том, что разработанное программное обеспечение виртуальной химической лаборатории было, по меньшей мере, столь же эффективным, как и реальная лаборатория, как с точки зрения успеваемости учащихся, так и способности учащихся описать лабораторное оборудование [4, 159].

Исследование показало, что виртуальная лаборатория так же хороша, как и традиционная лаборатория в преподавании естественных наук. Нет сомнений в том, что виртуальная лаборатория предоставляет возможности использования различных инструментов в разных экспериментах в безопасной среде. Тем самым настоятельно рекомендуется проведение виртуальных лабораторий для тех школ и университетов, в которых нет оборудования для обучения.

Список использованной литературы

1. Басер М. Эффективность компьютерной поддержки по сравнению с реальной средой обучения в лабораторных условиях / М. Басер, С. Дурмус // Наука – 2010 - №6 – С. 47-61
2. Доннелли, Д. Расширение экспериментального опыта студентов: научное исследование в виртуальной лаборатории / Д. Доннелли, Д. О'Райли, О. МакГарр // Исследования естественнонаучного образования – 2013 - №43 – С. 1571-1592
3. Руттен, Н. Эффекты компьютерного моделирования в естественнонаучном образовании / Н. Руттен, Д. Ван дер Веен // Компьютеры и Образование – 2012 -№58 – С. 136-153
4. Татли З. Влияние виртуальной химической лаборатории на успеваемость студентов / З. Татли, А. Аяс // Образовательные и общественные технологии – 2013 - №13 – С. 159-170
5. Хан С. Новые приемы педагогики естественных наук с компьютерным моделированием // Научно-образовательный журнал – 2011 - №20 – С. 215-232

Направление 5 – Размножение растений, распространенных в Семейском регионе путем микрорепродуцирования

Қазиева Ж. А.

САСЫҚ МАРАЛОТЫ (THALICTRUM FOETIDUM L) ӨСІМДІГІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘРТҮРЛІ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ХИМИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Қолданбалы биология кафедрасы

6М070100 «Биотехнология» мамандығының магистранты

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

saika0796@mail.ru

Бүгінгі таңда адам денсаулығын қорғау, халықтың ең маңызды мәселерінің бірі болып табылады. Бұл жұмыс өсімдікті зерттеуге арналған, ол бүгінгі күні халық медицинасында ғана қолданыс табуда, сондықтан халық медицинасында қолданылтын өсімдіктердің түрлерін анықтау және денсаулыққа зиянда емдік қасиеттерін және де ғылыми емдік қасиеттерін атап көрсету және біздің елімізде оның сығындылары негізінде дәрілік заттарды өндірісте дамыту үшін қажет.

Қазақстан өсімдік әлемінің бай қорының табиғи және арнайы өсірілген өсімдіктердің аз бөлігі медицинада қолданылады және олардың химиялық құрамын зерттеу маңызды мәселеге айналып отыр. Қазіргі уақытта өсімдіктер құрамын ауқымды химиялық зерттеу жұмыстарының арқасында жаңа дәрілік субстанцияларын алу дамуда [1]. Бұған қарамастан өсімдіктер

құрамын биохимиялық зерттеу жұмыстарын, өсімдіктен бөлініп алынған заттарға бағытталған химиялық модификация жүргізу жолымен биологиялық белсенді туындылар алу ғылыми және практикалық тұрғыдан өте маңызды және өзекті мәселелер болып табылады.

Жер шарында кең тараған Ranunculaceae (Лютиковые) тұқымдасына жататын *Thalictrum* (Василистник вонючий) туысының аталмыш түрлері халық медицинасында пайдалануымен қатар, дәрілік қасиеттері өте жоғары [2]. Қазақстан аймағында өсетін маралотының (Василистник) тоғыз түрінен 7-уі зерттелген: *Thalictrum alpinum* L., *Thalictrum flavum*., *Thalictrum foetidum* L., *Thalictrum isopyr*., *Thalictrum longip*., *Thalictrum minus*., *Thalictrum simplex* L. Таралуы. Сасық маралоты — диффузды-дизъюнктивті ареалды еуразиялық түр. Қазақстанда Ертіс, Семей қарағайлы орманында, Шығыс ұсақ шоқыларында, Қарқаралы, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар Алатауы, Іле Алатауы, Күнгей Алатауы, Қырғыз Алатауы аудандарында кездеседі. Ал жалпы ТМД-ның Еуропа бөлігінде, Кавказда, Батыс және Шығыс Сібірде, Қиыр Шығыста, Орта Азияда, Батыс Еуропада, Батыс Жерота теңізінде, Балқанда, Кіші Азияда, Түрік Арменияда, Иранда, Батыс Қытайда, Монғолияда, Тибетте таралған. Сасық маралоты — мезофиттік, петрофиттік өсімдік. Ол таулардың тасты және қиыршық тасты жерлерінде бұта тектесті, орманды субальпілі белдеулерінде өседі.

Шикізатты дайындау және жинау. Маралотының шөбін өсімдіктің гүлдеуі кезінде, құрғақ, ашық күні, шық кепкеннен кейін дайындайды. Өсімдіктің сабағының ұшын 20 см етіп кесіп алады. Өсімдіктің шикізатын бір жерден 2 жылда 1 рет қана жинау ұсынылады. Кепкен шикізат оңай сынуы қажет. Ол жапырақтары, бутондары бар әлсіз иісті болып келеді. Шикізатының дәмін анықтамайды, себебі сасық маралоты — улы өсімдік. Химиялық құрамы. Жер үсті бөлігінде алкалоидтар (0,7 %-дай): фетидин, магнофлорин, тальфин, тальфинин, 1 %-дай флавоноидтар, кумариндер, тритерпенді гликозидтер, органикалық қышқылдар, шайырлар бар. Медицинада қолданылуы. «Фетидин» тұнбасы мен препаратын 1 және 2 кезеңдегі гипертониялық ауруларда қолданады. Одан басқа фетидин алкалоидының қабынуға қарсы және ісінуге қарсы да әсерлері бар [3].

Халық медицинасында қолданылуы. Халық медицинасында маралотын сыртқы және ішкі қан кетулерде, жараларды, бөртпелерді, іріңді жараларды өңдеуге пайдаланады. Біздің зерттеуге бастапқы объект ретінде Сасық маралоты (*Thalictrum foetidum* — Василистник вонючий) өсімдігі алынды.

Сарғалдақтар — Лютиковые — Ranunculaceae Juss Сасық маралоты — Василистник вонючий — *Thalictrum foetidum* L. Маусым-шілде айларында гүлдейді де, шілде-тамызда жеміс береді. Тұқымдары арқылы вегетативтік жолмен көбейеді. Кәдімгі маралоты, Сары маралоты түрлері де бар. Биіктігі 20–70 см болатын, ұсақ бездеуіт түктермен жабылған, жағымсыз иісі бар көпжылдық шөптектес өсімдік. Тамыр сабағы қысқа, көлденең орналасқан, көптеген қысқа қосалқы тамырлары бар. Сабағының төменгі бөлігі күлгін түсті, биіктігі 15–65 см, сабақтың негізі жапырақсыз, ал ортаңғы және жоғарғы бөліктерінде жапырақтары бар. Жапырақтарының пішіні кең

үшбұрышты, ұзындығы 20 см, ені 15 см, қысқа сағақты, күрделі тілімді, үш дүркін және төрт дүркін қауырсынды. Бұның ұсақ дөңгелек-сопақшалы пішінді, қатпарланған, ұшында үш тісті көптеген жапырақтары бар. Гүл шоғы — ұзындығы 30 см және ені 3–20 см болатын борпылдақ шашақты сыпыртқы. Гүлдері ұсақ, ұзындығы 0,5–4 см болатын гүл сағағында орналасқан, гүл серігінің жапырағының саны 4–5, жұмыртқа пішінді, оның ұзындығы 3–4 мм, ені 1–2 мм, күлгін түсті [4].

Маралоты (Thalictrum) — сарғалдақтар тұқымдасына жататын көпжылдық шөп өсімдігі. Сабағы бұтақтанып тік өседі, гүлі сарғыш түсті. Ормандарда, шіліктерде және тау теріскейлерінде өседі. Оның барлық түрі 80 шақты. Кейбір түрлері әсемдік үшін өсіріледі. Маралотының кейбір түрлерінің шаруашылық мәні бар, мысалы, сары маралоты — ылғалды шабындық жерде өседі, оның тамырынан шығатын сары бояумен жүннен және қылдан жасалатын ұлпаларды бояйды. Кіші маралоты — құрғақ төбелерде, далаларда, шабындықтарда, орман жағаларында өседі. Кіші маралотының мүшелерінен де бояу шығады, онымен түрліше заттарды бояуға болады

Сарғалдақ (лат. Ranunculus) — сарғалдақтар тұқымдасына жататын бір не көп жылдық өсімдіктердің үлкен тегі. Текте 360-тай биологиялық түрлер бар. Улы сарғалдақтар (лат. *Ranunculus sceleratus*)-сарғалдақтар тұқымдасына жататын бір және екі жылдық шөптектес өсімдік.

Солтүстік жартышардың қоңыржай белдеуіндегі аймақтарда кең таралған. Суда өсетін түрлері бар. Қазақстанның барлық өңірінде кездеседі. Өзен, жылға жағалауларындағы ылғалды жерлерде, батпақты ағынсыз шалшық суда, құрғақ және батпақты шалғында өсетін 55 түрі белгілі. Мамырдан қыркүйекке дейін гүлдейді. Өсімдіктің барлық мүшесі улы. Мал жемейді. Улы сарғалдақтар- ылғалды шалғындықта, сазды жерлерде, өзендер мен бөгеттердің (тоғандардың) жағасында өседі. Өсімдіктің биіктігі көбіне 5 — 150 см аралығында болады. Сабағы тықыр не түкті. Жапырағының жиектері бүтін не қауырсын тәрізді тілімденген. Гүлі ақ (суда өсетіндерінде) және сары (құрлықта өсетіндерінде) түсті, бір-бірден, кейде топтанып орналасады. Жәндіктермен, сондай-ақ өздігінен де тозаңданады, жемісі — көп жаңғақша [5].

Өсімдік шикізатының химиялық құрамын анықтау әдістемелері

Тұнба - реакция нәтижесінде бір немесе бірнеше құраушының қиын еритін қосылыстарға айналуы. Тұнба алу немесе оны тұндыру химиялық технология мен анализ жасау ісіндегі ең көп тараған әдіс. Тұнбаға түсетін бөлшектер пішініне байланысты кристалдық және аморфтық тұнба болып бөлінеді. Оларды тұндыру, сүзу, жуу, т.б. әдістер арқылы алады.

Тұнба алу жолы. Материалды тазалау, таразыда өлшеу, өсімдікті ұсақтап турап, фарфор ступкада езу. 50% этиль спирті (3 литр спирт алу үшін 96% спирттен 1,6л+1,4 л дистелденген су қосады) 1/7 қатынасында (1:10). Қажетті айналымға шейкерге қояды (25°C температурада 3 сағатқа 240 айналым/мин). Араластырылғаннан кейін колбаға құйып, тұндыруға қалдырады (7-тәулік, 20-25°C). Тұнбаға түскен сұйықтықты алып бірнеше

кабат дәке арқылы сүзеді. Сүзілген тұнбаны алып цилиндрге құйып өлшейді. Тұнбаны алуды колбада жүргізеді (қараңғы жерге 14 тәулікке, бөлме температурасына қалдырып кетеді). Алынған тұнбаның құрамындағы алкалоидтар, сапониндер, флавоноидтар анықталады.

Экспедиция барысында Ертіс өзенінің аңғарларында орналасқан шалғындықтарда өсетін өсімдіктер арасынан зерттеу жұмысына қажетті өсімдіктер шикізаттары ретінде жабайы гүлді өсімдіктерден Сасық маралоты (*Thalictrum Foetidum* L.) Ертіс өзенінің жиектерінде орналасқан орманшықтардан маусым айында жаңғақша жемісі толық пісіп жетілген кезінде жинақталып алынды. Лабораториялық жағдайда жабайы гүлді өсімдіктердің тұнбаларындағы алкалоидтың, сапониндердің, флавоноидтардың мөлшері анықталды. Маралотыда (*Thalictrum*) сапониндер 0,35 мг/г, флавоноид мөлшері 0,074 мг/г, алкалоид мөлшері 1,190мг/г екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелерінің қорытындысы арқылы жоғарыда аталған өсімдіктің құрамында химиялық қосылыстардың мөлшері көп екенігі анықталды. Осыған байланысты осы түрді тері ауруларына қолдану тиімділігін кең көлемде қарастыруысынылады

Қолданылған әдебиеттер

1. Машковский М.Д. Лекарственные средства. — М., 1996. — 235 с.
2. Арипова Х.Н. Итоги исследования алкалоидных растений. — Ташкент, 1993. — 220 с.
3. Садритдинов Ф.С., Курмуков А.Г. Фармакология растительных алкалоидов и их применение в медицине. — Ташкент: Медицина, 1980.
4. Гамаюнова А.П. Род *Thalictrum* L. А.П. Гаюманова // Флора Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во АН КССР, 1961. —Т.4.-С. 121-127.
5. Невский С.А. Род *Thalictrum* L. / С.А.Невский // Флора ССР. — М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1937. — Т.7.- С. 510-528.

Бауыржанова А. Ө.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҚСАТТАҒЫ СҮТҚЫШҚЫЛДЫ СУСЫННЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қолданбалы биология кафедрасы
6М070100 «Биотехнология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.
Osiyetkyzy@mail.ru

Қазіргі медицинада актуальды проблемалардың бірі адамзаттың денсаулығын жақсартуда про және пребиотиктерді қолдану маңызды факторлардың бірі. Отандық ғалымдардың фундаментальды зерттеулерінде тамақтанудың оптимальды концепциясы жасап шығарылды, бұл дегеніміз

адамның энергетикалық, пластинкалық және тұрақты байланыстарды максималды түрде қамтамасыздандырады және созылмалы, қатерлі аурулардың алдын алады. Осы концепцияның негізгі элементтердің бірі – функциональды тамақтану өнімдері болып табылады. Сол себептенде, қазіргі жағдайда функциональдық тамақтанудың негізгі өнімі ретінде пробиотикалық өнімді айтуға болады. Сүтқышқылды өнімдер ағзаға қажет оңай сіңетін қор заттардан тұрады, сонымен қатар олардың түрлері өте көп және соңғы кезде өндірістік масштабта өндірілуде [1].

Зерттеу жұмысында дәстүрлі сүт түрлерінен пробиотикалық өнім алуда, сүтқышқылды бактериялары негізінде консорциум құрастыру болып табылады. Сүт қышқылды өнімдердің пробиотикалық қасиеттері ашытқының белсенділігіне байланысты, сондықтан биологиялық белсенді заттар мен ферменттерді түзетін арнайы бактериялар штаммдарын таңдап алу.

Сүт қышқылды бактериялардың қасиеттеріне қышқыл түзу қарқындылығының жоғарлығы, әр түрлі температурада өсу қабілеті бөгде микроорганизмдерге қатысты антогонистік қасиетінің жоғарлығы, сүтті ұйыту қабілетінің қарқындылығы, бактериофагтарға төзімділігі мен әр түрлі антибиотикалық заттарды түзу белсенділігі жатады. Бұл сүт қышқылды бактериялардың жалпы өздеріне тән қасиеттері. Ал өндірістік маңызды қасиеттерін атап айтатын болсақ, оларға: лактозаны әртүрлі өнімдерге дейін конверсиялауы, хош иісті заттар түзуі, протеолитикалық ферменттерінің болуы, антибиотикалық заттарды синтездеу қабілетінің болуы, адгезивті қасиеттерінің болуы, түрлі жұқпалы ауруларды тудырушы патогенді және шартты - патогенді микроорганизмдерге қарсы антогонистік қасиеті мен бактериофагтарға төзімділіктерінің болуы жатады

Пробиотикалық бактериялардың ең маңызды қасиеттеріне колониялық тұрақтылықты қамтамасыз ету, яғни ішек қабырғаларын ағзаға сыртқы ортадан түсетін бактериялар мен токсикалық заттардан қорғау қабілеті болып табылады. Пробиотикалық бактериялық микроорганизмдер пайда болды. Олар көптеген ғылыми басылымдармен сипатталады. Сүтқышқылды өнімдерде жиі кездесетін микроорганизмдер: *Lactobacillus acidophilus*, *Lac. bulgaricus*, *Bifidobacterium bifidum*, *Streptococcus thermophilus*[1,8].

Пробиотикалық өнім алуда дәстүрлі сүт өнімдерінен зертханада түйе, ешкі және сиыр сүттері таңдап алынды. Түйе сүтінің биологиялық және тағамдық құндылығының ерекшелігі басқа жануарлардың сүтіне қарағанда құрамындағы ағзаға қажетті физиологиялық заттардың жеңіл, әрі тез сіңірілуінде және одан бүгінгі күннің талабына сай өнім даярлауға болады. Пробиотикалық сүт өнімдерін даярлау үшін адамдардың қалыпты микрофлорасының өкілдері бифидобактериялар мен лактобациллаларға көп көңіл бөлінген.

Әртүрлі штаммдарды біріктіру арқылы көп штаммдық ашытқы даярлауда олардың түрлері мен штаммдардың сәйкестігі негізгі роль атқарады. Сондықтан мұндай ашытқы даярлауда мүмкіндігінше, олардың өзара әсерлесуі мен басқа микробтарға қарсы антагонистік қасиеттері зерттелуі қажет. Ешкі сүті – жоғары азықтық биологиялық құндылығы бар

ерекше тағам өніміне жатады. Ешкі сүті мен сиыр сүтінің елеулі айырмашылықтарының бірі – сүт майларының саны мен химиялық құрамында.

Табиғи сүт қышқылды бактериялардан алынған ашытқыны пайдалана отырып жасалған функционалды мәні бар пробиотикалық өнімді алу үшін биотехнологиялық қасиеттері жоғары, төмендегідей 4 нұсқада консорциум құрастырылды.

1. *Lb.acidophilus* + *Bifidobacterium.bifidum* + *Lb.bulgaricus* + *St.thermophilus*(1:1:0,5:0,5)

2. *Lb.acidophilus*+ *Bifidobacterium bifidum* *Streptococcus thermophilus*(0,5:1:0,5)

3. *Lb. acidophilus* + *Bifidobacterium bifidum* + *Lb. bulgaricus* (1:1:1)

4. *Lb. acidophilus*+ *Bifidobacterium bifidum* + *Lb.bulgaricus* (1:1:0,5)

Әртүрлі штаммдарды біріктіру арқылы көп штаммдық ашытқы даярлауда олардың түрлері мен штаммдардың сәйкестігі негізгі роль атқарады. Сондықтан мұндай ашытқы даярлауда мүмкіндігінше, олардың өз ара әсерлесуі мен басқа микробтарға қарсы антагонистік қасиеттері зерттелуі қажет. Іріктеліп алынған штамдарды сүтті ұйыту белсенділігіне, қышқыл түзу энергиясына, түзілген ұйықтың ылғалды ұстап тұру қасиетіне, антибиотиктерге сезімталдық қасиеттерін анықтауда диффузиондық дискі әдісі, органиолептикалық және микробиологиялық көрсеткіштері бойынша тексеріліп таңдалады.

Түйе сүті – шөлді аймақ тұрғындарының жануар ақуыздары мен майларының маңызды көзі болып табылады. Оның құрамында маңызды микроэлементтер – кальций, цинк, кобальт, темір, калий, фосфор, сонымен қатар А, С және В тобы дәрумендері көп мөлшерде кездеседі. Кальций және фосфор сүйек пен тісті қатайдаты, теміранемияның алдын алады, цинк пен кобальт өмірлік маңызды организмдер – клеткалық ферменттердің құрамына жатады.Түйе сүті жалпы алғанда иммунитетті нығайтып, денсаулықты жақсартады. Түйе сүтінде сиыр сүтіне қарағанда натрийдің мөлшері көп, ал темір мен С дәрумені 10 есе артық. Сонымен қатар түйе сүті сиыр сүтіне қарағанда майлылығы төмен болып келеді, ал құрамындағы майлар қанықпаған май қышқылдарының үлесі едәуір артық. Сүтті қант-лактозаның мөлшері аз, демек ересек тұрғындардың арасында жиі кездесетін лактозалық жетіспеушілікке душар адамдардың рационына аталған өнімді қолдануға мүмкіндік береді. Түйе сүтін қатерлі ісік ауруы мен ақ қан ауруын емдеуге қолдану ғылыми тұрғыдан дәлелденген.

Ешкі сүті — жоғары азықтық және биологиялық құндылығы бар ерекше тағам өніміне жатады. Өзінің физикалық-химиялық қасиеттері мен дәміне сай ешкі сүтінің сиыр немесе басқа да ауыл- шаруашылық жануарларының сүтімен салыстырғанда тиімді айырмашылықтары мол. Халық аузындағы аңыздар ешкі сүтінің керемет сиқырлық қасиетін, ауыр науқастардан кейін ағзаға күш беріп, айықтыратын ерекшелігін жыр етеді. Халық медицинасы ешкі сүтіне әлсірегендер мен азықтық аллергиясы бар балаларға қолданатын өнім ретінде ерекше маңыз береді. Ешкі

туберкулезбен, бруцеллезбен, сиыр ауыратын басқа да аурулармен ауырмайды.

Құрамына лактобактериялар қосылған бактериалдық ашытқыларды қолдану, шайқаған кезде сарысудың бөлінуіне кедергі болатын және құрылымын қалпына келтіретін жоғары қабілеттілікпен сипатталатын, созылмалы, икемділігі басым тұрақты ұйытқы алуға ықпал етіп, түйе сүтінің ферментациясы үрдісінде қолдану үшін жақсы қызмет атқарады. Бифидобактериялары бар сүт өнімдерінің өндірісінде қажетті жағдай – бифидобактериялар мен сүт қышқылды бактерияларды бірге өсіру арқылы олардың өсіп, көбеюіне қажетті қоректік орталарды жасау. Бифидобактериялардың жақсы өсуі мен сүт қышқылын көп түзулеріне қоректік ортада *Lactococcus acidophilus* түрін бірге өсіргенде жақсы нәтижелердің алынғаны белгілі. Сондай-ақ, сүтқышқылды бактериялардың әр түрлерін араластырып алған ашытқы өнімге диеталық және емдік қасиеттер беруге болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Серикбаева А.Д., Жангалина Э.Д., Макажанова Х.Х., Лактулоза бифидо- и лактогенный пребиотик: материалы междунауч. научно- прак. конф. «Безопасность пищевых продуктов и товаров народного потребления». – Алматы, 2008. – С.200– 202.
2. Харитонов В. Д., Федотова О. Б. Продукты лечебного и профилактического назначения: основные направления научного обеспечения // Мол. пром. – 2003. – №12. – С.71– 72.
3. Шарипова С.А., Серикбаева А.Д. Принцип подбора микрофлоры заквасок для кисломолочных продуктов //Юбилейная международная науч.– прак. конф. «Пищевая и легкая промышленность в стратегии вхождения РК в число 50– ти наиболее конкурентоспособных стран мира». – Алматы, 2007. – С. 242– 245.
4. Материалы международной научно- практической конференции «Современная микробиология в биотехнологии, науке и образовании», посвященной 75 летию крупного ученого – микробиолога, организатора биотехнологических исследований в Казахстане, академика НАН РК К.А.Тулемисовой. Астана, 2012г. с127

ЖАБАЙЫ ӨСІМДІКТЕРДЕН ҚҰРҒАҚ ЖӘНЕ СУЛЫ АШЫТҚЫЛАРДЫ АЛУ

Қолданбалы биология кафедрасы
6М070100 «Биотехнология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.
almakuralova170597@mail.ru

Жер бетіндегі адамзаттарды жоғары сапалы тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету мәселесін шешудің басты жолы ретінде, кез келген шикізаттарды ұтымды және тиімді пайдаланумен қатар, уақытында ысырапсыз жинау оларды сақтау тәрізді көптеген проблемаларды шешуге тура келеді. Кез келген тірі организм тіршілігі, қоректенуі мен оның қозғалысына байланысты екендігі белгілі. Тірі организмде жүретін барлық процестерді толық қамтамасыз ету үшін, тірі организмдерді үнемі қажетті энергия көзімен қамтамасыз етудің жаңа жолдары қарастырылады. Яғни организмге қажетті белоктармен, амин қышқылдарымен, майлармен минералды заттармен, витаминдермен үнемі қамтамасыз етіп отыру қажет. Бұл энергия көздері тағам өнімдері арқылы организмге күнделікті түсіп отырады. Тағам өндірісінде жаңадан термофильді ашытқылардың шығарылуымен олардың өндірістің көптеген салаларында қолданысқа енгізілуі. Құлмақтан алынған ашытқы түрлерін өндірістен ығыстырылды. Себебі термофилді ашытқылар алу жолдарының экономикалық тиімділігіне байланысты кез келген өндіріс саларында және үй тұрмысында кеңінен қолданады. Бұл олардың қолжетімділігімен қатар, ашу процесін жылдам туғызатындығына байланысты. Күнделікті қолданыстағы ашытқы бұл - генді модифицирленген өнімдер (ГМӨ) ретінде және көптеген аллергиялық аурулар туғызатын денсаулыққа зиянды жақтарының болатындығын ескерсек диссертациялық жұмыстың өзектілігі өте жоғары деңгейде бағалануы қажет. Бұл мәселені шешудің бір жолы – тағамның құндылығын арттыру үшін және табиғи таза өсімдік биоресурсы ретінде құлмақ өсімдігін қолдану арқылы ашытқы жасау технологиясын жетілдіру болып табылады[1].

Жалпы жұмыстың негізгі мақсаты жабайы өсімдіктерден құрғақ және сулы ашытқыларды алу технологияларын салыстырмалы зерттеу.

Жұмыс бойынша бірнеше міндеттер қойылды:

- Кәдімгі құлмақ өсімдігін жинау;
- Жиналған құлмақтан тұнба әзірлеу;
- Тұнба құрамындағы ақуыз, құрғақ заттарын, флаванойд, алкалойдтарын, сапонин мөлшерін және құлмақтың құрамындағы сүтқышқылды бактериялар мен ашытқы түрлерін анықтау мақсатында қоректік орта түрлерін әзірлеу.

Құлмақ – қос үйлі өсімдік, себебі аталық және аналық гүлдері әр түрлі өсімдіктерде орналасқан. Біріңғай аналық өсімдіктер ғана өсіріледі, өйткені жемісі – бүрлерді түзеді. Құлмақ – қоңыржай климат өсімдігі. Құлмақ

культурасы жылдық орташа ауа температурасы 7.5-тен 8.5°C-қа дейін және температураның белсенді жиынтығы 2000°C-қа дейін жақсы шығады. Құлмақтың кешеуілдеп шыққан сорттарына қолайлы температураның жиынытығы 2400-2500°C деп есептеледі[2].

Құлмақтың химиялық құрамы сортына, культивирлеу әдісіне, топырақ-климаттық жағдайларға және жинаған соң өңдеуге байланысты болады. Орташа химиялық құрамы мынандай: ылғалдығы – 10-14%; ащы заттар – 10-22 %; эфир майлары – 0,2-1,7%; полифенлоды заттар – 2-5% ; клетчатка – 10-16%; азотты заттар – 15-24%; азаотсыз экстрактивті заттар – 25-30 %; минералды заттар – 7-10 %; қант – 2-4%. Нан-тоқаш өнімдерінің сапасын жақсарту саласында дәстүрлі технологияны жетілдіру және жаңа технологияларды әзірлеу негізгі, соның ішінде нан пісіру ашытқыларының биотехнологиялық қасиеттері де бар және қосымша шикізаттың сапасын бағалауға білікті ыңғайын табуды қамтиды[3].

Семей аймағында таралған жабайы өсетін Кәдімгі құлмақ күзгі мезгілде өсімдік бүрінің әбден пісіп жетілген уақытында Ертіс өзенінің маңайында өсетін кішілі және үлкенді орманшықтардан жинақталды. Бұл өсімдік түрі көбінесе орманшықтар түзетін Терек ағашында және тіршілігін жойыған үлкен діндерде шырмалып өте үлкен аумақты алып өсетін көп жылдық өсімдік екендігі анықталды. Жинақталған аналық өсімдіктер түрлерінен алынған бүрлері лабораториялық жағдайда кептіріліп, арнаулы қапшықтарда сақталды.

Ақуыз - жер бетіндегі барлық тірі организмдер ақуыздардан тұрады, организмде жүретін барлық процестер ақуыздың қатысумен жүзеге асырылады. Адам организміне қажетті қоректік заттардың басым көпшілігі белоктық заттар, ол өсімдік тектес тамақ өнімдерін қолдану арқылы жүзеге асады. Ақуыз құрамындағы 20 аминқышқылының 8-і адам организмінде синтезделмейді, оны дайын күйінде қабылдайды.

Зерттеу жұмыстарында өсімдік организмінде ақуыздың құрамы көбінесе мәдени өсімдіктерде қарастырылған. Солардың қатарына соя, бұршақ, фасоль тәрізді түрлердің құрамындағы белоктың мөлшері жоғары. Ақуыз адамдардың тағамының негізгі құрамдас бөлігі.

Құлмақтың құрамындағы ақуыз мөлшерін анықтау Биурет әдісімен жүргізілді. Жұмыс фотоэлектроколориметрде жасалып, нәтижесі көрсетілді. Сондай-ақ жұмыс барысында Құлмақ құрамындағы алкалоидтар, сапониндер және иілік заттар мөлшері анықталды.

Алкалоидтар. Араб тілінде «акали»- сілті және грекше «ейдос» - тәріздес, ұқсас деген мағананы береді. Алкалоидтар жер бетіндегі өсімдіктердің көптеген түрлерінде кездеседі. Бұл аурудың әсерін басуда және тыныштандырғыш препарат ретінде медицинада қолданысқа енгізген. Басында морфей кейінен оны морфин деп атаған. Химиялық зерттеу жұмысында алкалоидтар- азоты бар құрылысты заттар ретінде белгілі болған [4,5].

Құлмақ құрамындағы алкалоидтарды сапалық анықтау әдісі және оның құрамындағы пайыздық мөлшері төменде көрсетілген әдіс арқылы жүзеге асырылды.

Құлмақтың құрамындағы алкалоид мөлшері 0,066 пайызды құрады, яғни бұл өсімдіктің құрамында ол төменгі мәнді көрсетті.

Кесте 1- Кәдімгі құлмақ өсімдік сынама құрамындағы кейбір химиялық қосылыстарының көрсеткіштері

Өсімдік атауы	Алкалоидтың % мөлшері	Иілік заттың % мөлшері	Сапонин (көбіктену мөлшері)
Кәдімгі құлмақ	0,066	3,8	100

Жабайы өсімдік Кәдімгі құлмақ бүрінен кебек қосу арқылы кептірілген ашытқы түрінің технологиясы жасалынды. Лабораториялық жағдайда жасалған құлмақ ашытқысының физико-химиялық көрсеткіштеріне сәйкес ылғалдың үлесі және қышқылдылығы берілген стандарттары арқылы зерттелді. Құлмақ ашытқысының құрамындағы ылғалдылықтың массалық үлесі МЕСТ 54731-2011 бойынша анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хмель и хмелевые препараты в пивоварении / И. С. Ежов [и др.]; под общ. ред. И. С. Ежова – Москва: Лег. и пищ. пром., 1982. – 157 с.
2. Либацкий, Е. П. Хмелеводство: учеб.пособие / Е.П. Либацкий. – 2-е изд. – Москва: Колос, 1993. – 286 с.
3. Козьмина Н.П. Биохимия хлебопечения [Текст] – М.: Пищевая промышленность, 1978. – 278 с.
4. Герман Э. В., Катин И. А. Растения и наше здоровья Алма- Ата. Изд. Кайнар 1987 г. стр 16-45.
5. Гаммерман А. Ф., Кадаев Н.Г., Яценко- Хмелевский А.А. Лекарственные растения Москва «Высшая школа». 1983г. стр 32-41

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Направление 6 – Актуальные проблемы гуманитарных наук и образования

Ismailova Gainigul, Semeikhanov Azat

PODCASTING AS A MEANS FOR STUDYING A FOREIGN LANGUAGE

¹ Shakarim State University of Semey, Kazakhstan, candidate of philological sciences, professor

² Shakarim State University of Semey, Kazakhstan, master of pedagogical sciences

Currently, one of the main tasks of the new time is the informatization of all industries. Due to the gradual development of computer technologies, the field of education also undergoes the process of informatization.

The society has formed the concept of "information is a common database, which is a means of storage, transmission, conversion, processing of data." But, if we consider this concept in detail, we can note other definitions of this concept:

- information is one of the main values of the environment;
- information is data distributed by a person to each other in the form of speech, letters and so on;
- information is one of the universal properties of basic matter.

Thus, information can be seen as an integral part of a person's daily activities.

And information technology is a set of all forms, methods, and means of informatization of information services in various industries.

Let's focus on the following definitions of the term "information technology":

- it is a set of technical methods that perform functions such as processing, the transmission of information using computers and communications, etc.;
- this is an area that uses computational technology that allows organizing information;
- this is one of the main means of processing, delivery, transportation of information.

Information technology in education is a tool that can develop the intellectual abilities of a person in the educational process.

As information and communication technologies, we can include all technological types of information transfer. For example, due to such a variety of information technologies, such as computers, the Internet, interactive whiteboard, video, audio devices, electronic textbooks, etc., the possibilities of their use in the educational process will be expanded. On this basis, we can classify information technology as:

1. computers: programs aimed at training, improving the cognitive qualities of the student; presentations and programs of this type, which are used to present a topic or disclose an individual topic to students; spreadsheet systems
2. the Internet: social networks; resources for finding information; e-mail
3. interactive whiteboard (working with flipcharts));
4. Video audio devices: DVD player; display.

Thus, we can classify information technologies according to the possibility of application and use of devices. Once again we can classify information technologies depending on the graphic or audio features: formed on the basis of symbols (texts, signs); figures; video materials (animations, movies, video lectures); performing audio information (melodies, dialogues on tapes or other types of speech, audio lectures, podcasts)

One of the main achievements of the modern Internet network of the XXI century is authenticity. Thanks to the numerous resources of authenticity, the communicative value of first language proficiency increases. One of the main priorities of authentic materials is that it gives the listener or reader the opportunity to see the language being studied in the real- life communication.

One of the sources of authentic multimedia is podcast. Podcasts help pupils to learn the language on their own. Nowadays it is not behind mastering language proficiency. If we surf the Internet, we can find different types of podcasts. Podcasts can be classified as: news, radio shows, different themed lectures of professors, famous actors, singers or interviews with other stars, and programs that discuss topical issues in society.

Despite the comparative novelty of the phenomenon, a considerable amount of research is currently being conducted to review existing podcast repositories for students studying foreign language, to determine the didactic properties of podcasts and their scientific classification, to describe the technical aspects of the development and integration of podcasts, as well as to analyze the experience and results of the use of podcasts in FLT [1]. Special attention of researchers is attracted by the opportunity of students to record their own podcasts and post them on the Internet [2, p. 131]; [3, p. 96]. On the basis of the podcasts, new methods of FLT are being developed [1. p. 190], possibilities of development speech skills and competences are being studied [4, p. 147]; [5, p. 77]; [6, p. 100], their didactic potential is being analyzed [7, p. 195].

Attention to podcasting on the part of methodologists, researchers and practicing foreign language teachers is attracted both by an abundance of podcasts and the lingua-didactic potential of this technology, due to:

- availability of podcasts regardless of the time and location of the listener - podcasts can be listened to anywhere and at any time;
- ability to listen/view podcasts unlimited number of times;
- direct impact of podcasts on sound channel and expanding the possibilities of multisensory perception of reality by listeners with different learning styles;
- the appeal of podcasts to young audiences due to their popularity as a new media medium;

- ease of creation, download and use of podcasts by Internet users, so that the recording and publishing of podcasts of different content is now available to almost everyone;

- interactive and dynamic nature of podcasting as a technology of Web 2.0, which allow authors of podcasts (both teachers and students) not only to "deliver" resources to interested audiences, for offline listening, but continue to interact with it in a mode of commenting in text or audio form, to manipulate new material on the basis of exercises, thus to some extent contributing to the activation of foreign language communicative competence and the principles of personal-activity approach and training in cooperation.

Podcasts of English-language radio may be used in independent extracurricular work of students with indirect control of the teacher at an advanced level.

The availability of English-language online audio resources today, unlike in previous years, has increased significantly. Students can listen to lectures from open universities, watch TV shows, documentaries and feature films in the original language, listen to radio broadcasts from hundreds of available radio stations, and many of these opportunities have been around for almost a decade. Among the most significant are BBC Radio 4, US national public radio, BBC Radio 3, BBC Radio 4 Extra. Sounding speech possesses such function as "involvement" of the listener in conversation, emotional influence on the listener, inclusion of the student in the English-speaking sociocultural context. While listening to the program, the student emotionally responds to the discussed problem, is imbued with the feelings of the speakers, learns to perceive socio-cultural information and prepares to analyze it.

To increase motivation and ensure individualization of training, it is important to offer students a wide range of podcasts and audio segments of various topics, formats, stylistic characteristics.

The need to include a separate section of audio materials on the problems of intercultural communication is due to the fact that such audio materials make it possible to convey the emotional component of situations of intercultural communication, possible intercultural conflicts, misunderstanding or understanding, which is extremely valuable in the conditions of lack of experience of genuine intercultural communication of students.

Podcasts create conditions for the effective formation of phonetic, lexical and grammatical skills. In the formation of phonetic skills, the podcast creates conditions for effective:

1) formation of auditory skills of distinguishing sounds of the foreign language;

2) involvement of different types of memory stimulated by simultaneous work of the auditory, articulatory-motor analyzers in the formation of the articulatory skills

3) formation of rhythmic and intonation patterns of pronunciation.

Forming lexical skills in foreign language information technology, namely educational podcast, contribute to the solution of such problems as:

- 1) the formation of receptive lexical skills;
- 2) expansion of passive and potential vocabulary of students;
- 3) acquiring skills in using information support (automatic dictionaries, programs of selection of synonyms, antonyms, etc.).

In the process of formation of grammatical skills, the use of information technologies, namely podcasts, helps to solve problems such as:

- 1) the formation of receptive grammatical skills;
- 2) formation of productive grammatical skills;
- 3) acquiring skills in using information support (automated grammar reference books, morphological error recognition systems).

The main evaluation tool of the results of independent work on podcasts, may serve the portfolio, which makes it possible to implement a differentiated approach, assumes different levels of tasks, demonstrates the educational achievements of the student and allows him to build an individual educational trajectory. Portfolio may include podcast annotations, a mini-set of tasks for one of them, a lexical minimum, essays of cultural content and introspection of educational achievements in the field of listening. Also, the following task can be suggested to be performed by students. Students should create a set of tasks after listening to a podcast aimed at checking the understanding of the contents of the material and questions for discussion of the problems raised in podcast. Thus, the main objectives of the use of new technologies in English lessons are: increasing motivation to learn the language; development of language competence, understanding of texts in other languages, as well as the ability to transmit information; increasing the volume of linguistic knowledge; replenishment of knowledge about the socio-cultural structure of the country in which the language is studied; development of readiness and ability to learn English independently.

Application of new informational and communicative technologies, including podcasts in foreign language teaching help to realize the whole complex of methodical, didactic, pedagogical and psychological principles, makes the process of learning interesting and creative, allows taking into account individual performance of each student. The use of new technologies in practice enhances cognitive activity of students. Analyzing the experience of using new technologies in English lessons, we can draw the following conclusions: the quality of education increases, harmonious development of the personality is ensured.

REFERENCES

1. Sysoev P.V. Podkasty v obuchenii inostrannomy yazyku // Yazyk i kultura. 2014. № 2 (26). S. 189-201.
2. Solomina A.G. Razvitie umenii govoreniya i audirovaniya uchasihhsya posredstvom uchebnyh podcastov // Yazyk i kultura. 2011. № 2 (14). S. 130-134.
3. Protanazova N.G. Ispolzovanie socialnogo servisa podkastov v obuchenii inostrannym yazykam. // Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik. 2011. № 3, t.P (Psihologo-pedagogicheskie nauki). S. 95-97.

4. Malushko E.Y. Kriterii otbora podkastov dlya formirovaniya inoyazychnoi auditivnoi kompetencii u studentov vuzov // Nauchnye problemy gumanitarnykh issledovaniy. 2016. Vyp. 6. S. 146-152.
5. Evstigneeva I.A. Formirovanie diskursivnoi kompetencii studentov yazykovykh vuzov na osnove sovremennykh internet-tehnologii // Yazyk i kulture. 2013. №1(21). S.74-82.
6. Evstigneev M.N. Metodicheskaya sistema formirovaniya informacionno-kommunikacionnoi kompetentnosti uchitelei inostrannogo yazyka // Yazyk i kultura. 2011. № 4(16). S. 95- 105.
7. Dmitriev D.V., Mesheryakov A.S. Podkasty kak innovacionnoe sredstvo obucheniya angliiskomu yazyku v vuze // Gumanitarnye nauki. Pedagogika. 2014. №3 (31). S. 192-199.

Зиядин М.Т.

1930-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
БМ011400 «Тарих» мамандығы магистранты**

XX ғасырда әлемдік қауымдастықтың қалыптасуына демографиялық жетістіктер мен миграциялық процестердің маңызы болды. Бұрын миграцияның негізгі толқыны дамыған әлемнен игерілмеген, аз игерілген, әлсіз игерілген аймақтарға қарай жүрді. Енді бұл толқын, керісінше, әлсіз дамыған аймақтардан дамыған аймақтарға қарай жүруде: Азия-Африка елдерінен Европа мен Солтүстік Америкаға, Латын Америкасына – АҚШ-қа, ТМД елдерінен - Ресейге, Қытайдан - дамыған елдерге, Ресейге, Оңтүстік-Шығыс Азияға.

Тұрғындар мемлекеттің негізгі байлығы және өндіргі күші. Тұрғындардың саны, оның жас-жыныстық құрылымы, ұлттық құрамы, білім деңгейі және де кәсібі туралы нақты деректерді пайдаланбай кез келген мемлекет өзінің демографиялық, экономикалық, тіпті саяси бағдарламасын дұрыс анықтай алмайды. Сондықтан да Егемен Қазақстан Республикасында демографиялық үрдісті ескеру бүгінгі уақытта негізгі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Ойланып жүргізілген демографиялық саясат – біріншіден, халықаралық нормаға қайшы келмейді, екіншіден, жедел даму стратегиясы жүзеге асқан жағдайда жергілікті тұрғындардың мүддесін қорғап, шетел жұмысшыларының республикаға келуін шектейді», - деп атап өтті [1].

Шығыс Қазақстанның 1939 жылғы 917 мың халқы 20 жылда 338 мың адамға немесе 36,8 пайызға өсіп, 1959 жылы 1255 мың адам болды. 1939 жылы мұндағы тұрғындар Қазақстан халқының 13,5 пайызын құрап, 0,8 пунктке төмендеді. Аймақ республика халқының жалпы өсімінің 11,7 пайызын берді. Соның ішінде, ең көп үлес орыстарға (59,2 пайыз), қазақтарға

(21,6 пайыз) және немістерге (17,0 пайыз) тиесілі болды. Механикалық өсім табиғи өсімнен жоғары. Ең көп өскен (8,2 есе) немістер. Ал украиндар 37,5 Бесжылдықтың төрт жылы ішінде шығыс қазақстан өнеркәсіп өндірісінің көлемі 43 пайыз, еңбек өнімділігі 37,5 пайызға кеміді. Алайда бұл 36,8 пайызға өсім берген аймақ халқының жалпы динамикасында сезілмеді. Этностар ішінде қазақтардың өсу қарқыны төмен болды: жиырма жыл ішінде 73 мыңға өсіп, аймақ халқы өсімінің 59,2 пайызын құрады. Ауыл халқы азшылық топқа айналып, орыс тілді ортада шашырап қалды [2].

Соғыстан кейінгі кезеңде аймақ халқының әлеуметтік-демографиялық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады. Біріншіден, аймақты экстенсивти өнеркәсіптік игеруден бастап, артынан урбанизация үрдісіне әкеліп, халықтың этноәлеуметтік құрамын өзгертті. Шығыс Қазақстан облысы жеке әкімшілік мәртебеге 1939 жылы ғана ие болды. Ал Семей облысы ертеден-ақ қала халқының аса зор құрамымен үлкен облыстардың бірі болатын.

1940-1950 жылдары Қазақстан халқы 7,2 пайызға ғана өсті. Орташа жылдық қала халқының өсу қарқыны 0,7 пайызды құрады, 3,1 пайызы қала тұрғындары, ал ауыл тұрғындары жыл сайын 0,5 пайызға кеміп отырды. [3, 175б.]

1950 жылдың екінші жартысында Семей облысында 3561 адам туылып, 11338 адам қайтыс болды, бұл кезеңдегі табиғи өсім 2223 адамды құрайды. Осы кезеңмен 1949 жылды салыстырғанда, өлім көрсеткіші сип, туу көрсеткіші кеміген, нәтижесінде табиғи өсім көрсеткіші қысқарды.

Осылайша Семей облысында 1958 жылы туу көрсеткіші 1956 жылмен салыстырғанда 1654 адамға өскен, немесе 10,6 пайызға. Өлім көрсеткіші қысқарған: қалаларда қазалы оқиғалар - 7,3 пайызға, ал ауылдық жерлерде – 5,8 пайызға қысқарған. Нәтижесінде, халықтың табиғи өсімі бұл кезеңде 1896 адамға, немесе 16,7 пайызға өскен. Облыстың ауылдық аудандарында туу көрсеткіші, қалаларға қарағанда жоғары болды, бірақ, сонда да 1958 жылы қалалық жерлерде де туу көрсеткіші 14,3 пайызға өсті. [3, 176б.]

Сонымен, 1950-1960 жылдары халық санының өсу көрсеткіші - 147,9 пайызға жетіп, ең жоғары көрсеткіш болды: орташа есеппен жылдық өсу көрсеткіші – 4,0 пайыз, қала халқының – 5,7 және ауылдық – 2,8 пайызды құрады.

Осы кезеңде туу көрсеткішінің жалпы коэффициенті әр жылдарды тұрақты өсіп отырды, бірақ соңына қарай 1950 жылдарың деңгейінде қалып қойды. Сонымен қатар өлім көрсеткіші 1,8 пайызға төмендеді. 1960 жылға қарай республикадағы табиғи өсімі өзінің ең жоғары деңгейіне – 30,6 пайызға жетті [4, 28б.].

Халықтар облыс территориясы бойынша біркелкі орналаспаған. Бұл табиғат жағдайының айырмашылығымен, орналасу ерекшелігімен және оның кейбір бөліктерін шаруашылыққа игерумен байланысты. Халықтың орташа тығыздығы 1 шақырым² жерге 6,2 адамнан келеді. Ертістің алқабы мен Павлодар қаласының шет жақтарында 1 шаршы шақырым жерге 10-нан 17 адамға дейін келсе, ал облыстың оңтүстік батысында бұл көрсеткіш 1 шаршы шақырым жерге 0,6-0,8 адамға төмендейді [6].

1980 жылға дейін облыста ауыл халқының саны басым болды. Ал 2000 жылы керісінше, Павлодар облысының қалаларында тұратын халықтың саны 63,7 пайызды құрады. Ауылдық елді мекендер өзінің көлемі жағынан онша көлемді емес. Төңкеріске дейінгі ең алғашқы отырықшы елді мекендер, Ертіс өзенін жағалай орналасқан казактардың станциялары мен поселкелері еді. Олар адамдардың көптілігімен және ағаштан, кірпіштен салынған сыртқы бейнелерінің әсемдігімен ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. ҚР Президентінің халыққа Жолдауы. Айқын апта, 2006 – 2 наурыз - №38.
2. Алексеенко А.Н. Этнодемографические процессы и эмиграция из суверенного Казахстана: причины и перспективы // Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. Под ред. Г.Витковский. Москва, 1998.
3. Ескендиоров М.Г. Социальное и экономическое развитие Восточного Казахстана (вторая половина XIX - начало XXI в.): дис. докт. ист. наук. – Семипалатинск, 2006. - 285 с.
4. ШҚО ҚЗТҚО, 659-қ., 3-тізбе, 6-іс, 29-б.
5. ШҚО ҚЗТҚО, 645-қ., 1-тізбе, 12-іс, 8-б.
6. 1998-2002 жылдарғы өнеркәсіп қызметкерлерінің орташа айлық еңбекақысы көрсеткішінің кестесі.

Оразбаева Е.Е.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірінде Неміс Диаспорасының Қалыптасуы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, 6M011400 «Тарих» мамандығы магистранты

Қазіргі таңда Қазақстанда 120 дан астам ұлт бар. Бұл біздің қоғамымыздың үлкен бақыты, әрі әуресі. Сол көп ұлттың бірі немістер. Қазақстандағы немістердің тарихы 200 жылды қамтиды. Қазақстандағы немістер басқа ұлттардан қарағанда көзге көрініп ерекшеленіп тұратын ұлт. Кішкентай диаспоралар көп жағдайда заңды өте қадағалайтын, білімді, өнерге жуық болып келеді. Немістер Қазақстан территориясына қоныстанған еуропалық халықтардың ішіндегі сан жағынан бесінші орынды иеленеді. Қазақстанға немістер түрлі жағдайлармен қоныстанған.

1. XX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында неміс қоныстарының негізі қалана бастады. Бұған Ресей немістерінің ішкі миграциясы себеп болды. Немістер ерікті түрде Сібір мен далалы аймақтарға жер іздеп келе бастады. Оларға ешкімнің қысымы болмады. Отаршылдық мақсаттағы немістер болып саналды. Оларды колонистер деп атауға әбден болады. Олар өздерінің

кәсіпорындарын жандандырып, пайда табуды мақсат етті. 1926 жылғы санақ бойынша Шығыс Қазақстан аймағындағы немістердің саны 1732 адамға жеткен болатын /1; 9/.

2. II дүниежүзі талай мемлекеттер мен талай ұлттың тағдырына таңба салды. Тағдырдың тәлкегінен КСРО - дағы немістер құтылмады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Кавказ бен Қырымдағы, Украина мен Белоруссия жерлеріндегі сондай - ақ Ресейдегі ең немістердің шоғырланған мекені Вольга жағалауындағы немістерді мәжбүрлі түрде Орта Азия мен Сібірге жер аударған еді/2; 238/. Бұл немістердің Қазақстан территориясына көптеп қоныстанған кезеңі болып табылады.

Қоныстану тарихына зер салсақ, немістер алғашқыда ХҮІІІ ғасырда, дәлірек айтсақ, 1763-жылы Ұлы Екатерина кезінде Ресей аймағына Еуропадан басқа ұлттардың қоныстануына рұқсат етеді. Келіп қоныстанған ұлттарға жағдай жасалып, олар салықтан, әскери борыш өтеуден босатылады. Ресейдің негізгі мақсаты бос жерлерді игерту және Еуропалық өркениеттің орыс даласына келуін жеделдету еді. Елдегі соғыстардың жиілеуі мен тұрақсыздық неміс ұлтының Ресей даласына жылдам көшуіне себеп болды. Осылайша ХҮІІІ ғасырдың II-жартысында Ресей даласына немістер көптеп тұрақтана бастады. Олар Волга жағалауларына, Қара теңіз бойларына, Днепр және Днестр өзендерінің сағасына қоныстандырылды. ХІХ ғасырдың 60жылдары Еділ жағалауындағы неміс отарларының жер иелену жүйесі ауырлай түсті. Жерді иелену мен жерді интенсивті игеру жерсізденуге әкеліп соқтырды. Халық тығырықтан шығудың жолы ретінде жаңа жерлер іздеу деп тапты.

Қазақстанның саяси этникалық халқын құрайтын компоненттерінің бірі - неміс этникалық тобы болып табылады, олардың өкілдері Қазақстан елінің айналасы бөлшегіне айналды. Россия империясына бағынышты немістер Қазақстан аумағына отаршылдық әкімшіліктің Россиялық органдарының құрамында қоныс аударды. Қоныс аударушылардың алғашқы ұрпақтары әскери қызметшілер, дәрігерлер, діни қызметшілер, азаматтық шенеуніктер, еркін мамандық адамдары еді. Бұл эмигранттар еуропалық ағартуды, ғылым мен мәдениетті таратушылар болды.

ХІХ ғасыр - көші-қон ғасыры. Бұлар негізінен Россия отарларынан көшкен неміс шаруаларының отбасылары болатын. ХХ ғасырдың бас кезінде Столыпин аграрлық реформасының нәтижесінде (1906-1910 жылдар) Волгадағы колониялардан, Вольный, Қара теңіз облыстарынан Қазақстанға қоныстанушылар саны көбейе түсті. Мұнымен қатар неміс отбасыларын Германия мен Австриядан Қазақстанға қоныс аудару кеңінен жүргізіледі. Бұл ұлт қоғамның шаруашылық, мәдени және рухани өмірінде белсенді өмірлік позиция ұстаған халықтың ең сауатты бөлегі болатын.

Неміс елді мекендерінде өз шіркеулері, мектептері, жергілікті өзін-өзі басқару органдары болды. Оқу неміс тілінде жүргізілді. Балалардың білім алуына зор маңыз берілді. Мектептер шіркеулер жанында болды, селоларда мектептер қоғамның қаражаттарына салынды. Жаңа отанында немістер

өздерінің діни салттарын, өз тілін, ұлттық дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, әндері мен музыкасын, ұлттық тұрмыстық әдеттерін қатаң сақтап қалды.

XIX-ғасырдың соңы мен XX-ғасырдың басында осы аймаққа қоныстандырылған немістер Сібірге, Қазақстан мен Орталық Азия елдеріне жер аударыла бастайды. Олар негізінен 1881 жылдың 10- тамызында шыққан шаруаларды уақытша қоныстандыру және 1889 жылдың 13 тамызындағы шыққан заңдарға орай Қазақстан территориясына көшіп келген болатын.

1897 жылы Ресей империясының бірінші жалпы халық санағы болды. Халық санағынаң қорытындысы бойынша Семей өңірінде 100 неміс болған. Жалпы халықтың 0,01% құраған. Олардың көпшілігі өңдеу саласында жұмыс атқарған. Сауда істерімен ешқайсысы айналыспаған. 1898 жылы Семей облысында Переменовское неміс елді мекені құрылды. Ресейдің шекаралық аймақтарынан өзге ұлттарды басқа аймақтарға ауыстыру қажеттігі туындаған еді. Себебі, Ресей өз ұлттық қауіпсіздігін ойлаған еді. Зерттеуші Л. В. Малиновскийдің тұжырымдауынша, Ресейлік неміс колонистерінің Шығысқа қарай жылжуының бірнеше себептері бар/3; 19/. Мысалы, ең қарапайым кеткілері келгендіктен деген пікірден басталып, «Сібірді бейбіт басып алу» деген ойлармен аяқталады. Кейбір ғылыми зерттеулерде немістердің көшуін Ресейдің аграрлық мәселелерін шешумен байланыстырса, басқалары діни қайшылықтардан да себеп іздегенді жөн көрген. Қалай дегенмен де, немістердің Шығыс Қазақстан аумағына қоныстануын экономикалық, саяси, әлеуметтік тұрғыдан қарастыруға болады.

1906-1911 жылдары Министрлер Кеңесінің төрағасы П.А. Столыпин аграрлық реформалар жасады. Бұл халықтардың орналасу географиясына өзгерістер әкелді. 1907 жылдары Қазақстанның солтүстік және шығыс облыстарында неміс қоныстары пайда болды. 1907 жылы солтүстік-шығыс Қазақстанда неміс қоныстарының саны 100 ден асты. 1911 жылғы 29-мамырда «Жерге орналастыру туралы» заң қабылданды/2; 239/. Аграрлық реформалар бойынша шаруалардың көшіп-қонуына еркіндік берілді. Осыған байланысты шет аймақтарға, соның ішінде Қазақстанға жаппай көшу кеңінен өрістеді. Бұған қоса I-дүниежүзілік соғыстан кейін Орталық Азиядағы халықтардың ұлттық санасының қалыптасуы мен капиталистік қатынастардың нығайуы да немістердің Орталық Азия аймағына көшірілуіне түрткі болды. Шығыс Қазақстан территориясында неміс аймақтарының нақтылы түрде қалыптасуын XX ғасырдың басына жатқызамыз. Тарихшы П. П. Вибе Батыс Сібірдегі неміс қоныстарын үшке бөліп қарастырады:

1. Дала өлкесінің Ақмола және Семей облыстары.
2. Тобол губерниясының Тарск және Тюкалы уездері.
3. Томск губерниясының Барнаул және Змеиногорск уездері./4; 20/

Жоғарыда аталған аймақтардың біріншісі мен екіншісі қазіргі Шығыс Қазақстан территориясының бөліктері болып табылады. Неміс шаруаларының отарлауы алғашқыда қазіргі Шығыс Қазақстан аумағының солтүстік – батысын қамтыды. Осы жерлерде таза неміс бес ауыл пайда болды. Олар Екатериновка, Пруггерово, Кенигово, Гнаденфельд, Америка деп аталынған еді.

Саяси-тәрбиелік іс-шараларды жүргізуде 50-ші жылдары өзге ұлттардың өкілдері көптеп тартыла бастады. Бастапқыда өзге ұлттарды қойып, жергілікті қазақтардың өзі өздері тартылғандығы белгілі. Бірақ 1954 жылдан кейін саяси іс-шараларға арнайы қоныс аударылғандарды тарта бастады. Саяси іс-шаралар жергілікті партия ұйымдарына тапсырылғандықтан істі партия қатарындағы азаматтар атқарды. Өзге ұлттарды саяси-тәрбиелік істерді жүзеге асыруда жұмысқа тартуда үлкен қиындықтар туды. Себебі, олардың түгелге дерлігі партия мүшелігіне енбеген еді. 1954 жылға дейін оларды партия мүшелігіне алу өте қиын шаруа еді. Семей облысы бойынша 1955 жылы партия, комсомол ұйымдарын басқарушы немістер жоқтың қасы болды. Облыс бойынша Жаңа Семей ауданында 4 адам, Барадулиха ауданында 15, Көкпектіде 9, Ново-Шульбинскіде 3 арнайы қоныс аударушылар партия ұйымдарында мүшелікте тұрды. Олардың көбін немістер құрады.

1955 жылдың 29-маусымында «Арнайы қоныстандырылғандар арасында жаппай саяси жұмыстарды күшейту шаралары» жөнінде жарлық шыққан еді. Осыған байланысты аз істер атқарылмады. Қарқынды жүргізілген істерге қарамастан 1954 жылмен салыстырғанда арнайы қоныстандырылған немістердің саны 1955 жылы азайды. Мысалы облыс бойынша 1954 жылы 15 776 неміс тіркелсе, 1955 жылы облыста 12 930 арнайы қоныстандырылған неміс қалған [5].

Шешім қабылданғаннан кейін әр аудан, әр село жоғарыға арнайы қоныстандырылған ұлттар жөнінде есеп бере бастады. Есепте олардың жағдайларын ғана айтпай, атқарған істеріне әділ бағаларын бере бастады. Мақтау қағаздарын да аямады. Тіпті, арнайы қоныстандырылғандарға дұрыс мән бермегендігі үшін кейбір бастықтар орындарынан босап немесе қатаң сөгіс алған кездері де болды. Орталықтан келген бұйрықты асыра орындау ол қоғамға тән қасиет болатын.

Кеңестік немістер үшін ең ауыр кезең 1941-1955 жылдар болды. Бұл кездері арнайы жер аударылған немістерге қатаң тәртіп орнаған. Оларды жергілікті ішкі істер қызметкерлері қадағалап отырды. Рұқсатсыз басқа аудандарға кетуге тыйым салынды. Егер кетіп қалған жағдайда қашқын есебінде заңға тартылған кездері де болды. Тіпті халықтар арасында «фашист», «неміс» деп кемсіткен кездері де аз болмаған [5;]. 1964 жылғы КСРО-ның Жоғарғы Кеңес Президиумының үкімі бойынша мемлекет тарапынан немістерге деген көзқарастың өзгеруі заңды түрде анықталды. Бұнда бұрынғы кінәлардың барлығы көңілге қонымсыз, Сталиннің жеке басына табынушылықтың көрінісі деп ақтап шықты. Шындығында, Ұлы Отан Соғысы жылдарында неміс халқы барлық елмен бірдей еңбек еткені бәрімізге мәлім.

1989 жылы КСРО-ның Жоғарғы Кеңесі «Күштеп қоныстандырылған халықтарға тағылған репрессиялық актілерді заңсыз деп тауып және олардың құқықтарын қорғау туралы» екінші бір маңызды құжат қабылдады. Осылайша, Кеңес немістері 1964 және 1989 жылдары заңды түрде екі рет

ақталды. Кеңес өкіметі жылдарында немістерді саяси ақтау жүргізілген жоқ. Бұл Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бургарт Л. А. Из истории немцких поселений в Восточном Казахстане (Нач. XX века-1941г.). Усть – Каменегорск, 1999
2. Қозыбаев М. К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность // История Казахстана: «белые пятна». Алма – Ата , 1991.
3. Малиновский Л.В. Немцы в России и на Алтае. Барнаул, 1995; Кригер
4. Вибе П. П. Переселение немцов колонистов в Степной край в кон. XIX – нач. XX в.в. (на примере Акмолинской, Семипалатинской губерний). // История немцев Центральной Азии... Стр.19-30 и др.
5. ҚРПМ 708 – Қор. 28 – т. 1339 а – іс, 135 п.

Оразбаева Е.Е.

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ НЕМІС ЖӘНЕ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ, МИГРАЦИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М011400 «Тарих» мамандығы магистранты

Шығыс Қазақстан аймағының тарихи даму үрдісінің ерекшелігі оның геосаяси орнымен байланысты. Шығыс Қазақстан Моңғолиямен, Ресеймен және Қытаймен шектесіп жатыр. Этникалық құрамы да біртекті емес. Осы көпұлтты аймақтың дамуына немістер мен поляктардың тигізген үлесі аз емес.

Немістердің жыл сайынғы өсімі, 1951 жылғы жан санының азаюын қоса алғанда, 4,2-5,3% болып отырған. 1951 жылы ғана өсім 0,93% болған. Арнайы қоныстандырылған немістердің демографиялық құрамын қарасақ, ерлер мен әйелдер үлесінің тең дәрежеде көбейгенін көреміз. Тек 1952 жылы ерлер саны 447-ге, яғни 62% -ға, ал әйелдер 273 адамға, яғни 38%-ға көбейген [1, 131-133 бб.].

Өлім-жітім мен табиғи өсімнің (бала туу) қарқынын талдай келе төмендегі қорытындыға келеміз:

1945-1949 жылдары бала туу бірден өскен. Яғни жыл сайын 15-18 пайызға өсіп отырған. 1946-1948 жылдардағы мәліметтердің болмауына қарамастан, бұл жылдары да табиғи өсім көбейген деп болжауға болады. Өйткені бұл жылдары еңбек армиясынан ерлер де, әйелдер де қайтып отбасыларымен табысып жатты. 1950 жылдан бастап демографиялық өсім одан сайын көтеріле түскен. Осы жылғы өсімнің коэффициенті 25,1 пайыз. 1951 жылғы өсім 41 пайыз болса, 1957 жылы 37,8 пайыз болған. 1953-1954

жылдардың статистикасы жоқ. Екіншіден, бала туумен қатар, өлім-жітім 4,2 пайыздан (1949ж.) 8,1 пайызға өскен (1954ж.). 1951 жылы ғана өлім-жітім 9 пайызға төмендесе, 1954 жылы өлім-жітім 8 пайызға өскен. Балалар өлімі де көп болған. Десе де, табиғи өсім 1945 жылғы -3,1% көрсеткіштен 1949 жылы 10,5%, 1950 жылы 14,9%, 1951 жылы 32% көтерілген. Яғни табиғи өсім 1945 жылғы минус тауардан әлдеқайда жоғары көтерілді. Бала туу 1952 жылы 27,8 пайызға жетті [1, 133-136 бб.].

Немістердің табиғи өсімінде 4 топ айрықша байқалады. Олар: өкіметтің үкімімен көшірілгендер, өз еркімен ертеректе келген немістер, өндіріске шақырылғандар және оралмандар. Статистика 1950 жылдан бергі жағдайды толық суреттеуге мүмкіндік береді. Осылардың ішінде өз еркімен ертеректе көшіп келген немістердің туу коэффициенті бәрінен жоғары болды. Мәселен, 1950 жылы 2,6 пайызға, 1951 жылы 4,8 пайызға, 1952 жылы 47,9 пайызға өсті. Өйткені өздері келген немістер де басқа санаттағы немістер сияқты қара жұмысқа жегілгенімен, өзгесіне қарағанда тұрмыстары жақсырақ болды [1, 131-137 бб.].

1955 жылдары Шығыс Қазақстан бойынша (Семей өңірін қоспағанда) арнайы қоныстандырылған неміс азаматтарының саны 13088 болды. Олар негізінен, колхоздарда, совхоздарда, өндіріс орындарында, МТС-терде жұмыс істеді. Олар аталған жылдары басшылық лауазымдарға қойылып, өз мамандықтарымен жұмыс істей бастады. Әсіресе, немістер. Мысалы, осы жылдары олардың ішінде 1 колхоз төрағасы, 3 колхоз төрағасының орынбасары, 15 ферма меңгерушісі, 29 егістік бригадирі, 24 тракторшылар бригадирі, 9 агроном, 2 мал маманы, 154 мұғалім, 37 дәрігер, 89 инженер болды. Немістер тек жұмыста ғана емес, әр түрлі қоғамдық-саяси шараларда да белсенділік көрсеткен. Арнайы қоныстандырылғандар арасында облыс бойынша, КПСС мүшесі ретінде 96 адам тіркелген. 8 адам КПСС мүшелігіне кандидат, 1092 комсомол мүшесі, 25 адам жергілікті кеңес депутаты болған. өкімет тарапынан мемлекеттік марапаттауға иеленгендердің саны 212, кәсіподақ комитетінің жұмысшылары 14, мектеп қабырғасындағылар саны 3755 адам [2, 2 б.].

1955 жылдың 11 тамызындағы Шемонаиха ауданының облысқа жіберген анықтамасында арнайы қоныстандырылған немістер саны 1446 деп көрсетіледі. Немістерді лауазымды қызметке тағайындауға рұқсат берілген бір жыл ішінде талай өзгерістер болғандығын көреміз. Мәселен, аудандық атқарушы комитеттің бөлімше меңгерушісі болып екі неміс тағайындалды. Меслер мен Гегель жан аямай қызмет атқарды [3].

1959 жылдың 15 қаңтарында Бүкілодақтық халық санағының қорытындысы шықты. Санақ қорытындысы бойынша, Семей облысында 43011 неміс тұрған. Ал Шығыс Қазақстан облысындағы немістер саны 22737 [6, 38 б.]. Тәуелсіз Қазақстанның әкімшілік құрылымымен айтатын болсақ, қазіргі Шығыс Қазақстан облысында 65 748 неміс өмір сүрген. Бұл немістердің көбі ауылды жерлерде тіршілік етті.

Шығыс Қазақстанға қоныс тепкен поляктардың соңғы легі 1958 жылы келгендер. Олар Белоруссиядан репатриацияға ұшыраған, өз еріктерімен

Қазақстанды таңдап көшіп келген поляктар еді. Олар Шығыс Қазақстандағы поляк диаспорасының құрамын толықтыра түсті. Олардың өмірі алдыңғы лекпен еріксіз көшіп келгендермен салыстырғанда көп тәуір болды. Бірақ бұлардың арасында жерсінбегендері де болды. Жарма ауданынан Ярош Ф.В., Герман В.А., Бородулиха ауданынан Гоза И.В., Кривулец И.С., Бесқарағай ауданынан Ворошкевич В.М., Подлецкий К.С. сынды азаматтар өздері қалаған аймақтарға көшіп кеткен[3, 96 б.]. Тексере келе көшіп кеткен жанұялардың көпшілігі бұған дейін Белоруссия аймақтарынан басқа республикаларға мемлекеттің қаражатымен көшіуді әдетке айналдырғандар болып шыққан.

1939 жылғы және 1959 жылға санақтар арасында республикадағы ауыл халқының саны 19,0%-ға өссе, тың өлкесінде 83% өскен. Бірақ Шығыс Қазақстан облысының халық саны тың игерушілер легінің ауылдық жерлерге келуінен ерекше өзгеріп кете қойған жоқ. Облыстағы ауыл халқы арасында бала туу шектеліп, халықтың қалаға көшуі көбейген [8, 90 б.].

50 жылдары тың игеру мен облыстардағы индустрияны, ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында қоныс аударылғандар толқыны толастамады. Бірақ ендігі қоныс аударушыларды бұрынғыша арнайы тізімге алу болмады. Оларды ұлтқа жіктеп, санап отыру тоқтатылды. Барлығы қоныс аударушы ретінде келе берді.

Қоныс аударушыларды қабылдаған шаруашылық басшылары оларды жұмыс орындарымен, баспаналармен қамтамасыз етуге тырысты. Жаңа үйлер салынып, дайын болған жағдайда тың игерушілерді жаңа үйлермен қамтамасыз етті. Дайын баспана болмай қалған жағдайда оларға үй салуға немесе ескі үйлерді күрделі жөндеуден өткізуге қаражат бөлініп отырды. Әр колхоздың шама шарқына қарай, келушілерге көмек ретінде қаражат, мал-мүлік босатылды.

Қазақстанға көшіп келу мен көшіп кету үрдісі толастамай жүріп жатты. 1959 жылы тұрмыс ауыртпашылықтарына төзбеген кейбір тың игерушілердің келген жағына немесе КСРО-ның басқа қалаларына көшуі байқалған. 1950 жылдардың аяғына қарай республикаға келушілердің легі үзілмесе де, кетушілер қатары да көбейген [8, 94 б.].

60-70-жылдары ауылды жерлердегі немістердің саны азая бастайды. Бұған көптеген факторлар әсер етті. Мәселен, ауылды жерлерде әлеуметтік жағдай әлі де болса ауырлау еді. Ауруханалар мен емханалардың болмауы, мектептердегі білім сапасының төмендігі, көлік қатынастарының қиындығы, кейбір колхоздарда бала-бақшалардың болмауы сияқты қиыншылықтар көшіп келгендерді тұрмысқа қолайлы мекен іздеуге итермеледі т.б.

Қазақстанды өндірісі дамыған, ауыл шаруашылығы ілгері озған республикаға айналдыру 60 жылдары да өкіметтің басты мақсаттарының бірі болып тұрды. Қоныс аударушылардың саны жоспарлы түрде жыл сайын көбейтіліп отырды. Оларды көбіне ауылды жерлерге жіберу дәстүрі өзгермеді. 1963 жылы Семей облысына 312 адам қоныстанады. Бірақ 1964 жылы 63 отбасы кері қайтады. Бұған негізінен, 1963 жылдың жазында болған Семей облысындағы қуаңшылық әсер еткен. Егін шықпаған, бау-бақша

мүлдем өнім бермеген [6, 103 б.]. Олардың арасында қоныстанушыларға арналған алғашқы жәрдемақыны алу үшін ғана келетіндері аз болмаған. Мұндай «қулыққа» неміс ұлты өкілдерінің де барғаны мәлім. Мысалы, 1963 жылы Семей облысына өз еркімен көшіп келген А.Герман алғашқы жәрдемақысын алған соң бірнеше ай ғана аялдап, басқа аймаққа қайтадан көшіп кеткен [6, 104 б.].

1965 жылы халықтытың ауылды жерлерден қалаларға көшу үрдісі байқалған. Сонымен қатар Республикамыздың басқа аймақтарына көшушілердің саны да ұлғая түскен. Семей облысына 1965 жылы 35 965, 1966 жылы 36 896, 1967 жылы 38 687, 1968 жылы 40 599, 1969 жылы 40 067 адам көшіп келсе, керісінше 1965 жылы 33 831, 1966 жылы 36 271, 1967 жылы 38359, 1968 жылы 39713, 1969 жылы 40 811 адам өзге аймақтарға көшіп кеткен. Көшіп кетушілердің көбі өзге ұлт өкілдері еді. Бұл азаматтар өндірісі дамыған, қарқынды құрылыс жүріп жатқан аймақтарға көшті. Олардың арасында немістер мен поляктар да аз емес еді.

Шығыс Қазақстанда 1970 жылы 69136 неміс тұрса, 1979 жылы бұл көрсеткіш 65 610 адамға азайған. 1970 жылы немістердің 21571 қалада тұрса, 1979 жылы қалалық немістердің саны 23 581-ге өскен. Ал ауылдағы немістердің саны 1970 жылы 47 565-ті құрап, бұл көрсеткіш 1979 жылы 42 029-ға кеміді.

1992 жылы 112 мың, 1993 жылы 115 мың неміс Қазақстаннан көшіп кеткен. 1993 жылдың 1 қаңтарындағы ресми санақ бойынша, Қазақстанда 606 042 неміс өмір сүрсе, Қазақстанға басқа елдерден 4089 неміс көшіп келген. Ал 1994 жылы 130 мың неміс Германияға көшіп кеткен. Тәуелсіздіктің алғашқы үш жылында Қазақстан немістерінің төрттен үш бөлігі елімізден кетті. Көшкендердің көпшілігі таптырмас мамандар еді. Германия өз қандастарын қолдау мақсатында олардың көшіп-қону шығындарына қаражат аударып отырды. 1993 жылы Қазақстан немістерінің көші-қон шығындарына 24 млн. дойчмарк бөлінсе, 1994 жылы 7,5 млн. дойчмарк бөлінген [5].

Қазақстан немістерін көшірумен, оларды Германияға орналастырумен «Олимпия-Райзен» компаниясы айналысқан. Көшіп кетушілерге Қазақстан немістері кеңесі тарапынан да көмек көрсетілді. «Олимпия-Райзен» компаниясының Қазақстандағы өкілділігін Акмустафа Канапияев басқарған. Кейде Қазақстан немістері Кеңесі мен компания арасында келіспеушіліктер болып тұрған. Бұл келіспеушіліктер көбінше билет алу, жүк тасымалдау кезінде қаражат бөлу мәселесі бойынша шыққан. Облыстарда тұратын немістер Германияға көшкен кезде Алматы немесе Ақмола әуежайларынан ұшатын болған. Билет алу қиындығы, билет бағасының өсуі сияқты себептер кикілжің тудырған [9].

ҚР статистика және сараптау комитетінің мәліметтері бойынша, 1997 жылы Қазақстаннан шетелдерге 40927 неміс көшіп кетсе, 312 неміс қазақ жеріне көшіп келіпті [9].

Шығыс Қазақстан аумағына 1996 жылы 927, 1997 жылы 661, ал 1998 жылы 625 неміс көшіп келген. Негізінен, ішкі миграция Қазақстанға ТМД елдерінен көшіп келген немістер есебінен толықты. Ал облысымыздан басқа

облыстарға және алыс, жақын шетелдерге 1996 жылы 6096, 1997 жылы 4374, ал 1998 жылы 3572 неміс көшіп кеткен. Бұдан байқайтынымыз көшіп келген немістердің саны көшіп кетушілердің қасында болмашы ғана.

Шығыс Қазақстандағы неміс ұлтының ғасырлар тоғысындағы демографиялық ахуалына назар салсақ, олардың азайып бара жатқандығы байқалады.

Қалай дегенмен де, Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының саны жылдан-жылға кему үстінде. Тарихи отандарына үдере көшу саябырсығанымен еуропалық мінезді бұл этникалық топтардың табиғи өсімі артпай отыр. Негізгі себеп әлеуметтік-экономикалық жағдай болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Телебаев Г.Т. Религиозные предпочтения немцев Казахстана: социологический подход // Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Роль религиозных конфессий в жизни немцев центральной Азии». – Алматы, 2002. – С.57-61
2. Диретивные указания ЦК КП (б), переписка обкома отделов по вопросам трудового и хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев // ШҚОММ. – 1п-қор, 1-тізбе. – 2741 – іс.
3. Справки горкомов, райкомов КП(б)П по выполнению постановлений бюро обкома КП(б)К о работе ДОСААФ, суда и прокуратуры о поселен. мас. работе среди спецпереселенцев // ШҚОММ. – 1п-қор, 1-тізбе. – 5953 – іс
4. Справки обкома горкомов, райкомов о работе среди спецпереселенцев и реэмигрантов из КНР // ШҚОММ. – 1п-қор. – 1-тізбе. – 7070 – іс.
5. Справки бригад ЦК КПК инструкторов отделов ЦК КПК, обком КПК, министерство просвещения КССР, по оказанию практической помощи партийным организациям о выполнения, ЦК КПСС от 29 июня 1955 г. О мерах по улучшению массово-политической работы среди спецпоселенцев // ҚРПМ. – 708-қор, 28-тізбе. – 1339 а – іс.
6. Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения на 15 января 1959 года. – Алма – Ата, 1960.
7. Материалы о приеме переселенцев и их хозяйственном устройстве за 1 полугодие 1960 г. // ҚРОММ. – 1987-қор, 1-тізбе. – 113-іс.
8. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік демографиялық жағдайы (1939-1959ж.ж.).–Алматы: Өркениет баспасы, 2005.–160 б.
9. Семипалатинское Областное управление статистики. Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года по семипалатинской области. – Семипалатинск, 1990.

**ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИНФОРМАЛДЫ-МЕДИАЛЫҚ БІЛІМДЕНУ
ЖАҒДАЙЫН ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ПЕДАГОГИКА-
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДА ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ**

*БМ010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы
sanzhikgo7868@mail.ru*

Қазіргі таңда білім берудің басты мәселесі - педагогтардың кәсіби дайындығы. Ол өз тарапынан білім беру жүйесіне және жас мамандарды дайындауға жаңа тұғыр іздеуге итермелейді. Заманауи мектеп шығармашылық ойлай алатын, әр түрлі әдістерді білетін, оқытуда вариативті технологияларды қолдана алатын және өзіндік жетілдірумен айналасатын педагогтарды қажет етеді. Бұл үшін қазіргі таңда білім беруді ұйымдастыруда дәстүрлі әдістерді қолдануды бірінші орынан алып, мәдени диалогты ескеретін, оқушылардың оқулық-зерттеушілік және проекті ісәрекетін қолдайтын инновационды әдістер қолданыла бастаған заманауи мектепте жұмыс жасай алатын педагог тұлғасының интегралды сипаттамасының кешенді қабілеттерін дамыту қажет. Оқу процессіндегі инновационды әдістер тек қана білім жүйесін түрлендіруге бағытталмаған. Ол сонымен қоса, заманауи жас адамның кәсіби тұрғыдан өсуге ықпал жасайтын қоғамға қажетті іс-әрекеттер орындау арқылы тұлғалық дамуына әсер етеді. Қоғам алдында тұрған ғаламдық мәселелер «білім алу» түсінігінің өзіне кең мағынада қарауына итермелейді, бұл өз тарапынан, оқу процессінің негізгі: формалды, формалды емес және информалды типтерін жандандыруына алып келеді. Бұл бөлімде ерексек адамдардың формалды, формалды емес және информалды білім алуының бірігу мәселесі қарастырылады; формалды, формалды емес және информалды білім алудың мазмұны қарастырылады; осы процесске байланысты қарым-қатынас аспектісі көрсетілген. Қазіргі таңда ақпараттандыру мен әлеуметтік динамиканың әсерінен білім беру жүйесі білім беру технологияларының әлдеқайда тиімді және адекватты дәрежеге жетуі үшін білім беру жүйесінің жаһандануын талап етеді. Қазіргі жағдайларда білім беру жүйесінің жаһандануы білім берудегі рационалды құндылықтар гуманитарлы құндылықтарды белсенді түрде шеттетуде [1].

Білім беру жүйесінің базалық бастапқы дәстүрлі моделі қазіргі қоғамның талаптарына сай келе бермейді. А.А. Махаретьян, О.В. Ройтблаттың және П. Суртавтың айтуынша, білім беру жүйесінде қолданылатын дамып жатқан технологиялардың әсерінен әлем бойынша жаңа әлеуметтік тенденциялар құрылуда:

- көп дәрежелі білім беруге өту, яғни басқару орталықтарының квалификацияны жоғарылату жүйесінің қажеттігін тудырды;

- білім беруді қоғам үшін ғана емес, сонымен қатар, қажетті түрде әлеуметтену үшін жеке тұтыну тауары ретінде түсіну;
- жоғары дәрежелі кадрларды дайындайтын жоғары білім беру процесінің болуы;
- ақпараттық-коммуникативтік технологияларды өмір деңгейлерінің барлық салаларына тарату;
- экономикалық білімге көшу, яғни экономиканың барлық саласын қамтитын және жоғары дәрежелі кәсіби мобильділігін арттыру үшін білімге көшу, соның ішіндегі дистанциондық оқу формасына акцент қойылады;
- ЖОО процестеріндегі педагогтік мінездемелерін анықтайтын "қабілет+күш=қол жеткізу" теңеуін "ресурстар+қалауы=таңдауы" дегенге ауыстыру;
- аудандар бойынша белгіленген территориялды және қоғамның әртүрлі әлеуметтік таптарының қолы жететіндей білім беру жүйесінде әлеуметтік теңдікті құру;
- білім экономикасының талаптарына сай үзілмейтін білім беру сонымен қатар өмірдің әртүрлі салаларындағы сұрақтарды интеграциялаудағы формалды, информалды және формалды емес және т.б.

Бірінші кезекте бүкіл өмірін қамтитын нақтылы бір адамға бағытталған идеялар алға шығады. Яғни оның тұлғалық өзін-өзі тануына, адам тек қана өзін прогрестің негізі ретінде сезінуі тиіс. Сапалы білім берудің нәтижесі болып студенттің өзін-өзі дамытуы, оның мәдениеті, денсаулығы және сапалы өмір сүру деңгейі болып табылады. Денсаулықты қалыптастыратын білім беру жүйесіне студенттердің тұлғалық даму процесі жатады, яғни адамның барлық өмірін қамтитын үзілмелі денсаулық құрастырушы білім беруді айтамыз. Формалды оқу теориясының дамуы Дж. Локктан (XVII ғ.), И.Г. Песталоццидан, И. Канттан және т.б. (XVIII-XIX ғғ.) бастауын алады. И.Г. Песталоцци формалды оқу концепциясын қолдаған және ғылыми оқу жүйесін ойластырған. А.Дистервег өз жұмыстарында формалды оқудың келесі екі түрін атап өтеді: экстенсивті-материалды және интенсивті-формалды. Қазіргі таңдағы нәтижені ескере отырып, ЮНЕСКО қазіргі білім беру тенденциясы мен білім беру қызмет салаларының ұжымдарын бейнелейтін терминологияны шығарды:

- формалды оқу;
- формалды емес оқу;
- информалды оқу [2].

Формалды оқу – ұйымдастырылған және иерархиялы құрылымдық контексте жүзеге асырылады, оқушылардың жүйелік білімді меңгеруіне, олардың бағыттық қызметіндегі қабілеттілігі мен біліктілігін арттыруына жәрдемдесумен қатар, танылған диплом немесе аттестаттың берілуімен аяқталады, арнайы белгіленген уақыт аралығымен қамтылып, көбінесе тіркелген ресми ұйымдармен ұйымдастарылып мемлекеттің оқу бағдарламасына негізделеді, ұйымдастырылған және иерархиялы құрылымдық контексте жүзеге асырылады, танылған диплом немесе

аттестаттың берілуімен аяқталады , арнайы белгіленген уақыт аралығымен қамтылып, мемлекеттің оқу бағдарламасына негізделеді, көбінесе тіркелген ресми тіркелген ұйымдармен ұйымдастарылады, кәсіби даярланған мамандармен іске асырылып, оқушылардың жүйелік білімді меңгеруіне, олардың бағыттық қызметіндегі қабілеттілігі мен біліктілігін арттыруына жәрдемдеседі.

Формалды оқу берудің нәтижесі ретінде заңшығарушы орган белгілеген құқықтар жиынтығы болып табылады, яғни оқыған курс мамандығы бойынша төленетін еңбек қызметімен айналысу құқығы, еңбек сатысында жоғары қызметте қызмет етуге құқығы, дәрежесі жоғары оқу орындарына оқуға түсу құқығы.

Формалды емес оқу (non-formal) – көбінесе арнаулы білім беру кеңістігінен тыс жерде, оқу әдісі, бағыты және қортындысы белгіленіп жүзеге асырылады [3], білім беру мекемелерінде, қоғамдық ұйымдарда, клубтар мен үйірмелерде жаттықтырушымен жеке оқу барысында, қызметке, отбасыға немесе демалысқа байланысты күнделікті оқу мастер класс, шығармашылық баяндама, фестивальдар, инновациялық педагогикалық марафондар, білім беру тренингтері, бейнесабақтар, медиакенес беру, корпоративтік оқыту, заманауи қолөнер мектебі және т.б. түрінде көрсетіледі, әдетте құжат берумен қатар жүрмейді, көбіне бағытталған және жүйелік мінезге ие. Формалды емес оқу ұйымдастырылмаған, құрылымы жоқ (мақсат, уақыт, қолдау тұрғысынан) [4], дегенмен де, оқу жүйелі – мақсаттар, оқу нәтижесі, ұзақтылығы анықталған.

Қорыта келе, формалды, формалды емес және информалды оқу процестерін біріктіру, заманауи адамның ғылыми-зерттеулік және білімдену әлеуетін өзектендіру үшін қажетті негіз болып табылады. Формалды, формалды емес және информалды оқыту стратегиясы білім алу сапасын, тәжіребилік іс-әрекетке қажетті кәсіби құзыреттіліктің, дағдылар мен шеберліктерді қалыптасуына, бәсекеге дайын мамандар қатарын көбейтуіне және кәсіби мансаптын дамуына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мұхаметжанова С.Т., Ж.Ә.Жартынова, Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008ж.
- 2 М.Жақыбаева «Бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру». Қазақстан тарихы әдістемелік журналы, № 11-2012жылғы, 25бет.
- 3 Тұрғынбаева Б.А. Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту: кәсіби шығармашылық жолында. - Алматы, 2012. -211 б.
- 4 Деркач А.А. Личностно-профессиональное развитие конкурентоспособного специалиста в условиях реформирования системы высшего образования // Акмеология. -2013. - №3.

ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИНФОРМАЛДЫ-МЕДИАЛЫҚ ОҚУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӘНІ

*БМ010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы
sanzhikgo7868@mail.ru*

Бүгінгі ақпараттық-техникалық үрдістің даму барысында ақпараттық мүмкіндіктері мол жаңа техникалық құралдардың пайда болуы – заңды құбылыс. Бұрынғы дәстүрлі («мұғалім-оқушы-оқулық» жүйесіне жаңа буын компьютер, мектеп ұғымында – компьютерлік оқыту енгізіліп отыр. ЮНЕСКО-ның анықтамасы бойынша компьютерлік оқыту немесе оқытудың компьютерлік технологиялар дегеніміз – оқыту жүйесінде техникалық құралдардың бірі ретінде компьютерді қолдану. Бүгіннің өзінде компьютер білім беру саласында кеңінен қолданылып жүр. Дербес компьютер оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында белсенді түрде пайдаланылады. Қазіргі заманғы ашық, интеграциялы және даралап оқытуға бағытталған білім беру жүйесінде жан-жақты ақпараттандыру шаралары жүзеге асырылуы тиіс. Басқаша айтқанда, ақпараттандыру – білім беру жүйесін модернизациялаудың маңызды бағыты. Оқытуды ақпараттандыру – сан салалы, кешенді, ауқымды үрдіс, оған оқушылар, мұғалімдер және мектеп әкімшілігі қатысады. Бұл үрдіс білім беру басқармасының мектептерге кешенді бағдарлама енгізуі, мектепте, қалада, ауданда, елде бірыңғай ақпараттық білім беру кеңістігін құру, оқу пәндерінде ақпараттық технологияларды пайдалану, біріктірілген сабақтарды жоспарлау, жобалық қызмет, білім беру саласында интернетті пайдалану сияқты шаралардың жиынтығынан тұрады. ХХІ ғасыр – ақпараттық қоғам ғасыры, бұл өркениеттің жаңа түрі десе де болады, сондықтан жаңа әлемге үлкен дайындықпен, біліммен және компьютерлендірілген өмір шындығын дұрыс бағалап, түсіне отырып аяқ басу керек. Ақпараттың дұрыстығы мен сапасына деген сенімді қалыптастыру кітапханашының жауапкершілігінде болмақ. Ал, бұл, ең әуелі, медиабілім берумен, сондай-ақ мектепте медиатека құрумен байланысты, Бұл шараларды қолға алатын уақыт жетті ме? Әрине, уақыты келді. Оған дәлел ретінде 2001-2005 жылдары бірыңғай білім беру және ақпараттық ортаны дамытудың мақсатты бағдарламасын алуымызға болады. Жоғары сапалы және жоғары технологиялы білім беру ортасын құру білім беру жүйесінің негізі болып табылады. Оны құру және дамыту күрделі және маңызды техникалық міндеттерді шешумен байланысты. Индустриялы қоғамның талаптарына сай білім беру жүйесін түбегейлі жаңартудың, білім беру жүйесінің технологиялық базасын құрудың, ақпараттық білім беру технологиясына көшудің және ашық білім беру жүйесіне енудің бірден бір жолы осы. Ақпараттық білім беру орталығын құру және дамыту үшін еліміздегі білім беру саласында қалыптасқан ғылыми-әдістемелік,

ақпараттық, технологиялық, ұйымдастыру және педагогикалық әлеуеттердің бәрін жұмылдыру қажет. [1]

Қазіргі таңда әлемдік ұйымдар «өмір бойы білім алу» парадигмасын ұсынып, оны дамыту үстінде. Адамның алған білімінің көңеруі, яғни өзектілігін жоғалтуы 5 жылға дейін қысқартылған. Ол студенттің жоғарғы оқу орнына түсуден бітіруге дейінгі уақыт аралығында алған білімі, оның оқу орнын аяқтауға дейін өз қажеттілігін жоғалтады дегенді білдіреді. Қазақстан қоғамында болып жатқан әлеуметтік – экономикалық, саяси өзгерістер, күннен - күнге үдеп келе жатқан интеграциялық үрдістер, еңбек нарығындағы бәсекелестіктің артуы жоғары оқу орнын бітіретін мамандарға қойылатын талаптарды күшейтуде. Сондықтан да жоғары оқу орындарында уақыт талабына сай білім мен ғылымды игерген, сауатты да салауатты, шығармашыл, кәсіби құзыретті, ақпараттық мәдениеті қалыптасқан мамандар дайындаудың қажеттілігі артуда.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы [2] қалыптасқан - мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек», - деп білім саласынның алдына зор міндет жүктелген. Қазақстан Республикасында білімді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында экономиканың тұрақты дамуы үшін білімнің сапасын арттыру арқылы адами капиталды дамыту алға қойылып отыр [3]. Бұл аса жауапты міндеттер. Қойылған міндеттерді шешудің құқықтық негіздерін Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы [4], Мемлекеттік «Білім» бағдарламасы [5], Қазақстан Республикасында білімді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасы білім беру жүйесін дамытудың 2015-жылға дейінгі тұжырымдамасы, [6], Қазақстан Республикасы жоғарғы педагогикалық білім тұжырымдамасы [7], Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру тұжырымдамасы [8] және басқа мемлекеттік нормативтік құжаттар мен Елбасының жыл сайын Қазақстан халқына Жолдау ретінде ұсынатын стратегиялық бағдарламалары құрайды. Бұл құжаттарда қоғамның жаңа типін құру барысында, жаңа құндылықтар жүйесіне бағытталған, білім берудің негізгі мақсаты - жоғары, шығармашылық мүмкіншілігі бар, оларды пайдалана алудың тетіктерін меңгерген педагог тұлғасын қалыптастыру екендігі нақты көрсетіледі. Оны күнделікті өмірдегі индивидуалды танымдық іс-әрекетімізбен бірге жүретін және белгілі бір бағыттылығы болмайтын білім алу түрі ретінде сипаттайды [9]. Қазақстандық ғалымдар Г.К.Нұрғалиева, С.С.Құнанбаева, Б.Б.Баймұханов, Е.У.Медеуов, Д.М.Жүсібалиева, Е.Ы.Бидайбеков, Е.В. Артықбаева, А.К. Мынбаева және т.б. еңбектерінде білімді ақпараттандырудың негізгі бағыттары, мазмұны мен пайдаланудың психологиялық-педагогикалық негіздері, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындары оқытушыларының ақпараттық-коммуникациялық

технологияларды пайдалануға дайындау мәселелері қарастырылған. XX-XXI ғасыр аралығында информалды білім алу және өмір бойы білім алу мәселесімен айналасатын авторларының еңбегіде сипатталады., (М. Ахмед (АҚШ, Балтимор, 70 жж.), С. Биллет (Австралия, Сидней, 2000 жж.), С.Г. Вершловский (Ресей, Санкт-Петербург, 90-2000 жж.), Т.Г. Браже (Ресей, Санкт-Петербург, 90- 2000 жж.), А.И. Гордин (Ресей, Иркутск, 2010 жж.), О.В. Гордина (Россия, Иркутск, П. Джарвис (Англия, Лондон, 80 жж.), М. Ераут (Англия, Лондон, 2000 жж.), С.А. Золотухин (Ресей, Курск, 2010 ж.), Р. Каффарелла (АҚШ, Сан-Франциско, 90 жж.), П. Кумбс (АҚШ, Балтимор, 70 жж.), Д. Ливингстон (Канада, Торонто, 2000 жж.), А.А. Макареня (Ресей, Санкт-Петербург, 2000 жж.), В. Марсик (Англия, Лондон, 80-90 жж.), Ш. Мерриам (АҚШ, Сан-Франциско, 90 жж.), Д.Е. Москвин (Ресей, Екатеринбург, 2010 жж.), М. Тайт (Англия, Лондон, 90 жж.), Н.В. Чекалева (Ресей, Омск, 2000 жж.), К. Уоткинс (Англия, Лондон, 80-90 жж. және т.б.), бірақ та, осы мәселені зерттеу әлі күнге дейін актуальды болып табылады. Және де, информалды білім алу, формалды және формалды емес білім алумен біріктіре кешенді оқуында эффективті болатынын айта кету керек. Өзіндік білім алу педагогтар үшін өмірлік қажеттілікке айналады. Себебі, жаңа білімдерді тез меңгеру және оларды эффективті қолдану қазіргі таңдағы бәсекеге сай болу үшін қажетті қасиеттердің бірі болып табылады. Жалпы педагогтардың әр дайым өзіндік білім алуы келесі шарттармен негіделеді: вуздардың қарқынды дамуымен; ақпараттар ағымының өсуімен және қолданылатын технологиялардың жаңарылуымен; өз мәртебесін жоғарлату және кәсіби имиджі қалыптастыру қажеттілігімен. Европалық бірлестіктің «Үзілмей білім алу меморандумында» формалды (бекітілген диплом қағазын алумен аяқталатын), формалды емес (білім алу мекемелерінде немесе қоғамды ұйымдарда, клубтарда және үйірмелерде, жатықтырушы немесе репетитормен индивидуалды сабақ алу кезінде жүретін, документтерді алумен сипатталмайтын білім алу), және информалды білім алу түрлері де қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А, 2004
- 2 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
- 3 Қазақстан Республикасында білімді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы.
- 4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жыл 27 шілде № 319-III.
- 5 Қазақстан Республикасының «Білім» мемлекеттік бағдарламасы. – 2000, қыркүйек – 30. - № 448

- 6 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасы // Қазақстан жоғары мектебі. - 2004. - № 1. - Б. 9
- 7 Қазақстан Республикасы жоғарғы педагогикалық білім тұжырымдамасы // Егеменді Қазақстан. - 1999, тамыз - 18. – Б. 3.
- 8 Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы.
- 9 Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру 2002-2004 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. – 2001, тамыз – 6. - №1037.

¹Акманова Г.Р., ²Кабдылашим А.Д.

БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

¹п.ғ.к., педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы
²6M010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті, Семей қаласы
 raхmetolaevna@mail.ru

Басқару мәселесінің ежелгі грек философтарынан бастап, түркі ғұлама ойшылдарының еңбектерінде қарастырылғаны туралы, олардың құнды жазбаларындағы мемлекеттік басқарушының рөлі, ізгілікті басқару, басқарудың адамгершілік қағидалары жайлы ой-пікірлерін топтастыру, жіктеу мәселелері С.Қ.Қалиев, С.А.Ұзақбаева, А.Н.Көшербаева, Ұ.М.Әбдіғапбарова және т.б. ғалымдар еңбектерінде берілген. Білім берудегі менеджменттің әдіснамалық негіздері, басқару теориясы шетелдік Ф.Роджерс, Т.Питерс, Ф.У.Тейлор, П.Ф.Друккер және ресейлік Ю.А.Конаржевский, А.Майоров, М.М.Поташник, Т.И.Шамова, С.Д.Якушева және т.б. ғалымдар еңбектерінде тереңнен қарастырылған [1].

Болашақ педагогтың басқарушылық мәдениетінің негізі «басқару» түсінігінен туындайды. Басқару ұғымының негізі ежелгі философтар еңбектерінен бастау алады. Конфуций (551 - 478 жж. б.д.д.) – «ізгілікті басқаруға» мән беріп, оны өзге мүмкіндік берместен басқару, үнемі адамдарға қамқорлық жасау, сонымен қатар қоғам мүшелері арасында міндеттерді бөлуде қатаң әлеуметтік дифференциация иерархиясы деп түсіндіреді. Платон (427 - 343 жж. б.д.д.) – мемлекетте әрбір қоғам мүшесі өз ісімен шұғылдану қажет, өзге адамдар ісіне кірігуге болмайды, бұл талап тұтас құрылымға бағынуды және соған еңбек етуді нұсқайды. Идеалды мемлекетте жеке меншік жоқ, әйелдер мен еркектер құқықтары тең, баланы мемлекет тәрбиелейді, ең мықты мен текті қоғам мүшелері басқаратындығын айтады. Оның пайымдауынша «заң күші жүрмейтін, өзгеге бағынушы мемлекет құрдымға кететіндігін», адамды басқара білу «өте күрделі және

еңбекпен қол жеткізуші білік» екендігін атап өтеді . Аристотель (384-322 жж. б.д.д.) «әрбір мемлекет белгілі бір қоғамдық тұрғылықты орын» екендігін дәлелдеп, Платонның идеалды мемлекетіне сын айтып, жеке мүлік және қоғамдағы отбасын сақтау қажеттілігін қорғау керектігіне көңіл бөлген. Әбу Насыр әль Фараби (870-950 ж.ж.). – идеалды мемлекет қандай болу керектігін ойланып, басқару рөліне және оның адамгершілік құндылықтарына басты назар бөлген.

Ғылыми білімнің қазіргі деңгейі педагогикалық үдерісті ұйымдастыруда басқарудың жалпы теориясын қолдану қажеттілігін туындатады. Болашақ педагогтардың сынып ұжымын, оқу-тәрбие үдерісін оқушының жеке тұлғасының дамуын және т.б. адами қорларды қажетті деңгейде басқару үшін оның бойында жоғары педагогикалық білімнің болуымен қатар білім берудегі басқару саласынан арнайы білім, біліктерінің болуы қажет етіледі. Осыған байланысты білім беру саласындағы мамандарды даярлауға жаңа талаптар ұсынылады. Әйткені қазіргі қоғам педагогтардың кәсіби құзыреттілігінің аясында білім берудегі ұйымдастырушылық, басқарушылық іс-әрекетті жүзеге асыруға қабілеттіліктерінің болуын талап етіп отыр.

Педагог заманауи білім беруді жаңғырту жағдайында басқарушылық педагогикалық міндеттерді тиімді шеше алуы, басқарудың қажетті деңгейіне ие болуы, мектептегі білім беру және әр баланың даму үдерісін ұтымды жоспарлауды, ұйымдастыруды, бақылауды жүргізе білуі тиіс. Нәтижелі басқару үшін педагогтардың бойында басқарушылық құзыреттілікпен мәдениет қалыптастырылуы керек. Осыған байланысты педагогикалық басқарушылық негізінде педагогтардың басқару құзыретін қалыптастыру арнайы зерттеулерді қажет етеді және мамандарды кәсіби даярлаудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Оның үстіне қоғамдағы түбегейлі өзгерістер мектептің психологиялық, педагогикалық және басқарушылық іс-әрекетінің мазмұнына сәйкес келетін гуманистік құндылықтарға әлемдік көзқарасты қайта құруды ұсынады. Мұндай жағдайда педагогтың басқарушылық рөлі өзгеріп отырады, ол өз қызметін басқару теориясы мен ынтымақтастық идеялары бірлесуінің негізгі шарттарына негізделе отырып жүзеге асырады.

Белгілі неміс американдық психологы К.Левин тұлғаның дамуы теориясын жасауда басқару стилі тұжырымдамасының негізін қалады. Ол эксперименттік зерттеу нәтижесінде басқарудың 3 негізгі стилін анықтады: авторитарлық (өктемдік); демократиялық; либералдық, немқұрайлық (бетімен жіберушілік). Авторитарлық стиль – іскерлік, қысқа бұйрықтар. Топтағы істер алдын-ала жоспарланады. Тікелей мақсаттар ғана анықталады, алыс мақсаттар белгісіз болады. Басқарушының дауысы – шешуші, маңызды. Мақтаулар мен жазалаулар субъективті. Эмоциялар есепке алынбайды. Лидердің топтан тыс өзіндік ұстанымдық бағыты бар. Демократиялық стильде ұсыныстар сөйлемдер ретінде болады. Шаралар алдын ала жоспарланбайды. Достық үн, көңілді тіл. Белгілі бір ұсыныстарды жүзеге асыруға барлығы жауапты. Мақтау мен бетке айту – кеңес беру. Жұмыстың

барлық бөлімдері алдын ала талқыланады. Лидер топтың бағытын ұстанады. Немқұрайлық стиль - конвенционалды. Топтағы істер өз бетінше жүреді. Мақтау мен бетке айту орын алмайды. Басшы нұсқаулар бермейді. Ешқандай ынтымақтастық жоқ. Жұмыстың бөлімдері жекеленген қызығушылықтардан құралады. Басшының ұстанымдық бағыты көрінбейді. Бір стильді екіншісінен ажыратып тұратын негізгі белгі басшының шешім қабылдау тәсілі болып табылады. Басқару стилін талдау және басшы мен лидер арасындағы ұқсастық, айырмашылықты зерттеу нәтижесі бізге, педагогтың басқару стилі демократиялық болуы тиістігін көрсетті [2].

Педагогтардың алдына қойылған мақсаттарда әрекет ету және жаңа мақсаттарды қою қабілеті олардың кәсіби дамуының жоғары деңгейін, практикалық дайындығын білдіреді, ол кәсіби дағдылар мен басқару дағдыларының қажетті деңгейде болуын талап етеді. Педагогтың басқару қызметінің ғылыми-теориялық сипаттамасы оның ғылыми-теориялық дайындығын, оның ішінде психологиялық, педагогикалық және арнайы білімдерді меңгеруін, когнитивтік қабілеттерін дамытуды ұйымдастыруды қамтиды. М.И.Марьин басқару қызметінің теориялық мазмұнын білім беру ұйымы жұмыстарының талаптарына сәйкес іске асырылуы мүмкін білімдерді тұрақты қалыптастыруды, сондай-ақ педагог-менеджердің практикалық міндетін шешу үшін білім қорын жүйелі пайдалану дағдысын меңгеруі екенін түсіндіреді. Тиімді басқару әрекеті интеллект арқылы қалыптасқан рефлексиялық деңгейдің болуымен, оның барлық ойлау үдерістеріне және басқарушылық әрекеттерге қатысуымен байланысты болады. Басқаша айтқанда, педагог өзінің танымдық ресурстарын басқаруы керек.

Ғылыми-теориялық компонент басқару қызметінің функцияларын жүзеге асыру үшін қажетті білім шеңберін сипаттайды. Педагогтың басқару қызметінің әлеуметтік-психологиялық аспектісі «тұлғааралық қарым-қатынас пен өзара іс-қимыл саласындағы жеткілікті, жанжалды жағдайларды болдырмау қабілетін, көшбасшылық стилінің икемділігі және коммуникативтік қабілеті басқа адамдармен қажетті байланыстарды орнату және қолдау мүмкіндігін» қарастырады.

Сонымен педагогтың басқарушылық қызметінің құрамын үш топқа топтастырамыз: тұлғалық сапалар, педагогикалық және менеджерлік білім, білік, дағдылар [3]. Педагогтардың басқарушылық құзыреттілігінің құрылымындағы тұлғалық тобындағы ізгілік қасиеттерге қайырымдылық, адалдық, әділдік, әдептілік намысқойлық; эмпатияға аңғарымпаздық, жанашырлық, түсінушілік, өзгенің күйіне түсушілік; толеранттылыққа төзімділік, шыдамдылық, татулық, құрметтеушілікті жатқызамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Баймолдаев Б.М. Жалпы білім беретін мектепті басқарудың ғылыми педагогикалық негіздері: пед. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2009. - 294 б.

2. Садирбекова Д.К. Қазақстан ғалымдарының педагогикалық зерттеулеріндегі құзыреттілік ұғымының мәні. / К.Қ.Құнантаеваның 85 жылдығына арналған «Қазақстан Республикасының Әлемдік кеңістігіндегі

Білім мен Ғылымның даму тарихы және заманауи тенденциялары»: 2016, қазан 14.- Б, 190-193.

3.Денисова О.П. Формирование психологической готовности студента будущего менеджера к управленческой деятельности: дис. ... канд. псих, наук. — Самара, 2007. — 199 с. 170

4.Заславская О.Ю. Развитие управленческой компетентности учителя в системе многоуровневой подготовки в области методики обучения информатике: автореф. дис. ... док. пед. наук. -М., 2008.-46 с.

Кизаметдинова А.Б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНОГО СТРЕССА У СТУДЕНТОВ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

магистрантка специальности 6М010300 «Педагогика и психология»
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет г. Семей

Одним из наиболее распространённых в наши дни видов аффектов является стресс. Он представляет собой состояние чрезмерно сильного и длительного психологического напряжения, которое возникает у человека, когда его нервная система получает эмоциональную перегрузку. Стресс дезорганизует деятельность человека, нарушает нормальный ход его поведения. Стрессы, особенно если они часты и длительны, оказывают отрицательное влияние не только на психологическое состояние, но и на физическое здоровье человека. Они представляют собой главные «факторы риска» при проявлении и обострении таких заболеваний, как сердечно – сосудистые и заболевания желудочно-кишечного тракта [5].

Студенческая жизнь полна чрезвычайных и стрессогенных ситуаций, поэтому студенты часто испытывают стресс и нервно-психическое напряжение. В основном у студентов стресс развивается из-за большого потока информации, из-за отсутствия системной работы в семестре и, как правило, стресс в период сессии. Эмоциональное напряжение у студентов начинается, по крайней мере, за 3 - 4 дня до начала сессии и сохраняется на всем ее протяжении даже в самые спокойные дни. Наличие эмоционального напряжения и в межэкзаменационные дни свидетельствует о том, что экзаменационная сессия сопровождается непрерывным, хроническим стрессом. Последствием такого стресса может являться невроз, функциональное заболевание нервной системы, когда страдает, в первую очередь, нервная система, ее ресурсы истощаются, заставляя работать организм на пределе. Принято считать, что невроз возникает тогда, когда человек длительное время находится в состоянии стресса. Невроз - это не болезнь, а разновидность "нормальных" реакций личности в необычных

стрессовых условиях[2]. В свою очередь, к стрессу приводят ссоры, неудачи и другие события жизни, которые психиатры обозначают как психические травмы. Период обучения оказывает значительное влияние на формирование личности, поэтому проблемы психического здоровья студентов весьма актуальна.

Исследователи выделяют 3 группы студентов: 1-я группа - с невротическими расстройствами; 2-я группа - с риском их развития; 3-я группа – здоровые[1]. Уровень невротических расстройств возрастает с каждым годом обучения. Студенты с невротическими расстройствами не умеют организовывать свой режим, а это усугубляет их астенизацию (т.е. снижает функциональные возможности центральной нервной системы, проявляющиеся в ухудшении работоспособности, психической утомляемости, ухудшении внимания, памяти, повышенной реактивности с раздражительной слабостью). Студенты с невротическими расстройствами недосыпают, некоторые из них не используют выходные дни для отдыха. Заболевания неврозом ведет к значительному снижению успеваемости. Среди студентов группы риска большинство употребляли алкоголь с целью облегчения общения, улучшения настроения и в трудных жизненных ситуациях [4, с.50].

Проблема стресса сложна и многогранна. Стресс в учебном процессе необходимо регулировать. Это задача самих студентов и их педагогов, социальных педагогов, психологов. Возможно, пути ее решения кроются в профессиональной мотивации студентов и во внедрении в учебный процесс основ здорового образа жизни, тренинговых курсов, здоровьесберегающих технологий.

Интенсивность и напряженность современной жизни провоцирует на психологическом уровне возникновение негативных эмоциональных переживаний и стрессовых реакций, способных привести к формированию выраженных и длительных стрессовых состояний.

Нами было проведено экспериментальное исследование на базе КазГЮИУ, испытуемыми стали студенты в возрасте 19-20 лет в количестве 40 респондентов. Для выявления уровня стресса у студентов мы использовали методику «Шкала психологического стресса PSM–25» Лемура—Тесье—Филлиона», которая предназначена для измерения феноменологической структуры переживаний стресса. Цель – измерение стрессовых ощущений в соматических, поведенческих и эмоциональных показателях. Методика была первоначально разработана во Франции, затем переведена и валидизирована в Англии, Испании и Японии. Перевод и адаптация русского варианта методики выполнены Н. Е. Водопьяновой.

При разработке методики авторы стремились устранить имеющиеся недостатки традиционных методов изучения стрессовых состояний, направленных в основном на косвенные измерения психологического стресса через стрессоры или патологические проявления тревожности, депрессии, фрустрации и др. Лишь немногие методики предназначены для того, чтобы измерять стресс как естественное состояние психической напряженности. С

целью устранения этих методологических несоответствий Лемур—Тесье—Филлион разработали опросник, который описывает состояние человека, переживающего стресс, вследствие чего отпала необходимость в определении таких переменных, как стрессоры или патологии. Вопросы сформулированы для нормальной популяции в возрасте от 18 до 65 лет применительно для разных профессиональных групп. Все это позволяет считать методику универсальной для применения к различным возрастным и профессиональным выборкам в нормальной популяции[1, с.47].

В данной методике испытуемому необходимо оценить свое состояние за последнюю неделю с помощью 8-бальной шкалы. В ходе проведения данной методики получены следующие результаты: 12 % (4 студента) имеют высокий уровень стресса, 48 % (19 человек) – средний, 40 % (17 студентов) имеют низкий уровень стресса. Наглядно эти данные представлены на рисунке 1.

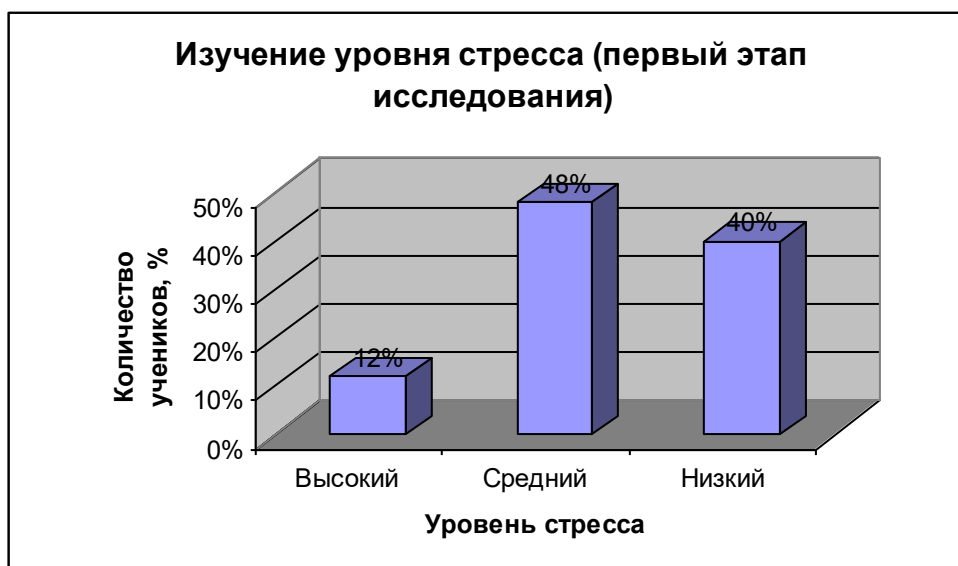

Рис. 1. Изучение уровня стресса по методике «Шкала психологического стресса PSM–25».

Таким образом, результаты, полученные в ходе проведения данной методики, показывают, что большинство студентов – 60%, имеют высокий и средний уровень стресса.

При низкой стрессоустойчивости это может привести к развитию у студентов дистресса, отрицательно сказывающемся на их психологическом здоровье, мотивации учения, уровне самореализации и в конечном итоге на успеваемости. Чтобы защитить себя от стрессов, надо научиться распознавать в себе их признаки и симптомы, уметь управлять стрессом, расслабляться, снимать напряжение. В этом случае, действуя правильно, можно предупредить возникновение заболеваний. Психологические, терапевтические, релаксационные упражнения помогут поддерживать хорошую психологическую форму, преодолевать стрессовые ситуации, расслабляться, положительно настраиваться[5].

Список использованной литературы:

1. Аракелов Г.Г. Стресс и его механизмы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. 1995. №4. С. 45-54.
2. Гремлинг С. Практикум по управлению стрессом. - СПб.: Питер, 2002.
3. Селье Г. Стресс без дистресса. - М.: Прогресс, 2000. - 165с.
4. Суворова В.В. Психофизиология стресса. - М.: Педагогика, 1995. - 208с.
5. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. - СПб.: Питер, 2006. - 256с.

С.А.Койжайганов

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ

*6M010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы
sanzhikgo7868@mail.ru*

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жаңа буын ұрпақтарының мемлекеттік стандарттары негізінде жаңартылған білім беру бағдарламалары жасалуда.

Онда оқушыны белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің субъектісі, әртүрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогке түсетін автор және жас ерекшелігіне сәйкес өз жолын қалыптастыруға күш жұмсап, еңбектенетін тұлға тұрғысынан қалыптастыру қолға алынып отыр.

Инновацияларды тәжірибеге енгізу үшін мұғалім кәсіптік құзыреттілік пен кәсіби деңгейге ие болуы керек. Білім берудің мақсаты дәстүр бойынша түлектердің белгілі білімді, білікті, дағдыларды меңгеруіне негізделеді. Бүгінгі таңда кәсіби және өмірлік мәселелерді іс жүзінде шеше алатын, оқушылардың оқу-тәрбие үдерісін басқара алатын, практикаға бағытталған мұғалімдер қажет. Осылайша, «қоғамдық дамудың қазіргі жағдайы «маманның басқару құзыреттілігін» зерделеу қажеттілігін өзектендіреді. Болашақ педагогтың басқарушылық құзыреттілігінің негізі «басқару» түсінігінен туындайды. Басқару ұғымының негізі ежелгі философтар еңбектерінен бастау алады.

Конфуций (551-478 жж. б.д.д.) – «ізгілікті басқаруға» мән беріп, оны ешбір өзге мүмкіндік берместен басқару, үнемі адамдарға қамқорлық жасау, сонымен қатар қоғам мүшелері арасында міндеттерді бөлуде қатаң әлеуметтік дифференциация иерархиясы деп түсіндіреді. Сондай-ақ, мемлекет басшысы мен оның көмекшілерінің даналығына сүйену қажеттігін көрсетеді.

Платон (427-343 жж. б.д.д.) – мемлекетте әрбір қоғам мүшесі өз ісімен шұғылдану қажет, өзге адамдар ісіне кірігуге болмайды, бұл талап тұтас құрылымға бағынуды және соған еңбек етуді нұсқайды. Идеалды мемлекетте жеке меншік жоқ, әйелдер мен еркектер құқықтары тең, баланы мемлекет тәрбиелейді, ең мықты мен текті қоғам мүшелері басқаратындығын айтады. Оның пайымдауынша, «заң күші жүрмейтін, өзгеге бағынушы мемлекет құрдымға кететіндігін», адамды басқара білу «өте күрделі және еңбекпен қолжеткізуші білік» екендігін атап өтеді.

Аристотель (384-322 жж. б.д.д.) «әрбір мемлекет белгілі бір қоғамдық тұрғылықты орын» екендігін дәлелдеп, Платонның идеалды мемлекетіне сын айтып, жеке мүлік және қоғамдағы отбасын сақтау қажеттілігін қорғау керектігіне көңіл бөлген.

Әбу Насыр әл-Фараби (870-950 ж.ж.). – идеалды мемлекет қандай болу керектігін ойланып, басқару рөліне және оның адамгершілік құндылықтарына басты назар аударған.

Сондай-ақ, басқа да түркі ғұлама ойшылдары Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Иассауи, Ахмед Йүгінеки, Махмуд Қашқари өздерінің еңбектерінде ел басқару мәселесіне, мемлекет басқарушысының кемелденген, парасатты адам болу керектігіне мән беріп, олардың бойында болуға қажетті адамгершілік сапаларды көрсеткен [1]. Сонымен ежелгі және орта ғасыр философтарының еңбектерінде басқару ұғымы кім басқару керек және қалай басқару керек делінген екі бағытты анықтайды. Педагогикалық-психологиялық және тарихи-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде педагог мамандардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұны мен мәнін ашатын тарихи деңгейлерді атап өтуді жөн көрдік.

XX ғасырдың 20-жылдары жоғары білікті басқарушы мамандар даярлау өзекті болды. XX ғасырдың 30-жылдары әкімшілік-әміршілдік басқару стилі басымдылық танытты, идеологиялық қыспақ орын алды, содан соң педагогтың басқарушылық іс-әрекеті өз дербестігін жоғалтып және жоғары лауазымда отырған адамдар талаптарын қанағаттандырушыға айналды.

XX ғасырдың бастапқы кезінде пионерлердің басқарушылық қабілеттерін қалыптастыру мәселелерін қарастырушы жұмыстар пайда болды. Осылайша, В.П.Вахтерев «Жаңа педагогика негіздері» атты өз жұмысында педагогбасқарушылар рөлін ерекше атап, олар топ бағытын анықтап және оның мүшелерін өз көңіл күйімен ынталандыру тиістігін көрсетеді. Бұл кезеңге сәйкес зерттеулерде А.С.Залужный жұмыстары аса қызығушылық тудырады, олар тұлға басқарушылық сапаларын қалыптастыру, лидерді тәрбиелеу мәселесіне арналған. Автор педагогбасқарушының белсенділік, сана даму деңгейінің жоғарылығы сынды қабілеттерді ерекшелейді. Педагогтың басқарушылық іс-әрекеті К.Д.Ушинский еңбектерінде көрініс тапқан. Оның пікірінше, басқарушы администратор және педагог болуы керек. К.Д. Ушинский ерекше назарды басқарушы тұлғасына, педагогқа, оның кәсіби деңгейіне, еңбекқорлық, табандылық, патриотизм, ізгілік, мейірімділік, тәртіпке бағына білу сияқты

кабілеттеріне аударған. Аталған бұл кабілеттерді ғалымның пікірінше, халықтық принцип негізінде тәрбиелеу қажет.[2]

Басқарудағы ізгілікті бағыт біздің зерттеуіміз үшін аса маңызды. Өйткені болашақ педагогтың басқару іс-әрекетінде адами тұлғалық сапаларының болуы міндетті. Сонда ғана ол жас ұрпақты қоғамның дамуына қызмет етуге, қоғамды 46 ізгілендіруге жетелей алады. Сол себепті де біз ұсынатын педагогтың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда басқарудағы ізгілікті бағытты ұстанамыз.

Сонымен қатар, болашақ мұғалімнің басқарушылық құзыреттілігінің құрамын анықтау барысында басқару функцияларына да талдау жасалды. Ол үшін мұғалім қызметінің барлық құрамдарын (мақсаттарын, қағидаттарын, мазмұнын, технологияларын және т.б.) қамтитын ғылыми-теориялық, операциялық-технологиялық және әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын қарастырдық.

Мұғалімнің әлеуметтік-психологиялық құзыреттілігі оның кәсіби маңызды қасиеттері шоғырланған сипаты болып табылады. Ол адамның жағдайын: оның бағыттылығын, гуманитарлық даярлығының дәрежесін, кәсіби білімінің деңгейін, бастапқы кабілетіне негізделген білімінің, білігінің, дағдысының деңгейін көрсетеді. Нәтижесінде әлеуметтік-психологиялық сипаттама мұғалімнің саналы түрде, әртүрлі басқарушылық тапсырмаларды уақтылы және шығармашылық түрде шешуге дайын екендігін білдіреді. «Бұл жеке мотивациялық құндылық, эмоционалдық-мақсаттық, мазмұндық құрамдас бөліктердің бірлігін білдіреді әрі жеке тұлғаның және оның қызметінің кәсіби деңгейін сипаттайды». [3]

Басқару құзыретіне талдау жасау үшін функционалдық-аналитикалық тәсіл қолданылады, оның мәні басқарушылық құзыреттілік сипаттамалары топтастырылған нақты басқарушылық функцияларды анықтау болып табылады. Осыған сәйкес, «басқарушылық құзыреттілік» тұжырымдамасын анықтауда функционалдық-аналитикалық тәсілдемеге сүйене отырып, басқару функцияларын анықтаймыз.

Басқарудың ақпараттық-аналитикалық функциясын құзырлы орындау үшін келесі дағдылар қажет:

- тиісті ақпаратты талғап, таңдап алу;
- ақпаратты талдау;
- оқу-бағдарламалық құжаттарды талдау;
- оқыту технологияларын талдау;
- білім алушылардың білімдерін, дағдыларын диагностикалау және өлшеу құралдарын талдау.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Садирбекова Д.К. Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру // «Әлемдік және Қазақстандық білім-ғылым кеңістігіндегі этнопедагогика мен этнопсихология»: Қазақстан педаг. ғыл. акаде. Халықарал. пед. білім беру ғылым. академ., Халықарал. пед.

академияның академигі Клара Жантөреқызы Қожахметованың 65 жылдығына арналған Халық. ғыл-практ. конф. мат. жинағы. – Алматы, 2016. - Б. 384-387.

2. Байкулова А.М. Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу: дис. ... филос. док. PhD. - Алматы, 2016. – 179 б.

3. Пупышева Е.Л. Профессиональная компетентность будущего учителя как общие условия формирования профессионально значимых личностных качеств // Наука и школа. - 2003. - №6. - С. 5-8.

¹Акманова Г.Р., ²Кубашев А.Ж.

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ АЙМАҚТЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

¹п.ғ.к., педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы

²БМ010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты

Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті, Семей қаласы
raxmetolaevna@mail.ru

Қазіргі таңда студенттердің әртүрлі эмоциялық ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Өйткені эмоционалды даму студент тұлғасын толыққанды қалыптастыруға үлкен үлес қосады.

Кеңестік және шетелдік психология ғылымдарының шеңберінде эмоция түрлерінің мәселелері, құрылымдары мен қызметтері, факторлары мен қалыптасулары зерттелген. Жеке адамдардың қалыптасуында тұлғаның өзін-өзі жоғары бағалауы жағымды әсер етеді. Тұлға қалыптасуында табиғи эмоциялық күйлер қарым-қатынасқа тәуелді болуы мүмкін. Субъектінің эмоционалды қобалжу сипаты ұзақ уақыт аралығында оның өмірлік жағдайының шындығымен сәйкес келуі, тұлғаның тұрақтылық сипаты ретіндегі эмоционалдылығының ерекшеліктері оның өмірлік бейімделуінің деңгейімен белгілерін білдіреді, немесе тұлғалық адекваттылығы және адекватты еместігінің түрлілігін және эмоционалды қобалжуларының әлеуметтік педагогикалық, медициналық, мәдени басқа да нормаларға сәйкестігімен сәйкессіздігінің көрінісі болып табылады.

Эмоционалды құбылыстардың маңызды тобын тұлғаның эмоционалды сапалары, оның эмоционалды сферасының жалпы тенденциялары, эмоционалдылығы құрайды.

Тұлғаның эмоционалды аймағы оның қобалжуымен сезімінің кең спектрін көрсетеді. Ол реттеушілік, ынталандырушы, ақпараттық жетіспеушілікті жою және бағалау қызметтерін атқарады. Осылардың негізгісі бағалаушылық. **Адам эмоциясы көп түрлілігімен ерекшеленеді:** Белгі және модальдылық – эмоционалды қобалжу объектісі қатынасына сәйкес; күші және ұзақтығы бойынша – күшті қысқа уақытты аффектіден әлсізіне дейін, бірақ көңіл күй бойынша ұзақ, эмоционалды үрдістегі

тұлғалық деңгейінен – сезімнің эмоционалдық тонынан тұлғалық қатынастардың тұрақтылығына дейін, сипаты бойынша – басқа да психикалық үрдістермен: коммуникативті, ойлау, перцептивті, практикалық яғни, тұлғаның эмоционалды бағыттылығынан өзінің белгілерін табады. Соныменен, эмоционалды сфера – адамдардың заттарға, құбылыстарға, басқа адамдарға деген қатынасының субъективті қобалжуы дегенді білдіреді.

Ж.И.Намазбаева өз зерттеулерінде «Тұлғаның эмоционалдық дамуы, маңызды жеке мәселелердің шешілуі, оның өміріндегі оқиғаларды және жақын адамдармен қары-қатынасын ойдан өткізуі ұйымдастырылған педагогикалық үрдістен тысқары қалды. Бала тұлғасын дамытуға бағытталған жаңа сатыға өтуді – тереңдете білім беру мәселесі ретінде шешу мүмкін емес. Бұл – біздің бүкіл өмірімізді қайта құру және ұрпақтар арасындағы байланысты қайта қалыпқа келтіру мәселесі болып табылады» деп көрсеткен [1].

Адамның эмоциясы, сезімі басқаларға деген қарым - қатынасы қаншалықты маңызды болса да, қарым - қатынас кезінде эмоциялық көңіл-күйді көрсету емес, ақпаратты беру маңызды. Психологиялық күйді зерттеуші Н.Д.Левитов эмоциялық күйді барлық психикалық әрекеттер өтетін және қоршаған заттар мен құбылыстаға байланысты фон ретінде көрсетеді. Бұлар жеке адамның күйі мен даралық ерекшелігіне байланысты деп көрсетеді [2].

Эмоцияның сапасын физиологиялық көрсеткіш бойынша диагностикалауға бола ма деген сұрақ ғалымдар арасында әлі зерттелуде. Бірқатар ғалымдар эмоционалдық қобалжу сапасы көп жағдайда физиологиялық көрсеткіштердің реактивтілігі және интенсивтілігімен анықтала бермейді деген пікірде.

П.В.Симонов «біздің жағымды, жағымсыз эмоциялардың физиологиялық механизімі туралы шынайы білімдеріміз көп жағдайда шектеулі болып қалады» дейді. Адамның қобалжуы және түйсінуі жөніндегі карама - қайшылықтар сезімдік шаршау үлгісінде беріледі. Кейбіреулер жұмысқа қабілеттілік және шаршау көрсеткіштерінің арасындағы айырмашылықтарға зейін аударады.

Ал басқа зерттеулерде өзіндік көңіл күйді бағалау әдістемесі бойынша адамның нейродинамикалық және темперамент ерекшелігіне байланыстылығын көрсетті. Адамның эмоционалды сферасын зерттеудің психологиялық әдістері негізінен сауалнамаларға негізделеді және адамның эмоционалдық ерекшеліктерін анықтайды (ондағы эмоцияларды және эмоционалдық тұрақтылыққа байланысты).

В.А.Лабунская эмоционалдық күй экспрессиясының вербальді фиксация белгілерінің әдісін жасады [3]. Бұл әдіс әлеуметтік перцепция аймағында психологтар кеңінен қолданатын сөздік портрет әдісінің нұсқасын бейнелейді. Зерттеуге қатысушыдан тапсырма орындауда басқа адамның әр түрлі ерекшеліктерін сипаттау талап етіледі. Сыналушының алдына алты эмоционалдық күйдің экспрессивті белгілерін сипаттау мақсаты қойылады : ыза, қорқыныш, жек көру, таңдану, қуаныш. Ол басқа адамның

эмоционалдық күйін бағдарға алатын экспрессивті белгілерді атауы тиіс. Осы әдістің негізіне ерікті графикалық ассоциацияланған - пиктограмма әдісі жатады. Пиктограмма өзінің сыртқы сипаттамасы бойынша экспрессивті күй бейнесіне жақын (пиктограмма-бұл экспрессия бейнесі) және пиктограмма кенеттен іске қосылады және қалыптасады. Экспериментте сыналушыға сөздер тізбегі көрсетіледі маңызын және мағынасын олар графикалық түрде бейнелеуі тиіс: ыза, қорқыныш, жек көру, таңдану, қуаныш. Сөздер арасы 10 секунд интервалмен оқылады. Мысалы: «қуаныш» сөзіне күн бейнеленеді. Графикалық фиксация әдісінің өзіндік артықшылықтары бар, адам сөзбен жеткізуге қиындық туғызатын нәрселерді бейнелей алады. Сонымен қатар пиктограмманың кемшілігі тапсырманы табысты орындалуы адамның көркемдік қабілетіне көп жағдайда байланысты.

Психологияда эмоционалдық күйді анықтауда қолданылатын психодиагностикалық әдістерді пайдаланудың өзіндік ерекшеліктерімен белгілі бір талаптар жүйесі бар. Аталған әдістер зерттеу әрекетінің қатаң жұмыс тәртібімен (ережеге қатаң ұстану, ынталандыру материалын ұсынудың анықталған тәсілдері, сыналушының әрекетіне зерттеушінің килікпеуі); Үлгімен (нәтижелерді жоғалаудың өлшемдері мен басқа белгілер), сенімділік және валидтілік пен сипатталады. Стандартталған әдістер адамды басқалармен санды және сапалы түрді салыстыруға болатын диагностикалық ақпаратты өте қысқа мерзімде жинауға мүмкіндік береді.

Көптеген зерттеушілер эмоционалды сфераның дамуында эмоционалды жағдайлардың ролін, эмоционалды тұрақтылықты кеңінен қарастыруда. Дегенмен, эмоционалды сфераның тұрақтылығы ұғымына психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде бір жақты анықтама берілмейтіндігіне көзіміз жетті. Біз зерттеуімізде, Л.М.Аболин, М.И. Дьяченко, О.А. Казакова, Е.В. Романина және т.б. еңбектеріне сүйене отырып, жоғары оқу орны студенттерінің эмоционалды тұрақтылығын зерттеуді тиімді ұйымдастырудың теориялық мәселелеріне жан - жақты талдау жасадық. Эмоционалды сфераны зерттеудің жоғары дәрежеде қалыптасқан жоғары оқу оны студенттерінің қажеттіліктерімен олардың эмоционалды тұрақтылық үрдісін қалыптастыруды қамтамасыз ететін зерттеу базасы арасында байланыс орнатылып, зерттеулердің тиімділігін арттырудағы педагогикалық - психологиялық шарттар жасалды. Эмоционалды сфера – бұл адамның эмоциясымен сезімдерінің динамикасымен сапасын сипаттайтын адамның қасиеті деген өзіндік анықтама бердік.

А.Е.Ольшанникова зертханасында эмоционалдылықты зерттеудің төрт әдістемесі (сауалнамалар) құрастырылды: үшеу - жетекші эмоцияның модальдылығын анықтау үшін және біреуі-эмоцияның (экспрессивтілікті) көріну құралын анықтау үшін. Бұл әдістемелердің диагностикалық күшіне сенімсіздік танытқан кейбір зерттеушілер қосымша эмоцияны хронологиялық тіркеу әдісін (эмоционалды күнделік) қолданды, сыналушыға бір ай бойы хронологиялық тәртіпте белгілі бір көрсеткіштер тәртібімен күнделікті өмірде көрінетін өзінің эмоциясын тіркеуді ұсынды [4].

Сыналушы арнаулы бланкіге өзінің эмоционалды қобалжуын, белгісін, интенсивтілігін, іс- әрекет түрін жазып отырды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Олыпаникова А.Е. К. психической диагностике эмоциональности. // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. М.: Педагогика, 1978.-С. 93-105.
2. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание.- Ростов-на-Дону: Феникс 2009.
3. Намазбаева Ж.И. Развитие личности учащихся вспомогательной школы: Дис. докт. психол. наук – М., 1986. - 25с.
4. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний / Вопросы психологии. - 1992. -№ 6. - С.168-173.

¹Акманова Г.Р., ²Кубашев А.Ж.

ТҰЛҒАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ СФЕРАСЫНЫҢ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹п.ғ.к., педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы
²6М010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
**Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті, Семей
қаласы**
raxmetolaevna@mail.ru

«Эмоция (франц. emation, лат. enoveo – толғану) – адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіргендіргіштер әсеріне реакциясы; қоршаған ортамен қарым- қатынасы негізінде пайда болатын көңіл- күй. Эмоцияның жоғары түрі адамның іс- әрекетінің өнімді болуына мүмкіндік туғызады. Оларға қуаныш, сүйіспеншілік және т.б. эмоциялары жатады. Жағымсыз эмоция адамның іс- әрекетіне азды - көпті зиян келтіреді. Олар қорқыныш, қайғы, абыржу, налу, үмітсіздену, үрейлену» [1]. Эмоцияның көрсеткіштеріне интенсивтілігі, ұзақтығы, туу жылдамдығы т.б. жатады. Субъектінің эмоционалды қобалжу сипаты ұзақ уақыт аралығында оның өмірлік жағдайының шындығымен сәйкес келуі, тұлғаның тұрақтылық сипаты ретіндегі эмоционалдылығының ерекшеліктері оның өмірлік бейімделуінің деңгейімен белгілерін білдіреді.

Көптеген танымал психологтар эмоцияны психикалық реттеудің ерекше үрдісі ретінде қарастырады. Адам эмоциясы көп түрлілігімен ерекшеленеді: Белгі және модальдылық – эмоционалды қобалжу объектісі қатынасына сәйкес; күші және ұзақтығы бойынша – күшті қысқа уақытты аффекіден әлсізіне дейін, бірақ көңіл күй бойынша ұзақ, эмоционалды үрдістегі тұлғалық деңгейінен – сезімнің эмоционалды тонынан тұлғалық қатынастардың тұрақтылығына дейін, сипаты бойынша – басқа да

психикалық үрдістермен: коммуникативті, ойлау, перцептивті, практикалық және т.б., яғни тұлғаның эмоционалды бағыттылығынан өзінің белгілерін табады. Эмоционалды құбылыстардың маңызды тобын тұлғаның эмоционалды сапалары, оның эмоционалды сферасының жалпы тенденциялары, эмоционалдылығы құрайды.

Тұлғаның эмоционалды сферасының ерекшеліктері көп жағдайда адамның өмірлік сферасына ықпал етеді. Әсіресе, эмоционалды сфераның оқу әрекетіне ықпалы аса маңызды. Жоғары оқу орнындағы оқыту формалары, әдсітер, интеллектуалдық қызмет мазмұнын бекітетін аса жоғары талаптар студенттердің жүйке жүйесіне шамадан артық күш түсіріп, оқу нәтижесіне әсер етеді.

Жүргізілген зерттеулер барысында психикалық күйдің де оқу үрдісінің табысты болуында маңызды орын алатындығын анықтадық. Оқу қызметімен студенттердің тұлғалық дамуында және оқу әрекетіне эмоционалды күйдің ықпалын зерттеу жеткіліксіз күйде қалып отырғандығына зерттеу барысында көз жеткіздік. Эмоционалдылық эмоция және сезімдер динамикасын және сапа, мазмұнын сипаттайтын тұлға қасиеті ретінде анықталады. Соныменен, адамның эмоционалды қасиеті ондағы өтіп жатқан эмоционалды үрдістермен күйімен, олардың сапалық күйінің әр түрлілігімен, функционалды ерекшеліктерімен анықталады. Эмоционалды сапалар адамның кәсіби қызмет сферасын таңдауда және оның жеке стилін қалыптастыруға қатысып, адамның жалпы өмірлік әрекетінің сапасын бейнелейді.

Тұлғаның эмоционалды сферасы оның қобалжуымен сезімінің кең спектрін көрсетеді. Ол реттеушілік, ынталандырушы, ақпараттық жетіспеушілікті жою және бағалау қызметтерін атқарады.

Эмоционалды үрдістерде студент әрекетінің міндетімен шарты бейнеленіп, басқаларға деген қатынасы көрінеді. Эмоциядан айырмашылығы сезім заттық сипатқа ие, яғни нақты объектілермен байланыста (затпен, адаммен, жағдаймен т.б.). Эмоция, сезім жастардың ішкі жан дүниесін байытып, оның қабылдауын ашық, мазмұнды етіп, қиындықтарды жеңуге деген белсенділігін туғызады [2].

Түрлі эмоциямен қобалжуда туындайтын организмдегі физиологиялық өзгерістерді (жүрек жұмысының өзгерісі, тыныс алу және ас қорыту органдары, ішкі секреция бездері), эмоция және сезімдердің танымдық психикалық үрдістерге (қабылдау, зейін, ес, ойлау). Эмоциямен сезімнің мінез құлықтық көрінуі (агрессия), сыртқы көрінуі және қарым қатынастағы ролі зерттелді. Жағымды эмоциялар қиын кезеңдерінде көрініп, аса маңызды роль атқарады (ЖОО түсу, мемлекеттік емтихан т.б.). Эмоциялық қобалжулар студенттің тұлғалық қалыптасуына, көзқарастарын қайта құруға, шындыққа қатынастарына ықпал етеді. Студенттердің эмоционалды үрдістеріне үлкен интензивтілік, әр түрлілік, әрекеттің бірінен екіншісіне ауысу, жоғары сезімдер қалыптасуының жылдамдықтары тән. Әсіресе, студенттердің эмоционалды сферасында өз оқуының нәтижесіне деген жауапкершілік сезімі аса маңызды.

Эмоционалды күй субъектінің еркінен тәуелсіз болады және де ішкі себептер не субъектіден тыс болып жатқан оқиғалар әсерінен пайда болады. Эмоционалдық күйдің сипаттау моделіне эмоционалдық күй әрқашан да кейбір әсерлер салдарынан туындағандықтан оған негізгі элемент ретінде эксплицитті не имплицитті себеп енеді. Эмоционалды күйдің себебі – осы айтылған ойдың шегінде немесе одан тыс кездерде әр түрлі әдістер арқылы таңбаланатын оқиға. Әлемнің құндылықтар бейнесінде түрлі орынды иеленетін себептер түрлі эмоцияларды туындататыны сөзсіз.

Барлық эмоциялардың туындауы мен көрінуі адамда физиологиялық негізді иеленеді, ол жүйке клеткалары мен одан шығатын түрлі сападағы импульстермен байланысты. Барлық жағымды эмоциялар адамға жақсы әсер береді. Қуаныш бастапқыда белгілі бір жағдайлардың салдары ретінде емес, таза түрінде көрінген, сондықтан ол сол қалпында адамның бар өмірінің бойында сақталуы керек [3]. Қуаныш энергия мен күштің ең мықты қайнары болып есептеледі. Ол организмнің ойлауын, эмоционалды және физикалық қызметін тәртіпке келтіре алады. Эмоционалды деңгейде қуаныш барлық сезімдердің көрінуін асқындыра алады. Мұнда қуаныш өзге жағымды эмоциялардың катализаторы рөлін атқарады. Қуанышты адам әлем үшін ашық, оның жаны қоршаған ортаның көптүрлілігін қабылдауға дайын болады. Осылайша қуаныш сезімі арқылы индивид ләззат алады. Ойлау қызметі қуаныш және қайғы күйін бастан кешірген адаммен тығыз байланысты. Мұнда ойлау қызметі мен оның организмнің өміріне әсері маңызды. Қуаныш эмоциясы позитивті ойлаудың қажетті шарты болса, қайғы эмоциясы негативті ойлаудың қажетті шарты болып табылады. Позитивті, негативті ойлау, ойлау стилі, әлемтану жоспары ретінде адамның өмірлік позициясын қалыптастыра алады. Ойлау жұқа материя, күш және энергия ретінде индивидтің өзі өзіне елестететін әлемді жасайды. Егер адам өзі болашағын тек қуанышты күйінде елестетсе, оптимистік көзқарасқа ие болады, егер қайғылы күйде елестетсе, пессимистік көзқарасқа ие болады. Сезімнен туындаған ой әлемде нақты қарым-қатынас, жағдайлар салдары, оқиғаларды жасайды.

Эмоционалдық сфера қобалжу және сезімнен тұрады [4]. Кез келген қобалжу бұл индивидтің қандай да бір қажеттілікке қанағаттану үрдісін бағалау. Адамның эмоционалдық қобалжуы эмоция және эмоционалдық күйге бөлінеді. Қазіргі таңда еліміздің егемендік алуы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуымызға байланысты көптеген өзгерістер енгізді. Яғни қоғамымыздың қарқынды әлеуметтік дамуы белсенді, жасампаз тұлғаны қалыптастыруға аса жоғары талаптар қояды. Әсіресе білім беру жүйесін одан әрі жетілдіру, үздіксіз білім берудің бірыңғай жүйесін құру, оқу мен тәрбие үрдісінің сапасын жоғарлату мен білім беру үрдісінде студенттердің тұлғалық сана-сезімдерін дамыту болды.

Зерттеу жұмысының мақсаты – студенттердің эмоционалды сферасы дамуына байланысты мәселелердің қаншалықты зерттелгендігін анықтап, түрлі әдістерді пайдалана отырып, оған талдау жасай отырып, зерттеу жолдарымен тәсілдерінің ерекшеліктерін айқындау болды. Сонымен қатар

олардың өзіндік психологиялық ерекшеліктерін де жан-жақты зерттеу болды. Жоғары оқу орны студенттерінің эмоционалдық сферасының дамуын зерттеудің жеткіліксіздігін зерттеу нәтижесінде айқын аңғардық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Изард К. Эмоции человека. – М., 1980.
- 2.Киришбаум Э.И., Еремеева А.И. Психические состояния. – Владивосток, 1990.
- 3.Психология: учебник для студ. сред. проф. учеб. Заведений /И.В. Дубровина, Е.Е. Данилова, А.М. Прихожан ; под ред. И.В. Дубровиной. – 6-е изд., стер.- М. : Издательский центр «Академия», 2007.
- 4.Виллюнас В.К. Эмпирические характеристики эмоциональной жизни //Психологический журнал. 1997.№3.-с 26-36.
- 5.Исаев Е.И. Теория и практика психологического образования педагога //Психологический журнал. 2000..№6.-с 56-65

Сапарғалиева А.Ш.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҚСАТЫ РЕТІНДЕ

МПП-221тобы,2 курс « Педагогика және психология» мамандығының
магистранты

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті. Қ.Р.

Білім - бұл екі негізгі компоненттің бірлігі: оқыту және оқу.

Сынамалар мен қателер әдісімен мұғалім баланың нақты мүмкіндіктерімен оқуға деген ниетін байланыстыратын жалғыз жіпті қорғауға тырысады. Баланың даму міндетін табысты іске асыруға оқыту мен тәрбиелеуге жеке-бағдарлы көзқарас көмектеседі.

Тұлғалық-бағдарлы оқытудың міндеті: әр оқушыға өзінің танымдық тәжірибесін ескере отырып, өзінің жеке қабілетін жетілдіруге, жеке тұлға ретінде дамуға көмектесу.

Мектептегі *оқу үдерісі* тұтас дидактикалық жүйе ретінде білімді ұйымдастыру мен беруге, оларды меңгеру үшін белгілі бір жағдайлар жасауға бағытталған.

Мектептегі *білім беру процесі*-бұл жеке тұлғаның жеке тұлға ретінде дамуын қамтамасыз ететін оқыту мен оқудың өзара байланысы жүйесі.

Бастауыш саты-бұл оқушы тұлғасы мен санасының қарқынды дамитын құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан бастауыш мектеп оқушыны тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы.

Сабақтың қызықты өтуі мұғалімнің үнемі іздену, ұтымды әдіс – тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты. Қазіргі таңда мұғалімдер инновациялық және интерактивтік әдістемелерін

сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Инновациялық білім беру – іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға және шығармашылық жұмыстар жүргізуге бағытталған.

Мұндай технологияларды қолдану – біріншіден, оқытушы ұтады, яғни ол сабақты тиімді ұйымдастыруға көмектеседі, оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, екіншіден, оқушы ұтады, себебі оның тақырып бойынша танымы кеңейеді. Осылайша білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы тұрғысынан өзгерістер енгізілсе, білім сапасы да арта түспек. Инновациялық технологияларды сабақта қолдану - бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден-бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым-қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай-ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Инновациялық әдіс – тәсілдерді қолдануда мұғалім сабақты дайын күйінде бағалайды, оқушының өзі ізденіп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал мұғалімнің негізгі міндетіне оқушының іс-әрекетін бақылау жатады. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. [2, б. 255].

Интерактивті әдістердің мәні – әрбір оқушының оқушылармен өзара белсенді байланыста болып мұғаліммен бірлесе отырып, компьютермен жұмыс жасап оқу – танымдық нәтижеге жетуі. Бұл әдістер оқыту барысында тәрбиеленушілерді тұлға ретінде қалыптасуға бірден бір әсер етеді.

Сабақта интерактивті әдістерді пайдалануда мынадай шарттар орын алулары тиіс:

Мақсатты нақты белгілеу. Мұғалім оқушылардың топпен жасалатын жұмыстарының мәнін, ережесін түсініп, топпен жұмыс жасауға дайын екендіктеріне толық сенімді болуы керек. Мұғалім пайдаланатын интерактивті әдістерді қолдануда кейбір ережелерді естен шығармайы керек:

1-ереже: жұмысқа сынып мүшелерін түгел қатыстыру. Өйткені бұл әдістің негізгі мәні де оқушыларды танымға жұмылдыру.

2-ереже: оқушыларды осы әдіспен жұмыс жасауын психологиялық жағынан дайындау. Қатысушылар өздерін еркін сезіну үшін түрлі жаттығулар жасатып, сабақтағы қандай да болсын жетістіктерін жиі мадақтап отырғаны дұрыс.

3-ереже: оқушылардың саны көп болмағаны жөн. Өйткені әрбір қатысушы өз пікірін, көзқарасын білдіріп, дәлелдеп беруге мүмкіндік жасалу қажет.

4-ереже: жұмыс жасайтын орнының талапқа сай болуы. Яғни, оқушылар топ, жұп құру үшін орындарын ауыстырғанда еркін жүріп – тұруға жағдай

жасалуы қарастырылады. Қатысушылар бірін-бірі таңдау, тақта, компьютер, көрнекілікпен жұмыс жасау үшін еркін, ыңғайлы қозғала алатындай жағдайды алдын ала қарастыру.

5-ереже: оқушыларда проблема шешу барысында топқа бөлуге мұқият қарау. [1, б. 47].

Оқушыларды дамытудың маңызды факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге адамның маңызды психикалық қызметтерін, ақыл ой қызметінің тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін бүкіл оқу үрдісін жолға қою, мұғалім қолданатын оқыту әдістері мен құралдарының жүйесі болып табылады. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданып, оқушыны субъект тұрғысынан қарастыратын болса, оқытудың сапалы болатындығы және ең бастысы, оқушылардың пәнге деген жауапкершілігі, қызығуы, өз бетінше жұмыс істеу ынтасы, оқушының ізденушілік-шығармашылық зерттеушілік қабілеттері артады. Демек, әрбір жаңашыл педагог оқу үрдісінде түрлі инновациялық және интерактивтік әдістемесін пайдалана білсе, сабақ сапасының жақсара түсетіні сөзсіз.

Оқыту технологиясының бұл нұсқасының бір ерекшелігі – білімді меңгерту емес, оқушының өз бетінше меңгеруге ұмтылатыны, жадының алуан түрлері (есту, көру) арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, өзін-өзі өзектендеруге, шығармашылық қажеттілігін қанағаттандыруға, сөздік қорын дамытуға бағытталады.

Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сүрлеуді тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді.

Мемлекеттік білім стандарты деңгейіне оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісіне жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу оқушылардың білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол салу.

Инновациялық технологиялардың бастауыш мектептегі білім сапасын арттыру:

1. Әр сабақта интерактивті әдістерін қолдану;
2. Әр оқушының психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
3. Міндетті деңгейдегі білім қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейлерін ашу;
4. Инновациялық технологияларды сынау арқылы тиімділігін арттыр, мектеп жағдайына бейімдеу;

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалды, кәсіптік адамгершілік, рухани азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үлгісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Сабақта қолданылатын әдістер көмегімен жеке тұлға ретінде жан-жақты дамыған, шығармашылық ойлау білімі меңгеріледі. Алынып отырған технология сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай болуы; Тиімділігі, жүйелілігі және басқа жақтары.

XXI ғасырда барлық елдер бірінші орынға білім беру сапасын қояды. Оның өлшемі тек сауаттылық деңгейімен (жазу, оқу, есептеу) өлшенбейді, оның критерийі –функционалдық сауаттылық.

Бұл проблемаларды шешуде жаңа технологиялардың атқаратын орны бөлек. Болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгерту, дүниежүзілік білім кеңістігіне шығу – бүгінгі күннің мақсаты. [3, б. 34].

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Бұзаубақова К. Жаңа педагогикалық технология тренингі. //Қазақстан жоғары мектебі.-2005 №1 47-49 б
- 2.Жолдасова Г.Қоғамдық пәндерді оқытуда жаңа технологияны пайдалану әдістемесінің тиімділігі.//Ұлт тағылымы 2003. №3. 255б
- 3.Қалдарбекова Р.Педагогикалық технология. //Сынып жетекшісі 2006-№5.34-35б

¹Акманова Г.Р., ²Смайлханова Б.А.

СТУДЕНТТЕРДІ ОТБАСЫН ҚҰРУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

¹п.ғ.к., педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы

²6М010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты

**Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті, Семей
қаласы**

rahmetolaevna@mail.ru

Қазіргі кезде некелік-отбасылық қатынастар ерлі-зайыптылардың адамгершілік-этикалық, психологиялық-педагогикалық дайындықтарының, тұрмыс мәдениетінің жоғары деңгейде болуын талап етеді. Адамның қалыптасуы оның бала күнінен басталады. Сондықтан жас буынның жеке бас қасиеттерінің ойдағыдай дамуы үшін олардың өз қасиеттерін және басқалардың қасиеттерін түсіне білуіне көмектесіп, жөн көрсету өте маңызды.

Психологтардың көзқарастары бойынша (В.П. Левкович, С.В. Ковалев) тұлғаның отбасына деген адамгершілік - психологиялық дайындығы әлеуметтік және мінез - құлық ерекшеліктерінің толық жиынтығын талап етеді. Осы арқылы тұлға отбасылық өмірді реттейді [1]. Адамгершілік-психологиялық дайындығына: өзінің отбасылық әріптесі мен болашақ балаларының қылықтарына жауапкершілікті мойнына алуға үйрену, жаңа жүйедегі ерекшеліктерді қабылдауға дайын болу; отбасы мүшелерінің

кадір - қасиетін және құқығын түсіну, тұлғааралық қарым - қатынаста тепе-теңдік принципін сақтау; өз жұбайымен күнделікті қарым-қатынас жасау, қарама - қарсы жыныс өкілімен өзара әрекет ету, өз кезегінде жоғары мәдени адамгершілікті жорамалдау; басқа адамның мінез - құлық ерекшеліктерін және оның психологиялық жағдайын және денсаулығын түсіну жатады.

Ресей ғалымы В.С.Торохтий «некеге деген қабілеттілік» ұғымының бірнеше пайымдауларын ұсынды [2]:

1.Басқа адамға аянбай қызмет ету, қамқорлық көрсету қабілетінің болуы, жақсылық жасау;

2.Сезіну, уайымдау, қайғыру қабілетінің болуы, яғни осы арқылы жұбайының эмоциялық әлеміндегі қуаныш пен қайғыны, уайым мен сәтсіздікті, жеңілу мен жеңісті түсіне алу. Демек, басқа адамның рухани бірлігін табу;

3.Кооперация, әріптестік, тұлғааралық қарым-қатынасқа деген қабілеттілік. Үй шаруашылығын ұстау мен тұтынуды ұйымдастыру. Әртүрлі еңбек түрін дағды мен іскерлік арқылы жүзеге асыру;

4.Әлеуметтік ортада жоғары психологиялық және этикалық мәдениеттің, шыдамдылық пен төзімділіктің, ақкөңілділік пен мейірімділіктің басым болуы. Өзгелердің жетіспеушілік және таңқаларлық қасиеттерін қабылдау негізінде өзіндік эгоизмге үстемдік етеді.

Бұл барлық қабілеттер адамның іскерлік көрсеткішінің өзіндік мінез-құлқының сәйкестілігімен жағдайына байланысты тез өзгеріп отырады. Мұны шыдамдылық, тұрақтылық және өзінің мінез-құлқын алдын - ала болжау немесе келісімге келу қабілеті деп атайды. Көптеген зерттеулерде отбасына деген жағымды қатынас таныту балалық шақтан қаланады деп тұжырымдалады. Балалық шақта адамгершілік қасиет ата-ананың балаға қатынасына және олардың өз басына деген қатынасына тәуелді болып келеді. Балалық шақ онтогенезде даму барысында адам өмірінің маңызды кезеңі. Тұлғаның балалық шағының өту жағдайына байланысты, яғни оның санасы мен жүрегіне қоршаған әлемнің әсер етуіне қарай бүгінгі нәрестенің ертеңгі болмысы қалыптасады. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, өскелең ұрпақтың қалыптасуындағы отбасының маңызды рөлі оның бала дамуындағы әсерін және қайталанбастығымен, даралығымен және жақындығымен анықталады [3].

Белгілі ғалым, гуманистік психологияның негізін салушы А. Маслоу тұлғаның сәтті дамуы үшін оның қажеттіліктері өтелуі тиіс деген тұжырым жасайды [4]. Бұл қажеттіліктердің қанағаттандырылу деңгейі оның қалыпты дамуына, құрдастарынан қалмай жетілуіне немесе оның қате жолға түсуіне әсер етеді. Сонымен қатар, баланың жеке тұлға ретінде қалыптасып, қоғамда өз орнын табуына мүмкіндік береді. Айтылып отырған мәселе тікелей оның ата-анасының қатынасына тәуелді болып келеді. Көптеген отбасы мәселесімен айналысқан мамандар жастардың некеге және отбасына деген қатынастарына талдау жасады (А.Зейнеп, Д.Б. Оспанова). Отбасы жағдайы және онда жүргізілетін тәрбие мәселесімен айналысқан зерттеушілер отбасының және некенің тұрақтылығының басты шарты тұлғалардың

адамгершілік деңгейі деп есептейді. Шын мәнісінде адам санасында белгілі адамгершілік қасиеттердің даму деңгейі отбасы сферасы үшін маңызды болып табылады. Дегенмен, қазіргі таңда жастардың отбасын құруға деген жетекші мотивтерінің бірі - махаббат екені белгілі. Осы отбасын құрудың басты мотиві махаббат болса, жастар бұл ұғымның мағынасын әртүрлі түсінеді, сезінеді және бағалайды.

Қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді. Отбасы өміріне мотивациялық дайындық махаббат сезімін отбасы құрудағы негізгі түрткі ретінде санайды. Бұл сезім дербестікке дайындық, құрылатын отбасына жауапкершілік сезімі, нәрестелі болуға және баланы тәрбиелеуге дайындық. Некедегі қиындықтар, жағымсыз жағдайлар мен дағдарыстар бүгінгі психология саласында көкейтесті мәселелердің бірі болып отыр. Отбасын құрудың маңызды факторларының бірі - жастардың өнегелі санасының деңгейі. Дамыған өнегелі сана, жастардың отбасының әлеуметтік маңыздылығын түсінуде, некеге байсалды қарауында, жолдасты ойланып таңдағанында құрылатын некеге сабырлықпен қарағанында, Неке мәселесін зерттеуде психология ғылымында бірнеше мектептер мен бағыттар орын алуда. К.Витакер пікірінше отбасы бірлестігінен барып туындайтын тұлға өзіндік жеке даралық жетілуге әкеледі десе, ал В.Сатир отбасындағы қалыпты қарым-қатынас арқылы тұлғалық алға дамуы мен жетілуі қарқынды жүзеге асырылады деген ойлары өзара байланысты. Сәтті отбасының психологиялық ахуалы жұбайлардың мүдде ортақтығымен сипатталады. Маңызды қажеттіліктер мен тіршілік әрекетінің басты сферасымен байланысты қазіргі отбасының негізгі функцияларын Т.В. Андреева [5] атап көрсетті. Бақыт деген - бұл өзінің рухани және дене күштерінің қоғамдық өмірде толық қолданылуын әрқашан сезіну. Жанұядағы адамгершілікке негізделген қолайлы психологиялық жағдай жұбайлар мен отбасының басқа мүшелерінің өз-өздеріне сену, адамдарға сеніммен қарау, көңілділік, жан тыныштығы сияқты сапалар мен сезімдердің қалыптасуына әсер етіп, еңбек пен оқу әрекетінің нәтижелі болуына көмектеседі. Студент - жастарды отбасылық өмірге дайындықты қалыптастыру проблемаларының көптеген аспектілері ішінде қазіргі қоғамдағы отбасы мен некенің әлеуметтік рөлін дұрыс түсіндіру, азаматтық құқықтың, сананың болуы маңызды болып табылады. Студенттердің отбасы некелік өмірге дайындығының ерекше бір көрсеткіші отбасындағы үлгілі ісәрекеттері, яғни отбасы мүшелері арасындағы өзара құрмет қарым - қатынасын орнату, әлеуметтік ортамен тығыз байланыста болу, көпшілік бұқаралық ақпараттармен хабарлар жайында мағлұматтар алу.

Отбасылық өмірге даярлық деген - ол жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық ұстанымының жүйесі. Ол арқылы оның жұбайылық өмірдің құндылықтарына эмоционалдық-психологиялық қатынасы байқалады деген тұжырым жасалды. Сондай-ақ теориялық және эксперименталды зерттеулерді жинақтау бізге отбасылық өмірге даярлықтың психологиялық,

мінез – кұлықтық және физиологиялық белгілермен сипатталатын динамикалық ерекшелігі деген тұжырым жасауымызға мүмкіндік берді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии: Методическое пособие/ М.: «Фолиум», 1996.- С. 48
2. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей. М., 1996.- С.135
3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: учебное пособие для студентов пед. Инст-ов. М.: Просвещение, 1991.- С. 158.
4. Карабанова А.О. Социальная ситуация развития ребенка: структуре, динамика, принципы коррекции: Дис.... д-ра психол. наук. - М., 2002.- С.201.
5. Андреева Т.В. Семейная психология: -СПб.: Речь, 2004.- С.244
6. Соловьев Н.М. Кризис семьи // Семейная психология и семейная терапия. 2005.№3. – С.45.
7. Жұмадуллаева А. Жастарды отбасы-некелік өмірге даярлаудың негізі- ата-ана өнегесі. //Ұлт тағылымы. №4 – 2015.Б.12-15.
8. Ковалев С.В. Творчество как уселение себя. //Вопросы психологии, 1996. №2, - 38 с.

Еділбекова Н.Е.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОФИЛАКТИКИ СТРЕССА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

магистрантка специальности 6М010300 «Педагогика и психология»
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет г. Семей

В психопрофилактической работе можно выделить два важных направления. Первое состоит в профилактике психотравмирующих факторов, постоянно сопровождающих человека в его жизни и труде (изменение обстановки, условий жизни и труда, выполнение нестандартных социальных ролей, включенность в экстремальные ситуации, истощение психического ресурса и т.п.), или, другими словами, организационное направление психологической профилактики. Второе заключается в психологической профилактике возможных отклонений в группе риска, которые прогнозируются в ходе психодиагностики, то есть личностное направление [2, с.52].

На наш взгляд, наиболее доступным в качестве профилактических мер являются создание комплекса индивидуализированных мероприятий по усилению регулирующих функций психики, развитию эмоционального самоконтроля и самоуправления, укреплению самообладания, то есть методы психологической саморегуляции. Следовательно, организацию

психологической профилактики стресса необходимо проводить комплексно, включая такие виды деятельности [5]:

- диагностико-коррекционная работа, которая направлена на обеспечение информацией об особенностях индивида в определенных условиях;
- консультирование направлено на прояснение возможных причин нежелательного поведения, личных трудностей индивида с целью своевременного предупреждения возникновения каких-либо трудностей;
- просвещение направляется на своевременное и адресное распространение информации, позволяющей предупредить появление типичных трудностей в развитии, в осуществлении своей профессиональной деятельности, в общении и т.п.

Наиболее доступным в качестве профилактических мер являются методы психологической саморегуляции, под которыми понимается комплекс методов и обучающих программ, направленных на формирование адекватных внутренних средств деятельности человека по управлению собственным состоянием. Это своего рода техника безопасности для специалистов, имеющих многочисленные и интенсивные контакты с людьми в ходе своей профессиональной деятельности. Задачи психологической профилактики заключаются в создании комплекса индивидуализированных мероприятий по усилению регулирующих функций психики, развитию эмоционального самоконтроля и самоуправления, укреплению самообладания, а также нормативно-ценностную коррекцию, которая заключается во внесении определенных направлений в индивидуально-личностную систему норм и поведенческих эталонов, в соответствии с которыми клиент вносит коррективы в исполнение своих жизненных и деятельностных функций. При этом психологическая профилактика выступает как комплекс мероприятий по предотвращению развития синдрома профессионального выгорания и включает такие виды работ, как диагностика, просвещение, консультирование, а также коррекция. Являясь одним из важнейших направлений в деятельности психологической службы системы образования, психологическая профилактика в виде своевременно и профессионально организованных мероприятий может предупредить возникновение не только психических, но и некоторых соматических заболеваний у педагогов.

На сегодняшний день используются разнообразные подходы в разрешении обозначенных выше трудностей. Эти подходы могут быть использованы и в педагогической деятельности. Рассмотрим некоторые из них.

Важным аспектом в профессиональной деятельности педагога является саморегуляция. Необходимость саморегуляции возникает тогда, когда педагог сталкивается с новой, необычной, трудноразрешимой для него проблемой, которая не имеет однозначного решения или предполагает несколько альтернативных вариантов. В ситуации, когда педагог находится в состоянии повышенного эмоционального и физического напряжения, что

побуждает его к импульсивным действиям. Или в случае если он находится в ситуации оценивания со стороны детей, коллег, других людей.

Психологические основы саморегуляции включают в себя управление, как познавательными процессами, так и личностью: поведением, эмоциями и действиями. В настоящее время для саморегуляции психических состояний используется так называемое нейролингвистическое программирование. В русле данного направления Г. Дьяконовым (1993г.) разработан цикл упражнений ориентированных на восстановление ресурсов личности. Зная себя, свои потребности и способы их удовлетворения, человек может более эффективно, рационально распределять свои силы в течение каждого дня, целого учебного года [1, с.7]

Аутогенная тренировка используется в таких видах деятельности, которые вызывают у человека повышенную эмоциональную напряженность. Педагогическая работа связана с интенсивным общением, как с детьми, так и с их родителями, что требует от педагога эмоционально-волевой регуляции. Сам аутотренинг представляет собой систему упражнений для саморегуляции психических и физических состояний. Он основан на сознательном применении человеком различных средств психологического воздействия на собственный организм и нервную систему с целью их релаксации и активизации. Использование приемов аутотренинга позволяет человеку целенаправленно изменить настроение, самочувствие, что положительно отражается на его работоспособности, здоровье [3, с.117].

Одним из важных компонентов профилактики профессионального стресса является коррекция неконструктивных способов поведения и формирование конструктивных копинг-стратегий (совладания с профессиональными стрессами), к которым относятся уверенное поведение и навыки социального взаимодействия.

Особую категорию ресурсов стрессоустойчивости представляют характер и способы преодоления стресс - ситуаций — стратегии и модели преодолевающего поведения. Они обусловлены жизненной позицией, активностью личности, потребностями в самореализации своего потенциала и способностей. Понятие *coping, coping behavior* используется для описания типичных способов поведения человека в различных стрессогенных ситуациях. Оно происходит от англ. *cope* (преодолевать, справляться) [2].

В рамках когнитивно - поведенческого подхода преодоление (копинг) рассматривается как совокупность когнитивных и поведенческих усилий, затрачиваемых индивидом для ослабления стресса, или как стабилизирующий фактор, который может помочь людям поддерживать психосоциальную адаптацию в такое напряженное время (Lazarus, Folkman, 1984).

Психологическое предназначение преодоления состоит в том, чтобы как можно лучше адаптировать человека к требованиям ситуации, т. е. овладеть ими, ослабить их или смягчить и тем самым купировать стрессовое воздействие.

Таким образом, понятно что, обучится легкому преодолению любой стрессовой ситуации не только возможно, но и необходимо. Как отмечает

психотерапевт А.В. Гнездилов: «Стремление к профессиональному совершенствованию, внимание к собственным эстетическим запросам, постоянное сознание необходимости делать добро будут способствовать созданию той атмосферы, в которой возможно купирование многих стрессовых реакций» [5;65].

Список использованной литературы:

1. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития. //Психологический журнал – 1999-Том 20- №1 – с.6-19
- 2.Бодров В.А. Проблема преодоления стресса // Психологический журнал. - 2006. - № 2. -С.113-123.
- 3.Гремлинг С. Практикум по управлению стрессом. - СПб.: Питер, 2002.
4. Климов Е.А. Психология профессионала М.- Воронеж, 1996.- 410 с.
- 5.Яковлев Г.М. Эмоциональный стресс и психосоматические заболевания. / Психология. Учебник под ред. А.А. Крылова. - М.: Проспект,1999, с. 442-453.

Серікбекова Н.С.

КОММУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ СТУДЕНТТІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей қаласы
МПП 221, 2 курс, мамандық «Педагогика және психология»

Педагогикалық процестің элементтері оның: құрамы, мақсаты, формасы мен әдістерінің дайындығы, сонымен қатар қорытындысымен ерекшеленеді. Бұл бізге коммуникативті мәдениеттің элементтеріне және құрамына сипаттама алуға мүмкіндік береді. Алайда соңғы уақыттағы зерттеу сараптамалары бұл үдерістің (процесстің) шешімі жоқтығын көрсетеді.

Г.И. Аксенова кәсіби дайындықтың белгілеріне нұсқап, оның тұтастығын, өзгерістерін, кезеңдік ұйымдарын сипаттайды.

Дайындық басқа да қызмет сияқты толық бағдарламаны мақсат етеді. Дайындықтың мақсаттарының арасында, қызмет сияқты, әр түрлі деңгейде ашылатын: мотивациялық дамудың дайындығы; маңызды дайындықтың толықтығы; ұсталықтың дамуы ерекшеленіп ажыратылады. Осыдан автор мындай қорытындығы келеді «кез-келген қызмет түріне дайындық өзіне сену, көзқарас, қарым-қатынас, мотив (түрткі), сезім, еркіндік, интеллектуалдық сапа, білім, дағды, тұлғалық ерекшеліктер, белгілі тәртіпті қамтиды» [1].

Ақырында даярлық сияқты дайындықтың нәтижесінде құрылымын айқындауда мыналарға акцент жасалады: мотивациялық компонент (сендіру, көзқарастар, қарым-қатынастар, түрткілер, белгілі тәртіптер); жекелік

(сезімдер, жігерлі және интеллектуалды сапалар); мазмұнды (білім); процессуалды (ұсталық және дағдылар). В.С. Ильина және Г.С. Садчиковтың теорияларына сүйене келе Л.Ф. Жеребятьева [33], мұғалімнің кәсіби қызметке дайындығын оятушылық (мотивациялық) және орындаушылық (процессуалды) құралымдары арқылы анықтайды

Л.В. Нечаева өзінің жұмыстарында «кәсіпқой-маманның құралымық мәселелерін қарастыра, оның интегралды үзілісті жүйесін кәсіби педагогикалық тұлғаның бағытылығын қоса, теориялық қаруларын, сонымен қатар кәсіби мәнді ұсталық бірлескен қызметті қажет», -деп санайды [68].

Сонымен даярлық процесінің негізінде тұлғаның күйі айқындалып және де оның құрылымында тұлғаның бағыттылығы, теоритикалық білімі, кәсіби білігі ажыратылады. Экперименталды жұмыстардың логикасы тәслдердің сипаттамасын, кәсіпқой тұлға күйінің құралымын қамтиды. Мұндай дайындықтың 3 кезеңі ерекшеленеді

I кезең лекциялар, пәнаралық байланыс түріндегі актуализациялауды құруды қамтиды:

II кезең – тренинг түріндегі жаттығуды үйрету;

III кезең - дағдыны бекіту түріндегі педагогикалық тәжірибе, студентті кәсіби ортадағы қарым-қатынасқа бейімдеу;

Басқа жұмыста дайындық процесінің негізі жүйе ұғымы арқылы анықталады. Ол дайындық жүйесін жасауда мазмұн бірлігімен, түрі, тәсілі арқылы сипаттайды. Жүйе қызметі көзқарасы бойынша, түрткінің педагогикалық қызметі, жекелік сапа, білім, педагогикалық білік байланысы айқындау факторы болып табылады [44] Бұнда даярлау ұйым шартының көзқарасы бойынша 4 кезең ерешеленеді:

А) түрткі құрылымының даярлық табысы арқылы, тұлғалық сапалары, білітілігі;

Б) дайындық байланысының әртүрлілігі (психологиялық және педагогикалық)

В) кәсби өзін-өзі тәрбиелеу

Г) педагогикалық біліктің жүйелі құралымының кезеңдері. Дайындық жүйесінің құрылымы мотивациялық-жекелік (мотив және тұлғалық сапа), мазмұнды (білім) және қызметті (білік) компоненттерімен таныстырылады. Барлық жүйелердің қызметтелуі тығыз қарым-қатынасты қамтитыны белгіленген [28].

Қызмет бағытында тіл табуды Л.В. Макарская толық процесс яғни педагогикалық қызметте мотивациялық тіркелген сана мен әрекеттің теоритикалық білімі, тәжірибелік білігі мен жекелік қасиет құрылымдарын қамтиды деп қарастырған. Жоспарлы құрылымы мен мазмұны жағынан даярлық жеке студентке педагогикалық әсер ету құрылымды бейне компоненттерімен мінездемесінің белгісі бойынша ұсынылады.[60] Осыған байланысты автор даярлықтың негізгі бағыттары кәсіби сананың және өз санасының жетілуі (сонымен қатар жағымды мотивациялармен, білімінің кеңеюі); педагогикалық біліктің қалыптасуы, адекватты бағалау мен өз бейнесін бағалаудағы басты түрткі, қылықтары.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе, маманның даярлығын зерттеуде және бұл процесті қарастыра, бұл мақсат маманның кәсіби дайындығы болып табылатыны анықталды. Мақсаттан басқа дярлық процесінің мыналарды анализдейді: құрылым, қызметті жасауда, ұйымның формасы мен кезеңі, даярлық ұстанымы мен әдісі. Кейбір зерттеулерде кәсіби-педагогикалық болуда амалдар қадағаланады, даярлық процесі мен педагогикалық процеске дайындық көзқарасын өзгерту мәселелері қатысады. Біздің көзқарасымыз бойынша бұл деректер даярлық құрылымы жайлы болса ғана ақталады себебі даярлық бүкіл педагогикалық процестің компоненттерін алып қарайды. Жалпы педагогикалық процеске даярлық екі жақты болып қарастырылады:

- Бір жағынан, жекелік мінездеменің төзімділігі
- Екінші жағынан, күйге байланысты.

Демек, даярық процесінің түйіні жекелік мінездеменің қорытындысы болып табылады. Айрықша даярлық қызмет процесінде қалыптасып және жүзеге асып қана қоймай оның құрамына кіреді. Жаңа педагогикалық-психологиялық зерттеудегі бағыттардың ішіндегі мұғалімнің даярлығы оның жекелік психологиялық ерекшеліктеріне байланысты жүзеге асады. Бұл заңдылық кәсіби даярлаудағы болашақ маманның жеке модельін жасауға бағытталады ал даярлау процессінің өзі болашақ маман қызметінің спецификасын айқындайды.

Даярлық өзіне қана мұғалім мен оқушының қызметін ғана қамтымай сонымен қатар дербес қызметтердің субъектісі, білімде өзін-өзіжетілдіру, тәжірибенің субъективтілігін меңгерудегі анализ жолы, қызметтің маңыздылығын өзіне қосады. Сонымен даярлықтың әрбір деңгейінде ие болу қасиеті бар және оның белсенділігін арттыру керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Аксенова Г.И. Студент как субъект образовательного процесса. - М., Рязань - 1998. - 176 с.
2. Ершов П.М. Технология актерского искусства. - М., 1959. - 308 с.
3. Нечаева Л.В. Подготовка студентов педагогических институтов к взаимодействию с учащимися: Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Харьков, 1991. - 18 с.
4. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования // Каптерев П.Ф. Избр. пед. соч. - М., 1982. - 704 с.
5. Горовая В.И. Высшее педагогическое образование: проблемы и перспективы. - Ставрополь, 1995. - 160 с.

ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС ӨНЕРІ КОМУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІҢ НЕГІЗІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей қаласы
МПП 221, 2 курс, мамандық «Педагогика және психология»

Адам қоғамда өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сәйкес өз ойлары мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың басқа мүшелерімен өзара әрекеттесу арқылы әртүрлі байланысты сезінеді. Қарым-қатынас психологиясы адамдардың бір-бірін қабылдауы және түсінуі, еліктеу, сендіру және нандыру, ұйымшылдық немесе жанжалдық, біріккен іс-әрекет және тұлғааралық қатынастар сияқты құбылыстарды қарастырады. Осы психологиялық құбылыстың әр түрлілігінде, олардың пайда болуының негізгі қайнар көзі болып адамдар арасындағы қарым-қатынас аймағы болып табылады. Қарым-қатынас адамдардың өзара әрекеттестік және өзара қатынас жасаудың ерекше формасы. Қазіргі кезде қатынас мәселесін психология, философия, әлеуметтану-осы сияқты әр саладағы ғылымдар жан-жақты зерттейді. Леонтьев А.А. «қарым-қатынас» ұғымын әмбебап коммуникативті іс-әрекетке, яғни қарым-қатынасқа белгілі бір іс-әрекет түріне сияқты қарау керек деп есептейді [1]. Қарым-қатынасқа ең жалпы анықтаманы Б.Ф.Ломов берді: «...қарым-қатынас адам тұрмысының индивидуалды формасының маңызды жағы болып табылады». Ол қарым-қатынас іс-әрекетінің әр түрлі формалары, деңгейлері, түрлері жайлы сөз қозғады [2]. Коммуникативті мәдениет қарым-қатынастың құрамдас бөлігі.

Коммуникативті мәдениеттің ақпараттық аспектісі әлеуметтік маңызды ақпарат адамдар арасындағы қарым-қатынасты тұрақты қамтамасыз етеді. Коммуникативті мәдениет қарым-қатынас ақпараттық саласын дұрыс түсінуге негізделген. Бұл ретте аса маңызды болып әлеуметтік-психологиялық ақпарат болып табылады, ол қалыпты қарым-қатынаста қолданылатын кодтар, белгілер, символдар және олар тіл этикасы символы арқылы беріледі.

Коммуникативті мәдениет жеке тұлғаны қалыптастырудың, тәрбиелеудің аса маңызды шарты мен амалы. Жеке тұлғаның әлеуметтік дамуы кезінде бейімделу тек қана анықталған тілде емес, сонымен қатар оларды саналы түрде өзгертеді. Бұл тілдерді ажырата алмау немес білмеу адамды «тәрбиесіз» (яғни, қоғамның тілін білмеу) және «мәдениетсіз» (арнайы тілді білмеу) деп атауға әкеледі. Кең мағынада тәрбиелеу процесі баланы осы қоғамның мәдениетіне бейімдеу деп түсініледі. Осымен жеке тұлғаның мәдени даму функциясы анықталады. Сонымен қатар «әлеуметтік мұраның» амалы болып қарым-қатынас табылады. Э.С. Маркарян пайымдауы бойынша мәдениеттің бейімделу функциясы оның қалған функцияларының бастысы, интегрирленгені болып табылады [3].

Жеке тұлғаның қалыптасуы мен даму болатын қарым-қатынас әлемін оқуда зерттеушілердің жеке тұлғаның коммуникативті әлемінің моделін және коммуникативті қабілетін қарастырады. В.И.Кабрин коммуникативті әлем тұлғаның өзіндік қалыптасу мүмкіндігін зерттеуде тұлғаның коммуникативті әлемді «шығармашылық өзіндік дамуы, топтың кейбір мүшелері мен қарым-қатынас саласын реттеуді қарастырады»[4]. Р.А.Максимова тұлғаның коммуникативті қабілеті «коммуникативті қасиеттер анықтауда адамдардың қоршаған ортамен қарым-қатынас ететін қабілеттерінің жиынтығы» деп түсінеді.

Зерттеуде дәлелденгендей, жеткілікті дамыған коммуникативті қабілет адамның маңызды сипаттамасы болып табылады, ол дам өмірінің дұрыс өмір сүруіне тұлға ретінде қалыптасуына көмектеседі.

Коммуникациялық қабілет құрамына коммуникативті белсенділік, эмоционалды реактивтілік және қарым-қатынас кезіндегі сенімділік жатқызылады. Жеке тұлғаның дамуында коммуникативті қабілет адамның әлеуметтік ортада ұтымды бейімделуінде маңызды орын алады. Коммуникативті қабілет төмендегенде қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынас белсенділігі төмендейді және әр түрлі қанағаттандырусыздыққа әкеледі.

Л.С. Выготский, Б.Н. Ананьев еңбектерінде қарым-қатынасты өмір әрекетінің бір формасы, адам дамуының әлеуметтік жағдайы, жеке адамның қалыптасуының түрткісі деп қарастырды. А.В. Петровский бойынша, «...қарым-қатынас біріккен іс-әрекет туғызатын, адамдар арасындағы қатынасты дамытатын көп жоспарлы үрдіс» десе, Р.С. Немов бойынша, «...қарым-қатынас барлық тірі жанға тән, бірақ адамда күрделі формада, саналы түрде болады», деген тұжырым жасайды. Ендеше, қарым-қатынасты адамның өмірлік іс-әрекетінің негізгі факторы десек қателеспейміз. Интеллект және ерік, эрудиция және эмоционалды мәдениет тәрбиелілік – осылардың барлығы; және басқа адамдарды түсіну, яғни психикалық дұрыс бағалау. Екіншіден олардың мінез-құлық және жағдайына адекватты эмоционалды жауап бере алу, үшіншіден әр адамның өзінің жеке даралық ерекшеліктеріне байланысты стилін, әдіс-тәсілін, формасын таба білу. Қарым-қатынас мәдениетін көтеру үшін, ерте жастан бастап адамның басқа адамға жанашырлық, тілектестік, ортақтастық, мейірімділік қасиеттерін қалыптастыра білу керек. Қарым-қатынас ең алдымен, бір адамның екінші адамды өзара түсінушілігінен басталады. Немқұрайлық, қатігездік, тұрпайылық, сыйлаамсыздық қарым-қатынасты бұзады. Ал, егер тілек, өзара сұрақтар, өзара келіспеушілік басым болса, онда достық қатынас, яғни ол жанұяға қажетті психологиялық атмосфера болып табылады. Біз білетіндей адамның өзара түсінушілігіне бөгет болатын жағдайлар; оның қайталанбастығы, жеке даралығы, бір-біріне ұқсамайтындығы. Өзара түсінушіліктің тағы бір кедергісі қабылдаудың стереотиптілігі. Кейбір адамдар басқаларды терең білмей өз ойларын айта салады. Мысалы, ол – дәрігер, ол сатушы, сонымен бәрі түсінікті, себебі олардың моделі, шаблону бейнесі сол адамға беріледі. Адамның басқа адаммен қарым-қатынасы оның

жеке күші мен әлсіздігі, өмірлік қайталанбас жеке даралық көрінісі, тәрбиелеу ерекшелігі сияқты мінез-құлқының ерекшелігіне байланысты. Адамға басқа адамдардың бағалауы мен бірге өзіндік ойы, әлеуметтік статусы ұжым да алатын орны сияқты қасиеттер әсер етеді. Қарым-қатынас басқа да іс-әрекет сияқты белгілі бір нәтижемен аяқталады Қарым-қатынас нәтижесін оның өнімі ретінде қарастыруға болады. Өнімі әр түрлі болады. Оның ішінде басты орын алатындары өзара қатынас және өзінің образы. Өзара қарым-қатынас қатынас үрдісіне өзінің әсерін тигізеді. Адамдар арасындағы өзара қатынас таңдау сипатына ие болады. Бұл таңдау адам қажеттілігіне байланыста анықталады. Баланың өз образы өмірлік іс-тәжірибенің әр түрлі түрінде пайда болады: жеке даралық әрекет тәжірибесі және қарым-қатынас тәжірибесі бала дамуындағы шешуші фактор – баланың өзіне қатынасы қоршаған ортаны белсенді өзгерту және әлеуметтік тарихи сипат алады. Өз образын біз аффективті – когнитивті комплекс ретінде қарастырамыз. Оның аффективті жағын өзін-өзі бағалау ал, когнитивті жағын, баланың өзі туралы ойы деп айтуға болады. Бала өмірге келісімен алдымен үлкендермен, одан кейін құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түсе бастайды. Осының нәтижесінде жаратылысынан берілген адам болу қабілетін іске асырады.

Қарым-қатынаста адамдар өзін көрсетеді, өзі үшін және басқалар үшін психологиялық қасиеттерін аша түседі. Сонымен бірге ол қасиетті қарым-қатынаста қалыптасады да. Адамдармен қарым-қатынаста адамның адамзаттық тәжірибені игеруі, қалыптасқан мораль, құндылықтар, білім мен іс-әрекет түрлерін игеруі, жеке адам және дара адам түрінде қалыптасуы іске асырылады. Яғни қарым-қатынас адамның психологиялық дамуының маңызды факторы. Жалпы алғанда қарым-қатынасты былай анықтауға болады: адамның бүкіл өмірі барысында психиаклық процестері мен мінез-құлқы қалыптасатын жан-жақты шындық.

Қорыта келгенде көптеген әдебиеттердегі ғалымдардың теорияларына талдау жасай отырып қарым-қатынас механизмдерін, қарым – қатынастың тиімділігін анықтайтын, өзара түсінікті сипаттайтын күрделі психологиялық құрылым деп түсінеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Леонтьев А.Н. Философия психологии: изучение научного наследия / Под ред. А. А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева. - М.: Из-во МГУ, 1994. - 285 с.
2. Ломов Б.Ф. Проблемы общения в психологии. - М., 1981. - С.3-23.
3. Маргулис Е.Д. Обучение учащихся коллективной деятельности // Советская педагогика. - 1986. - №7. - С.23.
4. Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. - М., 1981. - 145 с.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

6M010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті, Семей қаласы
a.muratvekul@mail.ru

Қарым-қатынас - бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс, ол адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамти отырып, оның өміріндегі ең жоғары қажеттіліктердің бірі. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланысты емес көрінеді. «Қарым-қатынас» сөзімен біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қатынастарын түсіндіруге тырысамыз[1]. Адам қоғамда, өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сай өз пікірі мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың өзге қатынасшыларымен бірлескен іс-әрекет ықпалымен түрлі сезімдерді бастан кешеді. Алайда мұның барлығы өзге адамдармен ақпарат алмасудан ғана болады, оларды жақсы тани отырып, біздің әрқайсысымыз қалай да болса қатынасқа түсеміз.

Кең мағынада қарым-қатынас дегеніміз - адамның жеке және әлеуметтік өмірінің міндетті шарты болып табылады. Адамдардың бірлескен іс-әрекет ету процесінде адамның белгілі мінез-құлық үлгісі мен түрі қалыптасады. Бірте-бірте олар тұлғаның құрылымымен астасып кетеді. Қарым-қатынас процесі барысында адам өзінің ішкі «Менін», сонымен қатар әлемнің бейнесін санасында қалыптастырады. Адамдардың қарым-қатынасы әр түрлі критерийлер негізінде бағаланады. Оның біреуі қарым-қатынастың тиімділігі болып табылады. Оқытушылар алдында болашақ мұғалімдерді оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде қалыптастырудың психологиялық – педагогикалық міндеті тұр, бұл ең алдымен, оны өз іс-әрекетін жоспарлау, ұйымдастыру ептілігіне, толықтай оқу, қарым-қатынас жасау іскерлігіне үйретуді ұйғарады. Мәселені осылайша қою табысты оқуға қажетті оқу іс-әрекеттерін және тұлға қалыптасуының аспектілерін анықтауды және оларды қалыптастыру бойынша жұмыстарды нақты ұйымдастыруды талап етеді. Қарым-қатынас мәселесіне мәдени-тарихи психологияның негізін салушы Л.С. Выготский баға жетпес үлес қосты [2]. Қарым-қатынастың тұлға санасына қайта жасалу механизмдерін түсіну Л.С.Выготскийдің ойлау мен сөйлеу мәселесін зерттеу барысында ашылады. Оның зерттеулерінде қарастырылатын қарым-қатынастың тұлға санасында мәдени аспект ретінде тасымалдануының мәдени-тарихи мәнін В.С.Библер нақты былай дейді: «Әлеуметтік байланыстардың терең санаға ену процесі (Выготскийдің ішкі сөйлеудің қалыптасуын талдауы) - логикалық жоспарда - ашық және қатысты

«мәдениет бейнелерінің» дербестілігінің, оның дайын феномендерінің ойлау мәдениетіне айналуы.

Әлеуметтік байланыстар ішкі сөйлеуге еніп қоймай, онда олар түбегейлі қайта жасалады, әлі жүзеге асырылмаған жаңа мәнге, сыртқы әрекетке жаңа бағытқа ие болады». Қазіргі психологияда қарым-қатынас табиғи және әлеуметтік құбылыстардың барлық түрлерін сипаттау үшін пайдаланатын, өзара әрекеттестігі түсінігінің синонимі ретінде қарастырылады. С.И.Ожегов сөздігі бойынша, өзара әрекеттестік - екі құбылыстың өзара байланысы [3]. Білім беру мекемелеріндегі тәрбие процесін ұйымдастыру жұмыстарында жастарды қарым - қатынасқа тәрбиелеудің теориялық және әдістемелік негіздерін жасау өте маңызды мәселенің бірі. Жалпы білім беру мекемелеріндегі әлі де шешімін таппай келе жатқан өзекті мәселе болашақ мұғалім тұлғасын қалыптастырудағы қарым - қатынастың ролін көтеру. Тұлғаның қалыптасуы, дамуы – күрделі процесс. Ал жеке тұлғаны мақсатты түрде қалыптастыратын - тәрбие. Тәрбие үрдісінде тұлғаның даму жағдайына үнемі көңіл аударылу қажет. Жеке тұлғаның дамуы шиеленіссіз, қайшылықсыз өтпейді. Сондықтан тәрбиелік істерді ұйымдастырып, жүзеге асыруда үнемі қарама-қайшылықтар туып отырады. Дамудың қозғаушы күші - қарама-қайшылықтар. Тәрбие заңдылықтары мен дамуды Н.И.Болдырев, М.А.Данилов, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Г.И.Щукина, Б.Т.Лихачев т.б. еңбектерінде зерттеген.

Бүгінгі студенттердің өзін-өзі тану процесі, тұлғалық қалыптасуы тиімді өтуі үшін ол өз таңдап алған педагогикалық қызметті жүргізудің жолында қажетті қарым - қатынастың ең өзекті аспектілеріне арқа сүйеп және оқу үрдісінде өзін-өзі тәрбиелеуі тиіс.

Тәрбиедегі басты мәселе-студенттің жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуды көздеу, соны орындағанда ғана олардың жауапкершілігін арттыру жүзеге асады. Ал қоғамға қызмет ететін тұлға тәрбиелеу мақсаты көзделсе, онда өз пікірі арқылы ғана әрекет ететін тұлға тәрбиелеу мүмкіндігі шектеледі.

Қарым-қатынас оның танымдық іс-әрекетіне ықпал етіп, психикалық процестерінің қалыптасуына негіз болады. Қарым-қатынас арқылы болашақ мұғалімнің кәсіби мәдениетін қалыптастыруға болады.

Қарым-қатынас мәселесінің мән-мағынасын, тұлға дамуында маңыздылығын, қолданылу аясы туралы қазақстандық психолог ғалымдардың (С.М.Жақыпов, Ә.Ж.Алдамұратов, С.Қ.Бердібаева, Қ.Т. Шерьязданова, Н.А.Ладзина, Н.Қ.Тоқсанбаева, С.А. Елеусізова т.б.) да еңбектерінің алатын орны ерекше. Сонымен қатар, тұлғаның дамуы мен қалыптасуында өз халқының тарихы мен ұлттық құндылықтарды пайдалану белсенділігі (М.М. Мұқанов, Қ.Б. Жарықбаев, С.М.Жақыпов, С.Қ.Бердібаева, Л.К.Көмекбаева т.б.) жоғарылап, оны қолдануға деген қызығушылық артып келеді.

Қазіргі жағдайда нарықтық қатынастың дамуы және бәсекелесуде кез келген мамандықтарда болашақ мұғалімнің кәсіби этикалық мәдениетін қарым – қатынас үрдісінде қалыптастыру рөлі күшейе бастады. Әсіресе оның

тиімділігі кәсіби мамандардың іс-әрекетінің нәтижесіне қатты әсерін тигізеді. Осы орайда бәсекелесу жағдайында тұлғаның болашақ мамандық иегері ретінде кәсіби қарым-қатынастың тиімді формаларын меңгеруі қазіргі таңда маңызды болып табылады. Сонымен қарым-қатынас пен іс-әрекет байланысын түрліше түсінуге болады. Ол, Г.М. Андрееваның пікірінше (1980), адамның әлеуметтік болмысының екі жағын бейнелейтін, тең мәнді категориялары ретінде болуы мүмкін және қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде интерпритацияланады [4]. Болашақ мұғалімдердің жоғары оқу жағдайындағы дайындығы жан-жақты ұйымдастырылуы тиіс. Теориялық терең білімге қоса тәжірибелік дағдылары, адамгершілік қалыптасуы, тұлғалық мүмкіндіктері және кәсіби бағдары жетілген маманды дайындаудың күрделілігі сөзсіз. Дегенмен, жаңа заман маманын дайындау атап өтілгендердің барлығы ескерілгенде ғана, ХХІ ғасырға сай жоғары білімді кәсіби маманды қалыптастырудың мүмкіндігі туады.

Жан - жақты, заман талабына сай білікті, болашақ мұғалім мамандарды дайындау жоғары оқу орнындағы бүкіл оқу үрдісін ақпараттандыру мәселесін жеделдеткенде, инновациялық оқыту технологиясын енгізгенде, сонымен қатар, оқытудың әлемдік озық үлгілері мен халқымыздың төл педагогикалық қағидаларын пайдаланғанда мүмкін болары сөзсіз.

Болашақ кәсіби мамандарға білім беруді әр мамандықтың өзіндік ерекшелігіне қарай ұйымдастырудың қажеттілігі анық. Соның ішінде педагог кадрларды даярлаудың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық және технологиялық негіздерін нақтылау міндеттері тұр. Педагогикалық мамандық бойынша білім алушы студенттерді педагогикалық іс-әрекетке үйретудің қазіргі заманға көзқарастары бұған дейін қалыптасып қалған түсініктерге де жаңаша қарауды ұсынады.

Қарым-қатынастың кез-келген түрі қарапайым болып көрінгенімен, объективті және субъективті сипаттағы күрделі заңдылықтарға бағынады [5]. Адамдардың қарым-қатынас түрлерін терең білуі – олардың әртүрлі нәтижелі қызметінің қажетті шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Тоқсанбаева Н.Қ. Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі //Білім беру жүйесінде адам ресурстарын басқарудың қазіргі тенденциялары: Халық аралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, - Алматы, 2005.- 345-347 б.
- 2.Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти тт. Т.6. - М.: Педагогика. 1984.304 с.
- 3.Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986.
- 4.Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебн. Пособие для студентов высших заевлений. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
- 5Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. 2-е изд. перераб. и доп. – М., 1996. – 557 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРЫ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
nazgul3011@mail.ru

Педагогическое общение рассматривается как частный вид общения людей, имеющий как общие черты этой формы взаимодействия, так и специфические для образовательного процесса. Проблеме эффективности педагогического общения посвятили свои труды В.А. Кан-Калик, С.В. Кондратьева, А.А. Леонтьев, Я.Л. Коломинский, И.А. Зимняя, Н.В. Кузьмина, А.А. Реан и др. [1]. Авторы этих исследований рассматривают педагогический процесс как коммуникационный процесс, в который включены учитель и учащиеся. Общение все еще остается одним из важнейших факторов возникновения, развития и укрепления познавательных интересов у учащегося. Только 20% информации, которой владеет современный человек, усваивается им из средств массовой коммуникации. Остальные 80% приобретаются по каналам межличностного общения. Педагогическое общение это целостная система социально-психологического взаимодействия педагога и воспитуемых, содержащее в себе обмен информацией, воспитательное воздействие и организацию взаимоотношений с помощью коммуникативных средств.

Педагогическая деятельность учителя характеризуется определенным стилем – устойчивой системой способов, приемов, проявляющихся в различных условиях ее осуществления.

Стиль педагогической деятельности, отражая его специфику, включает: стиль управления, стиль саморегуляции, стиль общения, когнитивный стиль учителя. На стиль педагогической деятельности оказывают воздействие три основных фактора: индивидуально-психологические особенности субъекта деятельности (учителя), особенности самой деятельности, особенности обучающихся: возраст, пол, статус, уровень знаний и т.д. (А.И. Зимняя) [2]. Стиль общения В.А. Кан-Калик определяет как индивидуально-педагогические особенности социально-психологического взаимодействия педагога и обучающегося[3].

Под педагогическим общением обычно понимают профессиональное общение преподавателя с учащимися на уроке и вне его (в процессе обучения и воспитания), имеющее определенные педагогические функции и направленное (если оно полноценное и оптимальное) на создание благоприятного психологического климата, а также на другого рода психологическую оптимизацию учебной деятельности и отношений между педагогом и учащимся (А.А. Леонтьев) [4].

Экспериментальные исследования показывают, что среди множества задач, встающих перед педагогом, наиболее сложными оказываются задачи, связанные с культурой общения.

Таким образом, на основе сказанного можно утверждать, что овладение учителем высокой культурой педагогического общения предполагает и требует глубокого и всестороннего изучения психологии общения и постоянной, регулярной интеллектуальной и нравственной подготовки.

Проблема педагогического общения широко раскрыта в психолого-педагогической науке. Педагогическое общение, в частности, проблема отношений «Учитель-Ученик» была предметом изучения еще в прошлом веке. Педагогическое общение рассматривается как профессиональное общение субъекта и объекта в учебном процессе и вне его, направленное на создание благоприятного психологического климата (А.А. Леонтьев) [5].

В зарубежной психологии проблема стиля взаимодействия берет начало в трудах К. Левина в 30-е г. 20 в., которым было предложено понятие «стиля лидерства».

По определению В.А. Кан-Калика, профессионально-педагогическое общение - это система органичного социально-психологического взаимодействия педагога и воспитуемых.

В социальной психологии принято выделять три основные стороны общения:

- взаимное восприятие и понимание людьми друг друга (перцептивный аспект общения);
- обмен информацией (коммуникативный аспект);
- осуществление совместной деятельности (интерактивный аспект).

Можно отметить, что основная роль в управлении общением принадлежит инициативе учителя (воспитателя). Управление общением в развивающемся педагогическом процессе является основным этапом в его структуре. Учитель выступает инициатором развития, регулирования и управления длительным, систематическим общением. Он стимулирует активность учащихся, подбирает соответствующие методы воздействия, совершенствует, корректирует ранее смоделированную систему общения, решает ряд педагогических и коммуникативных задач. А.А. Леонтьев отмечает, что “прежде всего надо быть высоким профессионалом своего дела, а профессия предъявляет повышенные требования к владению своим поведением, своим общением, своими эмоциями””, владеть коммуникативной культурой, уметь сохранять целостность и упорядоченность общения. Управление общением обусловлено и такими характеристиками, как наличие обаяния и некоторой физической красоты (но не безобразия и уродства), душевной доброты и любви к детям; чуткoм начала контакта, созданием атмосферы “гармонии” с классом и организации творческой учебной деятельности; адаптации информации к уровню понимания учащихся, выбор соответствующих стилей отношений.

Эффективность педагогического общения в немалой степени определяется личностными качествами учителя. Среди них можно выделить четыре группы:

- показатели коммуникативного плана;
- показатели индивидуально-личностного плана;
- показатели общего социально-психологического плана;
- показатели морально-этического плана.

Среди показателей личностного плана наибольшее значение имеют коммуникативные склонности, способности, знания, умения, навыки общения и др. Безусловно, на результативность педагогического общения оказывают влияние такие показатели индивидуально-личностного плана, как интересы, склонности, уровень подготовленности, привычки учителя и ученика.

В психолого-педагогической литературе указывается ряд и других качеств личности педагога, важных для общения. Среди них можно назвать следующие:

- фасцинация (основа обаяния);
- прямой и лучистый взгляд, голос, богатый в тембровом отношении;
- импровизационный ум;
- эмпатия (способность поставить себя на место другого);
- доброжелательность;
- аутентичность (умение быть собой);
- инициативность в общении;
- непосредственность;
- принятие своих и чужих без страха;
- стремление к самопознанию[6].

Основные трудности, которые испытывает педагог в общении с учащимися, связаны с неумением наладить контакт, управлять общением учащихся на уроке, выстраивать взаимоотношения и перестраивать их в зависимости от специфики педагогических задач, непониманием внутренней психологической позиции ученика и, наконец, - это трудности в речевом общении и передаче собственного эмоционального отношения к учебному материалу, а также неумение управлять собственным психическим состоянием в общении. Владение учителем технологией педагогического общения имеет значение и потому, что она обуславливает отношение детей к учителю, которое они часто переносят на предмет, который он преподаёт.

Список использованной литературы:

1. Абульханова К. Личность в условиях дефицита общения.: Психологический аспект. // Воспитание школьников, 2000, №10, с. 4 - 8.
2. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1997.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебное пособие для студентов вузов. Ростов: Феликс, 1997.
4. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1999.
5. Рыдалова И.И. Основы педагогики общения. – Минск, 1998.

ИЗУЧЕНИЕ ВОЗРАСТНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
madishok2006@mail.ru

В школьном возрасте психологическая культура проходит в основном стихийный процесс своего становления, так как в школьных учебно-воспитательных планах, программах практически не представлена систематическая работа по ее повышению.

В зарубежных теориях возрастного развития З. Фрейда, Э. Эриксона, Ж. Пиаже, С. Коуэна дается общая характеристика этого периода [1].

З. Фрейд считает, что с 5-6 лет до полового созревания ребенок проживает латентный период, в котором сексуальные проблемы, как правило, не привлекают его внимания, сексуальные стремления уменьшаются в силе. В этот период наиболее интенсивно развивается Супер-эго ребенка: мораль, нравственные чувства и т. д. [1].

Э. Эриксон расширил теорию З. Фрейда, включив в нее психосоциальное развитие человека, акцентируя влияние культуры и общества на его развитие. Ключевым понятием теории Э. Эриксона является приобретение эго-идентичности, имеющее в различных культурах свою специфику [1].

Согласно теории Э. Эриксона, в младшем школьном возрасте ребенок пытается завоевать признание и заслужить одобрение, осуществляя разнообразную продуктивную деятельность. Он осваивает различные способы, схемы деятельности, прежде всего познавательной и коммуникативной. В итоге у него развиваются трудолюбие, способность к самовыражению в продуктивной работе, чувство долга, стремление к достижению успеха.

В зависимости от школьной атмосферы, методов обучения и воспитания у ребенка может развиваться либо вкус к труду, познанию, либо чувство неполноценности как в плане деятельности, так и во взаимоотношениях с товарищами. Кризис развития к 11 — 12 годам определяется альтернативой: «трудолюбие или инфантильность, неполноценность».

Данные Ж. Пиаже, посвященные проблеме морального развития, показывают, что когнитивное и моральное развитие не совпадают, причем ведущая роль принадлежит когнитивному «ряду».

В моральном развитии детей Ж. Пиаже выделяет 2 стадии: нравственного реализма и нравственного релятивизма. Если на стадии нравственного реализма (до 6-7 лет) дети уверены, что правила и нормы

поведения - это реальные и нерушимые условия существования, то на стадии релятивизма (с 7 лет) они понимают, что правила и нормы создаются людьми и их можно менять [2].

В дальнейшем теорию Ж. Пиаже развил Л. Кольберг, который выделил шесть стадий морального развития детей. На первом, преднравственном уровне развития (с 4 до 10 лет) поступки определяются внешними обстоятельствами и поведение регулируется внешними стимулами (поощрением, наказанием). В 7-10 лет моральные суждения о поступке выносятся, согласно Л. Кольбергу, в соответствии с пользой, выгодой, которые из поступка можно извлечь, а также на основе правил, выполнение которых повлечет за собой вознаграждение.

В когнитивной психологии изучались представления, знания о людях, называемые социальным познанием. Дж. Флейвеллом были получены данные о том, что на смену дошкольному эгоцентризму в младшем школьном возрасте «приходит» позиция децентрации, на основе которой дети способны понять мысли и чувства другого человека, социальные отношения (дружба и др.), социальные предписания (обычаи, условности, правила). Среди социальных отношений особое место начинает занимать дружба, дети постепенно начинают понимать, что дружба предполагает взаимные обязательства, соблюдение неписаных правил (справедливость, верность, честность).

С. Коуэн, характеризуя возрастные периоды, ввел понятие «ресурсы развития», близкое к понятию «возрастные возможности», и описал условия, необходимые для развития. Он считает, что в младшем школьном возрасте должно уделяться большое внимание, согласно ресурсам возраста, формированию навыков коммуникаций.

В целом в зарубежных теориях остается слабо изученным вопрос о специфике усвоения этических, психологических знаний о человеке, становлении нравственности, психологической культуры. Не все психологи поддерживают представление Ж. Пиаже и Л. Кольберга о стадийном характере развития морального сознания. Их теории были подвержены критике также за то, что не учитывали такие факторы, как пол, культурные различия детей.

Возрастные возможности младших школьников в возрастной психологии изучались в основном в связи с формированием учебной деятельности, универсальных учебных действий и возникающих в этом процессе психических новообразований возраста.

Детально изучены сензитивность к развитию произвольности психических процессов, навыки делового сотрудничества, внутренний план действий, содержательная рефлексия, теоретическое мышление, деятельность моделирования в системе развивающего обучения.

Основное внимание в исследованиях отводилось познавательной сфере психики. Система развивающего обучения Давыдова—Эльконина стремится развивать такие качества учащихся, как самостоятельность суждений и

оценок, независимость от авторитетов, критичность по отношению к своим и чужим действиям.

Наряду с освоением учебной деятельности с приходом в школу ребенок вступает в новые отношения, изменяется его круг общения.

Усвоение учащимися элементарных правил общения протекает более успешно, если обучение проводится планомерно, с использованием дискуссий, упражнений. Особое внимание уделяется культуре делового сотрудничества, формированию навыков общения в совместной учебной работе и др.

Межличностные отношения в классах устанавливаются как на деловой, так и на личной основе, однако для школьников большое значение имеет учебно-деловая основа отношений.

А.К. Дусавицкий показал, что в классах, где интенсивно формируется учебная деятельность, создается единая структура межличностных отношений с деловым лидером [3].

В понимании другого человека у младших школьников могут сосуществовать разные уровни осмысления и обобщения, касающиеся различных сторон личности другого человека. Чем старше возраст учащихся, тем чаще в характеристиках знакомых сверстников встречаются высказывания об убеждениях, кругозоре, способностях, речи, уме, называются черты, выражающие отношение к труду, волевые черты.

Формированию личности младшего школьника, особенностям его мотивационно-потребностной сферы, морального сознания посвящены многочисленные исследования отечественных психологов Л.И. Божович, Т.В. Драгуновой, А.В. Захаровой, Л.С. Славиной, С.Г. Якобсон и их сотрудников, учеников [3].

Вместе с тем в исследованиях Е.В. Субботского, В.С. Мухиной показано, что к началу младшего школьного возраста только около 1/3 детей способны неукоснительно соблюдать усвоенные моральные правила и делать устойчивый нравственный выбор в ситуации борьбы мотивов [4].

Установлено, что у младших школьников расширяется круг осознаваемых ими моральных качеств, более самостоятельно даются моральные оценки, растет интерес к мнению товарищей.

Широкие социальные мотивы имеют большое значение в этом возрасте, они регулируют не только поведение, но и учебную деятельность младших школьников.

Список использованной литературы:

1. Крайг Г. Психология развития. С.-Пб.: Изд-во «Питер», 2000. — 992 с.
2. Пиаже Ж. Психология, междисциплинарные связи и система наук. // В кн.: Материалы ХУШ Международного психологического конгресса. М., 2000.
3. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. М.: ТЦ "Сфера", 1996. -240 с.
4. Мухина В.С. Психология детства и отрочества. М., 1998. — 488 с.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПСИХОЛОГА

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
kuanysh_nara97@mail.ru

Динамичное развитие современного общества и областей знаний предъявляет новые требования к системе высшего профессионального образования, предполагая формирование и развитие у будущих специалистов таких качеств, как мобильность, инициативность, самостоятельность при получении новых знаний, готовность к эффективному межличностному и профессиональному взаимодействию.

Сегодня высшая школа призвана подготовить специалиста «нового типа», способного к оперативной и эффективной реализации профессиональных задач. В этой связи особую значимость в обеспечении социальной и профессиональной успешности специалиста приобретает проблема формирования коммуникативной компетентности.

Коммуникативные способности есть у всех людей, а первичными коммуникативными навыками все мы в той или иной степени обладаем с детства. Но природа деятельности современного специалиста требует от него развитой коммуникативной компетентности, которая включает в себя свободное владение всей совокупностью навыков и умений, необходимых для эффективного вербального и невербального общения и взаимодействия, включая в себя ситуативную адаптивность и мотивацию.

Понятие «коммуникативная компетентность» прочно вошло в категориальный аппарат дисциплин, так или иначе изучающих проблемы общения: философии, социологии, педагогики, общей и социальной психологии, лингвистики, теории управления и других. При этом содержание и средства формирования коммуникативной компетентности в педагогической практике разработаны явно недостаточно, поскольку феномен не имеет строго определенной структуры.

В рамках лингвистического подхода обратим внимание на точку зрения Ю.Н. Караулова, который полагает, что структура коммуникативной компетентности соотносится со структурой языковой личности, но не тождественна ей [1].

Таким образом, структура коммуникативной компетентности представляет собой совокупность пяти уровней, в которую включаются психофизиологические особенности личности, социальная характеристика ее статуса, культурный уровень, языковая компетенция и прагматика личности [1].

Опираясь на позицию Л.А. Петровской, которая, рассматривает коммуникативную компетентность как «способность к эффективному решению коммуникативных задач, определяющую индивидуально-психологические особенности личности и обеспечивающую эффективность ее общения и взаимодействия с другими людьми», обратим внимание на элементы эффективного общения:

- желание вступать в контакт с окружающими;
- умение организовывать общение, включающее умение слушать собеседника, умение эмоционально сопереживать, умение решать конфликтные ситуации;
- знание норм и правил, которым необходимо следовать при общении с окружающими [3].

В этой связи заметим, что уровень коммуникативной компетентности проявляется в трех аспектах процесса общения — коммуникативном, перцептивном, интерактивном.

Таким образом, коммуникативная компетентность выступает как многоаспектный феномен, что проявляется в процессе и результате его структурирования.

Профессиональная коммуникативная компетентность формируется на базе общей коммуникативной компетентности и определяет эффективность общения и деятельности в целом. Профессиональную компетентность определяет избирательность коммуникативных интересов, специфика делового общения. Постепенно профессиональная коммуникативная компетентность и профессиональные коммуникативные навыки становятся для учителя значимыми в педагогической практике.

Коммуникативная компетентность складывается из способностей:

1. Давать социально-психологический прогноз коммуникативной ситуации, в которой предстоит общаться;
2. Социально-психологически программировать процесс общения, опираясь на своеобразие коммуникативной ситуации;
3. Осуществлять социально-психологическое управление процессами общения в коммуникативной ситуации [4].

Коммуникативно-исполнительское мастерство личности проявляется как два взаимосвязанных и всё же относительно самостоятельных умения найти адекватную теме общения коммуникативную структуру, соответствующую цели общения, и умение реализовать коммуникативный замысел непосредственно в общении, т.е. продемонстрировать коммуникативно-исполнительскую технику общения [4].

Эмоционально-психологическая саморегуляция создаёт настрой на общение в соответствующих ситуациях, эмоциональный настрой на ситуацию общения, означает прежде всего перевод обыденных эмоций человека в тональность, соответствующую ситуации взаимодействия [5].

В процессе эмоционально-психологической саморегуляции следует различать три фазы: длительное эмоциональное “заражение” проблемой, темой и материалами предстоящей ситуации общения; эмоционально-

психологическую идентификацию на стадии разработки модели своего поведения и программы предстоящего общения; оперативную эмоционально-психологическую перестройку в обстановке общения.

Перцептивные навыки личности проявляются в умении управлять своим восприятием и организовывать его: верно оценивать социально-психологический настрой партнёров по общению; устанавливать необходимый контакт; по первому впечатлению прогнозировать “ход” общения. Они позволяют личности верно оценивать эмоционально-психологические реакции партнёров по общению и даже прогнозировать эти реакции, избегая тех, которые мешают достигнуть цели общения [2].

Экспрессивные навыки коммуникативно-исполнительской деятельности принято рассматривать как систему умений, создающих единство голосовых, мимических, визуальных и моторнофизиологических процессов. По своей сути это навыки самоуправления выразительной сферой коммуникативно-исполнительской деятельности

Коммуникативная компетентность как знание норм и правил общения, владения его технологией, является составной частью более широкого понятия “коммуникативный потенциал личности” [5].

Коммуникативный потенциал – это характеристика возможностей человека, которые и определяют качество его общения.

Основными источниками приобретения коммуникативной компетентности являются: соционормативный опыт народной культуры; знание языков общения, используемых народной культурой; опыт межличностного общения в несправдливой сфере; опыт восприятия искусства.

Таким образом, формирование коммуникативной компетентности мы рассматриваем как способ актуализации личностных и профессиональных качеств будущего специалиста. Данный процесс характеризуется, прежде всего, целенаправленным педагогическим взаимодействием субъектов образовательного процесса в условиях лично ориентированной образовательной среды в контексте компетентностного подхода.

Список использованной литературы:

1. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. - М., 1991.
2. Никонова О.В. Проблемы коммуникативной подготовки будущих учителей: В кн. Детский сад – школа – вуз: проблемы и перспективы развития. Материалы 2-ой научно-практической конференции – Брянск: Издательство БГУ, 2003.
3. Петровская Л.А. Компетентность в общении. – М.: Академия, 1999.
4. Психология общения / А.А. Леонтьев – М.: Академия, 2008.
5. Станкин М.И. Психология общения. - М., 2003.

РАЗВИТИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О МОТИВАХ И МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
[aseka @bk.ru](mailto:aseka@bk.ru)

В психологической науке представлен широкий ряд исследований, посвященных изучению содержания и структуры мотивации учения и мотивации профессиональной деятельности.

Анализ философских работ позволил выделить три основных подхода к пониманию факторов, детерминирующих человеческое поведение и деятельность.

В рамках натуралистически-детерминистского подхода в качестве основных побудительных сил человеческого поведения рассматриваются различного рода воздействия окружающей среды. Наиболее ярко эта позиция выражена в трудах философов материалистов ХУН-ХУШ веков (К.Гельвеций, П.Гольбах, Т.Гоббс, Г.Лейбниц, Б.Спиноза).

Позднее натуралистический взгляд на природу факторов, детерминирующих человеческое поведение и деятельность находит отражение в теориях У.Мак-Дугалла, К.Роджерса, З.Фрейда, К.Хорни, которые рассматривают эти факторы как инвариантные, присущие природе человека источники энергии, трансформирующейся в поведенческие акты [1].

По мере развития представлений о природе человека учеными делается попытка преодоления детерминистского толкования человеческого поведения и признается внутренняя активность и способность человека к самоопределению. На первый план выдвигается **дуалистический подход**, где в качестве факторов, определяющих активность человека рассматривается сочетание детерминизма и самодетерминизма. В рамках этого подхода поведение человека рассматривается как обусловленное идеями практического разума, в котором причинно-следственные связи уступают место самодетерминации как способности человека самому определять свои поступки.

С позиции **ценностно-смыслового подхода** первичным в детерминации поведения человека выделяется значимый, эмоционально-ценностный момент. Включая в себя пристрастное, заинтересованное отношение человека к действительности он создает напряженное «мотивационное поле» в пределах и под влиянием которого осуществляется деятельность.

Анализ основных подходов в философской науке позволяет проследить развитие представлений о человеческой мотивации в направлении от всеобщей причинности (детерминизма) к самодетерминизму как способности человека самому определять свое поведение и деятельность посредством

раскрытия им смысла собственных действий.

Опираясь на различные базовые представления о человеке, Е.Ю.Патяева выделяет две основополагающих парадигмы понимания мотивации [2].

1. Причинная (детерминистская) парадигма, определяющая человеческие действия как следствие какой-нибудь причины или определенного комплекса причин, знание которых позволит однозначно предсказывать поведение человека и успешно влиять на это поведение.

2. Вторая парадигма основывается на представлении о человеке как способном осознавать свои побуждения, свободном самостоятельно определять свои действия и нести за них ответственность.

Приступая к изучению мотивации профессионально-учебной деятельности студентов-психологов, необходимо рассмотреть содержание психологических понятий «мотив» и «мотивация» и выделить их существенные характеристики.

В психологии понятие «**МОТИВ**» раскрывается с нескольких точек зрения. Под мотивом понимают предмет потребности, включенный в систему деятельности, реализующей отношения «субъект — мир» и приобретающий свойство побуждать и направлять деятельность субъекта.

Анализ всех этих определений позволяет выделить три основных значения, к которым сводится понимание мотива: 1) объект внешней среды, необходимый для нормальной жизнедеятельности; 2) составляющая психики, отражающая нехватку чего-либо; 3) свойство личности, определяющее ее отношение к миру.

Основными функциями мотива считаются направляющая и побуждающая, которые отражают энергетику мотива и ее направленность на определенную активность.

Помимо них выделяют стимулирующую функцию, которая связана с продолжением побудительности; управляющую и организующую функции (Е.П.Ильин); регулятивную (И.А.Васильев, М.Ш.Магомед-Эминов); структурирующую (О.К.Тихомиров) и контролирующую (А.В.Запорожец), которая по своему содержанию близка смысло-образующей функции, проявляющейся в порождении смысловых структур - личностных смыслов и смысловых установок, осуществляющих регуляцию протекания деятельности, создавая ее направленность (А.Н.Леонтьев) [3].

В рамках изучения мотивов учебной деятельности студентов исследователями выделяются осознаваемые и реально действующие мотивы (А.Н.Леонтьев) [3], «деловые», «соревновательные» и собственно познавательные мотивы (П.Я.Гальперин) [4]. Большинство исследователей (Л.И.Божович, Н.Е.Елфимова, А.Б.Орлов, А.К.Маркова, Т.А.Матис, П.М.Якобсон) выделяют две основных группы мотивов учения [5].

Первую группу составляют познавательные мотивы, связанные с содержанием учебной деятельности и процессом ее выполнения и включающие: *широкие познавательные мотивы* с ориентацией человека на усвоение новых знаний; *учебно-познавательные мотивы* с ориентацией на

усвоение способов добывания знаний и мотивы самообразования, состоящие в направленности учащихся на самостоятельное совершенствование способов добывания знания.

Во вторую группу входят социальные мотивы, связанные с различными социальными отношениями учащегося к другим людям: это *широкие социальные мотивы* — стремление получать знания, быть полезным обществу; *узкие социальные мотивы* (позиционные) - стремление занять определенную позицию, место в отношениях с окружающими, заслужить авторитет; и *мотивы социального сотрудничества* — стремление к осознанию, анализу способов и форм своего сотрудничества с окружающими, к постоянному совершенствованию этих форм.

Однако не само по себе наличие социальных или познавательных мотивов, а именно их качество определяет сущность личности учащегося и ее направленность. Поэтому при рассмотрении мотивов профессионально-учебной деятельности важно рассматривать их **содержательные характеристики**, такие как открытие учеником личностного смысла учения, наличие действенности мотива, место мотива в общей структуре мотивации, самостоятельность его возникновения и проявления, уровень осознания и степень распространения на различные типы деятельности.

Д.А.Леонтьев, рассматривая основное направление развития мотивационной регуляции профессионально-учебной деятельности студентов в ходе ее осуществления, выделяет процессы «ситуативного развития мотивации», суть которых заключается в формировании личностных смыслов целей, средств и условий данной деятельности.

Мотивация профессионально-учебной деятельности студентов проявляет себя в том, что учащиеся ориентируют собственную деятельность на удовлетворение потребности в овладении теми знаниями и умениями, которые выступают достаточными и необходимыми для последующего осуществления ими профессиональной деятельности. Такое понимание мотивации позволяет нам сосредоточить внимание на ее содержательной стороне, выделить показатели и условия ее развития.

Список использованной литературы:

- 1 Bandura A. Self-regulation of motivation and action through goal systems. In L.A.Pervin (Ed.), Goal concepts in personality and social psychology. N.J.: Erlbaum.- 1988.
- 2 Современная психология мотивации / Под ред. Д.Л.Леонтьева. - М.: Смысл. - 343 с.
- 3 Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб. - 2000. - 508с.
- 4 Гальперин П.Я. Лекции по психологии. - М. - 2002.
- 5 Маркова А.К. Психология профессионализма. - М. - 1996. — 308 с.

ЛИДЕРСТВО В ПРОБЛЕМАТИКЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
aleka_11_04@mail.ru

Лидерские качества выступают как одни из ведущих характеристик личности современного человека. Формирование этих качеств на разных этапах онтогенеза является существенной задачей педагогической психологии.

Личностные качества лидера, заложенные у детей еще в школьный период жизни, могут и должны получать импульсы для дальнейшего формирования на последующих ступенях жизни. Особенно это актуально для ее периода, обозначаемого в качестве студенческого возраста.

Являясь кадровым ресурсом общества, молодые люди, обучающиеся в вузе, как никто другой стремятся наиболее полно проявить себя, сформировать наиболее востребованные для текущего момента истории социальные и профессиональные компетенции. Немаловажно, что для данного возраста наличие адекватно развитых лидерских качеств выступает не только потребностью развития личности как таковой, но и ее развития в контексте складывающихся социально-политических и экономических трансформаций нынешнего российского общества.

В условиях непрерывного изменения всех сторон жизни общества как никогда становятся востребованными молодые, знающие, энергичные, инициативные лидеры, способные сплотить вокруг себя единомышленников, четко и понятно сформулировать перед ними насущные, первоочередные и перспективные задачи, поддержать в минуты трудности и повести за собой на достижение новых высот.

Однако на практике среди студентов вуза все еще достаточно значительна доля студентов, которые по своим личностным проявлениям достаточно инертны, аморфны, не обладают какими-либо выраженными способностями и не стремятся выразить себя, достичь собственными усилиями престижного социального статуса.

Подобные апатичные проявления затрудняют процессы их социальной адаптации и профессионального становления. В силу этого, в школьный и послешкольный периоды жизни требуется определенная организационная и психолого-педагогическая деятельность в по оказанию помощи молодежи в развитии своих лидерских устремлений, а, следовательно, конкурентоспособности и успешности во всех социальных сферах.

Рассматривая проблему лидерства, важным является изучение процесса становления лидера. Наиболее распространенными теориями лидерства

являются: теория черт, ситуативные теории, личностно-ситуативные теории, «системная теория лидерства» Ф. Фидлера, атрибутивные теории, концепция «ценностного обмена» Р.Л.Кричевского, а также кардинально отличающаяся от всех предыдущих индивидуальная теория личности Альфреда Адлера [1].

Теория черт и ее разновидности возникли под влиянием исследований английского психолога и антрополога Ф. Гальтона, пытавшегося еще на заре века объяснить лидерство на основе наследственности.

В рамках этого направления были предприняты исследования царских династий различных наций, анализ браков между правителями и т.д. Основной идеей такого подхода было убеждение в том, что если лидер обладает качествами, передающимися по наследству и отличающимися его от его последователей, то эти качества можно выделить. Однако составить перечень таких черт тогда не удалось. Только в 1940 г. американский психолог К. Бэрд составил список из 79 черт, упоминаемых различными исследователями как «лидерские». Среди них были названы инициативность, общительность, чувство юмора, энтузиазм, уверенность, дружелюбие, но ни одна из них не занимала прочного места в перечне.

Проанализировав различные подходы, американский психолог Р. Стогдилл выявил, что практически во всех случаях лидерство рассматривается либо как фокус групповых процессов, либо как искусство вызывать согласие. Такой разброс мнений американский психолог Ю. Дженнингс объяснял субъективизмом этих теорий. Они, по его мнению, в большей мере отражали черты самих исследователей, чем черты лидера.

На смену теории черт пришли ситуативные теории лидерства, в соответствии с которыми появление лидера есть результат места, времени и обстоятельств. Иными словами, в конкретных ситуациях групповой жизни выделяются отдельные члены группы, которые превосходят других по крайней мере в каком-то одном качестве. Но поскольку именно это качество и оказывается необходимым в этой ситуации, человек, обладающий им, становится лидером. Ситуационная теория лидерства подчеркивает относительность черт, присущих лидеру, и предполагает, что качественно разные обстоятельства могут потребовать качественно разных лидеров.

Для того, чтобы снять возможные возражения, будто данная теория рассматривает личность лидера как марионетку, американский ученый Э. Хартли предложил модификацию этой теории. Он предположил, что, во-первых, если человек становится лидером в одной ситуации, не исключено, что он им станет и в другой; во-вторых, в результате стереотипного восприятия лидеры в одной ситуации рассматриваются группой как «лидеры вообще»; в-третьих, став лидером в определенной ситуации, человек приобретает авторитет, который способствует его избранию лидером и в следующий раз; в-четвертых, лидером чаще выбирают человека, имеющего мотивацию к достижению этой позиции.

В «системной теории» лидерство рассматривается как процесс организации межличностных отношений в группе, а лидер - как субъект управления этим процессом.

Ф. Фидлер предложил «вероятностную модель эффективности лидерства», в которой делается акцент на интеграции влияния лидера (а точнее, его личностных свойств) и ситуативных переменных (отношений между лидером и последователями, сути задачи, степени власти лидера). Ф. Фидлер выделяет два возможных стиля лидерства: ориентацию на задачу и ориентацию на межличностные отношения [2].

Иначе говоря, инструментальное и эмоциональное лидерство. По мнению Фидлера, стиль лидерства соотносится с ситуативными переменными таким образом, что наиболее благоприятная ситуация для лидера включает хорошие отношения с последователями, хорошо разработанную задачу, сильную позицию лидера. Из этой предпосылки Фидлер делает вывод, что ориентированный на задачу лидер более эффективен, когда ситуация либо очень благоприятна, либо очень неблагоприятна для него. А ориентированный на межличностные отношения лидер более эффективен в ситуациях только умеренно благоприятных или умеренно неблагоприятных.

Атрибутивные теории рассматривают лидера как своего рода марионетку, получающую прямые указания и власть от своих последователей, которые приводят его в движение как кукольник куклу. Такая точка зрения предполагает, что лидер отражает цели группы и действует от ее имени. Здесь предполагается, что для понимания лидерства необходимо иметь представление об ожиданиях и целях последователей.

Схожей является разработанная Р.Л.Кричевским концепция ценностного обмена как механизма выдвижения лидера. Сама по себе идея ценностного обмена во взаимодействии людей и ранее разрабатывалась в социальной психологии. Лидером рассматривается тот, в ком в наиболее полном виде представлены такие качества, которые особенно значимы для групповой деятельности, т. е. являющиеся для группы ценностями [3].

Таким образом, в лидерскую позицию в ходе взаимодействия выдвигается такой член группы, который как бы идентифицируется с наиболее полным набором групповых ценностей.

Представленный научный подход позволяет утверждать, что в современной психологической литературе существуют различные и порой противоречивые подходы к определению понятия «лидерство». Это связано с неоднозначной интерпретацией и смешением таких понятий, как «лидер», «лидерские качества», «стиль управления».

Список использованной литературы:

1. Кричевский Р. Л. Психология руководства и лидерства в спортивном коллективе.- М., 1995.
2. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. М.: ТЦ «Сфера», 2001. - 464с.
3. Карделл Ф. Психотерапия и лидерства. СПб.: Речь, 2000.

СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОЗИЦИИ СТУДЕНТА-ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
nazgul3011@mail.ru

Профессиональная позиция является междисциплинарным понятием, что создает трудности в определении её сущности, структуры.

Общепотребительное значение «позиции» отражено в толковом словаре живого великорусского языка В. Далем: «положение, расположение, размещение» [1, с. 256]. В Толковом словаре Ожегова дополняется: «позиция - точка зрения, мнение в каком-либо вопросе». В социальной энциклопедии позиция определяется как оценка фактов, событий. В общей и социальной психологии - это «устойчивая система отношений человека к определённым сторонам действительности, проявляющаяся в соответствующем поведении и поступках». Она является развивающимся образованием, её зрелость характеризуется непротиворечивостью и относительной стабильностью [2, с. 23].

Позиция формируется во взаимодействии человека с предметной и социальной средой. Социальные нормы по мере адаптации к деятельности становятся внутренними принципами и убеждениями, многократно проверенными и закреплёнными опытом. Внутренние мотивы, цели, побуждения, имея общественную значимость, выступают как интериоризированные социальные нормы, обеспечивающие внутреннюю опору для самостоятельного принятия решения. В этом состоит механизм формирования позиции взрослого человека [3, с. 23]. Как система отношений позиция выступает ядром личности, являясь условием его развития, показателем зрелости, характеризует человека многоаспектно в единстве объективного и субъективного, внешнего и внутреннего, потенциального и актуального, социального и психологического [4, с. 118]. Она рассматривается как развивающееся образование, зрелость которой характеризуется непротиворечивостью и относительной стабильностью. Это интегральная, обобщённая характеристика положения индивида в статусно-ролевой внутригрупповой структуре. «Позиция», по выражению С.Л. Рубинштейна, связана с настоящим; которое определяет особенность «места», занятого личностью в жизни, расстановку жизненных сил [5, с. 204].

Понятие «позиция» выступает и как «жизненная позиция», отождествляется с мировоззрением личности, ее отношением к общественному долгу. В структуру жизненной позиции входит критерий общественно значимой деятельности, в которой она проявляется, но деятельность не входит в ее структуру. По мнению В.Н. Маркина, в

жизненной позиции фиксируется единство духовного, практического и предметного в жизнедеятельности личности. Она выступает как способ включения личности в жизнедеятельность общества и включает совокупность взглядов, убеждений, социально значимых, прежде всего профессиональных умений и соответствующих им действий личности, реализующих ее отношения к окружающему миру. Это совокупность типичных поведенческих актов, устойчивая линия поведения и деятельности, «деятельное лицо» личности в процессе решения социальных задач, возникающих в определенных условиях.

Жизненная позиция не только характеризует внутренний мир личности через направленность или через функциональные проявления-роли, но является целостным предметно-практическим выражением человека, имея качественные и количественные параметры. Это сложное структурное образование, объединяющее внешнее проявление и внутренние механизмы активности личности.

Позицию характеризуют противоречия и способ их разрешения, показывающий умеет ли личность соединить свои индивидуально-психологические, статусные, возрастные возможности и собственные притязания с требованиями общества. Кроме того, она выделяет позицию и диспозицию индивида свидетельствующую, насколько субъективность целостна, противоречива или гармонична. Позиция проявляется в разобщенности или разорванности сфер жизнедеятельности и индивида. Диспозиция выступает по отношению к жизни как к «задаче», в которую он вводит новые условия, возможности и действует свободно, изменяя зависимости.

В психолого-педагогической литературе рассматривается понятие «профессиональная позиция» и наполняется различным содержанием, в контексте исследований по профессиональной ориентации, мотивам, отбору и подготовке кадров [5].

С точки зрения А.К. Марковой, позиция профессионала - устойчивые системы отношений в профессиональной деятельности образующие профессиональный менталитет человека и определяющие его профессиональные позиции (общие и конкретные). Преодоление ряда ступеней на различных уровнях профессионализма позволяет овладеть спектром задач и связанных с ними приемов, технологий, что образует профессиональные позиции. Каждая ступень качественно отличается от предыдущей и имеет определенное обозначение, выражающее «приращение» профессионализма. В разных профессиях ступени профессионализма, то есть профессиональные позиции разные [6, с. 192].

Профессиональная позиция может быть представлена как единство профессионального сознания, профессиональной деятельности и профессиональных отношений, а в исследованиях В.И. Слободчикова, С.И. Краснова профессиональная позиция определяется как ответственное отношение к ценностям и способам реализации деятельностных норм.

Профессиональная позиция специалиста - система сформировавшихся установок и ориентаций, отношений и оценок внутреннего и окружающего опыта, реальности и перспектив, а так же собственные притязания, которые определяют характер действий, поведения, место и роль в служебной деятельности и повседневной жизни. Ключевое значение для формирования профессиональной позиции имеет направленность человека, которое представляет собой психическое свойство, объединяющее систему потребностей-доминант, ценностей, устремлений, преобладающих систем смыслообразующих мотивов, закрепленных в жизненных целях, установках, перспективах, намерениях, стремлениях и активном труде по их достижению [6].

Итак, профессиональная позиция рассматривается исследователями как устойчивая система отношений личности к различным аспектам профессиональной деятельности. В ее основе лежат личностные установки, ценностные ориентиры, профессиональные и личностные смыслы.

Профессиональная позиция есть своеобразный сплав профессионального мировоззрения и поведенческих стратегий.

Профессиональная позиция есть интегральное выражение установок личности, определяющих профессиональные планы и намерения, направления деятельности, профессиональное мировоззрение, готовность к преодолению трудностей. Для описания профессиональной позиции используются различные параметры. Интерес представляют те проявления, где в наибольшей степени выражается субъектность личности, находящая выражение в отношении к объекту деятельности и способах овладения профессиональными ситуациями.

Список использованной литературы:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого Великорусского языка. – М., 1981.
2. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 480 с.
3. Практическая психология образования / И.В. Дубровина. - М.: Щ «Сфера», 2004. - 592 с.
4. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. - М.: Академия, 2002. -414 с.
5. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / под редакцией Д.И. Фельдштейна. - М.- 1996. - 352 с.
6. Донцов А.И. Профессиональные представления студентов-психологов // Вопр. психологии. - 1999. - №2. - С. 42-49.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ СТУДЕНТОВ – ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

магистрант специальности 6М010300 Педагогика и психология
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.
Семей
nazgul3011@mail.ru

Получение высшего профессионального образования принято рассматривать как этап один из этапов профессионального становления.

Процесс становления профессионала - это сложный многоуровневый процесс. Различные стороны становления профессионала конкретизированы в различных понятиях. «Профессионализация», являясь синонимом понятия «профессиональная социализация», подчеркивает роль социальных регуляторов в ходе профессионального становления. Понятия «профессиональное развитие» и «профессиональное научение» применяются для характеристики изменений, происходящих с индивидом в ходе профессионализации: первое понятие описывает становление профессиональных способностей и мотивов, а второе - профессионального опыта. Понятие «профессиональный путь личности» подчеркивает личностный смысл процессов профессионального становления, их управляемость человеком и включенность в контекст реальной жизни. В качестве интегрального понятия, учитывающего все аспекты данного процесса, будем опираться на понятие профессиональное становление.

Профессиональное становление личности в отечественной психологии понимается как процесс развития личности в. ходе выбора профессии и профессионального образования и подготовки, а так же продуктивного выполнения профессиональной деятельности [1, с. 342]

Э.Ф. Зеер, Е.А. Климов, Э.Э. Сыманюк выделяют следующие этапы профессионального становления: оптации, профессионального образования и подготовки, профессиональной адаптации, первичной и вторичной профессионализации и мастерства.

Проблеме развития личности специалиста в период обучения в вузе посвящены фундаментальные, экспериментальные и прикладные исследования (Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, А.И. Донцов, Э.Ф. Зеер, Е.А. Климов и многие др.) [2].

В период обучения в вузе происходит не только ознакомление со спецификой выбранной профессии, приобретение базовых профессиональных навыков и умений, но и формируется ценностное отношение к профессии и мотивация будущей профессиональной деятельности. Иными словами, на этапе обучения в вузе формируются ключевые компоненты, которые необходимы для становления субъекта профессиональной деятельности. Здесь также складываются личные

контакты и связи, которые позволяют приобрести «начальный социальный капитал», дающий возможность войти в профессиональное сообщество. В связи с этим особое значение для понимания специфики формирования профессиональной позиции психолога имеет изучение отношения студентов психологических вузов к содержанию - получаемого ими образования.

Изучением особенностей профессиональной подготовки практических психологов в вузе занимались Г.М. Белокрылова, А.И. Донцов, Н.Н. Зотова, Г.Ю. Любимова, О.Н. Родина и др.

В процессе получения высшего профессионального образования происходят весьма существенные трансформации в профессиональном становлении студентов-психологов. Ценностное профессиональное самоопределение (интересом к профессии, определением ее гуманитарного характера и общественной значимости) на рубеже третьего курса сопровождается повышенной критичностью к содержанию получаемого профессионального образования, переоценкой студентами своих профессиональных планов относительно дальнейшей работы в сфере психологии [3, с. 24].

Специфика психологического образования заключается в особенностях самого предмета психологической науки. Уникальное положение психологии в системе наук о человеке связано в-первую очередь с тем, что в ней сливаются объект и субъект познания. Это порождает не только проблему создания объективных научных методов, но и сложность изучения этой науки [4, с. 30].

Во-первых, на формирование профессионального самосознания и на особенности профессиональной мотивации накладывает отпечаток багаж житейских представлений о психических явлениях. Во-вторых, дает реальную возможность примерить на себя изучаемые психологические теории и концепции, что порождает личную, эмоциональную включенность студента, которые обеспечивают более интенсивную динамику личностных изменений студентов. В-третьих, спецификой психологического образования является полифоничность психологического знания, поэтому студентам-психологам необходимо не только перерабатывать специальную информацию, но и критически относиться к ней [5, с. 127].

Перечисленные особенности накладывают отпечаток не только на профессиональную подготовку специалиста, но и на дальнейшее профессиональное становление психолога.

Остановимся на содержании психологического профессионального образования. Содержание профессиональной подготовки по любой специальности определяется Государственным образовательным стандартом. Наличие такого документа позволяет стандартизировать процесс профессионального образования, обеспечивает преемственность на разных этапах образовательной системы и способствует повышению качества профессиональной подготовки.

Базовое психологическое образование в Казахстане осуществляется в высших учебных заведениях, имеющих лицензию, которая выдается

Министерством образования, что дает учебному заведению право вести обучение студентов по программам подготовки психологов. Государственные органы и психологические организации разрабатывают определенные критерии и требования, для того чтобы обеспечить высокий уровень профессиональной подготовки и квалификации психологов. Государственная аккредитация означает право высшего учебного заведения выдавать диплом государственного образца.

В процессе обучения в университете или институте будущий специалист- психолог приобретает теоретические знания, практические умения и навыки, у него формируется профессиональная направленность, представления о сфере применения профессии психолога. Помимо обучения в период получения высшего образования продолжается личностный рост студентов.

Итак, в процессе получения высшего профессионального образования происходят весьма существенные трансформации в личностно- профессиональном становлении студентов-психологов. Так, наряду с ценностным профессиональным самоопределением (интересом к профессии, определением ее гуманистического характера и общественной значимости), на рубеже третьего курса происходит выраженный кризис, проявляющийся как в повышенной критичности к содержанию получаемого профессионального образования (его достаточности, фундаментальности, систематизированности, современности), так и в переоценке студентами своих профессиональных планов относительно дальнейшей работы в сфере психологии.

Список использованной литературы:

1. Десев Л. Психология малых групп - М.,: Прогресс, 1979, - 206 с.
2. Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход - М.: Изд-во МПСИ, 2003. - 408 с.
3. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. - М.: Академия, 2002. -414 с.
7. Психология популярных профессий / Под ред. Л.А. Головей. - СПб.: Речь, 2003. -250 с.
8. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: Концепция и методическое руководство - СПб.: Речь, 2004. - 70 с.
9. Вьюнова Н.И. Психолого-педагогическая деятельность практического психолога образования. - Воронеж: ВГИ МОСУ, 2004.-105 с.

ШОРТАНБАЙ – АКЫН И АБАЙ: К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМАХ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВА В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

Говоря о поэтической школе Абая, нельзя не упомянуть имени Шортанбая - акына, оказавшего несомненное влияние на Абая. Шортанбай – акын был одним из тех известных людей, с которым отец поэта был не просто знаком, а находился в хороших отношениях.

Шортанбай Канайулы (1818-1881 гг.) родился в 1818 г. в нынешнем Туркестанском районе Южно-Казахстанской области, умер в 1881 г. в нынешнем с. Аксу-Аюлы Шетского района Жезказганской области [167].

Направление творчества акына - это отражение общественно-социальных проблем, которые затрагивали основы жизни народа. Шортанбая особо интересовали процессы, происходящие в казахском обществе, связанные с колонизаторской политикой России, зарождающимися капиталистическими отношениями. Творческий поиск вокруг социальных проблем, происходящих в обществе под воздействием изменений в морально-психологическом климате людей, привели поэта к определенному пессимизму. Так, его произведение «Акырмаман» («Конец света») является одним из примеров данного утверждения. Акын стал популярным в народе исключительно из-за своего отношения к жизни, которое нашло отражение в его произведениях. Он справедливо критиковал настоящее, правдиво передавал тяжелую жизнь народных масс, переживал за будущее народа. Его гуманистический подход к проблемам – своеобразный крик души акына, который вырывался наружу через стихи.

Сборник произведений акына «Шортанбайдың бала зары» неоднократно издавался в Казани (1888, 1890, 1894, 1911, 1915гг.). Стихотворения «Зармаман», «Заман акыр» были опубликованы В.В.Радловым (СПБ, 1870), Лютшем (Ташкент, 1883). В 1931 г. С.Сейфуллиным был составлен сборник «Ескі әдебиет нұсқалары» (Образцы старой литературы), куда вошло значительное количество произведений Шортанбая. Кроме этого, произведения акына вошли в такие сборники, как «Хрестоматия казахской литературы», составленная С. Мукановым и К. Бекхожиным (1942), «Айтыс»(1965). Рукописи с произведениями Шортанбая хранятся в ЦНБ АН Республики Казахстан[там же].

Творчество Шортанбая отражает основные направления литературно-философского течения «зармаман» (XIX век), изучение которого важно для реконструкции исторической памяти казахского народа, его самосознания и саморефлексии на решающие события своего прошлого.

Напомним, что поэты «зар-заман» имели высокую репутацию среди

казахского народа. С их произведениями были знакомы татары, башкиры, кыргызы, узбеки и другие тюркские народы. Кроме того, популярность пессимистических стихов религиозного содержания говорит о сложных процессах изменения коллективной психологии в эпоху колониализма, что также необходимо глубже исследовать.

Эти казахские поэты исламской ориентации жили в конце XIX века. Владея древним искусством устной импровизации, они одновременно принадлежали к мусульманской письменной культуре; были людьми грамотными, использовали арабский алфавит. Их произведения издавались в царской России в типографиях Казани. Яркими представителями протестной поэзии «зарзаман» являются ДулатБабатай-улы (1802-1871) из Восточного Казахстана, Шортанбай Канай-улы, происходивший из южных регионов Казахстана, но сознательную жизнь проживший в степях центрального Казахстана.

Заметим, что состояние изученности их творчества в современном Казахстане и за рубежом на настоящий момент является недостаточным. В особенности слабо исследованы историко-культурные, ментальные основы зарождения подобной поэзии, влияние ислама. Первыми, кто начал собирать и публиковать образцы данных произведений в конце XIXнач. XX вв. были русские исследователи Радлов, Лютш, казахские этнографы И.Алтынсарин, М.Копеев, А.Байтурсынов и др. После установления в регионе Советской власти отношение к наследию поэтов-традиционалистов стало изменяться под давлением коммунистической идеологии.

В 20-30 гг. XX в. открытого запрета на произведения «зарзаман» пока еще не было. Причина состояла в том, что тогда в советской исторической науке господствовала концепция «абсолютного зла», суть которой состояла в критике колониальной политики царизма. Поэтому недовольство царской империей в произведениях поэтов «зарзаман» было вполне приемлемым. Поэтому даже в тот период исследователи имели возможность публиковать лишь наиболее приемлемые фрагменты наследия «зарзаман». В ранний период исследователи говорили только о «литературе религиозного содержания» (Х.Досмухамедов и др.) или «литературе периода подчинения русскому царю» (С.Сейфуллин). М.Ауэзов в учебнике «История литературы» (Ташкент, 1927 г.) впервые ввел термин «зарзаман» для обозначения данного своеобразного направления по признаку их пессимистического духа (в переводе с казахского языка «зар» – плач, «заман» – эпоха). Было также учтено, что в самих текстах часто упоминаются словосочетания «зарзаман» или «акырзаман» (эпоха Конца света).

Однако с конца 30-х нач. 40-х гг. исследования данной проблемы были запрещены сталинской идеологией. Дело в том, что в советской историографии появляется теория «наименьшего зла», доказывающая прогрессивный характер российского присутствия на Кавказе, Туркестане и др. регионах. Поэтому с 50-х гг. XX в. в советском Казахстане уже

полностью доминирует идея о реакционности и «панисламизме» творчества поэтов «зарзаман».

Таким образом, оригинальное наследие «зарзаман» не изучалось и не переиздавалось в советский период вплоть до 1991 г., – до обретения Казахстаном политической независимости. С 90-х гг. XX в. в республике заметна тенденция сбора, изучения и публикации текстов поэзии «зарзаман». За годы государственной независимости сочинения направления «зарзаман» были изданы отдельными книгами; они также вошли в литературные сборники и альманахи. Характерной чертой поэзии «зарзаман» являются и мрачные предсказания о будущем, о том, что народ ожидают еще большие испытания и унижения, беды возрастут многократно.

Так, Шортанбай, Дулат, Мурат, Абубакир призывают казахов усиливать веру в Аллаха. Их проповеди принципиально не отличаются от обычных назиданий мулл. Например, Шортанбай призывает народ поддерживать такие институты ислама, как мечети, медресе, выполнять требования ислама (намаз, пост, милостыня-закят, хадж), а также соблюдать границы дозволенного (халал) и запретного (харам). Но при этом оговаривается условие искреннего, а не формального отношения к религии.

Как отмечает казахский ученый-литературовед Аслан Жаксылыков, пессимистические настроения в духовной культуре казахов усиливаются уже с позднего средневековья: «Причина была в том, что мир кочевников неотвратимо погрузился в пучину прошлого после гибели и распада великой, единой империи номадов Евразии – Золотой Орды. Вместе с усилением на Западе технической цивилизации, расширением колониальной экспансии молодых буржуазных государств на Восток неизбежно нарастают эсхатологические настроения и тревожные предощущения в литературе кочевых народов Степи»[2, 204].

При этом внешне эти люди, как и большинство казахов второй половины XIX – нач. XX вв., были вполне лояльны к российской власти и не были заподозрены в какой-либо антиправительственной деятельности. Есть сведения, что Шортанбай был даже элементарно грамотен по-русски; он общался с Мусой Шормановым и др. казахами, получившими русско-европейское образование (заметим, что известный казахский аристократ Муса Шорманов в совершенстве владел французским языком, одновременно поддерживал ислам).

Однако, не владея информацией о русско-европейской культуре, христианском мире в целом, поэты-традиционалисты оказались не способными дать глубокий анализ происходящего, искать пути и формы адаптации, компромисса и культурной интеграции кочевников в рамках имперской структуры России. Вместо этого они видели выход лишь в изоляции, откочевках, смирении, религиозном очищении и уповании на Бога.

Говоря о влиянии Шортанбая на Абая надо подчеркнуть следующее: если Абай был знаком поэзией Шоже и Жанака изустно, то произведения Шортанбая были изданы и об этом Абаю было известно.

Шортанбай был известен, в первую очередь, как поэт «эпохи скорби». Однако, если Шортанбай винит в горестях народа иноверцев (кафиров) и богатеев, то Абай, прежде всего, как отмечает исследователь Т.Шапай, «склонен искать причину тягот и страданий народа в таких качествах и пороках человека, как невежество, обыденность, разрозненность, безверие, клеветничество, стремление тянуть назад...»[3, 167].

Литература:

- 1.Шортанбай. Стихи // Песни степей. Антология казахской литературы / Под ред. Соболева. - Л.; М.: Худ. лит., 1940. - С. 266-269.debiportal.kz/kz/books/view/645
- 2.Жаксылыков А.Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы» монографиясының . Алматы, 1999
3. Шапай Т.Қазақәдебиеті. Энциклопедиялықанықтамалық. - Алматы: «АрунаLtd.» ЖШС, 2010.[ISBN 9965-26-096-6](https://www.isbn.kz/ISBN/9965-26-096-6)

Алкенова Г.Т.

РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

Как известно, «речевое воздействие на читателя – это влияние на его сознание с целью изменить его убеждения, эмоции или поведение. Приемы речевого воздействия – это особые психологические или речевые действия со стороны воздействующего субъекта, направленные на достижение его целей». [1, 43]

Приёмы речевого воздействия принято разделять на прямые и косвенные (скрытые). К прямым приёмам относят убеждение (поиск аргументов и выстраивание доказательства). Аргумент – (лат. argumentum) – суждение, приводимое в подтверждение истинности другого суждения (концепции, теории). В качестве синонима этому термину в работе используется термин «довод».

Аргументы традиционно разделяют на логические и психологические. Логические доводы – это аргументы (доказательства) какого-либо утверждения (тезиса), которые адресованы рациональной сфере сознания человека. Это точные данные: цифры, факты, научные положения, сведения из документов. Это апелляция к логическому мышлению, за которое «отвечает» левое полушарие головного мозга. По данным психологов, у каждого человека преобладает деятельность либо правого, либо левого полушария мозга. Те, у кого лучше развито логическое мышление, больше доверяют логическим доводам. Те, у кого лучше развито правое полушарие – психологическим аргументам, которые обращаются к чувствам людей. «В

Древней Греции, на заре человеческой цивилизации, считали, что логические доводы – хорошие, «качественные», а психологические – это аргументы «второго сорта» [2, 129]

Современная риторика утверждает обратное: на массового читателя более сильное воздействие оказывают психологические доводы. И логические, и психологические аргументы могут выступать как приёмы прямого воздействия на адресата, если автор чётко формулирует тезис и корректно выстраивает систему аргументации. Основные законы корректной аргументации:

Закон достаточного основания: он требует, «чтобы в случае каждого утверждения указывались основания, в силу которых оно принимается», то есть чтобы тезис обязательно сопровождался подтверждением (обоснованием), чтобы он был подтверждён аргументами и принимался «по принципу достаточного основания». Нарушение данного принципа, сформулированного Г. Лейбницем, делает утверждение голословным, бездоказательным.

Закон тождества по отношению к тезису: он гласит, что «тезис на всём протяжении доказательства или повествования должен оставаться одним и тем же».

Закон независимости аргументов от тезиса. Аргументы не должны быть тождественны тезису, то есть в содержательном отношении должны быть независимы от него [англ. non-circularitycondition]. Поэтому одно из главных правил аргументативной риторики гласит: «Различай посылки и заключение».

Закон выводимости тезиса из аргументов. Заключение должно вытекать из посылок «с необходимостью, а не только по видимости».

Закон достоверности аргументов. Приводимые аргументы должны быть истинными, то есть: а) соответствующими действительности; б) доказанными.

Закон объективности аргументации. Объективность требует учёта, во-первых, всех значимых для обсуждаемого предмета фактов, во-вторых, всех существующих точек зрения на данный предмет, в силу чего объективная аргументация должна иметь двусторонний характер. Односторонняя аргументация производится только в поддержку тезиса или только против с полным игнорированием не только противоположных точек зрения, но и соответствующих фактов, которые в этом случае нередко подбираются тенденциозно. Двусторонняя же аргументация предполагает разбор положительных и отрицательных сторон своего объекта. Объективная двусторонняя аргументация анализирует свой объект по всем возможным параметрам, а потому даёт больше шансов для получения правильных выводов и решений. В современных средствах массовой коммуникации часто применяются приёмы скрытого воздействия, основанные на нарушении законов объективной аргументации.

Часто скрытое воздействие в литературе называют манипулятивным. Манипуляция – достижение целей в ущерб интересам адресата при помощи

скрытого влияния. Не всегда скрытое воздействие является манипулятивным. В случае, если не причиняется ущерба интересам адресата, мы можем говорить о скрытом неманипулятивном воздействии. Часто используется термин «скрытое воздействие» для обозначения влияния на адресата, которое не осознается читателем. Скрытым может быть воздействие, осуществляемое путем убеждения и внушения. Внушение – воздействие на подсознание, эмоции и чувства человека, косвенно обеспечивающее воздействие на его ум, волю, поведение и осуществляющееся за счет ослабления контрольно-регулятивной функции сознания, снижения сознательности и критичности при восприятии и Содержание косвенного внушения (суггестии) включается в сообщаемую информацию в скрытом, замаскированном виде и характеризуется неосознанностью, незаметностью, произвольностью его усвоения. В дальнейшем мы будем использовать термин «внушение» главным образом для обозначения косвенной и скрытой суггестии, опосредованной убеждением или побуждением. По содержанию суггестивное внушение может быть неоднородным. Исследователи выделяют в нем три аспекта: аффективное (эмоциональное) внушение, внушение бессознательных образов и мыслей (эйдетико-когитивное) и внушение бессознательных установок. Приемы скрытого воздействия на адресата. Специалисты не без основания полагают, что апелляция к эмоциям иногда бывает гораздо более значима для процесса воздействия на адресата, чем логические доводы, особенно при работе с малоинтеллигентной публикой, а также в процессе бытовой аргументации: «Вне зависимости от того, насколько логичны или рациональны ваши аргументы, если вы не в силах вызвать эмоции, вы будете иметь большие сложности в воздействии на оппонента». Во многих случаях условием логического воздействия является положительный эмоциональный контакт, то есть определённая эмоциональная основа, если же её нет, то любая, даже самая сильная аргументация будет отвергнута. Считается, что в своей повседневной практике «мы руководствуемся больше эмоциями, чем надёжными логическими решениями», отсюда – активность, разнообразие, эффективность и широкое распространение приёмов психологического воздействия на настроения и, соответственно, поведение людей. Психологический довод – способ воздействия на адресата, апеллирующий к его эмоциям, чувствам, воле, различным предубеждениям. Психологическая уловка, или манипуляция – психологический довод, используемый с целью обмана противника или с целью выведения его из себя. Манипуляция – воздействие на человека с целью побудить его сделать что-либо (сообщить информации, совершить поступок, изменить поведение) неосознанно или вопреки его собственному желанию, мнению, намерению.

Мы полагаем необходимым подразделить все психологические доводы, применяемые в процессе аргументации, на два инструментальных класса: 1) приёмы психологического давления на оппонента, когда последний вынужден принять определённую линию поведения поневоле: 2) приёмы психологической аттракции – добровольного привлечения его к этой линии

поведения. «В первом случае инструментом воздействия является кнут, во втором – пряник».

Приемы психологического давления: Приёмы данного класса мы используем в случаях, когда, по известному определению Роберта Заулисса, «вместо того, чтобы объяснять мухе неуместность её присутствия в комнате, мы используем липкую бумагу или хлопушку. Безусловно то, что приёмы данного класса могут быть одинаковым успехом использованы как с благой целью, так и во зло» [3, 68]

Аргумент к личности– обозначает весь корпус логически irrelevantных апелляций к чувствам] состоит в переходе от обсуждения тезиса к обсуждению личности оппонента. Отдельные тактики применения данного приёма можно систематизировать следующим образом: 1) прямое обличение, реализуемое, в зависимости от его объектов: а) абьюзивным аргументом; б) обвинением в предвзятости; в) указанием на противоречие между словами и поступками оппонента; 2) косвенное обличение, реализуемое софизмом отравленного колодца.

Довод к страху. Он представляет собой «открытую либо завуалированную угрозу» в адрес оппонента. Аргумент к смерти (*argumentum ad mortem*) довольно распространён в коммуникации, полемике, споре. Этот тип аргументации проявляется в апелляции к возможным практическим выводам, в прямой угрозе жизни оппонента или его близких. С доводом к страху связано предсказание бед и несчастий (оминация): Не один из вас будет землю жрать. Все подохните без прощенья (В. Высоцкий). В политической борьбе активно эксплуатируется– предсказание упадка экономики, деградации народа и прочих неприятностей в случае, если не будут срочно предприняты такие-то меры.

Аргумент к авторитету. Категория авторитета связана с понятием влияния - способности подчинять действия, поведение, суждения и оценки окружающих своей воле в повседневной жизни (например, в семье), в учебной аудитории, в бизнесе, политике, профессиональной деятельности, в религии и других сферах человеческой деятельности. Разновидностью аргумента к авторитету является аргумент к групповому авторитету. Он состоит в ссылке на общественное мнение, каковым считают: а) «мнение большинства»; б) в более широком понимании – мнение толпы, отсюда термин довод к толпе.

Таким образом, публицистический стиль – это функциональная разновидность литературного языка, применяемая в сфере массовых коммуникаций: газетах и журналах, на радио и телевидении, в Интернете, в рекламе, ораторских выступлениях. Основные функции публицистического стиля – передача информации и воздействие на читателя или слушателя.. Языковые средства публицистического стиля очень разнообразны. В зависимости от жанра текста могут использоваться средства разных стилей – это связано с шириной охвата аудитории и рассматриваемых вопросов. Современный публицистический стиль испытывает значительное влияние разговорной речи, что проявляется в использовании разговорных

лексических и синтаксических средств. Приемы речевого воздействия – это особые психологические или речевые действия со стороны воздействующего субъекта, направленные на достижение его целей.

Литература:

1. Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие / сост. Л.Н. Чурилина. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 416 с.
2. Ивакина, Н. Н. Основы судебного красноречия (риторика для юристов): учеб. пособие / Н.Н. Ивакина. – М.: Юристъ, 2007. – 455
3. Панасюк, А.Ю. Как победить в споре, или искусство убеждать / А.Ю. Панасюк. – М., 1998. – 304

Садвакасова Т.С.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОВЕСТИ М.МАГАУИНА «КИПЧАКСКАЯ КРАСАВИЦА»

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

Если сделать экскурс в ближайшие полстолетия и задаться вопросом, творчество какого мастера слова наиболее характерно данному периоду, соответствует высоким требованиям времени, то в первую очередь, на ум приходит Мухтар Магауин, творчество которого отличается универсальностью, всесторонностью.

Мухтар Магауин из того ряда казахских писателей, которых называют шестидеятниками. В своих произведениях «Белый снег, пушистый снег», «Братья и сестры», «Смерть гончей», «Змеиное лето», «Голубое марево», «Аласапыран», «Я», «Жармақ» он с необычайной глубиной отразил жизнь казахского общества, создал запоминающиеся художественные образы, своеобразный магауиновский мир.

Повесть «Кипчакская красавица», опубликованная в 2001 году, публика приняла горячо благодаря не только своей проблематике, но и необычности, «странности» сюжета. Произведение отличается от предыдущих произведений М. Магауина и стилем, и языком, и темой. Автор обращается к формам условности, с помощью которых нарушается привычный ход событий в реалистически изображаемой ситуации, он использует элементы выражения сущностного смысла повествования аллегорические средства, фантастику, мистификацию. В произведении доминирует авторский голос, «который и «маневрирует» событийным движением, расставляя необходимые акценты в виде аналогий, проекций, ремарок на ударных поворотах сюжетного действия» [1,29-30].

Главный герой повести, Саржан, молодой и перспективный скульптор, мечтает создать шедевр. Услышав от своего друга, писателя М.Магауина о

существовании древней статуи кипчакской красавицы, он хочет ее увидеть. Саржан, изучающий искусство древних тюрков, увидев в альбоме, подаренной другом, каменную статую красавицы Айсулу, влюбляется в нее. Путешествуя по разным городам, он увидел в музее, где собраны древние предметы, извлеченные при раскопках, куски каменной статуи и узнал в ней очертания восхитительной груди и бедра. Увидев куски каменной статуи, он пришел в глубокое волнение. Он не может забыть ее, им овладевает беспокойство, желание самому сделать образ красавицы. Он создает прекрасную статую молодой женщины. В статую Айсулу он вложил свою любовь к ней и поэтому она оживает. М.Магауин использует известный в мировой литературе сюжет, когда автор, создав настоящее творение искусства, влюбляется в него, вдыхает в него жизнь, как это случилось с его героями. Окрыленного любовью героя реальность мало привлекает, он весь поглощен ею.

Ночью созданная им статуя оживает и зовет его назад, в средние века. В этом эпизоде причудливо соединяется реальное с фантазией. С этой памятной ночи Саржан становится иным человеком – печальным, рассеянным, задумчивым. Фантастический поворот сюжета (Саржан выходит за пределы XXI века) позволяет герою жить и наслаждаться любовью с прекрасной красавицей. Саржан узнает, что он предводитель тюркского войска и муж Айсулу, что трагически погиб на поле боя. Убитая горем Айсулу долго тосковала о нем. Теперь он может увидеться с нею, поговорить. Встреча с Айсулу открывает Саржану романтическое средневековье – древнюю и великую культуру кочевников, мир истории.

Отсутствие у Саржана принципиального различия между искусством и действительностью приводит к созданию столь жизнеподобной статуи. Саржан свой идеал постигает не разумом, а интуитивно, через искусство. Но духовное дано воспринять только человеку, не подчиняющемуся никаким правилам, людям искусства. В романтическом образе Айсулу мистическим образом проявляется дух предков, древних тюрков, утерянного за долгие годы господства тоталитарного государства и забвения своих национальных истоков. Герой отправляется в странствие в мир Айсулу. Это странствие духа и возрождение в нем духа народа.

Герой фантастически передвигается во времени и пространстве, то в нашу эпоху, то в средние века. Странствие во времени, начавшееся как ирреальное путешествие в глубины истории, есть скорее аллегория познания - познание мира, истории, искусства, собственной души. В произведении просматривается отчуждение героя от мира материи, мира реального. В финале герой уходит вместе с Айсулу в средние века. Действительность представляется ему преходящей, бессмысленной. Идеальное, духовное заключено в образе Айсулу, воплотивший дух кочевников.

Главный персонаж повести «Кипчакская красавица» - красота, воплощенная в романтическом образе прекрасной Айсулу. Каменная статуя кипчакской красавицы Айсулу – это символ красоты, неподвластной пространству и времени, символ духовной природы кочевника, древней и

великой культуры номадизма. Образ кипчакской красавицы в произведении приобретает черты романтического символа с его многозначностью и устремленностью к идеалу.

В произведении стираются границы реального и нереального, символ и реальность сливаются воедино – в единый художественный континуум. Герой наряду с миром реальным живет и миром идеальным, миром мечты. Фантастический сюжет дает возможность автору ввести тему ожившего пласта культуры, гордого духа кочевников. Позволив Саржану счастливо жить в XII веке и вкусить любовь кипчакской красавицы, М.Магауин заключает, что, в самом деле, дух народа, духовное прошлое, заключенный в творениях искусства, никогда не умирает, оно пребывает вечно.

Повествователь сочувствует своему герою, все время находится с ним. Автор в образе прекрасной красавицы ищет не только предмет восхищения: его волнуют проблемы, выходящие за пределы событийного уровня. Автор в конце произведения прославляет Кипчакскую красавицу как «прекрасную царицу», как «Мать тюрков»: «Прощай, прекрасная Кипчакская красавица! Не померкнет Твоя красота никогда! Ты пронеслась через века, и не забудут тебя твои потомки! Ты будешь вечно жить, пока жив твой народ!» [2,60]. Эти слова, завершающие произведение, дают ключ к пониманию идеи автора, ищущий в прошлом своего народа свидетельства богатой духовной жизни, проецирующей в современность.

В «Кипчакской красавице» художественный язык М.Магауина отличается ярким орнаментом и образностью. Философичность, наличие ищущей мысли определяют его писательскую индивидуальность. Он является искусным мастером образной подачи собственной мысли, отличается стремлением придать живую реальность любой картине. Этому, пожалуй, способствует во многом умелое сочетание волшебных словосочетаний, фраз национального языка с многочисленными речевыми оборотами художественного языка, способность аргументировано передать мысль и слово.

С этой точки зрения, Мухтар Магауин – большой художник, освоивший множество художественных методов и способов глубокого проникновения во внутренний мир человека. Несмотря на то, что герои писателя простые и обыкновенные люди, у каждого из них своя жизнь, судьба, характер, поступки, присущие только ему, раскрывающие их душевный мир. Поэтому писатель и проникает вглубь их внутреннего мира, и оценку действиям-поступкам своих героев дает через чувства, душевное состояние каждого из них. Стремясь облечь в художественную форму правду жизни, писатель глубоко всматривается в социальные, духовные сферы жизни героя. Писатель, благодаря стремлению глубже познать современное общество с позиции миропознания, посредством взаимоотношений общества и человека проникает вглубь психологии внутреннего мира героя.

В советском литературоведении эволюция творческого пути писателя трактовалась от романтизма к «жизненному» реализму. Время показало несостоятельность таких суждений. Сравнение произведений М.Магауина

дает возможность проследить эволюцию его стиля. У М.Магауина прослеживается переход от «строного» реализма в ранних произведениях к романтизму, модернизму более в поздних произведениях.

В этом отношении «Кипчакскую красавицу» можно назвать лучшим не только в творчестве М.Магауина, но и во всей казахской литературе новейшего периода за особый лиризм, возвышение красоты, духовности, устремленности к идеалу, за актуальность проблемы, которую поднимает автор.

Литература:

1. Жетписбаева Б. Символ в движении литературы. - Алматы, 1999. - С.29-30.
2. Магауин М. Кипчакская красавица. - Алматы, 2001. - С. 60.

Байтусова А.

О РАБОТЕ И.А. БУНИНА НАД ПЕРЕВОДОМ «ПЕСНИ О ГАЙАВАТЕ» Г. ЛОНГФЕЛЛО

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

В предисловии к сборнику рассказов Бунина (1956) А. Тарасенков пишет, что перевод "Песни о Гайавате" Лонгфелло - талантливая работа "молодого Бунина".[\[1, 216\]](#) Н. Телешов в "Записках писателя" говорит, что бунинский перевод "Гайаваты" сделан "рукой опытного мастера", "в зрелом возрасте". Где же истина?

В 1903 году Иван Бунин представил на соискание Пушкинской премии Академии наук сборник стихов "Листопад", вышедший в 1901 году, и стихотворный перевод "Гайаваты" Лонгфелло, изданный товариществом "Знание" в 1903 году. Эти две работы- были отмечены половинной Пушкинской премией.

К переводу "Гайаваты" автор сделал предисловие, в последующих изданиях (1904, 1905 годов) датированное 1898 годом, как бы подчеркивая, что поэма переведена в 1898 году. От издания к изданию передается предисловие с этой датой, вплоть до издания - 1959 года, и все читатели относят знаменитый перевод "Гайаваты" к 1898 году.

Во всех энциклопедиях, справочниках и литературоведческих работах перевод поэмы Лонгфелло датируется именно этим годом. Это неверно. 1898 год не является годом первой публикации поэмы. Впервые перевод Бунина издан в Орле, в конце 1896 года, а еще ранее поэма напечатана в газете "Орловский вестник". Бунин работал в "Орловском вестнике". Еще в 1891 году газета издала первый сборник стихов двадцатилетнего поэта, включавший 49 стихотворений. За время с 2 мая по 24 сентября 1896 года в

двадцати пяти номерах "Орловский вестник" напечатал полный текст перевода "Песни о Гайавате".[\[2, 185\]](#)

Этот перевод в точности повторен (даже тем же самым шрифтом) в орловском издании. Главы поэмы Лонгфелло, за исключением последней, печатались на первой полосе газеты. Этот орловский вариант поэмы очень интересен. Обладая достаточной полнотой и точностью, первый печатный вариант перевода не отличается той высокой художественностью, какой достиг Бунин в последующих изданиях поэмы Лонгфелло (1898, 1899, 1903 годы). Обложка поэмы серо-зеленого грязного цвета, в книжке в 207 страниц нет ни одной иллюстрации, Поэма цензурована в Киеве 30 октября 1896 года. Стало быть, первой публикацией "Песни о Гайавате" можно считать газетный ее текст с 2 мая по 24 сентября 1896 года. Через год с лишним после издания "Гайаваты" в Орле появляется - в январе 1898 года - в издании детского журнала "Всходы" в Петербурге новый перевод "Гайаваты", рекомендованный министерством народного просвещения для школ, бесплатных библиотек. Это вариант, отличающийся и от орловского издания и от издания 1903 года. Из текста вовсе исключены две главы.

В 1899 году "Песнь о Гайавате" выходит в Москве в издательстве "Книжное дело" с немногими иллюстрациями художника Реминтона. Этот вариант в свою очередь отличается от варианта "Всходов", иногда возвращаясь к орловскому тексту, а большей частью уходя от него еще дальше.

Проходит почти четыре года, и в издательстве "Знание" Горький издает "Гайавату" в окончательном виде. Бунин получает Пушкинскую премию. С этого времени Бунин перестает работать над улучшением перевода. Многочисленные переиздания "Гайаваты" в последующие годы никаких изменений в тексте не имеют. Как же работал Бунин над своим знаменитым переводом? Какие элементы перевода признавались им наиболее важными, каковы принципы его работы над улучшением языка поэмы? Максимальная ли точность, наибольшее соответствие с подлинником или что-нибудь другое? Мы можем проследить несколько изданий "Гайаваты" и увидеть достаточно наглядно, каков характер тех изменений, которые вносил Бунин в орловский вариант. Если взять издание 1896 года и сравнить его с переводом 1903 года, в первой половине поэмы мы не найдем почти ни одной строфы, не подвергшейся правке Бунина. Много строф переписано заново.

Размер "Гайаваты", ее свободный ритм дал Бунину возможность то увеличивать, то уменьшать количество строк в строфе. Переделки многочисленны. Подчас от строфы не остается, что называется, "камня на камне". Возводится новое, поэтически более совершенное здание. Переводчик не стремится к буквализму. Нет почти ни одного примера, когда Бунин делал бы изменение, добиваясь большей схожести с оригиналом. Задача улучшения перевода совсем в другом. Это - улучшение русской поэтической речи, большее поэтическое совершенство языка. Отрабатывается стих, усиливается образность речи. Это первая, самая главная задача переделки. Второй задачей было освобождение от неясностей, от досадных обмолвок первого варианта.

Работа этого характера также значительна и весьма заметна. Наконец, третья сторона - очищение текста от английской транскрипции индейских слов. В орловском варианте много английских слов встречается в тексте - они переводятся в сносках, на каждой странице. Это опять-таки затрудняет поэтическую речь, лишает ее плавности. И притом: если можно без ущерба дать:

Шли Чоктосы и Команчи,
Шли Шошоны и Омоги...

и т. д. без немедленного перевода, то можно включить в текст и другие индейские слова также без перевода. Эту трудность Бунин преодолел особым способом. Он отработал новый вариант поэмы таким образом, чтобы перевод слова входил в текст строки. Сохранялся индейский колорит, звуковая выразительность слова и рядом же давалось пояснение "окунь, Сава; Омими, голубь" и т. п. Этот принцип был найден Буниным еще в орловском варианте, но к 1899 году он отработал всю поэму в соответствии с ним. В орловском варианте вовсе не было списка индейских слов в конце поэмы. Такой список появился лишь в издании 1898 года и (с изменениями) вошел в последующие издания. Еще одно наблюдение: первая половина поэмы подверглась значительно большей переработке, чем вторая. Текст большинства глав второй половины поэмы изменен меньше. По-видимому, Бунин остался удовлетворен качеством перевода этих глав. Если он начинал с первой главы, то с каждой последующей страницей накапливался опыт переводчика, росло его мастерство. Орловский вариант поэмы вряд ли бы заслужил Пушкинскую премию, там много "огрехов", а наиболее поэтичные строки еще не были найдены переводчиком. Так, в орловском варианте (газетный текст тождествен тексту отдельного издания) поэма начинается с "Пролога", а кончается XXII главой "Отъезд Гайаваты". В позднейших изданиях "Пролог" заменен "Вступлением", а "Отъезд Гайаваты" - "Эпилогом". Глава "Жалобы Гайаваты" в позднейших изданиях называется "Плач Гайаваты".

Вот начало поэмы в издании 1899 года:

Если спросите - откуда
Эти сказки и легенды
С их лесным благоуханьем,
Влажной свежестью долины,
Голубым дымком вигвамов...

Голубой дымок вигвамов и влажная свежесть долины были поэтическими находками и закрепились в переводе навсегда. Еще пример. Конец главы I "Трубка мира" в орловском издании выглядит так:

И в дверях отверстых рая
В белоснежных волнах дыма
От Покваны, Трубки Мира,
Потонул Владыка Жизни
Гитчи-Манито могучий.

В издании 1903 года Бунин дает новый, последний вариант:

И в дверях отверстых неба
Гитчи-Манито сокрылся,
Окружен клубами дыма
От Покваны, Трубки Мира.
Вот текст 1896 года (гл. IV):
А веселый, юный голос
То звучал беспечным смехом,
То капризно и сердито,
И ее он Миннегагой
Звал - Смеющеюся Струйкой.

1899 год:

А капризный, нежный голос
То звучал беспечным смехом,
То задорным юным гневом.
И отец в честь водопадов
Дал ей имя - Миннегага.

1903 год:

Свет улыбки, тени гнева;
Смех ее звучал, как песня,
Как поток, струились косы,
И Смеющейся Водой
В честь реки ее назвал он,
В честь веселых водопадов
Дал ей имя - Миннегага.

Это один из бесчисленных примеров повышения "поэтического уровня" перевода. Как и в других случаях, автор перевода ищет наилучшую образность, совершенную музыкальность - и добивается успеха. А вот пример изменений другого рода (2-я строфа гл. IV). Издание 1896 года:

Легки ноги Гайаваты!
Запустив стрелу из лука,
Он бежал за ней так быстро,
Что стрела ложилась сзади.
Сильны руки Гайаваты!.. И т. д.

Последний вариант этой строфы таков:

Резвы ноги Гайаваты!
Запустив стрелу из лука,
Он бежал за ней так быстро,
Что стрелу опережал он.
Мощны руки Гайаваты!

Издание 1903 года повторяет текст "Книжного дела". За бунинской строфой видна поэтическая картина. Образность развита и усложнена в духе Лонгфелло. И в духе русской поэзии. Интересно, что с каждым изданием менялся текст "предисловия переводчика", которое, как известно, обязательно сопровождает каждое издание поэмы Лонгфелло в переводе

Бунина. (Последнее такое предисловие датировано 1898 годом.) Однако тем же 1898 годом датируется предисловие другого текста (в издании 1899 года). Конец его отличается от предисловия позднейших изданий: "...Слабой данью моей глубокой благодарности великому поэту, доставившему мне столько чистой и высокой радости в труде, с которым я расстаюсь теперь с такою грустью! 12 июля 1898 г. Люстдорф". В дальнейшем подчеркнутые слова исключены. "Предисловие переводчика" к орловскому изданию (а также и к газетному тексту) гораздо короче, но подробнее касается перевода "Гайаваты" Д. Л. Михаловским в "Отечественных записках". К изданию "Гайаваты" детским журналом "Всходы" в 1898 году "предисловие переводчика" иное. О переводе Михаловского не говорится вовсе. Это рассказ о Лонгфелло, о его жизни, его интересах, его поэзии и о "Песне о Гайавате". Предисловие к изданию 1899 года - самое подробное из бунинских предисловий к "Гайавате." Здесь указывается на существование еще одного перевода "Гайаваты" (кроме Д. Л. Михаловского), сделанного в 1878 году и имевшего название: "Гайавата. Индейская сказка". Итак, текст 1898 года не является ни первоначальным, ни окончательным текстом. Поправки встречаются до издания 1903 года. Окончательным вариантом можно считать только текст 1908 года. Основная работа по улучшению орловского, первоначального варианта перевода "Песни о Гайавате" (1896) приходится на 1897 и 1898 годы. Это значит, что Бунин приступил к переработке своего труда сразу после орловского издания поэмы. Правильной датировкой перевода поэмы Лонгфелло И. А. Буниным надо считать 1896 - 1903 годы - семь лет, в течение которых создавался этот перевод.

Литература

1. Тарасенков А. К. Поэзия Ивана Бунина // Иван Бунин. Стихотворения. Л.: Советский писатель, 1956., 2-ое изд. 2006 524с.
2. Муромцева-Бунина В. Н. Жизнь Бунина. Беседы с памятью. М.: Варгиус, 2007. 512 с.

Жолдина Н.К.

«МЫСЛЬ СЕМЕЙНАЯ» В РОМАНЕ ТОЛСТОГО «АННА «КАРЕНИНА»: К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЛЮБОВНОГО КОНФЛИКТА

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

В 1877 г. Толстой завершил свой второй «семейный» роман - “Анну Каренину”. Заканчивая работу над романом, художник сам говорил жене Софье Андреевне: «Мне теперь так ясна моя мысль. Так, в “Анне Карениной”

я любил мысль семейную, в “Войне и мире” любил мысль народную, вследствие войны 12-го года... » [1, с.256] . «Анна Каренина» — попытка преодоления сильного духовного кризиса, испытанного писателем в 1860-х - в 1870-х гг. Ощущение пустоты и бессмыслицы жизни, страх смерти долго преследовали Толстого. «Анна Каренина» - не просто «любовный» роман; это роман философский и общественный одновременно. Если в «Войне и мире» Толстой стремился ответить на вопрос: «Что такое история?», то в «Анне Карениной» писатель пытается дать ответ на вопросы: в чем смысл человеческого бытия? Какова роль семьи в формировании человека? Что есть любовь? Рассмотрим, как Толстой изображает своих героев.

Главная героиня Анна - натура совестливая и тонкая, ее связывает с любовником графом Вронским сильное чувство. Муж же Анны, известный чиновник Каренин, на первый взгляд, - холоден и черств, хотя в отдельные моменты и способен к высоким, подлинно христианским, добрым чувствам. Толстой создает обстоятельства, казалось бы, позволяющие нам оправдать Анну. Для сравнения, писатель рассказывает в романе о связях другой светской дамы, Бетси Тверской. Эти связи она не выставляет напоказ и пользуется в обществе высокой репутацией и уважением. Мало кто знает о ее тайнах. Анна же открыта и честна, она не скрывает своей любви к Вронскому и стремится добиться развода у мужа. И, тем не менее, автор судит Анну от лица самого Бога.

Толстой писал позднее о библейском речении из Книги Второзаконие эпиграфе к роману: «Много худого люди делают сами себе и друг другу только оттого, что слабые, грешные люди взяли на себя право наказывать других людей. “Мне отмщение, и Аз воздам”. Наказывает только Бог и то только через самого человека». По замечанию А. А. Фета, «Толстой указывает на “Аз воздам” не как на розгу брюзгливого наставника, а как на карательную силу вещей » [2, с.234]

«Эпиграф романа, столь категорический в своем прямом, исходном значении, открывается читателю еще иным возможным смыслом: “Мне отмщение, и Аз воздам”. Только Бог имеет право наказывать, а люди судить не имеют право. Это не только иной смысл, но и противоположный первоначальному. В романе все сильнее выявляется пафос нерешенности. Глубины, правды - и потому нерешенности. В “Анне Карениной” нет одной исключительной и безусловной правды- в ней многие правды сосуществуют и одновременно сталкиваются между собой», - так истолковывает эпиграф ученый Е. А. Маймин »[3, с.122]

Анна кончает жизнь самоубийством, но не оно является божественным возмездием - смысл божественного наказания Анны сознательно не раскрывается автором. Согласно Толстому, высшего суда заслуживает не только Анна, но и другие персонажи , прежде всего Вронский. Вина Анны для Толстого - в уклонении от предназначения жены и матери. Связь Анны с Вронским не только нарушение супружеского долга. Она приводит к разрушению семьи Карениных: их сын Сережа вынужден расти без материнской ласки, и Анна и ее муж откровенно борются друг с другом за

сына. Любовь Анны к Вронскому - это не высокое чувство, а губительная и слепая страсть. Ее символом является бурная метель, во время которой происходит объяснение Анна и Вронского. Анна сознательно идет против божественного закона, охраняющего семью. В этом по мнению автора состоит ее вина.

В романе Толстого соединены три сюжетные линии –это истории трех семей. Эти три истории одновременно и похожи, и в то же время различны. Анна выбирает любовь, губя при этом семью. Долли, жена ее брата Стивы, ради благополучия и счастья их детей, примиряется с изменившим ей мужем. Константин Лёвин, женись на юной и очаровательной сестре Долли, Кити Щербацкой, стремится создать подлинно высокий и чистый брак, в котором муж и жена становятся одним существом, одинаково чувствующим и думающим. На этом пути его подстерегают испытания и трудности. Лёвин теряет понимание жены: Кити чуждо его желание к сближению с народом, опрощению. История женитьбы Лёвина на Кити, их семейной жизни и духовных исканий Лёвина во многом автобиографична. Она словно воспроизводит эпизоды женитьбы и семейной жизни Льва Николаевича и его супруги, Софьи Андреевны.

Очень заметна художественная особенность романа - повторы ситуаций и образов, выполняющие роль предсказаний и предвестий. Анна и Вронский знакомятся на железнодорожном вокзале. В момент первой встречи, когда Анна приняла первый знак внимания со стороны нового знакомого, одного рабочего раздавило составом. На железнодорожной станции происходит и первое объяснение героев. Постепенное охлаждение Вронского к Анне приводит ее к самоубийству: Анна бросается под поезд. Символ железной дороги, таким образом, связан в романе с мотивами смертельной угрозы, с холодом бездушного металла железнодорожных путей. Смерть Анны и вина Вронского предугадываются в сцене конских скачек, когда Вронский из-за своей неосторожности ломает хребет красивой лошади Фру-Фру. Гибель лошади как бы предвещает дальнейшую судьбу Анны. Символичны также сны Анны, в которых она видит мужика, работающего на станции. Его образ перекликается с образами железнодорожных служащих и овечьей угрозой скорой смерти.

Замысел сюжета романа в определенной степени связан с сюжетом пушкинского «Евгения Онегина»: «Очевидно, что “Анна Каренина” начинается тем, чем “Евгений Онегин” заканчивается. Толстой полагал, что вообще рассказ нужно начинать с того, что герой женился или героиня вышла замуж. В гармоническом мире Пушкина равновесие брака сохраняется. В смятенном мире толстовского романа — рушится. Все же и в “Анне Карениной” эпос побеждает трагедию. Поиски смысла жизни, не дающие покоя Левину, лежат, однако, не только за пределами любви, но даже и семьи, хотя Лев Толстой вдохновлялся в этом романе “мыслью семейной”», - отмечает исследователь Громова-Опульская Л. Д. [4, с. 170].

Подобную же мысль высказывал ученый Э. Г. Бабаев [5, с. 228]

С 1889 по 1899 гг. Толстой работал над своим последним романом “Воскресение”. В этом произведении Толстой отказывается от изображения любви героя и героини как основы сюжетной линии. Для художника знаменательным становится изображение нравственного возрождения героя. Мы видим, что писатель отказывается от своего любимого приема изображения переживаний - “диалектики души”, на которую указывал Б.М. Эйхенбаум [6, с. 250] Автор романа выступает в роли безжалостного судьи современного общественного устройства.

Таким образом, Л.Н. Толстой через любовный треугольник иллюстрирует человеческую природу, ее неоднозначность и противоречивость, многообразие, а также показывает, как любовь может испытывать героев.

Литература:

1. Толстая С. А. Дневники: В 2 т. М., 1978., 2000 Т. 1. С. 502.).
2. Литературное наследство. М., 1939. Т. 37/38. Т. 37- 38. С. 234
3. Маймин Е. А. Лев Толстой Путь писателя. М., 1978. С. 122.
4. Громова-Опульская Л. Д. А. С. Пушкин у истоков «Анны Карениной»: Текстология и поэтика. - Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов. XII международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации. М., 1998. С. 170-171).
5. Бабаев Э. Г. Роман и время. Тула, 1975., 2000, С. 228.
6. Эйхенбаум Б. М. Лев Толстой. Семидесятые годы. Л., 1960. С. 250.

Искакова З.Р.

АУДИРОВАНИЕ КАК КОМПОНЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

магистрант Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета, учитель КГУ «Гимназия №6 города Семей»

Аудирование, или распознавание устной речи, в плане обучения этому виду речевой деятельности представляет собой сложную и ещё не решённую проблему. Обучение языкам в школе предполагает овладение четырьмя видами речевой деятельности: аудированием, говорением, письмом и чтением, эффективная работа над которыми способствует достижению основной коммуникативной цели – формированию коммуникативной компетенции. После 1950-го года прошлого века термин «аудирование» стал широко использоваться в работах по методике преподавания языков, в том числе и иностранных. Большинство исследователей-методистов придерживается определения, данного З.А. Кочкиной: «Аудирование – это процесс восприятия и понимания слышимой речи»[1].

Аудирование – это сложное умение, которое невозможно полностью заавтоматизировать, а лишь частично – на уровне узнавания фонем, слов и грамматических конструкций. Внешне это невыраженный процесс, поэтому в

течение длительного времени в истории развития методики аудирования не рассматривали как самостоятельный вид речевой деятельности, а считали пассивным процессом и главное – «побочным продуктом говорения» (Н.Д. Гальскова) [2].

Аудирование – тот вид речевой деятельности, который необходим в изучении иностранного языка. В статье З.А.Кочкиной отмечается, что освоение иностранного языка и развитие речевых навыков осуществляется главным образом через аудирование [1]. Поэтому аудирование вызывает наибольшие трудности. Многие недооценивают аудирование, и это может крайне отрицательно сказаться на языковой подготовке школьников. Несформированность навыков прослушивания диалогов, текстов, речи является причиной нарушения общения.

Отличительные особенности аудирования как вида речевой деятельности были сформулированы И.А. Зимней:

1. По характеру речевого общения аудирование также как и говорение относится к видам речевой деятельности, реализующим устное непосредственное общение.

2. По направленности на приём или выдачу информации (речевого сообщения) аудирование – рецептивным видом речевой деятельности (в отличие от говорения и письма).

3. Основная форма протекания аудирования – внутренняя. Основой внутреннего механизма аудирования являются такие психические процессы, как восприятие на слух, внимание, узнавание и сличение языковых средств, их идентификация, антиципация, группировка, удержание в памяти, умозаключение, то есть воссоздание чужой мысли и адекватная на нее реакция.

Следовательно, предметом аудирования является чужая мысль, закодированная в тексте и подлежащая распознаванию.

4. Продуктом же аудирования является умозаключение, а результатом – понимание воспринятого смыслового содержания и собственное ответное поведение – речевое или неречевое. Можно вербально отреагировать на услышанное, принять к сведению воспринятую информацию и хранить её в памяти, пока она не понадобится, можно отреагировать на принятую информацию адекватным объективным поведением [3].

Один из самых важных вопросов современной методики преподавания языков, иностранных в частности, является создание искусственной среды общения, которое предполагает не только возможность высказывания на иностранном языке, но и получения информации – то есть понимания речи – собеседника, лектора, фильма. Понимание английской речи неразрывно связано с говорением, и именно способность к данным двум видам деятельности и позволяет говорить о ситуациях.

Между тем, обучение слушанию и пониманию речи связано с наибольшим количеством трудностей, преодолеваемых как учителем, так и учащимися. Без овладения навыками аудирования невозможны ни правильное чтение, ни письмо, так как наряду с памятью, у обучающегося работает ещё и

внутренняя речь: не отдавая себе отчёта, он проговаривает то, что читает, пишет.

Таким образом, самой важной практической задачей является создание на уроке благоприятных условий для аудирования, а также применение методов и технологий, позволяющих интенсифицировать процесс в максимально удобной и интересной форме для учащихся. В основе организации данной деятельности лежит использование аутентичных материалов, взятых из оригинальных источников.

Необходимо учитывать и индивидуальные особенности обучающегося. В связи с этим Г.В. Рогова утверждает: «Одна из важнейших проблем технологии обучения – это поиск путей большего использования индивидуальных возможностей учеников как в условиях коллективной работы в классе, так и самостоятельной работы во внеурочное время»[4].

Также нужно отметить, что при обучении аудированию на подлинных материалах необходимо развивать именно речевой слух. Стоит обратить внимание на то, как говорит человек, его манеру речи, так как она индивидуальна, может быть разнообразной и представлять определённые трудности для её восприятия и понимания. На родном языке мы её не замечаем, и эта трудность компенсируется каждодневной практикой в слушании, общении, однако опыт слушания иноязычной речи у учащихся очень ограничен.

Из этого следует, что любая индивидуальная особенность произношения, тембр голоса, скорость речи, интонация и определённые дефекты затрудняют её понимание. Чтобы преодолеть трудности, связанные с пониманием речи носителей языка, необходимо уже с начала обучения слушать их речь, постепенно сокращая количество учебных текстов, предъявляемых преподавателем.

Надо помнить и то, что чем больше носителей языка будет слушать обучающийся, тем легче он адаптируется к индивидуальной манере речи. Тем быстрее он начнет выделять и получать нужную информацию из прослушанных текстов. Поэтому необходимо широкое применение учебно-аутентичных и подлинно аутентичных записей.

В качестве основного технического средства обучения аудированию традиционно применяется магнитофон, дающий возможность проанализировать, в том числе и свою речь, сопоставив её с эталоном. Однако наиболее полно коммуникативные ситуации изображаются посредством видеофильмов, отрывков из сериалов, коротких сюжетов, что и определяет их повсеместное использование на уроках английского языка в современной практике преподавания. Телепередачи, отрывки из анимационных и художественных фильмов, даже прогноз погоды – всё это является источником аутентичной аудиоинформации и может быть использовано на занятиях в соответствии с возрастными и психологическими особенностями учащихся.

При работе с аудиоматериалами происходит развитие способностей учащихся одновременно работать над несколькими речевыми

умениями. Определённое значение при обучении английской речи имеет правильная взаимосвязь разных видов речи.

Основным препятствием для восприятия речи на слух является отсутствие языковой среды, в результате чего звуковая форма слова становится менее значимой, чем графическая, а это ведёт к тому, что учащиеся часто не могут узнать слова и фразы, которые они хорошо знают, как пишутся и переводятся.

Учащиеся привыкают воспринимать информацию в основном по зрительному каналу. Понимание речи на слух объективно затрудняется также такими особенностями слухового восприятия, как неповторимость и кратковременность, что приводит при недопонимании отдельных элементов сообщения к нарушению целостности восприятия.

При обучении аудированию также надо учитывать, что учащиеся обладают различной слуховой памятью, помнят разное количество слов и могут удерживать в памяти разное количество информации.

Процесс обучения аудированию должен носить системный и непрерывный характер. Навыки аудирования формируются поэтапно под контролем учителя. Сначала учитель тренирует у обучающихся механизмы аудирования, помогает преодолевать трудности аудирования и только на последнем этапе можно выявить уровень сформированности умений аудирования текста.

Работа по формированию умений аудирования иностранного текста предполагает строгий учёт возрастных и индивидуальных особенностей со стороны учителя. Обучение аудированию является актуальной на сегодняшний день проблемой, так как без аудирования невозможно речевое общение.

Список использованной литературы:

1. Кочкина З.А. Аудирование: что это такое? // Иностранные языки в школе. – 1964. – С.14-18.
2. Гальскова Н.Д., Елухина Н.В. Основные трудности аудирования и пути их преодоления // Методика обучения иностранным языкам в школе. – 2012. – С.18.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М., 1991.
4. Рогова Г.В. Технология обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 1976. – С.79.

МИФОЛОГИЯ КАК ПРИЕМ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

Началом «мифотворчества» Айтматова критики считают повесть «Белый пароход».[1] Здесь мифологический и фольклорный материал присутствует в художественно трансформированном виде. В повести существуют несколько фольклорных мотивов, введенных автором через сказки, которые в повести имеют развлекательное и нравоучительное значение (легенда о ветре Сан-Таш, сказка о мальчике Чыплак, предание о Рогатой матери-оленихе). Они способствуют моделированию универсальной обобщенной модели человеческого общества.

Мифологические мотивы в данной повести влияют на целостную концепцию произведения.

Авторский замысел в «Белом пароходе» – это проблема «культурного» и «природного» в человеке, столкновения противоположных понятий «природа» и «цивилизация» в обществе, вечная тема «добра» и «зла». Эта тема добра и зла является основой многих сказок и легенд. Но если в сказках добро почти всегда торжествует, а зло наказывается, то в действительности не всегда бывает так. Повесть «Белый пароход» интересна тем, что в ней одновременно сосуществуют и современная жизнь и древняя легенда, причем проблема добра и зла разрешается отлично от привычного исхода. Еще одна особенность постановки вопроса добра и зла в этом произведении – в его переплетении с национальными проблемами при разном восприятии моральных и духовных ценностей и законов, в частности характерных для киргизов.

Герой повести — семилетний мальчик, наивно-чистый и мечтательный, душевно-открытый и бескорыстный. Загадочно его происхождение: о матери и отце только слухи, а сам он в мечтаниях своих рисует роскошные образы. Отец ему - матрос с Белого парохода, а мать ему - прародительница рода племени киргизов - Рогатая мать - олениха. Живущий в сложной действительности мальчик делит свой мир на два измерения: реальный мир и фантастический мир сказки и легенды, добра и справедливости, который как бы компенсирует несправедливости реальности, а их много. Вся жизнь мифа в повести реалистически соотнесена с действительностью: старый дед Момун рассказывает внуку сказку, и внук, маленький мальчик, как это свойственно детям, поверил в ее правду. Мальчика покоряют доброта, отзывчивость, справедливость матери-оленихи. На свете нет священнее ее, и он гордится тем, что он ее сын. Образ ребенка многогранен и раскрывается постепенно автором. Через восприятие мальчика мы видим всех героев повести. Он дает нравственную оценку каждому персонажу: в этом

особенность повести. Мальчик создает в своем воображении мир, отличный оттого, в котором живет. Такова особенность детского сознания. Ребенок погибшей легенде противопоставил сказку о белом пароходе и уплыл к нему со своей детской непримиримостью к законам Орозкула.

Орозкул, как явление социальное – порождение наших дней. У него как раз и нет прошлого. Это – современный дегенерат и вырожденец, поглощенный и движимый одной страстью – страстью власти и тотальной диктатуры. Мальчик вовсе не случайно назовет его «фашистом» и понятие это взято не из кинематографического багажа, как полагают некоторые критики, писавшие по этому поводу, а исходит из самой природы Орозкула, как социально определенной человеческой личности. Орозкул – личность. У него свой взгляд на мир, своя концепция жизни. Он чувствует себя несчастным не столько из-за бездетности, сколько из-за несправедливой, на его взгляд, устроенности всего того, что окружает его. И горы, и леса, маралы, которые бродят в лесу «где хотят, и как хотят», и даже галки, которые «летают себе на свободе», – все они были счастливыми, только не он. Это его отношение к природе. Орозкул хорошо знает, что «никому нигде не нужен», такой, какой есть. Потому он вынужден остаться на кордоне. Обращение к сказке, к Рогатой матери-оленихе это последний шанс, последняя светлая надежда мальчика что-то изменить в неустроенном миропорядке трех дворов. Но нельзя без дрожи, как расправляется пьяный Орозкул с головой убитой оленихи: «Голова свалилась с колоды. Тогда Орозкул стал рубить ее на земле. Голова отскакивала, а он гонялся за ней с топором ...

- Я и не такие головы могу разmozжить! И не такие рога обломаю! – рычал Орозкул в припадке дикой злобы и ненависти к этой безвинной голове.

Наконец ему удалось проломить череп и в темени и на лбу. Тогда он бросил топор, схватился обеими руками за рога и, прижимая ногой голову к земле, крутанул рога со зверской силой. Он вырвал их, и они затрещали, как рвущиеся корни. То были те самые рога, на которых мольбами мальчика Рогатая мать-олениха должна была принести волшебную колыбель Орозкулу и тетке Бекей ...».

Так была убита сказка и диалектика мифа приобретает особую остроту, что такие как Орозкул привели природу к последней черте. В трагическом финале уходит Рогатая мать – олениха, уплывает рыбкой мальчик, отвергая не людей, а зло, жестокость в них.

Живущий в этой сложной действительности главный герой повести, семилетний мальчик, делит свой мир на два измерения: реальный мир и фантастический мир сказки и легенды, добра и справедливости, который как бы компенсирует несправедливости реальности, а их много. Образ ребенка многогранен и раскрывается постепенно автором. Через восприятие мальчика мы видим всех героев повести. Он дает нравственную оценку каждому персонажу: в этом особенность повести. Мальчик создает в своем воображении мир, отличный оттого, в котором живет. Такова особенность детского сознания. Ребенок погибшей легенде противопоставил сказку о

белом пароходе и уплыл к нему со своей детской непримиримостью к законам Орозкула. В трагическом финале уходит Рогатая мать – олениха, уплывает рыбкой мальчик, отвергая не людей, а зло, жестокость в них.

Очень сильное впечатление в повести Ч. Айтматова производят на нас художественные детали тем, что они тоже включены в проблему добра и зла. Это и камни, травы, растения с которыми разговаривает мальчик. Каждый предмет олицетворяет для него добро или зло: «Среди растений – «любимые», «смелые», «боязливые», «злые» и всякие другие. Колючий бодяк, например, – «главный врач». Ребенок с одними находит общий язык, а другими борется. Это запруда, белый пароход, где он представляет себя рыбкой, плывущей вниз по реке к новой жизни, к родительской ласке, к белому пароходу. Это портфель, бинокль – его верные друзья.

Художественные детали присутствуют и в концовке повести, ведь мальчик не кончает с собой; он бросается в горную реку, чтобы «стать рыбой» и уйти от тех, кто совершает преступление. [2, с.125]

В повести мы видим сложное построение текста: введенный текст о Рогатой матери-оленихе, освещает события идущие параллельно с основными (текст в тексте). Сказка о матери-оленихе подается автором как вполне реальная история. В идейно-смысловом плане легенда оказывается ведущей, она психологически и философски освещает события реального быта.

В повести «Белый пароход» писатель обращается к мифологии. Миф, присутствующий в произведении, выполняет двойную функцию: идейно-эстетическую и национальную. Миф для Айтматова это «сгусток мудрости» древних, поколениями проверенный опыт. Миф моделирует художественную картину мира, становится инструментом для вскрытия актуальных проблем современности и проникновения в глубины общественного разума.

В повести видно сложное построение текста: введенный текст о Рогатой матери-оленихе, освещает события идущие параллельно с основными (текст в тексте). Сказка о матери-оленихе подается автором как вполне реальная история. Появление в местном заповеднике живых маралов поддерживает живущую в сознании мальчика легенду о спасительной Оленихе. В идейно-смысловом плане легенда оказывается ведущей, она психологически и философски освещает события реального быта.

Миф действительно присутствует в его «Белом пароходе». Сложное преломление в его сюжете повествования дает повод говорить об элементе мифологизма, использованного Айтматовым в повести. Вся жизнь мифа в повести реалистически соотнесена с действительностью: старый дед рассказывает внуку сказку, и внук, маленький мальчик, как это свойственно детям, поверил в ее правду. Айтматов, исподволь раскрывая нам внутренний мир своего героя, показывает, как в его богатом поэтическом воображении, постоянно творящем свои маленькие сказки (с биноклем, камнями, цветами, портфелем), может жить и «сказка» (так он называет миф) о Рогатой Матери-оленихе. Появление в местном заповеднике живых маралов поддерживает живущую в сознании мальчика легенду о спасительной Оленихе.

Второй глубинный план жизни мифа рождается за пределами повествования, уже в нашем, читательском сознании: природа – мать всего сущего на земле и человека тоже: забвение этой истины приводит к роковым последствиям, более всего чреватými глубокими нравственными потерями, т.е. миф играет роль художественной метаморфозы для выражения этой мысли писателя.

Литература:

1. Айтматов Ч. Избранные произведения. М.: Эскимо, 1995., 2003
2. Полякова Г. Предание о Рогатой матери-оленихе в «Белом пароходе» Ч. Айтматова, М., 2007.

Кенесов Е.К.

ПОНИМАНИЕ РЕЧЕВОГО ЖАНРА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

Понятие термина «речевой жанр» (РЖ) разрабатывалось в русской филологии с начала XX века (М.М. Бахтин). В.В. Виноградов рассматривал РЖ как своеобразную точку отсчёта в исследованиях художественной прозы. Упоминания о РЖ можно найти в трудах М.В. Панова, Ю.Н. Тынянова, В.Б. Шкловского, Б.М. Эйхенбаума, Л.П. Якубинского, которые использовали его при анализе художественных произведений, указывая, что за разными видами устной и письменной речи закреплены разные жанры.

Если первоначально РЖ выделялись на основе числа партнеров коммуникативного акта, мены ролей («говорящий - слушающий»): диалог, полилог, рассказ, то М.М. Бахтин использовал термин «речевой жанр» для построения теории общения; определял жанр как «устойчивый тип высказывания», стандартно используемый в определенной ситуации общения. Типизация может затрагивать тематику, стиль и композицию высказывания, причем композиция имеет превалирующее значение [1, с.255].

Признаки РЖ:

1. Существует в определённой ситуации общения;
2. Является выражением позиции говорящего и реализует его замысел;
3. Имеет собственную экспрессию и характеризуется экспрессивной интонацией;
4. Характеризуется обязательной адресованностью, т.е. содержит в себе концепцию адресата;
5. Обладает способностью определять ответную позицию «другого», т.е. вызывать ответ адресата [там же].

Указанные признаки РЖ характеризуют его как единицу общения. По мнению М.М. Бахтина, мы говорим только определёнными жанрами, т.е. все высказывания обладают относительно типическими формами построения целого. Слово и предложение как единицы языка лишены данных свойств, чем и отличаются от РЖ.

Порождение (употребление) РЖ происходит следующим образом: вначале появляется замысел, который определяет предмет речи и его границы, предметно-смысловую исчерпанность, сочетается с предметами речи и является темой РЖ. С другой стороны, замысел определяет выбор жанровой формы. Это обуславливается спецификой данной сферы речевого общения, предметно-смысловыми (тематическими) идеями, конкретной ситуацией речевого общения, персональным составом его участников и т.п. «Затем происходит обратное влияние: замысел сам корректируется избранным жанром», «...складывается и развивается в определенной жанровой форме» [там же, с. 242].

В результате этого взаимного влияния определяется стиль и композиция РЖ. Стиль РЖ - это модель, которая характеризует индивидуальный стиль высказывания, выражает индивидуальность автора и экспрессию, с которой стиль непосредственно связан. Стиль прагматичен: он существует не в языке, а в конкретных высказываниях, включённых в контекст конкретной ситуации. Композиция РЖ, согласно Бахтину, - это определённые типы построения целого, типы его завершения, типы отношения говорящего к другим участникам речевого общения. Сопоставим понятия речевой жанр и речевой акт.

В начале XX века основное внимание ученых было сосредоточено на языковой системе, классификации речевых сообщений базировались на отдельных предложениях, не учитывался тот фактор, что речь представлена цельными речевыми произведениями-высказываниями. Начиная со второй половины XX века речевой акт (далее РА) рассматривается как «целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципом и правилами речевого поведения, принятыми в данном обществе» [2, с.157].

Одним из основоположников теории РА был Дж. Серль, который считал, что главная особенность теории речевых актов - подход к РА как к способу достижения человеком определенной цели и рассмотрение под этим углом зрения комплекса используемых им языковых средств.

Дж. Серль выделяет пять основных типов РА:

- 1) директивы (приказания, просьбы);
- 2) комиссивы (обещания, клятвы);
- 3) экспрессивы (благодарности, извинения);
- 4) декларативы (увольнения, отречения);
- 5) репрезентативы (информация) [3, с. 181 -185].

Совершить РА, по Р. Остину, - значит, издать членораздельные звуки, принадлежащие к определенному языку; произнести некоторые высказывания, соблюдая правила и нормы этого языка; употребить

высказывание с определенным смыслом и значением. Но это не исчерпывает характеристики речевого акта. Всякий РА осуществляется с определенными намерениями, целями. Целенаправленность превращает высказывание в РА.

Р. Остин, исходя из цели высказывания («иллокутивной силы»), выделяет пять классов речевых актов:

- 1) директивы (считаю, заявляю, определяю);
- 2) экзерситивы (приказываю, советую);
- 3) комиссивы (обещаю, даю слово);
- 4) бехабитивы (поздравляю, приношу извинения);
- 5) экспозитивы (признаю, допускаю) [4, с.119].

Нас в проведенном исследовании будут интересовать по классификации Дж. Серля директивы, а по Р. Остину - экзерситивы.

Следует отметить, что в лингвистике нет общепринятого определения понятий РА и РЖ. Вопрос о том, что является базовой единицей речи: РЖ (РА тогда вторичен) или РА - не нашел окончательного решения в современной лингвистике.

В работах В.С. Храковского, М.Я. Гловинской эти термины используются как синонимы. Исследователи (Р. Остин, Дж. Серль и др.) говорят о видах РА. Вместе с тем многие лингвисты приходят к мысли о необходимости дробления понятия «РА» на более мелкие составляющие; так, например, «побуждение - один из видов РА, но, вместе с тем, оно имеет много разновидностей, являющихся отдельными речевыми актами». По мнению Т.В. Шмелевой, РА рассматривает ситуации, в которых происходит реализация высказывания, а РЖ нацелен на анализ самого продукта речи (обращен в сферу текста); РЖ первичен, ибо «... им определяются все другие параметры: отбор диктумных и модусных смыслов, возможность их актуализации, репертуар лексических и грамматических средств при формальном воплощении» [5, с.36]. Мы согласны с позицией Т.В. Шмелёвой: РЖ первичен, ибо он выделяется на основе языковых реалий, а не типов коммуникативных ситуаций.

Задачи и организация констатирующего эксперимента

Для того чтобы разработать методику обучения будущих педагогов и учителей эффективному использованию ИРЖ, необходимо знать, как сформировано у них это умение.

Задачи констатирующего эксперимента:

1) установить особенности функционирования ИРЖ в разных стилях педагогического общения, а также существующее в школьной практике количественное соотношение учителей с разным стилем общения;

2) выявить используемые педагогами приёмы эффективного педагогического общения; установить языковые и неязыковые средства повышения и понижения степени категоричности высказывания в педагогическом общении;

3) выявить уровень сформированности у педагогов и студентов филологов основных коммуникативно-речевых умений в использовании ИРЖ: умение определять ИРЖ и эффективно использовать его в

педагогическом общении; умение повышать и понижать степень категоричности высказывания, умение анализировать речевую ситуацию (далее РС) и прогнозировать ее развитие;

4) установить типичные затруднения (осознанные и неосознанные) в использовании учителями и студентами ИРЖ.

Литература:

1. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, 2005(второе издание)

2. Николаев Б.И., Николаева Л.А. Жанр как текст, высказывание и система текстов (на материале новеллистики) // Язык и культура: 4-я междунар. конф. Ч. 3. Киев, 1996

3. Сёрл Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // [Новое в зарубежной лингвистике](#). Вып. XVIII. М., 1986

4. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1986

5. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра М, 2014

Талдыбаева А. К.

ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

учитель русского языка и литературы КГУ «Озерская средняя общеобразовательная школа» ГУ «Отдел образования» г. Семей ВКО

Исторический опыт становления и развития нашей Родины указывает на то, что важнейшим средством формирования гражданского общества, укрепления единства Казахстана является патриотическое воспитание граждан.

Патриотизм – важная социальная ценность, основа духовно-нравственного единства общества, укрепляющая его государственность. Возродить высокое значение слова “патриотизм” призваны образовательные учреждения. Огромная роль в воспитании чувства патриотизма и гражданственности принадлежит учителю русского языка.

Для решения поставленных задач, связанных с патриотическим воспитанием в распоряжении учителя есть уроки, внеурочные часы и внеклассная работа. "Я не вижу предмета, - писал М.И. Калинин, - который не давал бы возможности развивать любовь к Родине, воспитывать лучшие гражданские чувства в молодежи, как язык и литература"[1, 43]. Русский язык располагает для этого большими возможностями. Урок был, есть и в обозримом будущем останется главной формой организации обучения и воспитания учащихся. Однако это не значит, что урок - нечто застывшее и

нерушимое. Есть большие возможности для его совершенствования и модернизации. Только творческий подход к уроку с учетом новых достижений в области педагогики, психологии и передового опыта обеспечит высокий уровень преподавания. Каждый урок имеет определенные цели, задачи, единые требования. Кроме того, при построении урока целесообразно использование принципа "кольцевой композиции": К целям и задачам, поставленным в начале урока, необходимо вернуться в конце урока, делая выводы и подводя итоги изученного. Чтобы повысить интерес учащихся к русскому языку и активизировать познавательную деятельность школьников, можно использовать различные формы организации урока: урок-монолог, урок-лекция, урок-беседа, урок-сопоставление-дискуссия, урок жизни, урок-журнал, урок-анализ, урок ученика, урок – заочная экскурсия, библиотечный и музейный уроки, уроки развития речи. Уроки любого типа позволяют вести разговор о патриотизме и гражданственности.

Русский язык как учебный предмет несет чрезвычайно высокую познавательную ценность: привитие чувства любви к языку, осмысление общечеловеческих ценностей, воспитание личности с высоким чувством патриотизма. Перед учителем русского языка ставятся следующие задачи, направленные на патриотическое воспитание учащихся:

- формировать у детей любовь и преданность Родине;
- развивать у них любовь и уважение к народу, национальной культуре и традициям;
- воспитывать любовь к русскому языку, как языку межнационального общения;
- воспитывать любовь и бережное отношение к родной природе, к своей малой родине;
- формировать у учащихся готовность трудиться на благо Родины и защищать ее;

Для достижения этих целей в содержании русского языка можно использовать такой материал, как *«Общие сведения о языке»* и *дидактический материал*: упражнения, диктанты, изложения, сочинения и др. Любовь к русскому языку - одно из проявлений патриотизма. Еще К.Д. Ушинский говорил, что язык народа является полнейшим отражением родины и духовной жизни народа: «Усваивая родной язык, ребенок усваивает не одни только слова, их сложения и видоизменения, но бесконечное множество понятий, воззрений на предметы, множество мыслей, чувств, художественных образов, логику и философию языка... Таков этот великий народный педагог - родное слово».[2, 175].

Работа над формированием патриотизма проводится в каждом классе, однако объём работы различен и зависит об общей подготовки учащихся, специфики программного материала по русскому языку и межпредметных связей русского языка с другими школьными предметами. Так, если на первом уроке в 5 классе мы говорим *о языке* как важнейшем средстве общения, о том, как появился язык, какие условия этому способствовали, то в 9 классе это разговор о причинах включения русского языка в состав

мировых языков – политических, научных, культурно-исторических, лингвистических.

Воспитание гражданственности и патриотизма проявляется через любовь к своей стране, преданность ей, в осознанном желании и готовности встать на защиту Отечества по примеру своих предков. Хорошим подспорьем в этом является правильный подбор *дидактического материала*. В процессе проведения обучающих диктантов, изложений можно предложить учащимся определить основную мысль текста, акцентировать внимание на тех мыслях, чувствах, которые формируют патриотизм и гражданственность, например: *Как проявилась храбрость людей, их верность Отчизне? Что помогло героям одержать победу над врагом? Смогли бы вы поступить также?*

Большое воспитательное значение имеют пословицы, которые можно использовать при изучении различных тем в процессе всего обучения русскому языку: «Тире между подлежащим и сказуемым» (8 кл.) - *Родная сторона - мать, чужая – мачеха; Родина - мать, умей за неё постоять;* «Прилагательные полные и краткие» (5 кл.) - *Своя земля и в горести мила; Глупа та птица, которой своё гнездо не мило;* «Степени сравнения имен прилагательных» (6 кл.) - *Родина краше солнца, дороже золота; Любовь к Родине сильнее смерти* и т.д.

Любовь к своей Родине проявляется и в умелом обращении с русским языком: в *соблюдении норм* устной и письменной речи, а также в общей культуре, одним из аспектов которой является речевая культура личности – *соблюдение этических и коммуникативных норм*. Привитию навыка культуры общения отводятся специальные упражнения, помещенные во всех разделах учебника русского языка: *Как могут обратиться к вашим родителям (знакомым, соседям) разные люди? Составьте предложения с разными обращениями; Составьте побудительные предложения со словами «Будьте добры», «Будьте любезны» (5 кл.); Спишите, устраняя неоправданное повторение выделенного слова; Укажите ошибки в употреблении местоимений (6 кл.); В каких предложениях допущена ошибка в употреблении деепричастий; Найдите ошибки в употреблении предлогов и падежей существительных (7 кл.)* и т.д.

Большое воспитательное значение имеет *работа со словарями*. Учащиеся могут выполнять самые различные задания, например: *Прочитайте в «Школьном толковом словаре» и «Словаре иностранных слов» словарные статьи, посвященные слову «патриот, патриотизм». Чем различается материал словарных статей? Напишите рассуждение на тему «Что значит – быть патриотом».*

Планомерная работа по патриотическому воспитанию школьников непременно даст положительные результаты, ведь молодое поколение будет воспитываться не на отрицании культуры своей страны и высмеивании истории своего государства, а научиться находить правильные ориентиры, формировать систему отношений к тем или иным событиям. Воспитание патриотизма – это неустанная работа по созданию у школьников чувства гордости за свою Родину и свой народ, уважение к его великим свершениям

и достойным страницам прошлого, и роль русского языка в этом плане невозможно переоценить.

Литература:

1. Калинин М. И. О воспитании и обучении: Избранные статьи и речи / [Подгот. канд. пед. наук Н. И. Болдырев]. - М.: Учпедгиз, 1989
2. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения/Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии - М.: Изд-во Академии наук РФ, -2004

Торебекова Т.С.

ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМИКИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
Магистрант 2 курса специальности 6М020200 «Филология»

«Человек без Родины, что соловей без леса» – гласит народная пословица. Для каждого человека Родина самое святое, самое дорогое. Родина как мать, где бы ни находился человек, в душе он всегда хранит тепло родной земли, её дыхание. Через своих предков все мы причастны к человеческому древу, а через Родину связаны с землёй. А образ жизни человека определяется его Родиной. Знать историю своего края - это долг каждого из нас. А что мы знаем о своем родном крае?

Восточный Казахстан является одной из крупнейших областей Казахстана. ВКО расположен на севере - востоке Республики Казахстан. В природно- климатическом отношении Восточный Казахстан является уникальным регионом. В нём соседствует степной, пустынный и горно - таёжные ландшафты. В общей сложности в ВКО насчитывается более 1000 видов растительного мира, обитает более 300 видов различных птиц, около 100 видов млекопитающих. Территория области богата водными ресурсами, здесь протекает более 800 рек. Имеются как крупные горы, так и мелкие сопки.

Каждый населённый пункт в Казахстане, будь - то небольшой посёлок, село, деревня или город имеет своё имя. Эти имена им дал человек: одним в глубочайшей древности, другим - в близкие исторические времена, третьим - в наши дни. Происхождение географических названий изучает специальная наука- топонимика. Её название происходит от греческого «топос» - место и «онима» - имя. Топонимика изучает не только происхождение, но и бытование, историческое изменение географических имён. Топонимика находится на стыке лингвистики, истории, географии и даже политики.

В топонимах, как правило, отражается либо географическое положение населенного пункта, либо национальность, традиционные занятия людей, которые там проживают, либо рельеф, флора, фауна или другие особенности местности, название может быть дано и по реке протекающей

рядом, а также в честь владельца или основателя. В нашем крае есть топонимы, указывающие на географическое положение: Усть-Каменогорск (устье каменных гор), Семипалатинск (семь палат), Катон-Карагай и др. Есть топонимы, указывающие на флору родного края: Горы Алтай, Белуха, хребты Тарбагатай и Саур, Зайсанская и Алакольская котловина и т.д. Есть в нашем крае топонимы, указывающие на фауну: Гора Беркутауыл, Тарбагатай, урочище Жыланды, озёра Шыбындыколь, Маркаколь – Есть в нашем крае топонимы, указывающие на имя или фамилию человека: Зыряновск, Риддер, Кабанбай, Бозанбай. Есть в крае топонимы, указывающие на историческое прошлое родного края: Озеро Зайсан, Монастырь Аблая, Акбаур. Кокпекты, Прапорщиково, Глубокое, и другие названия.

Топонимы могут уходить, меняться, приходиться. Среди топонимов выделяются различные классы, такие как: - Ойконимы- название населённых мест (от др. греч. – жилище, обиталище); Астионимы – название городов (от др. греч. город), Гидронимы – название рек (от . вода), Оронимы – название гор (от др. греч. гора), Антропонимы - название географических объектов, произведенных от личного имени (от др. греч. - человек).

Область представляет собой густую речную сеть. Имеются реки, озера, водохранилища и пруды. Например: Маркаколь: название озера и района Восточно- Казахстанской области, топоним появился после 16 века. Марка по - казахски осенний ягненок, к осени подросший. Коль - озеро.

Одна из главных рек Алтая – Бухтарма. Само слово Бухтарма для русского уха связывается со словом «бухтеть», то есть шуметь на перекатах. А вот Даль это же слово объясняет как мездрашершавая изнанка кожи. Возможно, если смотреть сверху с горы, Бухтарма, разбившаяся на сеть рукав и проток, действительно напоминает мездру. Есть предположение, что название это дали в 11-12 веках кочевники- татары, занимавшиеся выделкой и обработкой кож. Еще одно объяснение этого слова: 1. Бұқтырма – от тюрк. Бұқтырма, дословно: место, удобное для засады, для внезапного действия Третье значение: Бұқтырма – бұқтыр означает глушить Четвертое значение: Бахтарма – бухтарма (арх.) - внутренняя сторона шкуры, прилегающая к телу животного. Пятое значение: Бухтарма –бұқтірме, бұқтырма - складывать, складки.

Озеро Зайсан. Озеро Зайсан - самое большое озеро в Восточно- Казахстанской области. Зайсан – пресное озеро. У озера много названий. Более 280 лет назад оно называлось Кызыл - Пу, позднее – Корцан, море Тениз, за особый шум прибойных волн – Хошту-Нор (Озеро колоколов), Нор – Зайсан. В легенде, связанной с названием Зайсан, говорится: «В один из годов - джутов калмыки, истребленные голодом, нашли пристанище у этого озера, кормились рыбой и спаслись от голода. Так озеро стали называть Заасинг – нор - «хорошее озеро». Есть версия, что слово Зайсан происходит от слова Жайсан–благородный.

Река Иртыш. Маленьким горным ручейком начинается Иртыш на ледниковых склонах Монгольского Алтая. Стремительно спускаясь с гор,

река в верхнем течении с силой размывает берега, что нашло отражение в её названии. В переводе с тюркского слово «Иртыш» означает «землерой». Черный Иртыш носит свои воды до озера Зайсан. Зайсан хотя и большое, но сравнительно мелководное озеро. По дну прослеживается след Иртыша в виде подводного рва. Выходя из озера, река получает своё имя Иртыш. Ертис– ер – в переводе с казахского - батыр, мужчина, тис – это словообразующий суффикс глагола, течет быстро, сильно.

Озеро Алаколь. Алаколь (каз.Алакөл, от ала – пестрое, көл – озеро) – солёное, бессточное озеро Казахстана, В период сXII вв. оно имело несколько названий: Турге - Нор (с монгл. «мост-озеро»), Алактагол, Алатениз, Алакта. По вопросу возникновения этого слова Г.Конкашбаев высказывает предположение, что оно происходит от таких древнетюркских и монгольских слов, как Ала+ кол - «Великое озеро». К тому же вода в этих озерах имеет необычный, на первый взгляд, цвет. Например Алаколь имеет два цвета первая половина – бледное, вторая половина – темно – синее. Таким образом, то, что внешние очертания, месторасположение, объем, цвет воды были очень разнообразными, дало повод местным жителям назвать озеро Алаколь, где Ала – означает разный, пестрый.

Оронимы - название гор (от др.греч.гора) Гора Киин - Кериш – это «окрашенный» глиняный каньон, расположенный в 120 км.города Курчум Названия: Если Киин-Кериш - «город духов». Если присмотреться, бушующее красное пламя и впрямь походит на город с его башнями, дворцами. Именно эти изображения навевают мысли о духах. Второе значение: главное название равнины Киин-Кериш переводится как «Гордая красота». А ведь равнине действительно есть чем гордится – её почтенный возраст составляет 15-30 млн. лет. Еще одно значение: «Пылающие утёсы» Киин-кериш напоминает воронку, на дне которой мерно покачиваются ярко- красные волны и брызжут всплески. Но более всего пейзаж Киин-Кериш похож на пламя. Именно поэтому оно и названа «Пылающие Утёсы».

Гора Тарбагатай – большая гора, на юге – востоке Казахстана и территории Китая, разделяющая эти два государства. Её протяженность от рек Аягуз до перевала Хабар составляет 180 км. Самая высокая вершина – пик Тастау (2992 м). Его название известно с древних времен. Некоторые ученые предполагают, что название происходит от калмыцкого языка «Тарбагатай» - «Сурглы»,«Тагы – тау». Тарбагатай от монгольского языка «тарбаган», переводится как «азыр» разновидность грызунов. А в Большой Советской Энциклопедии «тарваган» -млекопитающее из рода сурков. Тарбагатай – изобилующий тарбаганами; (бурят. тарбаган- степной сурок), «сурковые горы ». Так как в пустынных ущельях Тарбагатай высоко в горах водятся много сурков (по киргизски сурок – тарбага, отсюда название Тарбагатай – гора, богатая сурками).

Гора Сауыр, (Саур, Сауртав, Сауркон) – горный хребет на границе ВКО Республики Казахстан и КНР, относится к горной стране Сауыр – Тарбагатай, где является вторым составным компонентом первой горы –

Тарбагатай.. Топоним «саур» в русском языке и «савур», «савор» в украинском языке по одной версии происходит от тюркского слова «сауыр», который дословно переводится как «степная высота с округлой вершиной в виде конского крупа». По другой версии, название происходит от названия племени сарматов – савроматов. Народная этимология связывает название с именем человека Саур, по другим легендам – народный мститель. Ученые считают, что Саур от слова Суыр – сурок.

Ойконимы – названия населённых мест (от др. – греч. – жилище, обиталище). В состав области входят 15 районов и 6 городов областного подчинения: Абайский – центр с. Карауыл, Аягозский – центр г. Аягоз, Бескарагайский – центр с. Бескарагай, Бородулихинский – центр с. Бородулиха, Глубоковский – центр с. Глубокое, Жарминский – центр с. Калбатау, Зайсанский – центр г. Зайсан, Зыряновский – центр г. Зыряновск, Катон – Карагайский – центр с. Большенарым, Кокпектинский – центр с. Кокпекты, Курчумский – центр с. Курчум, Тарбагатайский – центр с. Аксуат, Уланский – центр п. Молодежный, Урджарский – центр с. Урджар, Шемонайхинский – центр г. Шемонайха, Лениногорский – центр г. Риддер, Семипалатинск (Семей), Усть–Каменогорск.

Кокпекты. На левом побережье реки Кокпектинки раньше росла густая тополевая и боярышниковая роща. Отсюда и произошла название крепости Коктерек – зеленый тополь. В марте 1898 года село Коктерек сильно пострадало от наводнения, было разрушено много домов. После стихийного бедствия казачество разрешает людям селиться на правом побережье реки. С этого момента этот городок переименован в село Кокпекты. В толковом словаре Даля кокпек – полукустарник, белая лебеда высотой до 50 см с серым невзрачным стебелем и такими же листочками, ты – суффикс. Глубокое. 1761 год – год основания центра Глубоковского района, Глубокое – местность, имеющая большую глубину или находящейся отдаленно от чего – либо.

Усть – Каменогорск – город находящийся в усть каменных гор. Образовано в 1720 году. Является центром ВКО, крупнейший промышленный и транспортный узел Рудного Алтая.

Итак, изучив множество источников, мы пришли к выводу, что названия той или иной местности произошли неслучайно и делятся по своему происхождению на несколько групп: географическое положение населенного пункта, национальность, традиционные занятия людей, рельеф, флора, фауна или другие особенности местности. Также исследуя ряд топонимов Восточного Казахстана попробовали определить их морфологический состав: 1. Существительные: а) Прапорщиково – прапорщик (звание военного человека) + ово б) Кендырлык – кендыр + лык – конопля + лык (словообразующий суффикс существительного) в) Алмасай – алма + сай – яблоневая долина г) Асубулак – асу – перевал + булак – ручей – ручей на перевале. 2. Прилагательные: а) Белуха – белый + уха б) Катон – Карагай – сосновый бор. в) Жыланды – жылан – змея + ды – змеиный. 3. Числительные а) Уштобе – уш – три, тобе – холм б) Жангизтобе – жангыз –

одиноким холм в) Бескарагай – бес – пять, карагай – сосна 4. Глаголы а) Куйган – куй протекать+ ган – проточный б) Бухтарма – складывать в) Байконды – бай – богатый, конды – приземляться, оседлость 5. Наречие а) Алгабас – алга – перед, впереди – бас – идти .

Использование данного материала, думаю будет полезно в школьном учебном процессе.

Литература:

1. Ислямов А. «Топонимика Восточного Казахстана» Алматы, «Эверо» 2003г.
2. Бейсенова А. «Горы Казахстана» издательство «Аруна» 2003 г.
3. Лухтанова А. Г. «Алтайские притяжение: очерки по истории Восточно - Казахстанской области, 2006
4. Большая Советская Энциклопедия. Изд. « Советская энциклопедия»., М. 1982 г,

Тюлеуханова А.С.

ОСОБЕННОСТИ НЕКООПЕРАТИВНОГО ОБЩЕНИЯ В БЫТОВОЙ СФЕРЕ

магистрант Казахского гуманитарно-юридического
инновационного университета

Речевое взаимодействие – процесс сложный, он зависит от многих факторов, влияющих на этот процесс. Коммуниканты стремятся к кооперации общения, но зачастую реальное общение довольно далеко от достижения согласия.

Для нас важным представляется то, как в диалоге реализуется личность человека, его нравственные принципы и ценностные установки. Не менее существенным является и представление социального опыта коммуникантов, языковые особенности взаимодействия с собеседником, возраста, уровня воспитания, культуры, образования и др.

Модель, предлагаемая Ю.Н. Карауловым, состоит из трёх уровней:

- 1) вербально-семантического(лексика и фонд грамматических знаний личности – низший (нулевой) уровень);
- 2) когнитивного(картина мира, которая опирается на понятия, концепты, система знаний о мире, ценности);
- 3) мотивационного(система целей, мотивов) [1, с.238].

При этом вербально-семантический уровень в концепции исследователя является низшим (или нулевым), поскольку языковая личность без знания языка не существует; она демонстрирует степень владения языком. На среднем уровне модели репрезентируется её картина мира, основанная на концептах и ценностях.

Наконец, высший уровень в представленной иерархии (прагматикон) предполагает цели, мотивы, интересы и установки личности. Все это реализуется в речевом общении, ориентированном на кооперацию или некооперативность.

Те постулаты (максимы), которые сформулировал П. Грайс, а также принцип вежливости Дж. Лича свойственны кооперативному общению. Согласно принципу кооперации, участники общения имеют общую, одинаково понятную всеми цель и они сообща идут по пути её достижения цели, опираясь при этом четыре постулата (максимы): количества (говори настолько информативно, насколько требуется), качества (не говори того, что считаешь ложным или в чем сомневаешься), отношения (будь уместным) и способа (говори ясно, будь краток)[2]. В итоге действует коммуникативное сотрудничество, которое и поддерживается названными постулатами общения.

Дж. Лич, опираясь на принцип вежливости, выделяет максимы такта, великодушия, одобрения, скромности, согласия, симпатии. Вне всяких сомнений, соблюдение принципа вежливости создает среду позитивного и гармоничного взаимодействия людей, обеспечивает комфортную среду для реализации речевых стратегий.

Разумеется, в реальном речевом общении информации не бывает ровно столько, сколько необходимо, поскольку зачастую коммуниканты могут ответить на вопрос или неполно, или с упоминанием некоторых дополнительных сведений, которых вопрос не предполагал.

Следует подчеркнуть, что общение может варьироваться, при этом возможны переходы от одной темы к другой, выходы за пределы обсуждаемого вопроса. Всё же следование теме разговора важно именно для сохранения и поддержания контакта.

Постулат связности зачастую нарушается возможным желанием уйти от ответа, а максима истинности может быть нарушена в ситуации шутки или иронии. Максима такта определяет границы личной сферы адресата, дистанцию взаимодействия. Осторожность предполагает игнорирование тем, потенциально опасных (например тех, которые затрагивают личную жизнь), индивидуальных предпочтений собеседника. Отсюда вполне логично определение такта как чувства меры, ориентированного на наиболее деликатную линию поведения по отношению к адресату.

К ведущим факторам, способствующим гармонизации и кооперации общения, можно отнести следующие положения:

- 1) умение слушать собеседника;
- 2) понимание необходимости конструктивного диалога;
- 3) предоставление равных возможностей в получении необходимой информации для обоснования своей позиции;
- 4) возможность высказать собственную точку зрения;
- 5) определение общей основы для дальнейшего сотрудничества.

Исследователями подчеркивается мысль о том, что в реальном общении принцип кооперативности учитывается не всегда, а движение друг к

другу весьма иллюзорно. В разговоре «люди стремятся воздействовать на собеседника, навязать ему свое мнение, скрыть нежелательные для себя факты, увернуться от ответа на неприятные вопросы, даже задеть, обидеть собеседника. И язык располагает достаточным для этого набором средств» [3, с.225].

Для некооперативного поведения вполне реален срыв обмена информацией, «коммуникативный саботаж». Говоря о «коммуникативном саботаже», исследователи выделяют четыре вида: установка на навязывание коммуниканту своего мнения об обсуждаемой ситуации; нежелание дать ожидаемый ответ на вопрос; стремление ухода от ремо-предикативного аспекта беседы; желание задеть, обидеть собеседника [3].

В лингвистике традиционно выделяются кооперативные и некооперативные стратегии (З.К. Темиргазина, А.К. Михальская). Для реализации кооперативного общения, направленного на гармонизацию отношений применяются и соответствующие тактики, к которым относятся согласие, похвала, комплимент, одобрение и др.

В некооперативном общении основу составляет нарушение правил речевого общения – доброжелательного сотрудничества, искренности, доверия (конфликты, ссоры, претензии, угрозы, проявление агрессии, злобы, ирония, оскорбление, ложь, уклонение от ответа). Стратегии конфронтации как некооперативные стратегии ориентируются на другие тактики (угрозы, упрёка, обвинения, порицания, оскорбления и др.).

В языковом отношении диалог характеризуют глаголы, прямо выявляющие цель речи инициатора (прошу, советую, умоляю, требую и т.д.); выражения благодарности, признания в чём-либо, извинения, выражение сочувствия, симпатии, комплименты, похвала. Значимыми становятся местоимения, часто употребляемые в диалогах (особенно личные), глагольные формы, междометия и другие части речи.

Некооперативное речевое общение представляет интерес не только с позиции языковой репрезентации, но с точки зрения реализации в нем языковой личности со всеми её характерными особенностями (психологическими, возрастными, гендерными и др.). Оно резче и острее очерчивает личности участников общения, позволяет выявить скрытые смыслы такого общения.

С речевым общением, ориентированным на некооперативность, мы сталкиваемся гораздо чаще, чем с кооперативным. Наиболее частотны такие диалоги в бытовом общении. Приводим примеры таких диалогов между мужем и женой:

– *Завтра встаём раньше, сразу едем на дачу.*

– *Я не могу ехать рано. Назначена встреча с партнёром, на которую я не могу не пойти.*

– *Так я и знал! Всегда находится причина для того, чтобы мне делать наперекор. И какой толк от твоих встреч?! Дело твоё. Поступай как знаешь, а я еду один. Добирайся потом сама!*

– *Ну и ладно.*

Анализ диалога показывает, что коммуникативная цель (получить согласие на своё предложение о поездке) не достигнута, не используются формулы речевого этикета, а разговор близок к конфликтной ситуации, в которой каждый из участников коммуникации (адресант и адресат) подчёркивает важность именно своего мнения. Мужские реплики более решительные, в них заключена твёрдость характера.

Приводим второй вариант диалога:

– *Завтра встаём раньше, сразу едем на дачу.*

– *Я не могу ехать рано. Назначена встреча с партнёром, на которую я не могу не пойти.*

– *Так я и знал! Всегда находится причина для того, чтобы мне делать наперекор. А её нельзя перенести?*

– *Нет, нельзя. Надо срочно решить вопрос о поставке строительных материалов. Может, мы поедem на два часа позже?*

– *Поступай как знаешь, а я еду один. Добирайся потом сама!*

– *Ну и ладно.*

В данном примере также представлено некооперативное речевое поведение, но в отличие от первого варианта здесь имеются попытки найти компромисс, который приводит к коммуникативной неудаче. Причём реплики, направленные на компромиссное разрешение ситуации с обеих сторон (*А её нельзя перенести?* или *Может, мы поедem на два часа позже?*) не имеют логического продолжения, так как каждый из сформулированных вопросов вызывает отрицательный ответ (*Нет, нельзя*) или остаётся вообще без ответа.

Другой диалог не менее интересен:

– *Дорогой, выпей, пожалуйста, лекарство, и тебе полегчает.*

– *Нет. Я не буду пить эту гадость. Унеси его назад.*

– *Как это не будешь! Я так хочу, чтобы ты быстрее поправился. Я же добра желаю. Я забочусь о тебе, а ты – не буду. Ты должен его выпить – так будет лучше.*

– *Оставь меня в покое.*

В данном разговоре также коммуникативная цель (согласиться выпить лекарство) не достигнута, используются вежливые слова (*пожалуйста*). В данной ситуации каждый из участников коммуникации предпочитает придерживаться собственной позиции. Позиция мужчины (адресата) категорична: отрицание (*нет*) усиливается отказом с отрицательной частицей *не* (*не буду пить*), в конце – речевой акт требования (с императивом *унеси*). При этом отметим, что в данном случае мнение женщины (адресанта) навязчиво, что достигается частым использованием местоимения *я*. Женская реплика отличается не только навязчивостью, но и экспрессией (выражение удивления, граничащее с возмущением) (*Как это не будешь!*).

Женская языковая личность во втором диалоге, демонстрируя доминирование, не только навязывает свое мнение, но и несколько

преувеличивает собственное авторитетное мнение (*Ты должен его выпитьТы должен его выпить – так будет лучше*).

Отметим, что при глаголах повелительного наклонения не употребляется местоимение: *Унеси его назад.Добирайся потом сама!*И высказывание звучит категорично. По мнению Б.Ю. Нормана, наличие местоимения при императивах – свидетельство дополнительного оттенка, который говорящий придаёт своему приказанию, требованию (переключения на другую тему, оттенки интимизации и др.) [4, с.55]. Даже отмечается функциональная близость местоимения в подобных диалогах частицам:

–*Сядь, Валя. Поговорить надо.*

–*Что-то случилось?*

–*Да не робей ты, не все так страшно.*

В обоих диалогах не найден общий язык, отсутствует компромисс, так как каждый остаётся при своём мнении. Как следствие, налицо коммуникативная неудача, характерная для обоих диалогов. Никто из участников общения не стремится «смягчить» ход разговора: первый диалог в конце имеет женскую реплику *Ну и ладно*(за ней скрыта женская обида), а второй – мужской *Оставь меня в покое* (это требование, приказ, подлежащий исполнению).

В диалогах представлен психологический дискомфорт, поскольку в первом случае – настрой на разные действия (ехать на дачу и идти на встречу с партнёром), во втором – навязчивая забота и отказ от этой опеки. Диалоги содержат имплицитные смыслы.

Итак, в рассмотренных примерах некооперативного общения мы видим реализацию личностного фактора, от которого зависит развитие дальнейшего общения. Частое употребление личного местоимения (я) каждый раз очерчивает личную сферу участника коммуникации, и это пространство – ценностно в данном разговоре.

Список использованных источников:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд.7-е. – М., 2010. – С.238.

2.ГрайсП.Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С.217–237.

3. Николаева Т.М. О принципе «некооперации» или о категориях социолингвистического воздействия// Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука, 1990. – С.225-231.

4. Норман Б.Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков). – Минск, 2009. – С.43-63.

НЕКООПЕРАТИВНОЕ ОБЩЕНИЕ И КОММУНИКАТИВНАЯ НЕУДАЧА

магистрант Казахского гуманитарно-юридического
инновационного университета

В связи с исследованием человеческого фактора в языке усилен интерес к проблемам речевого общения, который связан с развитием прагмалингвистики, теории речевой деятельности и речевой конфликтологии. Говоря о речевом общении, мы характеризуем его с позиции успешности или неуспешности. Не менее интересным представляется вопрос о коммуникативных неудачах и причинах их возникновения.

Под эффективным общением мы имеем в виду, что коммуникативное намерение говорящего осуществлено (высказывание услышано и понято адресатом). Кроме того, в процессе эффективного общения у коммуникантов не должно возникать негативного эмоционального отношения к высказыванию говорящего и к действию, к которому его побуждают. Реализуя конструктивное общение и стремясь к максимально эффективному общению, они руководствуются максимами принципа кооперации и придерживаются принципа вежливости.

Реальное общение далеко не всегда соответствует идеальному общению, что объясняется большим разнообразием коммуникативных ситуаций, влиянием на речь коммуникантов множества неязыковых факторов. Поэтому зачастую речевое взаимодействие становится неэффективным, возникают конфликтные ситуации. Диалог развивается по пути некооперативного взаимодействия, которое может привести к коммуникативной неудаче. Некооперативный диалог и коммуникативная неудача – понятия разные, но второе (коммуникативная неудача) может являться следствием развития некооперативного диалога.

Для уменьшения конфликтности общения целесообразно проследить, какие факторы потенциально могут снижать эффективность общения, другими словами, какие компоненты коммуникативной ситуации способствуют возникновению так называемых коммуникативных неудач.

По мнению Н.И. Формановской, коммуникативная компетенция – один из экстралингвистических факторов успешного речевого общения [1]. Адресант и адресат – языковые личности, чье речевое поведение обусловлено не только знанием языка, но и культурой народа, к которому они относятся, социальным опытом, которым они владеют.

Значительную роль играют внешние факторы взаимодействия, обстоятельства, приводящие к недостижению коммуникативной цели. К ним относятся, например, эмоциональное состояние, наличие третьего лица или незаинтересованность участников общения в обсуждении данной темы и др.

Адресант (говорящий) должен считаться с культурными и социальными нормами адресата (слушающего). При этом он говорящий находит наиболее подходящие формы высказываний, языковые средства. Учитывается, что вовсе не каждый адресат правильно и адекватно воспримет шутку, иронию, а достижению успеха часто мешают грубость, бестактность, циничность, излишняя фамильярность.

Человеческая коммуникация – процесс сложный, в нём много условностей, которые приняты в данной культуре, разнообразных имплицитных смыслов. Качество межличностного взаимодействия зависит от личностных качеств коммуникантов. Адресант может давать оценку высказыванию (истинное или ложное; серьёзное или шутливо-ироничное и др.), подчеркивать личный интерес к теме или к собеседнику, задавать тон и стиль общения.

Успешная коммуникация обусловлена, с одной стороны, пониманием между участниками и способностью говорящего правильно учесть фактор адресата – с другой. В результате осмысления адресат может понять или не понять смысловое содержание высказывания. В случае непонимания это влечет коммуникативную неудачу.

В лингвистической литературе используется понятие коммуникативная неудача. Рассматривая вопрос об успешности речевого общения, анализируя его характеристики, исследователи говорят о достижении цели общения, перлокутивного эффекта (Н.И. Формановская). И.А. Стернин характеризует коммуникативную неудачу как отрицательное завершение общения, цели которого не достигнуты.

О.П. Ермакова и Е.А. Земская в коммуникативной неудаче выделяют неосуществление или неполное осуществление коммуникативного намерения говорящего и последующий эмоциональный эффект – реакция на высказывание, как правило, негативная (проявление резкости, грубости, злости, удивления и др.). Анализируя материал естественного бытового диалога, авторы дают следующее определение коммуникативной неудачи: «это полное или частичное непонимание высказывания партнером коммуникации, то есть неосуществление или неполное осуществление коммуникативного намерения говорящего» [2, с.31].

По мнению учёных, основными причинами коммуникативных неудач, по мнению данных авторов, являются: особенности языковой системы; различия говорящих; прагматические факторы.

Некооперативное речевое общение и коммуникативные неудачи довольно часто встречаются в бытовом, педагогическом общении. В наших материалах имеются примеры некооперативных диалогов, ориентированных на дисбаланс отношений в системе учитель – ученик. Статусные роли неравноправны.

Приводим некоторые наиболее частотные ситуации.

– *Сегодня сдают работы Виктор, Светлана, Сауле и Тимур.*

– *Почему опять я? Я в прошлый раз сдавал. И снова что ли? – спросил Виктор.*

- *В твоей работе были ошибки. Надеюсь в этот раз их меньше.*
- *Но Вы поставили мне три с минусом.*
- *Да, но это в твоих интересах улучшить результат. Оценку тебе же получать в конце четверти, а не мне.*
- *Знаю я.* – ответил ученик.

В языковом плане интерес представляет местоимение *я* в репликах ученика, оно повторяется в диалоге несколько раз и характеризуется определённой семантической нагрузкой. Как мы полагаем, местоимение выступает в данном случае как средство самоутверждения ученика, помогает выделить его собственное мнение (в прошлый раз сдавал). Учитель приводит аргумент в пользу своей позиции (улучшить результат, приближающийся конец четверти), но диалог развивается некооперативно, поскольку согласия в нем не найдено. Следует подчеркнуть, что в высказываниях учителя определённой прагматической нагрузкой характеризуется и местоимение *ты* (твоя работа, в твоих интересах, получать оценку тебе). Апелляция к ученику в высказываниях учителя – способ воздействия на его сознание, но однозначного ответа не звучит. За высказыванием ученика (*Знаю я*) скрыто два посыла: знаю и сдам работу и знаю, но не сдам работу.

Наблюдения показывают, что подобного рода ситуации могут развиваться позитивно и конструктивно:

- *Сегодня сдают работы Виктор, Светлана, Сауле и Тимур.*
- *Я в прошлый раз сдавал. И снова сдавать?* – спрашивает Виктор.
- *В твоей работе были ошибки. Надеюсь в этот раз их меньше. Скоро конец четверти. Нужно подумать тебе о результатах.*
- *Хорошо. Сдам.*
- *Молодец. Сдаём тетради на перемене.*

Это пример полного взаимопонимания учителя и ученика, когда аргументы учителя становятся действенными (*скороконец четверти; нужно подумать тебе о результатах*). В конце диалога оценочный речевой акт похвалы (*Молодец*) логически завершает общение учителя и ученика.

Приводим другую ситуацию:

- *Гульмира Асетовна, а почему за работу Вы мне поставили четыре? Я все задания выполнила. И ничего не исправлено.*
- *Да, у тебя четыре. Во втором задании надо было привести факты.*
- *Но в задании ничего об этом не говорилось.*
- *Оценки я уже выставила.*
- *Я все равно не согласна!*

Анализ данной ситуации показывает, что адресант (ученица) безуспешно пытается выяснить причину заниженной, по её мнению, оценки. При этом ученица приводит свои доводы: выполнены все задания, отсутствуют исправления, а учитель – свои: надо было привести факты. Мы видим нежелание сторон найти общий язык. Языковыми маркерами разговора являются:

- 1) личное местоимение *я*;
- 2) модальное слово *надо* в соединении с глаголом (*надо было*

привести) и действие выступает как потенциально возможное;

3) глагол *выставила* (действие как факт).

Итог разговору подводит именно адресат (учитель) фразой *Оценки я уже выставила*, намекая на бессмысленность дальнейшего общения по этому вопросу. Последняя реплика ученицы (*Я все равно не согласна!*) довольно эмоциональная показывает враждебный психологический настрой по отношению к учителю, мнение которого оказалось более весомым и значимым, как часто бывает в школьной практике.

Рассмотри ещё пример:

– *Сегодня после уроков остаются и доделывают задание Айбек, Айсулу и Дмитрий.*

– *А можно доделать на следующем уроке, а не после?* – спрашивает Дима.

– *Эту работу надо закончить сегодня.*

– *Мне нужно дома быть после уроков.*

– *Всем надо, но надо и задачи дорешать.*

– *Я домой.* – сказал Дима.

Доминирующей в данном диалоге является модальность долженствования (надо, нужно) в безличных предложениях. Причём она присутствует как в высказываниях учителя, так и ученика. Весь диалог – это противостояние в системе учитель – ученик:

Речевое взаимодействие	
ученик (адресат)	учитель (адресант)
<i>А можно доделать на следующем уроке, а не после?</i>	<i>>Эту работу надо закончить сегодня.</i>
<i>Мне нужно дома быть после уроков.</i>	<i>>Всем надо, но надо и задачи дорешать.</i>
<i>Я домой.</i>	

Как показывают данные таблицы, ученик воздействует на учителя, поскольку именно от него исходят основные посылы для ответных реплик. Но право выбора остается за учеником (*Я домой*). Никто из участников общения не уступает друг другу, а разговор носит односторонний характер при доминирующей позиции ученика. Отметим, что в данном случае последняя фраза – это скорее констатация факта, а не вопрос.

Некооперативное речевое поведение может приводить к конфликтам, такое общение создает условия для речевой агрессии. Как мы полагаем, коммуникативная неудача и речевая агрессия – понятия разные. Согласно позиции Т.А. Воронцовой, речевая агрессия – целенаправленное, мотивированное, преимущественно контролируемое (через сознательный выбор речевых стратегий и тактик, а также отбор речевых и языковых средств) речевое поведение, в основе которого лежит однонаправленное эмоциональное негативизирующее речевое воздействие на адресата. В случае коммуникативной неудачи иллюкутивные цели не совпадают с

перлокутивным эффектом. В речевой агрессии негативный дискурс создается целенаправленно, поэтому иллокуция соответствует перлокуции.

Речевая агрессия отличается от коммуникативной неудачи преднамеренностью негативного речевого воздействия на собеседника. Но проявление вербальной агрессии может быть компонентом некооперативного речевого поведения. По мнению Т.А. Воронцовой, с позиции диалогического взаимодействия речевая агрессия – антидиалог. Здесь значима двойная целеустановка адресанта: выражение негативного отношения к адресату и установка на деструктивное (некооперативное) речевое поведение [3, с.84].

Примеры такого речевого воздействия мы встречаем довольно часто. Приводим пример из школьной практики:

Учитель: Ребята! Я попросила задержаться вас после уроков. Надо выяснить: почему вчера вы дружно сорвали урок физики. Скоро конец четверти! Вы ни о чём не думаете! Для вас же дополнительный урок поставили. Все знали об этом! И проигнорировали урок! Значит, не уважаете учителя! Не думала, что вы такие бессовестные! Вы же взрослые. Зачем быть такими безголовыми. Тогда в конце четверти без обид, если результат не совпадет с вашими ожиданиями.

В данном случае мы имеем однонаправленное речевое воздействие негативного характера, отличающееся характерным эмоциональным фоном. Мотивы и условия речевой агрессии в данном случае понятны: сорван урок, и учитель всех собрал для «воспитательной» беседы, в которой доминирующая роль отводится учителю.

На наш взгляд, личность учителя проявляется эмоционально, настойчиво и решительно. Речь содержит констатацию факта (сорвали урок; все знали об этом; проигнорировали урок), апелляцию к совести (вы такие бессовестные!) и вывод (в конце четверти без обид, если результат не совпадёт с вашими ожиданиями). Вполне характерная для школы ситуация, но вопрос состоит в том, какое воздействие на учеников будут иметь слова учителя: только на эмоциональную сферу или на сознание тоже. Полагаем, здесь возможны некоторые варианты: принять упреки учителя, извиниться за сорванный урок, попросить поставить ещё один урок, проигнорировать речь учителя и др.

С языковой точки зрения примечательны следующие средства: характеристика учеников с отрицательной стороны (*вы такие бессовестные!*) – оценочное слово бессовестные. Речевая агрессия – предмет специального исследования, она вызывает интерес с разных точек зрения.

Таким образом, языковая репрезентация некооперативного речевого поведения отличается наличием личных местоимений, глагольных форм, модальных конструкций, оценочной лексики. Речевая агрессия – реализация некооперативного общения, встречающаяся часто в нашей жизни. Возникающие коммуникативные неудачи – следствие действия прагматических факторов.

Список использованных источников:

- 1.Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М., 2002. – 216с.
2. Ермакова О.П., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) // Русский язык в его функциональных разновидностях. Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – С.30-65.
3. Воронцова Т.А. Речевая агрессия в коммуникативно-дискурсивной парадигме // Вестник ВГУ. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – №1. – С.83-86.

Абдрахманова А.К.

ТЕРМИНОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Бүгінгі күні біздің еліміздің қоғамдық қатыныстарының артуы мен әлемдік экономикалық, сауда мен мәдени қарым-қатынастардың жандануы тілімізге әртүрлі термин сөздердің қарыштап енуіне әсер етіп отыр. Бұл жерде терминологиядығы барлық қалыптастырылған қолданыстар сәтті шығып отырған жоқ. Әсіресе халықаралық терминдердің қазақша баламасын дәл табуда қиындықтар көп. Сондай-ақ терминдердің жасалу жолдары да әртүрлі. Ғалымдар терминдердің төмендегідей жасалу тәсілдерін көрсетіп жүр:

- жаңа сөздер арқылы (жұрнақ, жалғау арқылы сөз тудыру, түбірді біріктіру, қосарлау, тіркес жасау арқылы);
- жаңа мағынада қолданылған байырғы сөздер арқылы;
- жаңа зат, әрекет пен жаңа құбылыстардың жаңа атаулары арқылы.

Жалпы термин қолданылмайтын сала жоқ. Әр ғылым саласы бойынша жаңа сөздер мен ұғымдардың туындап отыру заңды құбылыс. Тілдің өсуіде, тілдік қолданыстардың көбеюі де осыған байланысты. Сондықтан терминология саласында сәтті терминдерді қалыптастыру барысында көптеген міндеттер тұр. Алдымен күнделікті тілімізге еніп, қалыптасып жатқан терминдерді реттеу үшін арнайы комиссия құрылуы қажет. Бұл терминологиялық комитетің міндеттінің бірі деп ойлаймыз. Реттеу деген терминнің өзін әр ғалым әртүрлі түсіндіреді. Бірі бұл жұмысты бұл жұмысты біріздендіру аясында қарастырса, екіншілері кең мағынада қолданып, терминологиялық жұмыстардың барлығын қосып, реттеу деп түсіндіреді. Біз

бұны Ш.Құрманбайұлының «терминнің атауы мен мағынасының сәйкес келуін, әрі атаулардың ұғымдар жүйесінің ерекшелігіне сай болуын мақсат ету керек» деген [1,38] пікіріне қосыламыз. Терминдердің белгілейтін ұғымдарына мүмкіндігінше толық сәйкес келуін іздеуге бағытталған мамандардың бірлескен жұмысыны реттеу (упорядчение) деп аталады. Ұғым мазмұнына оның атауының сәйкес келуі жөнінде де біраз қарама-қайшы пікірлер кездесіп жатады. Бірі-сөздің қысқалығын, бірі-сөздің ұзындығын, ал енді біреулері оның төркінін сөз етеді. Алайда бұл пікірлердің барлығы дұрыс деп айта алмаймыз. Бір тілден екеніші тілге сөздердің ауысуы да заңды құбылыс. Таңбаланушы мен таңбалаушының, атау мен ұғымның байланысы, термин-сөз мағынасының ерекшеліктері, ұғым белгілерінің мағынаға қатысы деген мәселелер оңай дүниелер емес. Сондықтан мұндай іске арнайы дайындықпен, ізденіспен келіп, жауапкершілікпен қарағанымыз дұрыс деп ойлаймыз. Реттеу дегеніміз терминдердің белгілейтін ұғымдарына мүмкіндігінше толық сәйкес келуін іздеуге бағытталған мамандардың жұмысы.

Терминологияны стандарттау – негізгі терминологиялық жұмыстардың бірі. Бұл жұмыс белгілі бір ұлт тілінің шеңберінде де, халықаралық деңгейде де жүргізіледі. Р.Котов «Терминологиялық біріздендіру мен стандарттау туралы айта отырып, дәлме-дәл мағынасында стандарттаудың қол жетуі қиын мақсат екенін, оның өзінше бір идеал екендігін, атап көрсету қажет» деген. Бір ғана терминнің өзіне неше түрлі пікірлер айтылып жататындығын білеміз. Ал тіл деңгейінде. Одан шығып тіларалық, бірнеше тілдер арасындағы халықаралық стандарттарға қол жеткізу одан да қиын жұмыс. Дегенмен қазіргі таңда терминологияны халықаралық деңгейде стандарттауға әлемдік деңгейде едәуір көңіл бөлініп келеді. Халықаралық стандарттау ұйымының (ИСО) негізгі бағыттарының бірі терминологияны стандарттау болып табылады. Бұл жұмыстардың күрделілігі мен маңыздылығын ескере отырып, ЮНЕСКО-ның бастамасы терминология бойынша халықаралық орталық ИНФОТЕРМ 1971 жылы құрылды. Бұл орталықтың негізгі міндеттерінің бірі терминология бойынша халықаралық ақпараттық желі-ТЕРМНЕТ жүйесін құру болатын. Қазір бұл жұмыс қолға алына бастады. Стандарттау жұмысы КСРО кезінде 30-жылдардан басталды. Басқа терминологиялық жұмыстар сияқты стандарттау да біздің тілімізде халықаралық сипатқа ие болды. «Нормалау мен стандарттау бір тілдің көлемінде, туыстас тілдер шеңберінде, белгілі бір аймақта қатар өмір сүріп отырған тілдер тобының арасында немесе әлемдік штабта жүргізілуі мүмкін. Терминологиялық жұмыс көлемі, мақсаты мен міндеті осы жағдайларға байланысты өзгеріп отырады» - деп ғалымдарымыз айтқандай, 90 жылдардан бастап, отандық терминологияның жұмыс көлемі де, мақсаты мен міндеттері де өзгерді деп айтуымызға болады. Терминімізді жетілдірудің, дамытудың бағыт-бағдарын айқындап алуымыз керек болды. Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін тәуелсіз мемлекет ретінде өз тілдерінің терминологиясын қалыптастыру керек болды. Кеңестік дәуірде қалыптасқан терминдерді қайта қарау, олардың орнына жаңа атау жасап, ұсын, әр тілдің

ішкі лексиалық қабаттарынан балама табу үрдісі қалыптаса бастады. Аталған жұмыстардың барлығы стандарттау арқылы жүзеге асты. Сонымен стандарттау дегеніміз әр ұғым бір ғана терминді таңдап, оны арнайы құжаттарда бекіту.

Арнаулы салалардың атаулары термин сөздер туралы сөз болған жерде бірізділік мәселесі міндетті түрде көтеріледі. Біріздендіру – терминология болған жерде үздіксіз жүргізіліп отыруға тиіс терминологиялық жұмыстардың бірі болғандықтан да термин алғаш сөз болған бастаған жылдарда –ақ бірізділік мәселесіне ерекше көңіл бөлінген. Мысалы, 1917 жылы шыққан «Сарыарқа» газетінде «қайсысын қолданамыз?» атты М. Әуезовтің мақаласында терминдерді жүйелі қолдану керектігін көтерілген. Жалпы біріздендіру бірнеше сатыдан тұратын ауқымды және күрделі жұмыс. Тілші-терминолог ғалымдар терминологияны біріздендірудің бірнеше сатысын атап көрсетіп жүр: бірінші- белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде бірізділендіру; екінші – сала шеңберінде бірізділендіру; үшінші – нақты бір ұлт ішінде бірізділендіру; төртінші – туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру; алтыншы- халықаралық, бүкіл ортақ терминдері бар тілдер арасында біріздендіру [1,27].

Терминологиялық бірізділендеру жұмыстарының басты мақсаттарының бірі - сөздерді мағыналас әдіспен беру. Мысалы, *клас, клсификация, классицизм* т.б. Осы терминнің біреуін ғана аудару сөз мағынасын көмекілендіреді, яғни оның қолданылу аясын тарылтады. Мәселен, *класс - сынып* сөзі тек қана дәріс алушы *сыныптас* бірге оқитын кластас немесе олардың дәріс алатын орнын білдірсе де, осы түбірдегі басқа мағыналарды бере алмайды. Сондықтан бір ғылым саласын ішіндегі терминдерді әртүрлі аудармай, оны бір ортадан талқылып, сарпалап үйлестіріп отырғанда ғана термин жасау шығармашылығы дұрыс бағытта дамиды деп айта аламыз.

Көптеген басқа тілдер сияқты жаңа сөздердің жасалуының көзі болсын, терминдердің жасалу көзі болсын - ол халықтық лексика болып табылуы керек. Сондықтан ХХ ғасыр басында қолданылған терминдік атауларға осыған дейін арнайы «термин» деп айдар тағылмаса да, тілдің сөздік қорында қолданылып қалыптасқан сөздер екені белгілі. Бұл жөнінде әр сала терминдерін зерттеген ғалымдар да айтып жүр. Мысалы, философия терминдерін зерттеген С.Әлісжанова: «Халықтық философияның қай түрі болмасын ұрпақтан – ұрпаққа ауызша тарады. Солай бола тұра олар философиялық мәні жойылмаған, өзгертілмеген күйде бізге жетті. Түйіп айтар болсақ, халықтық философия қазақ философиялық ұғымдарының қайнар көзі іспеттес, оның әрі ауызша дамуының негізгі арқауына айналды» [2,27] – дейді. Осыған ұқсас пікірді психология терминдерін зерттеген ғалым С.Исакова: «Халықтың бай ауыз әдебиетінен халықтық психологияның бастапқы көрінісін көре аламыз» дей келе, өз пікірін «Психолог-ғалымдарымыз айтып жүргендей, қазақ халқының ұлттық психологиялық өресінің дамуына ел аузындағы мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, толғаулар, термелер сияқты халықтың ауыз әдебиеті зор үлес қосты.

Оның негізгі арқауы – қазақша ойлау жүйесі» [3,59] - деп жалғастырады. Аталған пікірлердің қай-қайсысы да қазақ терминологиясының терминологиялық қорын құрайтын терминдердің қайнар бастауы халықтық тіл, оның тарихы мен дәстүрі, ұлттық болмысы деген қорытындыға жетелейді. Терминдердің бастау кезеңін халқтық тілден, халықтың ұлттық тілінің қалыптаса бастау кезеңімен бірлікте қарау орынды деп ойлаймыз. Өйткені термин сөздер қолданылатын ғылымның өзі болмыстағы құбылыстар мен ұғымдарды жүйелеп, ғылыми тұрғыдан негіздеп беретін жүйе. Жүйелеу атаулары бар ұғымдар мен мен құбылыстарды бірізге түсіру арқылы да жүргізіледі. Сондықтан ғылымдағы ұғымдардың барлығы болмаса да бірқатары термин ретінде қолданылмас бұрын тілде көрініс тауып, пайдаланылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Астана, 2004.-260 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер А, 1999-78б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі /он бес томдық/. Құрастырған Т.Жанұзақов, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. –Алматы: Арыс, 2006.– 1-том. -752 б.

Билялова А.Ж.

М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМАНЫҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БҮГІНГІ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университетінің,
БМ020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Бүкіл адамзат баласы бір ғана әлемде өмір сүреді. Сондықтан сол бір ғана әлем жайлы танымы да, түсінігі де ұқсас келеді. Дегенмен әлемдегі сан мыңдаған халық пен ұлт өкілдерінің әлем туралы түсінігі мен танымында ерекшеліктер болады. Бұл ерекшелік әрбір ұлт пен халықтың тарихына, салт-дәстүріне, менталитеті мен территориялық орналасқан жеріне т.б. жайттарға байланысты болатындығы белгілі.

Тіл білімінің аударма саласы да кез келген халықтың рухани дүниетанымымен, болмысымен байланысып жатады. Өйткені аударма процесі бір тілдегі тілдік бірліктерді екінші тілге тәржімалап қою ғана емес, сол бірінші аударатын тілді тұтынушы ұлттың екінші аударылатын тілді қолданатын халықтың тілі арқылы жарыққа шығару болып табылады. Аударманың қай саласы болсын (көркем аударма, ілеспе аударма, ғылыми аударма, жарнама) аталған ұстанымды басшылыққа алғанда ғана таза шығармашылық туынды дүниеге келеді. Әрине бүгінгі таңда аударма мәселесін, әсіресе жергілікті атқарушы органдар мен ғылым саласында санамызда сіресіп қатып қалған орысша мәтіндерді қазақ тіліне тәржімалап

қана жеткізу деген ұғым қалыптасқан. Бір қарағанда, қазіргі жасалып жатқан іс-шаралардың өзі де осыны аңғартқандай. Бірақ қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қоғамның, ғылымның қай саласында болсын өз деңгейінде қызмет етуі үшін аударма процесіне мұндай көзқарас таныту – тілдің қолданылуына кері әсер ететін, оның дамуын тежейтін үлкен қателік. Олай болса, мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту іс-шараларының қатарына аударма процесін де өз дәрежесінде қосу қажет. Ол үшін басқа тілдердегі әдебиет жауһарларын, публицистикалық шығармаларды қазақ тіліне, қазақ ақын-жазушыларының дүниелерін басқа тілдерге аудару керек, оған білгір ұстаздар мен білікті мамандар қажет.

Аударма мәселелері, соның ішінде көркем аударманың проблематикасы тамырын сонау тереңге жайып жатыр. Оның бастауы ежелгі Римнен басталады. Сол дәуірде аударманың түпнұсқаға адалдығы туралы аса маңызды мәселе төңірегінде Цицерон «аудару кезінде, сөзді санамау керек, керісінше сөзді салмақтау керек» деген екен [\[1.4\]](#).

Көркем аударма – үлкен шығармашылық іс, оның нәтижесі – басқа тілде жаңа көркемдік құндылықты жасаумен бағаланады және сол арқылы аудармашының шығармашылық белсенділігін танытады. Аудармашы шығармадағы жай ғана тілдік элементтерді жеткізуден басқа, ең бастысы, көркемдік элементтерді жеткізуімен шеберлік танытады. Көркем аударма – көркем шығармашылықтың түрі. Мұнда түпнұсқа негізгі қызметті атқарады. Түпнұсқалық шығармашылықты шынайы түрде жеткізе білу – аудармашының басты ерекшелігі. Аудармашының шығармашылық тәсілі негізінен оның дүниетанымына байланысты. Өзінің дүниетанымына сәйкес аудармашы өзі таңдап алған шығармалардағы көркем шындықты мазмұн мен түр бірлігінде, жекеден жалпыға дейінгі тұтастықтың байланысында бейнелейді.

Классик суреткер М. Әуезов –сөз өнерінің асқан шебері, фольклор, публицистика, поэзия, драматургия, әдеби жанрлардың барлық түріне терең талдаулар, зерттеулер жасай отырып, ұлттық аударма өнерін дамытуға, шет елдер әдебиетімен байытуға баға жетпес үлес қосқан сан қырлы талант. М. Әуезовтың аударма туралы пайымдаулары әлемдік аударма ғылымында лайықты орын алады.

М.Әуезов аударма теориясына байланысты пікірлер айтумен қатар, шетел және орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударған. Ол көркем аударма түпнұсқаның мазмұнымен қатар, бүкіл стилін де дәл беру деген ұстанымды жақтады. Оның аударманың теориясы мен тәжірибесіне байланысты жазылған «Ревизордың аудармасы туралы», «Евгений Онегиннің қазақшасы туралы», «Евгений Онегин на казахском языке», «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» т.б. мақалалары сол кездегі мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған.

Мұхтар Әуезов алғаш рет [Л. Толстойдың](#) «Будда» деген әңгімесін аударып, 1918 ж. «Абай» журналының 1-санында жариялаған. Сөйтіп «бұл өзі қазақ әдебиетінің тарихында үлкен із қалдырған Мұхтар Әуезовтің де

жазушылық өнерінің баспасөз бетін көрген тұңғыш туындысы деп айта аламыз» [2.42].

1924 ж. Ленинградта университетте оқып жүрген кезінде, Ю. Вагнердің «Жер жаратылысы жайындағы әңгімелерін» аударып, Түркістан мемлекет баспасында (Ташкент) бастырған. Бұдан кейін 30-жылдары, Қазақ академиялық драма театрында әдебиет бәлімін басқарып тұрған кезде, көркем аударма жұмысымен белсене шұғылданып, дүние жүзі, орыс және кеңес драматургтерінің бірсыпыра шығармаларын қазақ тіліне аударды және олардың ұлттық театр сахнасында қойылуына көмектеседі. Атап айтқанда, Әуезовтің аудармасымен 1933 ж. желтоқсанда Б. Пруттың «Жойқын князь Мстислав» пьесасы («Мстислав удалой», О. Бековпен бірігіп) сахнаға шығарылды; 1934 ж. А. Афиногеновтің, «Қорқыныш» («Страх») пьесасы ішінара өзгерте аударылып, Қазақстан мемлекеттік баспасынан жарық көрді; 1936 ж. 29 қаңтарда Н. Погодиннің «Ақсүйектер» пьесасының қазақша премьерасы көрсетілді; сол жылы 20 қазанда Н. Гогольдің «Ревизор» пьесасы қойылды; 1937 ж. 4 қарашада К. Треневтің «Любовь Яровая» пьесасы сахнаға шығарылды; 1939 ж. 23 сәуірде [Шекспирдің](#) «Отелло» трагедиясының премьерасы көрсетілді; 1943 ж. Шекспирдің «Асауға түсау» («Укрощение строптивой») комедиясы аударылып, Қазақ академиялық драма театрының және бірсыпыра облыстық театрлардың сахнасында көрсетіле бастады [2.42]. Аталған шығармалардың аудармалары - М. Әуезовтің және жалпы қазақ драматургиясының қорына қосылған зор үлес, ал сол аудармалар бойынша жүзеге асырылған қойылымдар қазақ театр өнерін ілгері дамытуда белесті кезең болды.

1957 жылы Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Көркем аударманың кейбір мәселелері» деген жинақ шығарды. Жинақ талантты аудармашы Мұхтар Әуезовтің «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» деген мақаласымен ашылады. Автор мақаласында : «Аударма саласындағы көптеген міндеттер нақтылы түрде, түпнұсқаның түрлі қасиеттерін толық беру үшін аудармашы қолданған құрал-тәсілдерді зерттеумен анықталады, ол қасиеттерге: интонация, ырғақ, образдылық/ синонимдердің, идиомалардың, мақал-мәтелдердің, афоризмдердің түрліше астарларымен бірге/ секілді элементтер жатады және бұған ұлттық форманың әрқилы өзгешеліктері, тарихи сипаттары да келіп қосылады», - деп өз ойын білдіреді.

М.Әуезов Н.В.Гогольдің «Ревизорын», И.С.Тургеневтің «Дворян ұясы» секілді классикалық шығармаларын қазақ тіліне көркем тілмен аударғаны белгілі. Ол ешқашанда аудармада «түпнұсқадағы сөйлемнің көшірмесін беру керек» деп талап қоймайды, қайта керісінше Әуезов «тек дәл аудару ғана үлкен жазушының тіл, стиль, сөйлем ерекшеліктерін бере алатынын» ашып айтады. Дәл осы пікірді біз аударма тәжірибесінде кеңінен қолданып келеміз.

М.Әуезовпен аудармашылық жұмыста тығыз қарым-қатынаста болған А.Пантилев пен З.Кедрианың мына бір естелігіне назар аударайық: «... Мен үшін ең тамашасы-қазақ өлеңдерін орыс тіліне аудару ісіне, соның ішінде

автордың /Жансүгіровтің/ өзі тікелей қатысуымен және Мұхтар Омарханұлының басшылығымен аударуға қатысуым болып еді. Біз онда Ілиястың «Дала» поэмасын аудардық. Поэманы үшеулеп отырып аударатынбыз. Мұхтар Омарханұлы, Жансүгіров және мен үшеуіміз бірігіп әуелі жолма-жол аударма жасап алдық. Осындай әр отырыста біз бір тарауды аударып тастайтынбыз. Сол кезде менің қолымнан өткен әрбір тарауды дауыстап оқып, талқылайтынбыз, түзетулер енгізетінбіз, содан соң ғана дайын болды деп есептейтінбіз. Осы жұмыс үстінде мен Мұхтардың қазақтың мәдениетіне шын берілген ғажап көзқарасын көрген едім. Әуезов өз мойнында көп те көрнекті жұмыс тұрғанына қарамастан талай тынымсыз уақытын, алуан қырлы еңбегін осы аудармаға жұмсады», - дейді [3.56].

Белгілі сыншы М.Қаратаев М.Әуезовтің аудармашылық рөлін жоғары бағалай келіп, мынандай қорытынды жасайды : «Без большой и многолетней переводческой деятельности Ауэзов, вероятно, не стал бы тем, чем он стал для советской литературы» [4.6].

1963 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген «Мастерство перевода» атты кітаптың М.Әуезовке арналғандығы аудармашылық шеберлігінің куәсі іспеттес.

М.Әуезов қазақ әдебиеті классиктерінің шығармаларының орыс тілінде жарық көруіне де мол еңбек сіңірді. Белгілі орыс ақыны В. Рождественский: «Абай Құнанбаевтың мен аударған шағын жинағы Алматыда 1936 жылы басылып шықты. Оның жарық көруіне себепші болған Мұхтар Әуезов. Бұл соның идеясы болатын. Және оның толық жүзеге асуына ол өзі барынша атсалысты. Оның достығы аудармашы еңбегінің межелі жерден шығуы екі талай еді», деп ұлы Мұхтар Әуезовтің аудармашы ретіндегі қызметінің бір қырын көрсетеді.

Л.Соболев : «Ол орысша өте шешен де әдемі сөйлейтін. Маған өзінің туып өскен даласы туралы айтқанда соншалықты дәл әрі әсем орыс сөздерін тауып қолданатын, соған қарағанда, өзінің ана тілін қандай тамаша біледі деп еріксіз ойланатынсың!», - деп ұлы аудармашы туралы жоғары пікір айтқан [5.17].

М.Әуезовтің көркем аударма теориясына байланысты айтылған келелі пікірі қашанда маңызды. М.Әуезов Гогольдің «Ревизор» пьесасын қазақ тіліне аударды. Аударма қазіргі кезге дейін өз құнын кеміткен емес. Аударманың негізгі түрлерін /сөзбе-сөз, еркін, балама/ шеберлікпен ұштастыра білген. У.Шекспирдің «Отелло», «Асауға тұсау» драмаларын қазақ тіліне аударды. Аталған шығармалар М.Әуезов атындағы академиялық драма театрының репертуарынан өзіндік орын алған.

«Көркем аударманың кейбір мәселелері» дейтін мақаласындағы: «Аударма саласындағы көптеген міндеттер нақтылы түрде, түпнұсқаның түрлі қасиеттерін толық беру үшін аудармашы қолданған құрал тәсілдерді зерттеумен анықталады, ол қасиеттерге: интонация, ырғақ, образдылық /синонимдердің, идиомалардың, мақал-мәтелдердің, афоризмдердің түрліше астарларымен бірге/ секілді элементтер жатады және бұған ұлттық форманы әр қилы өзгешеліктері, тарихи сипаттары да келіп қосылады», - деген ойы

көркем аударманың тәжірибесі мен теориясына өлшеусіз еңбек сіңірген жазушы, ғалым М.Әуезовтің аударматанушы ретінде жасаған ғылыми қорытындысы еді [1.8].

Пайдалаған әдебиеттер:

1. С.Құлманов. Аударманың өзекті мәселелері – Алматы: «Palitra-Press» - 2015
2. Ә.Сатыбалдиев. Рухани қазына. А., Жазушы, 1987
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011
4. Қаратаев М.Көркем әдебиет туралы ойлар. - Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1992. - 442 б
5. М.Әуезов. Толық шығармалар жинағы. 20 томдық. Алматы : Жазушы. 1989.

Билялова А.Ж.

М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университетінің,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Мұхтартану ғылымы қалыптасу, дамудың алғы кезеңдерінен бастап әдебиеттану ғылымдағы іргел де күрдел өзгерістерді бастан кешіре отырып, жаңаша көзқарас тұрғысынан қайта екшеліп, ұлттық рух тұрғысында зерделеу үрдісін өткеруде. Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік дәуірде ашылмай қалған ақтаңдақ беттерін парақтай отырып, жаңа қырынан, барлық салада, әр жүйеде көрініс таба бастағаны ақиқат. Осындай үздіксіз әрі толассыз зерттеу негізінде қалыптасқан әуезовтану қазақ әдебиеттану ғылымының, әдебиет тарихының дербес саласы ретінде танылып отырған белгілі. Бүгінгі таңда жан-жақты дамыған, өсіп жетілген іргелі саласының біріне айналып, үнемі ғылыми метамарфозалық күй кешуде.

Әуезовтану – қазақ әдебиеттану ғылымының дербес бір саласы, Мұхтар Әуезовтің өмірі мен творчествосына арналған зерттеу еңбектерді қамтиды десек, оның ғылым ретінде қалыптасу тарихынайналып өте алмасымыз анық. Әуезовтану - М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын зерттейтін қазақ әдебиеттану ғылымының бір саласы. Әуезов шығармашылығы туралы алғаш пікір 1917 жылы «Сарыарқада» газетінің № 2 санында “Еңлік-Кебек” пьесасының қойылымы жайлы жазылған «Игілікті іс» деген атпен жарияланады.

Әуезовтанудың ғылымының алғашқы кезеңі 1917-1927 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезде М.Әуезовтің көсемсөздері, алғашқы әңгімелері

мен повестері, драмалық шығармалары жарық көріп, қаламы қарымды қаламгер ғана емес, қоғам қайраткері ретінде танылған болатын.

Әуезовтанудың екінші кезеңі М.Әуезовтің есімін дүние жүзіне әйгілі еткен «XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі», - деп француз жазушысы Луи Арагон баға берген «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Абайтану саласындағы еңбектеріне тікелей қатысты болып саналады.

Әуезовтанудың үшінші кезеңі М.Әуезовтің шығармалары әлемге танымал болып, жан-жақты зерттеу объектісіне айналған кезден басталады. Бұл кезеңде «Абай жолы» эпопеясы туралы белгілі әдебиеттанушы ғалымдар М.Қаратаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, А.Нұрқатов, З.Кедрина, Ы.Дүйсенбаев, Е.Лизунова, Р.Бердібаев, Л.Әуезова, т.б. ғалымдар өз монографиялық зерттеулерін жариялады. Қазақ және шетел тілдерінде мыңдаған зерттеулер жарық көрді.

Осы уақыт аралығында әуезовтану ғылымы іргетасы мықты салаға айналды. Әуезовтанудың жаңа кезеңі - тәуелсіздік жылдарындағы даму бағытына көз жіберетін болсақ, әсіресе М.Әуезовтің 100 жылдық мерейтойы қарсаңында ерекше қарқынмен дамыды. Сол уақытта жазылған танымдық, ғылымдық мәні бар зерттеулік мәндегі мақалалар мен жеке кітаптар, ғылыми жинақтар және арнайы түрде жазылған монографиялық ғылыми зерттеулер көптеп жарыққа шықты.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап әуезовтану саласында жазылған зерттеу еңбектерінің бағыт бағдары да өзгеріп, ғылыми тұрғыдағы ұлттық таным негізі шешуші орынға шыға бастады. Кеңес дәуірі кезеңіндегі социалистік реализм тұрғысынан ғана тар шеңберге салып қарастырған мұраларды бүгінгі күні тәуелсіз қазақ елінің өзіндік көзқарасымен бағалау дұрыс жолға қойылды.

«Тәуелсіздік кезеңі – сан салалы, көп мағыналы, күрделі өмір кешкен қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі. Қазіргі қазақ әдебиеттануының ірі саласының бірі әуезовтану мәселесі жыл өткен сайын күрделеніп, ондағы әрбір ғылыми мәселелер жеке-дара қарастырылып, бұрындары беймәлім болған әдеби, тарихи деректер көзі табылып, оларға жаңаша көзқарастағы жүйелі талдаулар жасалуда.

Ұлттық құндылықтарымыздың рухани қажеттілігін сезіндірер Мұхтар Әуезовтің әдеби, ғылыми, тарихи мұралары әр кезеңнің көркемдік талаптарына сай таныып, талданып, зерделенуі заңды. Біздің халық үшін ұлан-ғайыр рухани қазына саналатын жазушының ғылыми, әдеби мұралары осы күнге дейін әр зерттеушінің тақырыбына сай әр қырынан зерттеліп келгенімен, олардың ғылыми жаңалықтары айқындалып, жүйелі түрде бір ізге түскен жоқ еді.

Ғұлама жазушының шығармашылық лабороториясына тереңірек үңіліп, бүкіл шығармашылық ғұмырының бел-белестеріне барлай қарасақ, оның алғашқы прозалық шығармаларының оқшауырақ, биігірек тұрғаны байқалады.

Ұлы жазушы М.Әуезовтің кейінгі жылдардағы әңгімелерінде сезімді тербеп, емірентерлік қасиеттің солғын болуына шығармаларының жүрек

түбінен шын пейілінен тумауы себеп болса керек. Шығармалары үшін сынға ұшырап, ұлы тұлға қиын кезеңдерді басынан өткергенімен, халықтың мұңын мұндап, ежелгі тарихы мен әдебиеті жайлы толғаудан танбады.

М.Әуезов саясатпен күресе жүре ұлттық ауыз әдебиет үлгілерін жинақтады, көркем проза, драма жазып, халық жыршылары мен ақындарының шығармаларын насихаттады, осы еңбегімен халық қазынасын, рухани тәуелсіздігін сақтап қалуға орасан үлес қосты.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап әуезовтану саласында жазылған зерттеу еңбектерінің бағыт бағдары да өзгеріп, ғылыми тұрғыдағы ұлттық таным негізі шешуші орынға шыға бастады. Кеңес дәуірі кезеңіндегі социалистік реализм тұрғысынан ғана тар шеңберге салып қарастырған мұраларды бүгінгі күні тәуелсіз қазақ елінің өзіндік көзқарасымен бағалау дұрыс жолға қойылды.

«Тәуелсіздік кезеңі – сан салалы, көп мағыналы, күрделі өмір кешкен қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі. Қазіргі қазақ әдебиеттануының ірі саласының бірі әуезовтану мәселесі жыл өткен сайын күрделеніп, ондағы әрбір ғылыми мәселелер жеке-дара қарастырылып, бұрындары беймәлім болған әдеби, тарихи деректер көзі табылып, оларға жаңаша көзқарастағы жүйелі талдаулар жасалуда.

Бүгінгі уақыт талабына сай, кемел жазушының талғампаз оқырманның ой – парасатына, сезім қабылдауына лайықталып жазылған еңбектерін егеменді ел парасаты тұрғысынан пайымдау және сол арқылы жазушының қазақ әдебиетіндегі көркем әңгіме жанрын қаншалықты биіктеткенін саралау болып табылмақ.

Пайдалаған әдебиеттер:

1. С.Құлманов. Аударманың өзекті мәселелері – Алматы: «Palitra-Press» - 2015
2. Ә.Сатыбалдиев. Рухани қазына. А., Жазушы, 1987
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011
4. Қаратаев М.Көркем әдебиет туралы ойлар. - Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1992. - 442 б
5. М.Әуезов. Толық шығармалар жинағы. 20 томдық. Алматы : Жазушы. 1989.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6M020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты

Қазақ лирикасы–ұлттық сөз өнерінің ең арналы, поэтикалық қуаты ерекше жанры ретінде көрініс тауып отырғаны әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелініп келеді.

Ұлттық болмыс дегеніміздің өзі–ұлтымызға тән мінез-құлық, салт-сана, ұлттық діл дегенді білдіреді.

Қазақстан Жастар Одағы сыйлығы, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Құрмет орденімен иегері Ұлықбек Есдәулетовтің қаламынан туған «Жылқы мінез», «Қасқыр мінез», «Таулық мінез» атты өлеңдерінде қазақтың ұлттық болмысын суреттегенін көреміз.

Журналист О.Елубай Ұлықбек Есдәулетовтің аталған өлеңдері туралы: «Тау қазақ поэзиясында ең алдымен асқақтықтың, биіктіктің белгісі. Дегенмен таудың іріліктің, мықтылықтың да бейнесінде қолданылатынын айтуымыз керек. Мәселен, Ә.Тәжібаевтің «Толағай» өлеңіндегі тауды көтерген күшті батыр бейнесі халық есінде тау тұлғасында қалды. М.Мақатаев поэзиясында тау–ірі қуаттың символы. «Ей, Таулар, ығысындар» деген ақынның тауларға өктем сөйлеуінен оның алып рухын танимыз. Ұлықбек «Таулық мінез» өлеңінде лирикалық кейіпкер таудың тастарымен күш сынасады»-деген пікір білдіреді.[1, 210 б.].

Қорқасың мен жүзетін долы өзеннен,
Сенбесең бір қарашы терезеңнен.
Толқындар тасты аунатып жатқан жоқ па,
Ал менің жақын досым сол ежелден.
Сен болсың тауға тұңғыш келген адам,
Қой деймін, мерт боларсың ерме маған... [2, 596.].

Өлеңдегі лирикалық кейіпкердің бойында таудың тасын қопарған долы өзеннің күші жатқандығын байқаймыз.

Ақынның «Жылқы мінез» атты өлеңі әңгімесі түрінде жазылып, соғыс кезіндегі оқиғаны суреттейді. Соғысқа ер азаматтармен қоса жылқылар да аттанады. Пороход жағадан алыстағанда, тиелген жылқылардың біреуі кенет жағаға қарай атылады.

Түпсіз тасқан тұңғиық түсі үрейлі,
Құшағына жануар кісінейді.
Жаға жырақ, жүзгенмен жете алар ма,
Жалғыз жылқы ноқат боп кішірейді..
Жел ысқырса, сол жылқы кісінейді,
Оқ ысқырса, сол жылқы кісінейді.

Жолға шықсам, сол жылқа кісінейді.

Елге асықсам, сол жылқы кісінейді [2, 1076.].

Лирикалық қаһарманның атамекенге деген сағынышы, махаббаты жылқы мінезімен өрілгендігін көреміз.

Ақынның «Қасқыр мінез» өлеңі Сүйінбай жыраудың «Бөрілі менің байрағым» деген жолдарын эпиграф етіп алған өлеңінің бірі. Қазақ халқы–көк бөріге табынған халық. Қазақтың түркілік тегін байқатады. Қақпанға түскен қасқырдың өз аяғын өзі шайнап үзіп кеткендігі суреттеледі.

Қарамай қан қақасаған жарасына,

Аяғын шайнап үзді аласұра.

Қасқырдың бұл әрекетін сипаттау арқылы ата-бабаларымыздың «түркілердің қайсар мінезі жырланады». Өз жанын азаттық, бостандық үшін құрбан ететін түркілік тегіміз осы өлең жолдарынан айқын көрінеді.

Тәуелсіз жылдардағы поэзиядағы ұлттық болмыс пен қоғамдық сананың көркем бейнеленуіне зор үлес қосып жүрген жерлес ақынымыз Тыныштықбек Әбдікәкімов. Ақын өлеңдерін оқи отыра заман ағысын танимыз. Ақын ізденістері өрнектеле түсетінін көреміз.

Ақын өлеңдеріне баға берген Ж.Дәдебаев: «Нағыз ақындардың өлеңдері-жұмбақ әрі құпия, олардың түсіне жете алмай қайта-қайта оқып, қайта-қайта оралуға мәжбүр боласың. Міне, Тыныштықбек өлеңдері осындағы Тыныштықбек оқырманы көп! Ал оларды не қызықтырады? Әрине, өлеңдеріндегі ой әсемдігі. Өлеңдерін оқысақ біршама философияға жақынырақ. Ал бұл тақырып келеді болса да ойландырмай қоймайды» -дейді [3,1516].

Ақындарымыздың қатарын жырымен толықтырып, Тәуелсіздікті ту етіп, ақындық асқақтығымен танылған жыр жампозы Несіпбек Айтұлы.

Несіпбек Айтұлының ұлттық болмысымызды жырлайтын «Киіз үй» атты өлеңінде ақын бірнеше ғасырдан бері қазақ халқының символы, шаңырағы болған киіз үйдің құдіреттілігін, киелігін, әсемдігін айта келе:

Киізіне жүні кеткен мың қойдың

Шаңырағы қайыңынан күнгейдің.

Әрі берік, әрі ыңғайлы, әрі әсем,

Дей алмаймын ағашына мін қойдым,- [4, 916.] дейді.

Киіз үйді ғана мақтап қана қоймай, ақын қазақтың дертке дауа, шипалы қымызы жөнінде:

Балдай қымыз балбыратып денеңді

Алпыс екі тамырыңды бойлайды, - деп, мақтанышпен

жырлайды.

Тәуелсіз елде қазақ поэзиясында ұлтымызға тән мінез-құлық, салт-сана, ұлттық қасиеттерімізді жырлауға ақындарымыз үлкен дайындықпен келгендерін жырлары арқылы таныта білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Елубай О. «Алтайым, алтын тамырым» /О.Елубай.-Алматы: Әл-Фараби, 2000.-210 б.
2. Есдәулетов Ұ. Киіз кітап /Ұ.Есдәулет.-Астана:Елорда, 2000.-384 б
3. Дәдебаев Ж. Өлеңдегі сөз. Уақыт және қаламгер.-Алматы: Жазушы. 11 кітап. 1985. 151-бет.
4. Айтұлы Н. Рухымның падишасы. - Астана:Фолиант,2003.-91 б.

Даниянова А.К.

«ЕДІГЕ БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ СЮЖЕТТІК-МОТИВТІК ЖЕЛІЛЕРІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты

Қаһармандық эпос композициясындағы сюжет құрайтын мотивтердің маңызы ерекше. Мұндай мотивтерді Б.Н.Путилов былайша бөледі: «основу эпической сюжетики составляют три типа: мотивы-ситуации, мотивы-речи и мотивы-действия... в эпическом сюжете происходит непрерывное чередование мотивов-ситуации, мотивов-речей и мотивов-действий. К ним можно было бы еще добавить мотивы описания, которые соседствуют с мотивными-ситуациями и действиями и нередко как бы переливаются в них, и мотивы-характеристики, которые не являются, как правило собственно сюжетобразующими, хотя содержательная роль их несомненна» [1,140].

Эпостың ұлттық версияларындағы баласыз ата-ана, батырдың ғажайып туысы, балалық шағы, ата-тегі, шежірелік мәліметтер, кейіпкерлердің әлеуметтік ортасы, өмір сүріп жатырған дәуірі турасында берілген мәліметтер - тегіс мотив-суреттемеге жатады. Мәселен, Ә.Диваев нұсқасының басында баласы жоқ бай мен бәйбіше туралы айтылса, өзбек тіліндегі «Тұлымқожада» Тоқтамыстың аса танымал биі Тұлымқожа бір перзентке зар болады. Мотив-суреттеу көбіне-көп эпостың экспозициясында жиі кездеседі. Мысалы, Мұрын жырау нұсқасының кіріспесіндегі Құттықияның Тоқтамыс ханның қыран құстарын бағуға келуі, Нұртуғандағы ноғай елінің Стамбұлдан айырылып, бөлек-бөлек ел болуы, Бабанияз, Қыдырғияз, Сұлтанияз, Мәулім туралы мәліметтердің берілуі бұған нақты дәлел бола алады [2,11-12].

Көлемді нұсқаларда батырдың бір жорығы мен екінші жорығы арасындағы статикалық күйдегі ел тіршілігін бейнелейтін сәттерде де мотив-суреттеу кездеседі. Эпостың қарақалпақ тіліндегі Қияс нұсқасында елдің екі соғыс арасындағы статикалық күйдегі тіршілігі беріледі. Бұл да мотив-суреттеудің бір парасы болып табылады. Жыр аяқталған сәтте де ұшырасады.

Мәселен, Қияс нұсқасы Едігенің Нұраддинмен татуласып, оны хан қойып, баласына билік беріп, шаттық дәурен сүруімен аяқталады.

Эпостағы кеңістік пен уақытты көрсету де мотив-ситуацияға енеді. Эпостың ұлттық нұсқаларының барлығында да Еділ мен Жайық өзендерінің аты аталады. Эпос версияларында бұл екі өзеннің алқабы басты кейіпкерлер ғұмыр кешкен, негізгі оқиға орбитін кеңістік ретінде сипатталады. Эпостың қазақ, татар версияларында оқиға ыңғайына қарай Есіл, Ертіс өзендерінің аты аталады. Сол сияқты Нұраддин өзінің кейінде қалған ел-жұртының жағдайын әкесіне баяндағанда: «Ойыл менен Қиылдан, Қарғалы, Елек бойынан, Құмкент деген қаладан, Сары тауды жайлаған [3,61], - деп бірнеше елді мекеннің атын атайды. Мұндағы үлкен өзендер де Алтын Орда территориясындағы халыққа тегіс мәлім. Ақсақ Темір билік құрып отырған жері мен оның руы: «Ол дария да бұ дария, Ол дариядан Сырдария, Сырдариядан – Самарқанд, Самарқандта отырған Әмір Барлас Шах Темір, - деп нақпа-нақ көрсетіледі. Осыларға қарағанда – шығармада аталатын жер, сулар шарттылықтан гөрі нақтылыққа жақын екендігі байқалады.

Туындының версияларындағы уақыт эпос табиғатына сай келеді. Шоқан нұсқасы «Ерте заманда Баба Омар деген әулие бар екен. Он бесте әулиелік қылып кеткен екен» деп басталса, Қияс жырау нұсқасы: «Ерте әйім заманда, Дін мұсылман халқында, Аз ноғайлы елінде, Тоқтамыс ханның халқында, Ақмаңғыт деген руда [4,138], - деп басталады.

Шоқанда бала Едігенің әр түрлі төрелік айтулары «бір күндері болғанда», «тағы бір күнде», «тағыда қой бағып жүргенде» деп басталып, арғы жағындағы оқиғалар да «күндерде бір күн Тоқтамыс ханның ханымы айтты», «бір күндерде Едіге қыздан сұрады» т.б. жалғасады.

Ұлттық версияларда ұзақ уақыт бойында өткен оқиғаларды толық баяндап жатпай, классикалық эпостардағыдай қысқарта салу да кездеседі. Мәселен, Қияс нұсқасында Тоқтамыс ордасынан Сәтемір ханның еліне сапар шеккен Едігенің басынан өткен оқиғалар тегіс баяндалмайды, «Сәтемір ханның жұртын іздеп, шығып жөнелді. Күндерден күндер өтті. Айлардан айлар өтті. Салқынменен жол жүрді. Сағымменен өндірді. Қиынға өзін көндірді. Қызыл жүзін солдырды, мінген аты болдырды. Сол заманда жолменен, бұл заманда сөзбенен, үш ай он күн жол жүрді» [4,163], - деп қысқартылып беріледі. Осы сияқты Едігенің Сәтемір елінде өткен он төрт жылдық өмірі төрт-бес сөйлеммен баян етілген.

Эпостағы уақыт пен кеңістіктің сипаты турасында жоғарыда келтірілген мысалдардың бәрі – «Едіге» жырының қаһармандық эпос поэтикасы ерекшеліктерін бойына сіңіріп үлгергендігінің белгісі.

Мотив-сөз «Едіге» эпосының ұлттық версияларында монолог, диалог, реплика, түс көру сияқты түрінде кездесіп отырады. Әсіресе жырдың архаитипке ең жақын қазақ, ноғай нұсқаларының композициясы мен стилі де бөлекше. Эпос бірыңғай диалог пен монологтардан тұрады. Олар: 1. Жыршының баяндауымен аралас келетін Тоқтамыс сөзі. 2. Сыпыра жыраудың монологы. 3. Кеңжанбайдың Едігеге айтқан сөзі. 4. Едігенің Кеңжанбайға жауабы. 5. Тоқтамыстың елімен қоштасуы. 6. Нұраддиннің

белгісіз батырмен диалогы (қарақалпақшада Кенжембаймен). 7. Едіге мен Нұраддың диалогы. 8. Қадырбердінің сөзі.

Жырда сюжеттің қозғалыссыз (статикалық) күйден қозғалысты (динамикалық) сәтке ауысуы үшін белгілі бір себептің болуы шарт. Яғни, мотив-ситуацияның тууы үшін алғы шарт жасалуы керек. Бұл қызметті мотив-сөз (мотив-речь) атқарады. Мотив-сөз нәтижесінде пайда болған мотив-ситуация кейін мотив әрекетке ауысады. Әрине, бұл мотив-ситуацияның бәрі мотив-сөз арқылы туады деген сөз емес. Дегенмен, көпшілік жырларда осылай болып келеді. Мысалы, ұлттық версиялардың барлығында Тоқтамыс пен Едігенің арасының сууына ханның әйелінің: «осы алып жүрген жалшы балаңыздың аруағы сіздің аруағыңыздан басым екен. ... Сіз білмеген екенсіз, «Аллаң жар болсын!» деп кіріп келгенде өзіңіз селк етесіз. Сескенгеніңізді өзіңіз білмейсіз», - деген сөзі қатты әсер етіп, эпос оқиғасының басқа бір арнада күрт дамуына ықпал жасайды.

Түс көру де мотив-сөздің бір парасы болып табылады. Эпикалық шығармаларда түс көру көбіне ауыспалы мағынада, астарлы күйде кездеседі. Диссертацияда баян қылғанымыздай, Едіге ұзақ сапар үстінде бір түні түс көріп, түсінде алтын ерлі ақбоз атқа жалынан тартып мінгенін, содан соң ақсұңқар құсқа айналып көкке ұшып, ондағы періштелермен сөйлесіп, одан да әрі ұшып төбеде жүрген қоңыр қазды іліп төс етіне тойғанын қасындағы сапарлас он жеті досына айтып, жоруларын сұрайды. «Едігенің» композициясынан кең орын алатын нәрселердің бірі – «бастама» сөздер. Өзге қаһармандық эпостардағы сияқты айтайын деген негізгі ойды кейіпкердің бірден лақ еткізіп ақтара салмай, әуелі осы айтпақ ойға қатысты астарлы сөздерден бастау, яғни негізгі сөздің алдында «бастаманың» «Едіге» эпосында да кездесуі табиғи құбылыс. Мысалы, қарақалпақ версиясында Сәтемір хан Едігеге менің Қаратиын алып дәу алып кеткен қызымның соңынан барасың ба дегенде, батыр барамын деп бірден қойып қалмай, жауабын әуелі астарлы «бастамамен» бастайды. Мұндай ұзақ «бастаманың» өз орны бар. Бұл – бірді айтып, бірге кету емес, негізгі ойға екпін беру үшін керекті элемент.

Румыниядағы Добруджа ноғайларынан профессор Әнуар Мамут жазып алған «Едіге батыр» деп аталатын эпос 1991 жылы Черкескіден шығып тұратын «Ноғай даусы» деп аталатын газетте жарияланды. Эпостың ертегісі басым. Мұны Докуз Байдур деген жыршы жырлаған. Эпостың кіріспесінде Докуз Байдур өзін таныстырып өтеді, жыршылық күш-қуатының молдығын айтады. Шығарманың басы ертеке, «Заман, заман екен де, қалбыр заман екен де, тас тегенек екен де, ағаш шелек екен де. Тауға тары біткенде, тарсылдатып ұрғанда, дүзға бидай біткенде, қырсылдатып орғанда» деп басталады. Бұл біз жоғарыда айтқан *бастамадан* өзгеше дүние. Румыния ноғайларының версиясы не себептен өзгеше кіріспемен басталып тұр? Мұның себебі нұсқада ертегілік сарын басым, екіншіден, мұндай кіріспе (присказ) отырықшылыққа ерте көшкен елдерге тән. Басқаны былай қойғанда іргелес отырған өзбек халқында «бар екен де, жоқ екен, аш екен де, тоқ екен, қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен, бөрі бақауыл екен,

түлкі жасауыл екен» деп басталатын ертектер көп. Ғалымдар мұның көшпенділік пен отырықшылыққа байланысты дейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдаспан. Жинақ. – Алматы: Жазушы, 1971. – 278 б.
2. Мағауин Е. Едіге. – Алматы: Айқап, 1993. – 76 б.
3. Едіге батыр. Жинақ. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 1999. – 363 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-т. – Алматы: Қазақ ақпарат, 2008. - 812 б.

Даниянова А.К.

ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
БМ020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Қазақстан жерінде алғашқы тайпалық мемлекет соңғы үйсіндер дәуірінде (III-II) құрылды, ғалым Абел Ремюзенің пікірінше, үйсіндер Орхон жазуын пайдалана білген үйсіндерден кейінгі түрік қағанатаы кезінде Орхон жазулары олардың мемлекеттік жазуларына айналған. Бұл жазумен түркі қағандары Иранға, византияға, Қытайға т.б. емшілік хат жазып жіберген, өлген адамдарының басына қойған құлпытасқа жоқтау жырларын ойып жазып отырған. Қазақстандағы жазудың тарихын бір кездері ғалымдар тек ислам дінінің тарауымен ғана байланыстырып еді. Орхон жазуы ашылғаннан кейін зерттеушілер бұл пікірді жеткіземіз деп тапты. Ғалымдардың жорамалдауынша Орхон жазуын түсіруге тас, түсті металл, былғары, ағаш, сүйек, жібек сияқты метариалдарда қолданылан. Сөйтіп, біздің жазба мәдениетіміздің түп тамыры халқымыздың өз жерінде туды. Оның негізі-ежелгі ұлыс тайпалары алғашқы тайпалық одақ құрылған кезінде қаланған. Тұрмыс мұқтаждығы, ел хандық не тайпа қажеттері жазудың тууына негізгі себепкер болды.

Тегінде Орхон жазуының негізі түрлері құлпытастарға өте мәнерлі қолданған. Бұларды тасқа жазылған тасқа жазылған кітап деуге болады. (Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк). Орхон жазуының ең ескі үлгісінің бірі-Талас жазулары I-II ғасырлардың мұрасы. Бұл жазуларды көп зерттеген ғалым С.С.Малов: Енисей жазулары қазіргі қазақ сөздерінің ертедегі төркіндерін білу үшін де көмек бере алады десе, В.Носиловтың айтуынша: «Түркі тілдерінің сөз түбектері Орхон Енисей ескерткіштерінде-ақ қалыптасқан» [1,65],-дейді. Тілдік құрылысы жағынан ескерткіштер ескі қазақ тіліне мүлде жақын. Сөйлемі мен сөз тіркестері оқуға жеңіл. «Көрүр көзім көр мез тег, білір білігім білмөз тег» (көрер көзім көрместей, білгір ақылым білместей). «Тәңри йарылқазу» (тәңір жарылқасын) т.б. Бұл

сөйлемдер түркі тектес халықтарға түсінігі және құрылысы жағынан көп өзгешелігі жоқ. Қазақтың қазіргі сөйлеу тілінен алшақ емес. Осыдан болса керек: «Менің түсінігімше» [2,98],-дейді профессор С.Аманжолов,-қазіргі дулаттар I-IV ғасырлардағы ежелгі Орхон-Енисей түркілерінің тікелей ұрпақтары. С.Аманжолов қазақтың ежелгі рулары мысалға келтіреді. Олардың ішінде Үйсін, Қаңлы, Керей, Найман, Қыпшақ, Кердері рулары ескі мәдениеті бар ерте құрылған мемлекет сипатындағы ірі рулар, жалықтар еді деп дәлелдейді. Орта Азиядағы түркі халықтары әдебиетін зерттеуші Н.Бертельс те осыған ұқсас пікірлер айтады.

Енисей өзені аңғарынан құпия жазуы бар құлпытастар табылғаны туралы алғашқы хабарды Н.К.Видзен, С.У.Ремезов, сондай-ақ Сибирьде айдауда жүрген Швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д.Г.Мессершлейд т.б. XIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттары бар екені белгілі. Скандинавия халықтарының тілінде «Руно», яғни «Руна» деген сөз қазақшаға аударғанда «сыры ашылмаған», «құпия» деген мағына береді. Табберт Страленберг өзі тапқан құлпытастардағы бұрын-соңды тарихта белгісіз болып келген, ешкім түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл тіл білмінің термині ретінде бертін келе аталып кетті. Орыс Географиясы қоғамының Шығыс-Сибирь бөлімі 1989 жылы Монғолия арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оны белгілі орыс саяжатшысы, әрі ғалымы Н.М. Ядринцев басқарып барып, Орхон өзені аңғарынан «құпия» жазуы бар үлкен-үлкен екі ескерткіш тапты. Осы құлпытастардағы белгісіз жазулардың сырын ашу үшін В.В. Радлов 1891 жылы сонда барып, бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Бұл кезде Финляндия археологиялық қоғамы Енисей өзені бойына Минусинск қаласына екі мәрте ғылыми экспедиция жасап қайтқан еді. Сөйтіп 1882 жылы Петербург пен Гельсинфорста орыс және фин ғалымдары жасаған экспедицияларының жұмыс қорытындысы туралы есептері баспасөзге жарияланды. Ғалымдар ескерткіштеріндегі жазуларды суретке түсіріп, аралас жасаған еді. Ақыры 1893 жылы қарашаның 25-і күні Дания корольдік Ғылым академиясының мәжілісінде Вилгельм Томсон ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей өзендері бойынан табиғати ескерткіштеріндегі құпия жазуды оқудың кілтін тапты. Сондай-ақ ол бұл ескерткіштер түркі халықтарының тілінде жасалғанын мәлімдеді. Ғалымның ең алдымен оқыған сөздері «тәңірі» және «түрік» деген сөздерді екен.

Дәл осы кезде В.В. Радлов та өз бетінше ізденіп руна жазуының он беске жуық әрпін анықтап алған еді. Арадан көп уақыт өтпей-ақ В.В. Радлов Орхон өзені бойынан табылған үлкен тастардағы текстін толық оқып, сосын оны аударма жасап шықты.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін оқу, басқа тілге аударма жасау және ғылыми текстін дайындау ісіне В.В. Радлов, В.В.Томсене, Ю.Немет, Х.Н. Оркун т.б. орыс және шет ел ғалымдары қыруар мол үлес қосты. Әсіресе, көрнекті ғалым С.Е.Маловтың бұл саладағы еңбегінің маңызы ерекше болды. Ол көне түркі ескерткіштерінің орыс тіліне дұрыс

тәржімалануына баса назар аударды, бірқатар аудармаларға түзетулер енгізді. Ең бастысы осы текстерге тарихи және филологиялық тұрғыдан түсінік сипаттама берді. Көне түркі тілі мен әдебиетін зерттеушілер, әсіресе, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштеріне көбірек зер салды. Бұларды бірнеше Европа тіліне, орыс тіліне, қазіргі түркі тілдеріне тәржіма жасады. Ғалым: И.Е.Стеблева да ыждайатшылықпен өз еңбегін үлесін түркі жазба ескерткіштерін зерттеуге қоса алды. Ол тұңғыш рет көне түркі тіліндегі жырлардың поэтикасын, өлең құрылысын, Үйқасын, ырғақ пен шумағын, тармақ пен бунағын т.б. теориялық тұрғыдан зерттеп, бұл жайында бұрын-соңды айтылған түрлі болжамдары белгілі ғылыми жүйеге келтірді. Әсіресе оның ежелгі түрік сөз зергерлерінің образ жасау әдістері, әдеби-эстетикалық байыптаулары, көріктеу құралдары тарихи шындық пен көркем шындық жайындағы концепциялары туралы айтқан ой-пікірлері бүкіл әдебиеттану ғылымына жаңадан қосылған жүйелі үлес болды. Қазақтың көрнекті ғалымы Жолдасбеков көне түркі әдеби жәдігерлеріндегі қазақ әдебиетіне ықпалын тұңғыш рет арнайы зерттеу объектісі етіп алғаны мәлім.

Күлтегін жырында ғалым Гумилев Л.Н. айтқан жайтта кездеспейді. Күлтегін жазуының авторы-Иоллығ тегін Түрік қағанатының шежіресін тарихшы ретінде мақтап жазғысы келсе, қағанаттың атақ даңқы мейлінше өрлеп тұрған кезеңіне тоқталмай өтпес еді. Автордың мақсаты-«көк түркілердің» тарихын жазу емес, түркі халқының бұрынғы дәстүрін өз замандастарына идеал етіп көрсету. Ол түрік қағанатының гүлденген дәуірін Бумын қағанның есемімен байланыстырады. Автор ғана. Бұл жырлар таза көркем шығарма бұған дәлел Иоллығ-тегін көптеген тарихи деректерді көркем шығарма тудыру мақсатына орайластырып бұрмалап алған. Оларды кейін тарихшы ғалымдар дәлелдеді.

Күлтегін (684-731)-ежелгі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы, сол дәуірдің белгілі қоғам қайраткері. Орхон ескерткіштерін поэзия, ерлік, жырлары деп алғаш бағалаған ғалымдардың бірі-академик-жазушы М.Ауезов болды. Ол руна жазуындағы ескерткіштердің мазмұны мен сипаты туралы айта келіп батырлар жырына ұқсастығына тоқталды. Орхон жазба ескерткіштері композициялық құрылысында өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер сөз дәуірдің әдеби дәстүріне байланысты болса керек. «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» [3,22] жырлары өз замандарының белгілі бір әдеби талаптарына сай жазылса керек. Құлпытастағы бір жол жазудың өзі-бір ғана ойды білдіруге арналған бірнеше сөйлеммен тұрады. Мұнда автордың оқырманға айтпақ болған негізгі ойы әдеттегідей бір сөйлеммен емес, бір циклдан екінші циклға беріліп жатады. Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір циклдың өзі міндетті түрде мынандай үш элементтен тұратын болған. Оқиганың басталуы, Сол оқиға жемісінің біртіндеп ұлғары, Осы циклда айтылуға тиіті ой-пікірлердің түйіні. Күлтегін жырында хикая бар: әрбір циклдың өзі үш элементтен: оқиганың басталуы, өрістеуі-ұлғаюы, түйінінен тұрады. Күлтегін ескерткіштерінің композициялық құрылысы көлемі жағынан 428 өлең жолынан тұрады. Мұның өзі құлпытастағы руналық жазу бойынша

есептегенде ұзыннан-ұзақ 53 қатар жазу болып шығады. Бұл жырдың ерекшелігі-бұл жыр бір-бірінен толық дербес тұрған алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құралған деуге болады. Бірінші хикая—түркі халықтарының ұлы ата—бабалары туралы, екінші хикая—түріктерді табағаштардың бағындырып алғаны жөнінде, үшінші хикая Елтіріс қағанды сипаттауға арналған, төртінші хикая--Қанаған қаған туралы, бесінші хикая—Білге қағанды жыр еткен, алтыншы хикая—Күлтегін туралы жыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғасытығы. Астана, 2000.-230 б.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1990.-360 б.
3. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. Алматы, 1988.-250 б.

Жакупов Е.Ө.

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНАН ШЫҚҚАН БАСЫЛЫМДАРДЫҢ РЕДАКТОРЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛШІЛЕРІ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
БМ020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Республикамыз тәуелсіздігін алып, әлемдегі жүздеген мемлекеттермен тең дәрежедегі қарым – қатынас жасап отырған бүгінгі таңда, бұқаралық ақпарат құралдарымыздың басты тетіктерінің бірі – қазақ баспасөзі тәуелсіздігіміз жолында барынша ат салысып келеді.

1919 жылы 4-желтоқсанда алғашқы саны жарық көрген «Қазақ тілі» газеті Семейдің Ертіс өңіріне Кеңес үкіметі мен Коммунистік Партияның бағыт – бағдарын, үндеуін жеткізуші болып қана қоймай, халықтың болашағы үшін қажетті жаңа өкіметтің саясатын оңды жеткізе білген. Қазақ зиялылары қазақ кеңес баспасөзінің тұңғышы «Қазақ тілінің» ашылып, өркендеуі жолында жан – тәнімен қызмет етті.

Бұл басылымның алғашқы редакторы алаштың ардагер азаматтарының бірі Мәннән Тұрғанбаев, қазақ есімін әлемге әйгілеген ұлы жазушы, журналист, шебер аудармашы және педагог ағартушы Жүсіпбек Аймауытов, ірі қоғам қайраткері, публицист, дарынды тұлға Шаймардан Токжігітов сынды алаш арыстары көш бастап, қазақ журналистикасының ірге тасын қаласа, «Қазақ тілі» газетінде мақалалары жарияланған Шәкәрім бастаған ғұламаларға Ахмет, Мағжан, Сұлтанмахмұт сияқты азаматтар келіп қосылды [1,123].

Туған халқының ертеңін ойлаған ерлер «Қазақ тілінде» күш қосып, елдің, жердің үнін көтерді.

«Қазақ тілі» газетінің алғашқы бас редакторы белгілі журналист, белсенді қоғам қайраткері Мәннән Тұрғанбаев болды. Ол – ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ халқының мұңын мұндап, жоғын жоқтап, ұлт – азаттық

қозғалысын жаңа сатыға көтерген, қазақ елін әлемдік өркениет қатарына шығаруға бар білімін, күш – жігерін жұмсаған ұлттық интеллегенция өкілдерінің көрнекті қайраткері.

«Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 22-тамыздағы №136 санында жарияланған «Бияш» атты мақала – некролог авторлары Жүсіпбек Аймауытов пен Мәннан Тұрғанбаев. Мақала Орынбор қаласындағы Қазақстан оқу комиссариатының мүшесі, ағартушы – ұстаз, көрнекті қайраткер Бияхмет Шегедекұлы Сәрсековтың өмір жолы мен арқарған қызметінен мәліметтер береді.

«Жүсіпбек Аймауытов пен Мәннан Тұрғанбаев – жазушы, қоғам қайраткері, тек Семей өңіріне ғана емес, Қазақстанның түпкір – түпкіріне аты белгілі әрі ағартушы – ұстаз, көрнекті қайраткер Бияхмет Сәрсековпен қызметтес жолдастық, достық қарым – қатынаста болған жандар, бұлар бір мақсат, бір мүдде бастарын қосқан күллі Алаштың белді азаматтары» дейді Арап Еспенбетов [2,117].

Мәннан Тұрғанбаев Семей өңірінде Кеңес өкіметін орнату ісіне белсене ат салысқан, жаңа кадрларды даярлауға көп еңбек сіңірген қайракерлердің бірі. «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналы жабылғаннан кейін баспасөз саласындағы қызметі «Қазақ тілі» газетінде жалғасады. «Қазақ тілінің» тұңғыш редакторы болып, газетті қаз тұрғызып, қатарға қосады [3,42].

Мәннанның өзі жазған «Ұмытпадым» деген мақаласында «Оқу Комиссариаты бұйрығымен Семей губерниясына жіберілдім. Семей мені май айында, ақтың қашқындары қырып кеткен, иесіз қалған Қарқаралыға жіберді. Онда бір ай қызмет істеп, өкіметті орнатысып Семейге жаңа келіп орнаған кіндік Орталық Комитетінің толық құқығы уәкілі Тагзинов шақырған соң, июльдің ішінде қайтып Семейге келдім.

Кісі жоқтықтан тоқтап қалған «Қазақ тілі» газеті маған берілді. Мен газетті тірілттім. Оқытушылар курсіне дәріс бердім. Өртүрлі топтарды (съезд) өткердім: Губерниялық халық билері кеңесінде жауапты қызмет; Губерниялық Кеңес – партия мектебінде мұғалімдік; «Қазақ тілі» газетінде жауапкер – жазушылық. Бұлардың үстіне КОП атқару комитеті кооперация кеңестеріне мүше болып мәжілісте болу; осы жоғарыдағы қызметтерден ешбір уақытта сейілгенім жоқ», деп атқарған қызметтерінің көп қырларына тоқталады.

Мәннан Тұрғанбаев газетте редакторлық, журналистік қызмет атқара жүріп, губерниялық оқу бөлімінің мектеп инспекторы ретінде, қазақ мектебін негізінен қайта құру, оның түрлерін белгілеу, оқытудың мазмұнын анықтау, мұғалімдердің әдіс – шеберлігін жетілдіру жұмыстарында да іскерлік танытты.

«Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 5-қыркүйек күнгі №138 санында жарияланған «Қазақ, құқыңа ие бол!» деген мақаласында М. Тұрғанбаев қазақтың ерікті ел болуын көксеп, сол мақсатқа жету жолынжа әрбір азаматтың ойын, өнер – білімін, жігер – қайратын аянбай жұмсауын және Орынбордағы комиеттің бұрынғы құқықты қайтарып беру жөнінде шығарған

декреті мен кеңседе тілдің қолданылуы туралы шығарылған декреттің елдікке апарар жол екенін меңзейді.

Автор: «Қазақ! Сен ел болуынды ойласаң берілген құқыңа ие бол! Декретті бүгін естісең, ертеңінде сол жолды мықтап ұстан. Ұстап қатып қал! Барлық жұмысты оқығандардан күтіп отыра берме!...

Қазақ! Сен сансыз көп ыза шеккен жоқ па едің?... Қазақ! Сен ашынған аю, ашулы арыстан сияқты болып тұрсаң ғана құқығыңа ие боласың! Бұрынғы жалтақтықты, қорғаншақтықты қалдырмасаң, еш уақытта қатарға қосыла алмайсың. Құқық алу оңай емес. Көп тартыспен, қиындықпен ғана қолыңа түседі. Бұл құқықты біз де оңайлықпен алып отырған жоқпыз. Көп тартыспен, қиындықпен ғана қолыңа түседі. Бұл құқықты біз де оңайлықпен алып отырған жоқпыз. Көп қырғын, талай ерлікпен алдық. Күнбатыс, Астрахань, Хазар теңізінен, күншығыс Алтай-тауы, Монғолия шегі болған Қазақстан өлкесінде бостандық, құқық жолында тартысқан талай қазақтың кеудесі жатыр. Қазақ, құқығына ие болса, солардың ақ қаны пәк риза болады. Төңкеріс уақытында ешкім өзінің бас қамы үшін тартысып жүрген жоқ. Жалпы қазақтың құқы үшін тартысып жүр. Сол тартыспен әлі де жүр. Қазақ, сен берілген құқыңа ие болмасаң барлық еңбегің желге ұшпақшы, барлық құрбаның заяға кеткен болып саналады. Қазақ, еіңнен шығарма, егер өзің тырбанбасаң, аспаннан нұр жауса да бір тамшы сенің үстіңе түспей құр қаласың» дей келе, ата – бабаларымыздың аңсаған арман – тілегі ерікті ел, егемен мемлекет болу үшін қара бастың қамын ойламай, туған халықтың қамын ойлап, белді бекем байлап, ел үшін еңбек ету жолына түсуді нұсқаса, «Қазақ, сен құқыңа ие боласың, қатарға кіресің. Жарысқа түсесің. Оған мен әбден, сенемін. Жасасын тең құқықты қазақ елі!» - деп, әр жасқа үміт арта отырып, аяғын шалыс басып, адасса да, қилы заман, қиын асуда қиналып қателесе де, халық басына бостандық күні туатынына кәміл сенді. Қаламгердің еліне деген ізгі ниеті мен ақ тілегін дұрыс түсініп ұлтқа тұлға бола білген, ұлт рухының көтерілуіне себепкерлігі арқасында қоғамдағы белсенділіктің оянуына түрткі болғандардың бірі Мәннан Тұрғанбаев дейміз [4,5].

Мәннан пед.курс меңгерушісі бола жүріп, курста ислам тарихынан, дін ілімінен сабақ бергені мәлім. Ол қазақ ұлтының әу бастан түркі тегінен бастау алатынын жете зерделеген. Оған айғақ оның бұдан 80 жыл бұрын жазып «Қазақ тілі» газетінде жарық көрген «Күншығыс мәселелері», «Ыстамбул - Түрікке», «Фракия түріктері талпынады» және «Англияның мұсылмандарға жүргізген саясаты» сынды дүниежүзілік саяси хал-ахуал жайларынан оқырмандарға хабар берген көлемді мақалалары еді.

Қорыта айтқанда, «Қазақ тілі» кейіннен «Жаңа ауыл», «Степная правда», «Таң», «Новая деревня», «Прииртышская правда» басылымдары қоғамдық-саяси ағымдарға үн қосқан, сол кездегі қазақ азаматтарының санасына сілкініс жасаған басылымдар болатын.

Ұлттық басылым беттерінде бұрын көтерілген мәселелерін қазіргідей заманда құптамасқа болмайды. Бүгінгі күндегі тәуелсіздік алған қазақ халқының көтерген мәселелері мен осының бәрі үндесіп жатқандығын көруге

болады. Сол кездің өзінде қазіргі қазақтың жанды мәселелерін: ұлттық дербестікке қол жеткізу, дүние жүзілік өркениет көшіне ілесу, ұлттың өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, оқу-білім, ғылыми жетістіктеріне, өркениетті мәдениетке қол жеткізу, сонымен бірге, дін, тіл, ерекшеліктерін сақтау, қастерлеу, өзінің күнделікті насихатына арқау етті. Осы басылымдар қазақ қоғамындағы түрлі қоғамдық процесстерді зерттеп тану үшін аса бағалы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Каримов М.Қ., Каримова А.Ж. «Семей таңы» газеті және оның Семейдің, Ертіс өңірінің қоғамдық өміріндегі орны //Шәкәрім атындағы СМУ Хабаршысы. 2005, №1. 123-125 бб.
2. Қырықбаева Э.О. Семей қаласының тарихы: әлеуметтік – экономикалық және мәдени аспектісі (1946 – 1990 жж.). Т.ғ.к. ғыл. дәреж. алу үшін дайын. дисс. Алматы – 2000. 142-бет
3. Молдашева Р. «Сарыарқадан» «Семей таңына» дейін: монография. Семей – 2004. 128-бет

Имаханова Н.Н.

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІКТІҢ «ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫ» АТТЫ ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕГІНІҢ МАҢЫЗЫ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
БМ020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы магистранты**

Зейнолла Мұбаракұлы–қазақтың тарихы мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, этнографиясын тереңнен зерттей жүріп, жарты ғасырлық ғұмырын қазақ тарихына арнды. Қазақ әдебиеті мен этнографиясын жанрлық сипатын көркемдік-эстетикалық талғам жағынан, ғылыми маңызы жағынан зерттеп, жаңа белеске көтеруге зор үлес қосты.

Жазушы еңбектерінің көбі қазақ халқының әдебиетіне, тарихы мен этнографиясына қатысты болып келеді. Себебі ел тарихына деген сүйіспеншілік мен қызығушылық оның қазақ халық ауыз әдебиеті мұраларын жинау, реттеу, баспаға шығару жұмыстарымен етене жақын болып, этнография саласында құнды зерттеулер жазуына мұрындық болған. Сондай зерттеушілік қырын танытатын, қазақтың рухани мәдениеті мен тарихын үздіксіз жинау нәтижесінде, халық мұрасы мен салт-дәстүрлері жайлы жазылған көлемді еңбектері: «Мұралар нені айтады?» (1990 ж), «Қазақтың тұрмыс салт білімдері» (1998 ж), «Қазақ этнографиясы» (2012ж) және т.б. зерттеу еңбектерінің құндылығы жоғары.

Жазушы қаламынан дүниеге 2012 жылы келген «Қазақ этнографиясы» еңбегінің де бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін маңызы зор десек болады.

Зейнолла Мұбаракұлы «Қазақ этнографиясы» еңбегінің «Этнография дегеніміз не?» деген бөлімінде этнография ғылымы туралы жалпы анықтама мен түсініктер бере отырып, қазақ дүниетанымына сай этнографиялық талдамалар жасайды. «Қазақ этнографиясының зерттелу тарихы мен басты өкілдері» тарауында қазақ этнографиясының тарихы ежелгі Қытай жазбаларындағы үйсін, қаңлы, ғұн, түркі тайпалары туралы жазбалардан басталатынына назар аудартады. Бұл тұжырым тек этнография ғана емес, сол арқылы қазақ тарихымен мәдениеті, әдебиеті тарихына да жаңаша бағытта зерттеулер жүргізуге бастама болып отырғанын баса айтқымыз келеді. Ежелгі түркі жұртына ортақ мұралар ретінде Орхон-Енесей жазбалары, орта ғасырлардағы «Оғызнама», «Қорқыт ата» жырлары, Махмұт Қашқаридың «Қыпшақ тілі сөздігі», одан кейінгі дәуірлердегі «Моңғолдың құпия шежіресі», «Алтын шежіре» және тағы басқа тарихи деректердегі қазақ дүниетанымына үндес және қазақтық болмыстың басы болатынын дәлелдей отырып жазады. Кейінгі тараулардағы «Қазақ сезінің шығу тарихы», «Қазақ таңбалары», «Қазақтың саны мен орналасуы», «Қазақтың тұрғын үйлері», «Ауыл шаруашылығы», оның ішіндегі мал және егін шаруашылығы туралы да тың деректер мен жаңаша мағлұматтар беріледі. «Қазақтың басқа көсіптері» деген бөлімде аңшылық, балықшылық, орман, бау-бақша, тау-кен, сауда, жол тасымал қатынасы, қазақтың да тың тұжырымды пікірлер берілген: Жалпы, «Қазақ этнографиясы» зерттеуі арқылы қазақ дүниетанымындағы ұлттық ерекшелік пен ұлттық ділдің қалыптасуының жаңа бір бастауын көреміз.

Зейнолла Сәнік прозасының ерекшелігі қазақи кеңдігі мен далалық дарқандығымен көрінеді. Жазушының қаламынан шыққан туындылардың басым бөлігі тарихи тақырыптағы шығармалар. Тарих пен тарихи тақырыптағы көркем туындылардың тығыз байланысы болғанымен, онда жазушының сол тарихи оқиғаның куәсі іспетті тарихи жады басты қызмет атқарады. Тарихи жат кез келген ұлттың қанына ана сүті арқылы сіңген және оның бойындағы болашаққа апарар қуаты. Зейнолла Сәнік шығармаларындағы тарихи жадтың дінгегі мықты, өзегі құрыштан құйылғандай әсерде боламыз. Себебі жазушы өз шығармаларында тарихи оқиғаны суреттеп, баяндап, өңгімелеп қана қоймайды, ол шығармадағы әр сәтке, оқиғаға шежірешілдікпен нақтылы және дәл сипаттамалар береді. Жазушы өз шығармасында халық жадындағы көне оралымдар мен тұрақты тіркестерді де мол қолданған. Әсіресе қаламгердің ұлттық дүниетанымымыздағы бүгінгі күні өшіп бара жатқан құбылыс, зат атауларына байланысты берген анықтамалары көңілге өте қонымды. Жазушы тіліндегі қазіргі заман қазағының есінде еміс-еміс елес беретін сөздердің мол болуы қазақ тіліміздің бай мұрасын қайтадан жарқыратып қолымызға ұстатқандай әсер береді. Жазушы шығармашылығының ерекше қыры ұлттық ділдің (менталитет) барлық бояуымен анық көрінуі деуге болады. Әр сөйлемі мен әрбір түйінді пікіріндегі ұлттық қанық бояу барлық қазақи болмысымен айқындалған.

Ғалым Шериаздан Елеукунов жазушының «Сергелдең» романындағы осы ерекшелікке баса мән беріп: «Бірінші, бұл шығарма біздің бүгінгі ділгәріміз, жоқтайтынымыз-мұра менталитетімізге сауап. ...Екіншіден, роман тілінің өзге тілдің аудармасы арқылы калькаға айналатын аламыштан аулақтығы сезілмей қоймайды. Қазақы жаратылысымен мұңдалап тұрады. Әлдебір ұмыт не естімеген сөздер тілдік қорымыздың алуан бай қыры мен сырына тамсандырады. Үшінші, жанрлық формасы қызғылықты. Кенеулі ойы, керекті тілі, фотосурет, құжат секілді публицистика құралы, сан алуан тарихи дерек бір-бірімен іштей қабысып, роман-шежіре деп атауға болатын жаңа эпос жанрын дүниеге әкелген», [1, 12 б.]-дейді. Ғалым пікірімен қосыла отырып, жазушының қазақи болмысы барлық ішкі мүмкіндігімен ашылған деуге болады. Көркем шығармалары мен зерттеу еңбектеріндегі этнография мен тарих, әдебиет пен көркем ой, қазақ ұлтына ғана төн далалық терең философия ұлттық дүниетаныммен кестелене келе, жаңа, бір өзіне ғана тән өрнек құрғанын байқаймыз.

«Қазақ этнографиясы» атты зерттеу еңбегі—қазақ халқының шығу тегі, дамуы, ел болып, жер болып бөлінуі, ұлт болып қалыптасуындағы тарихы мен өзіне ғана тән салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рухани мәдениетін тарихи дәлелдермен егжей-тегжейлі баяндаған құнды кітап болып табылады.

«Қазақ этнографиясы» атты зерттеу еңбекті қаламгер Зейнолла Сәнік пен қызы Жанат Зейноллақызының авторлығымен шыққан Шыңжаң қазақтары арасында тұңғыш рет жарық көріп отырған құнды ғылыми еңбек. Кітап үш үлкен бөлімнен тұрады: I бөлім. Этнография дегеніміз не?, II бөлім. Заттық этнография туралы түсінік, III бөлім. Рухани этнография туралы терең түсінік беріледі, бөлімдер 17 тараудан, 75 тараушадан тұрады. Авторлар этнография ұғымын кең көлемде алып, оған этностың шығу тегі, ұстанатын дәстүрі мен діні, тілі, педагогикасы жөнінде тоқталып кетіп, этнография ұғымы туралы жалпы шолу жасап, талдап көрсеткен. Әр бөлімнің ішінен жеке-жеке тарауларды жүйелеп, тараушалар мен толықтырылып отырылады. Бұл еңбек ұлттық мәдениетіміздің ұрпаққа үлгі болар алтын жауһарларында жасырынған асыл қазынаны дәріштеп, қадірлеуге насихаттайтын құнды ғылыми еңбек болып отыр. Еңбектің ерекшелігі, қытайдағы тарихи жазба деректер мен энциклопедиялардан алынған құнды мәліметтермен толықтырылып берілуінде.

«Еңбекте қазақ халқының этнографиясы туралы тың мәліметтер көптеп кездестіруге болады. Мұнда қазақ этнографиясының тарихын сонау сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірінен бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықта жүйелі түрде зерттеуге енгізген. Қазақтың ұлттық киімдері, тағамдары, ойындары, саудасаттығы, емшілігі, шаруашылығы, қолөнері т.б. қазаққа қатысты барлық кәсіпті жеке-жеке тарауларда арнайы қарастырған. Салт-дәстүрлердің мақсаты мен міндеттеріне, тарихына, ерекшелігіне ерекше тоқталып, бала тәрбиелеудегі орны туралы да ұмыт қалдырмаған. Еңбек қазақ ұлтының дәстүрлі болмысын жан-жақты танытып, ұлттық құндылықтарымыздың маңыздылығын жете түсіндіруге, оны келер ұрпаққа насихаттауға ерекше назар аударған. Айта кету керек, бұл еңбекті жазуға ғалымның қызы Жанат

Зейноллақызы да көп еңбек сіңіріп, әкесі мен қызының ортақ зерттеуі түрінде жарық көрген» [2, 13 б.].

«Заттық этнография» деп аталатын бөлімде «Қазақтар», «Қазақтың тұрғын үйлері», «Ауыл шаруашылығы», «Басқа кәсіптер», «Қазақтың ұлттық киімдері», «Қазақтың ұлттық қолөнері» «Қазақтың ұлттық тағамдары», «Қазақтың ұлттық ойындары», Қазақ қоғамының құрылымы», «ежелгі наным-сенімдер», «Қазақтың халықтық ғылымдарынан», «Қазақ заңдары», «Қазақтың бала тәрбиелеу дәстүрі», «Тұрмыс-салт тәрбиесінің нақтылы ережелері», «Қазақтың өлім ұзату дәстүрі», «Қазақтың этнопедагогикасы» деген тараушалармен берілгендігін көреміз.

Кітаптың екінші бөлімінің 1-тарауында «Қазақ» сөзінің шығу тегі, қазақтың ата-шежіресі, қазақ халқын құрайтын ру-тайпалар мен тайпалық одақтар, қазақ таңбалары, қазақтың саны мен орналасуы жөнінде отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына сүйеніп, жаңаша пайымдаулар жасап, талдап тұжырымдаған.

Сонымен қатар зерттеу еңбекте қазақ этнографиясының зерттелу тарихы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түркі тайпалары жөніндегі көне жазбалардан бермен қарай әр дәуір бойынша жүйелі түрде қарастырылған. Оның бірінші кезеңі—«Жұнғоның ежелгі хан жазбалары «26 тарихтан» яғни «ханнаманың» үйсін, қаңлы, ғұн, түркі тайпалары жөніндегі көне жазбаларынан бастау алса», екінші кезеңі ежелгі түркі халықтарына ортақ жазба мұралармен байланыстырыла зерттелген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Елеуқенов, Ш. Қазақы қалып қарымы [Мәтін] : бір роман - шежіреден туған ойлар: жазушы З. Сәнектің «Сергелдең» романы жайында / Ш. Елеуқенов // Қазақ әдебиеті. - 2008. - 28 қараша - 4 желтоқсан. - Б. 12-13.
2. Керімбай А. «Қазақ этнографиясына» қысқаша шолу. «Зейнолла әлемі». Мақалалар, естеліктер, көптомдыққа енбей қалған жазбалар, сұхбаттар, афоризмдер. – Алматы: «Ан Арыс», 2017. – 13 б.

Қабышев Т.Б.¹, Нурпеисова А. Ж.²

ЖЫРАУЛЫҚ ПОЭЗИЯНЫҢ ЖАНРЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Филология ғылымдарының кандидаты, 6М020500 «Филология: қазақ
филологиясы» мамандығы магистранты
talgat_kabyshev@mail.ru

Қазақ ақын-жырауларының өмірі мен шығармашылығы хақында да бірқатар зерттеулер жарияланды. Демек, XV – XVIII ғасырлардағы сөз зергерлері оқушы қауымға біршама жақсы таныс. Әйтсе де, бұл дәуірдегі ақын, жыраулар мұрасының әлі ашылмаған қыры мен сыры аз емес.

Солардың бірі – ақын, жыраулар поэзиясының көркемдік ерекшеліктері. Әрине, шағын еңбекте үш-төрт ғасыр поэзиясының идеялық-көркемдік ерекшеліктерін түгел байыптап беру мүмкін емес. Сондықтан біз ақын, жыраулардан жеткен асыл мұралардың басты-басты өзіндік көркемдік өрнектерінің бүгінгі поэзияға тигізген игі әсеріне пайымдау жасаймыз. Атадан балаға, жыраудан жыршыға көшіп, ертелі-кешті қағаз бетіне түсіп, негізгілері ғана сақталған XV – XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы–оны туғызған жыраулар мен ақындардың талант-дарынын әйгілеп, олар өмір сүрген алыс замандар жайлы сыр шертеді.

Жыраулық поэзияның жанрлық сырлары, өлең құрылысы, көркемдік қисындары хақында З.Қабдолов, М.Базарбаев, З.Ахметов, Б.Абылқасымов, С.Негимов т.б.ғалымдар еңбектерінде құнды пікірлер мол кездеседі. Соның нәтижесінде, әсіресе, жырау мен ақын анықтамасы, оларға тән ерекшеліктер, өлеңдік түрлер, дәстүрлі әдеби орта сырлары, т.б. ғылыми мәнді мәселелер айқындала түскендігі анық. Қазір жыраулар мен ақындар, олардың атқарған қызметі туралы пікірлер қалыптасты деуге болады. Құнарын байыптап қарадық. Себебі көркемдік өрнек-ерекшеліктер ақын, жыраулардың жан сезімі мен ой қиялын, арман-мұратын, өз дәуіріне, сол кезеңдегі тарихи елеулі оқиғалар мен белгілі адамдарға деген көзқарасын, сайып келгенде, суреткер мұрасын шынайы танып білуімізге мүмкіндік береді.

Жырау – ақпа-төкпе, суырыпсалма өлең сөзді қару еткен өнер адамы, халықтың қамын ойлай білетін парасатты мол ел ағасы, қысылғанда жол табар ақылшысы, уақыт, оқиға сарын, замана бағыт-бағдарын ақыл таразасына салып сынай, салмақтай білетін, болжағаны болып, айтқаны келетін тапқыр да көреген дана абызы, қисық кеткенді қылышпен емес, сөзбен сілейтіп, бұйрық берер әміршісі, бетің бар, жүзің бар демей тура айтар өткір де әділ биі, жөні келгенде жыр мен қаруды бірдей жұмсап жауға аттанар жауынгер қолбасы болған. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, аса мәнді көкейкесті мәселелер тұсында толғанған. Халық қайғырғанда демеп, қуанғанда қанат бітіріп, ақыл қосатын асыл сөз иесі жырауларды қатты қадірлеген.

Біздің нысанамызға айналып отырған жыраулық дәуірдегі әдебиеттің негізгі жанры толғау болды. Демек, біз жоғарыда қойылған сұрақтарға жауап табу үшін толғау жанрын жан-жақты саралап алуымыз шарт.

Толғау - әдебиетімізде өзіндік ерекшеліктерімен көрініп, көне дәуірлерде туып қалыптасқан поэзиялық шығарманың бір түрі. Толғау қазақтың «жыр толғау», «толғап айту» деген сөзінен алынып, жеке термин ретінде әдебиетімізде кейінгі кеңестік дәуірде ғана қалыптасты.

Қазақ поэзиясы тарихына көз салсақ, толғаудың дербес жанр ретінде қалыптасуы ұзақ ғасырларға ұласқанын көреміз. Бұған әр тұста әр алуан жыраулар өз әлінше үлес қосып отырған. Соның нәтижесінде бұл жанр дәуір талабына сәйкес қалыпты фольклорлық үлгіден біртіндеп оқшауланып, суырып салмалық дәстүрдің жаңа сипатты бір арнасын құрайды.

Толғау жайлы келелі пікір айту ертеден басталды. Алғашқылардың бірі болып А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде толғауға байланысты

тұжырым да жасаған болатын. [1] Онан кейінгі кезеңдерде қазақтың белгілі ғалымдары да толғау жанрын қарастырып, оның тақырыптық, идеялық сипатына ғылыми баға берді. Мәселен, әдебиетші ғалым Б. Абылқасымов «Жанр толғау в казахской устной поэзии» атты еңбегінде «Толғау - это устное индивидуальное стихотворение, слагаемое в семи-восьмисложном размере (с определенными отклонениями), имеющее тирадное строение, назидательное-дидактические, героико-патриотические мотивы, речитацию», [2]- дейді. Сол сияқты белгілі ғалымдар Қ. Жұбанов, М.Жармұхамедов, А. Квятковскийлер де толғауға байланысты ойларын ортаға салған.

Тегінде толғау ғана емес, поэзия өнерінің барлық түрі адамның ішкі көңіл-күйімен жымдаса шығып жатады. Бірақ толғауда ол екіұштылау көрінеді. Өнер иесі толғау жанрына оған байыппен барады. Сөз нысанасына зерделей көз салып, асықпай ой қорытады. Толғауда мүлт кету, айтпақ ойдан шығандап кетіп, нысанаға жетпей жату сәттері аз кездеседі. Онда негізгі мәселе халықтық мәселе төңірегінде болғандықтан, философиялық көзқарастұжырымдар анық аңғарылып тұрады.

Жалпы толғау дегеніміз – көшпенді халықтың әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілігінен алынған және көшпелі өркениет тудырған, жинақтаған күрделі поэзия түрі. Пәлсапалық ой түйіндеу үрдісі. Тобықтай түйін жасауға апаратын төте жолы деп білеміз. Сондықтан философиялық лириканың шығу төркіні толғау жанрымен тығыз байланыста деп айтуға толық негіз бар.

Қиялға, сезімге бай бабаларымыз қандай да бір көрініс құбылысты, оқиғаны, әрекеттерді елестеткенде, не жырлағанда бейнелі әсерлі етіп жеткізуге тырқан. Тіл-дерек мағлұматтарды жеткізуші, түсіндіруші санаға әсер етуші ғана емес, көркем образды әдеби тіл - адамның ойын байытып, сезімін сәулелендіріп, қиялын ұштап, жан дүниесіне рухани күш дарытар қасиетке бай, эмоционалдық, экспрессивтік қуаты күшті эстетикалық құрал. Қазақ халқы шешендікті, ділмарлықты, тапқырлықты аса ерекше бағалағандықтан әдеби тілімізде теңеп, балап, шендестіріп, айшықтап, астарлап сөйлеудің тәсілдері мол. Мазмұны мен көркемдігі келіскен поэтикалық тілдің келісті қисынын, қыр-сырын, әдіс-тәсілдерін зерттеген оқымысты ғалымдар өрнекті тілдің теориялық пікір түйіндерін, ақын-жазушылар пайым –толғамдарын әр кезеңде де жазып қалдырған .

“Өткірдің жүзі, кестенің бізі, өрнегін сендей сала алмас”, “толғауы, толғауы тоқсан қызыл тіл”деп Абай бағалаған тіл қасиетін қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған, алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынов: "Тіл қисыны дегеніміз - асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым" екенін талдап түсіндірсе, академик Қ.Жұмалиев "ұста металды, суретші бояуды қандай жақсы білсе, жазушы тілді сондай жақсы білуі керек" деген талап қояды. Ілияс "Соғайын сөзімнен бір сұлу сарай" деп сөз құдіретін қастерлесе, Ғ.Мүсірепов: "Сөз сөзге жарығын да түсіріп тұрады", - деп сөзді орынды, көркем қолдануды ескертеді

Біз бітіру жұмысымыздың бір тарауын жыраулар поэзиясының көркемдік қасиеттерін аша отырып оның бүгінгі поэзиямызға қаншалықты ықпал әсер еткенін аңдату үшін көркем тіл заңдылықтарын, суреттеу,

бейнелеу құралдарын, әдіс-тәсілдерін топтап, ұқсастықтары мен өзгешеліктерінің ара жігін ашып танытуды мақсат тұттық.

Поэзия - сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол - айналамыздағы дүниені, өмірді көркем қабылдаудың, танып-білудің күшті құралы, көркемдік, эстетикалық талғамымыздың шарайнасы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады. . Ұлы Абай:

Өлең деген - әр сөздің ұнасымы

Сөз қосарлық орайлы жарасымы, - деген.

“Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді. Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін, ақындық ойдан, көркем ойдың өзгешелігін, дүниені эстетикалық жағынан қабылдап-танудың өзгешелігін жақсы ұғу шарт”-[3] дейді академик З.Ахметов.

Өмірді көркемдік жолмен қабылдап, сезіну, эстетикалық, ақындық сезім, айрықша эмоционалдық, сезімталдық - поэзия тілінің басты ерекшеліктері. Өлең тілінің бейнелі, көркем, кестелі болып келуі поэзиядағы ой-сезімінің әсерлі көркемдігін, бейнелілігін, сұлулығын танытады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып-білу, ұғып түсіну қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады. Өлең өнерінің аз сөзбен бейнелеп, боямалап көп ой мағынаны айтарлық қасиеті зор болғандықтан халық көкейіне қонған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А.. Ақжол. Алматы: 1991- 407 б.
2. Абылқасымов Б. Аталған еңбек
3. Ахметов З. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Алматы:1973-35 б.

ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ (ХҮ-ХҮІІІ.Ғ.)

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Филология ғылымдарының кандидаты, 6М020500 «Филология: қазақ
филологиясы» мамандығы магистранты
talgat_kabyshev@mail/ru

Ақын-жыраулар (ХҮ-ХҮІІІ) қазақ хандығының қалыптасу және оның даму кезеңдерінде өмір сүрді. Олардың шығармаларында сол кезеңнің қиын тарихы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, сонымен бірге хандар мен сұлтандар арасындағы жиі қақтығыстар бейнеленді. Ел ішіндегі, сонымен бірге, сыртқы жаулармен үнемі соғыстар мен қақтығыстар, аштық, ауыр өмір жағдайлары қазақтардың санасына үлкен әсерін тигізді. Жыраулар осы шындықты өз толғауларында бейнелей отырып, тығырықтан шығудың жолдары – адамгершілікте, ежелгі дәстүрлерге сүйене отырып тек адамгершілігі мол, имандылығы бар адамдар ғана бақытты өмір сүре алады деп есептеді. Олардың түсінігі бойынша, бақыт – жылы ұясын өзі таңдайтын құс сияқты, өзінше өмір сүретін нәрсе. Осыған байланысты Бұхар жырау Абылай ханды бақытты бақытты адам деп есептеген, себебі оған «дәулет құсы» қонған және оған әруақыт осы ниетпен ақыл-кеңесін де беріп отырған. Бұл жерде шамандық сенімнің элементтерін (ерекше қасиеттері бар жеке заттардың адам тағдырына әсеретуі) көреміз. Ол туралы Ш.Уалиханов былай дейді: «Қырғыздар (яғни қазақтар) адам бақытына жұлдыздардың әсер ететініне сенеді, «бақытты адамды «жұлдызы бар адам» деп атайды». Бұхар жырау да бұл ежелгі дәстүрге сүйене отырып, Абылайға «жұлдызың туды оңынан» - дейді.

Ақын-жыраулар бақыт деген ұғымды байлық деген ұғыммен тығыз байланыстырады. Бұл жерде ақындардың материалдық жағдайы қарастырылмайды, олар үшін байлық – ол адам жаны адамгершілік істер. Қатыгез, сараң, надан адамдар ешқашан бақытты бола алмайды деп есептейді.

Шалкиіз жырау адамға жат бұл мінездерге қарсы адам бойындағы ізгі, жақсы қасиеттерді атап көрсетеді: досқа адал болу, дүниеқоңыз болмау, әлсіз адамға зорлық-зомбылық көрсетпей, керісінше мейірімділік көрсетіп, қамқорлық жасау. «Тілекті бірге тілеген, достан малыңды аяма!» - деп достыққа адал, қамқоршы болуға, дұшпанға мейірімсіз болуға шақырады. Жаман адамның қасында барынан да жоғы игі – дейді жырау. Жастардың жаман жолға түспеуі үшін, жыраулар өздерінің толғауларында насихат сөздерін толғап отырған. Ол сөздер бүгінгі күнде афоризмге айналып отырғандығын көреміз.

Адамдардың санасының қалыптасуын сол дәуірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан бөліп қарастыруға болмайды. Бұл жерде

тәңіріге табынушылықтың да, діннің де ролі зор. Ақын-жыраулар шығармашылығында «бір жағынан – объективті шындықты дұрыс бейнелеу элементтері, екінші жағынан – ол туралы діни-мистикалық көзқарастар байқалады» - деп атап көрсетеді ғалым К.Б.Бейсенбиев.

Соғыстан, өмірдің ауыр зардабынан бас көтермеген халық дінге сүйене отырып, өздеріне тыныштық өмір тілейді. Діни идеологияның бұл жерде үлкен мәні бар. «Жақсы» және «жаман» деген этикалық категорияларды діни ұғымдар арқылы көрсетеді. Жыраулардың өмір сүрген тұсы – ислам дінінің осы өңірде кең қанат жайған кезі болғандықтан, олар адамгершілік ұғымды діни тұрғыдан қарастырады. Шал ақын шарифат жолын ұстамаған адамға о дүниенің азабы күтіп тұрғанын ескертіп, құдай жолымен жүрген адамға о дүниеде мәңгілік рахат бар деп, алланың құдіретінде шек жоқ екенін көрсетеді.

Бірақ, Шал ақынның этикалық көзқарастарында діннің алатын орны шамалы ғана. Оның моралі діни мораль емес, керісінше, адамгершілік мораль . Сонда да, діни тәрбиелеудің адамгершілік жақтарын теріске шығаруға болмайды. Шал ақын молдаларды, сонымен бірге кейбір діншіл салтты да батыл сынап, адал өмір сүрген адамға үй ішінен артық еш нәрсе жоқ екенін айтады.

Мекке менен Мәдине жолдың ұшы,
Иман таба алар ма барған кісі?
Ата-ананы, мейманды құрметтесең,
Мекеңнен де нұрлы ғой үйдің іші.

Шал ақынның дүниетанымының негізі (түбі) – дінде емес, халық философиясында жатыр.

Ақын-жыраудар бақыт деген ұғымның негізгі элементтерінің бірі-ақылға көп көңіл бөлді. Асан Қайғы ақыл туралы былай деді: «Адам тек істі ақылмен шешсе, ашуға түспей, жаман адаммен жуыспаса, көп нәрсеге жетеді». Немесе «ғылымым жұрттан асты деп, кеңессіз сөз бастама, жеңемін деп біреуді өтірік сөзбен қостама». Ақылды адам көп нәрсені керек етпейді. Судағы құстардың жазық даланың сұлулығын білмегені секілді, ақылсыз адам да өмірдің мәнін, бақыттың не екенін түсінбейді. Ақын-жырауларөздерінің толғауларында бақытты болу үшін ақылды, білімді, сөз қадірін түсінуі керек екенін көрсетеді.

Сонымен бірге, бақыттың тағы бір элементтерінің бірі ол-тобасы (неке). Адам тағыдыры оның қасындағы туыскандардың, әйелінің тағдырымен тығыз байланысты. Адам бақытты болу үшін, оның отбасы да бақытты болу керек. Отбасының бақытты болуы әйел адамға байланысты. Сондықтан, ер адамға дұрыс отбасы құрау үшін жарды дұрыс таңдай білу керек. Ақтамберді жырау:

Мінезді болса алғаның,
Одан артық жар бар ма?
Екі жаман қосылса,
Күнде жанжал, күнде шу,
Ұяларлық ар бар ма? – дейді.

Шалкиіз жырау «ақылды әйел – дос, жаман әйел – жау» деп бекер айтпаған.

Бұхар жырау да жар таңдау туралы өнегелі сөздер айтып кеткен: «қалың малы арзан деп, жаман қатын алмаңыз!... жаман қатын алсаңыз, топқа кірер ұл тумас!...». шын мәнісінде де, үй берекесі, тату-тәтті өмір сүруі – адал достыққа, махаббатқа негізделген жарасымды отбасына байланысты. Ал, үй іші берекесі мен мейірбандығы, тазалығы мен сәнділігі әйелге байланысты болғандықтан, Шал ақын жастарға ақыл береді:

Әйел алсаң қарап ал ақылдысын,
Сол болар басқалардан жақын кісің.
Ағайынға, туысқа қайырылса,
Дүниеде нағыз сол мақұл кісің.
Ерге аю, балаға қасқыр болса,
Ондай қатын алғанның күні құрсын, -

деп, Шал ақын жарды дұрыс таңдай білу керектігін айтады. Үй ішінің ажары, отбасының қызығы – жақсы әйел.

Отбасының бақыты туралы мәселеге «қонақшыл» деген адамгершілік мәні бар ұғым кіреді. Ежелгі дәстүрге сүйене отырып, қонақжайлық жоқ жерде, бақыт та жоқ деп есептеген. Бұл жерде де, әйелдің ролі зор. Жыраулар адамдардың іс-әрекеттерін екі этикалық категорияға бөледі, ол «жақсы» және «жаман», «мейірімді» және «мейірімсіз». Мысалы,
а) адамға байланысты (жақсы кісі – жаман кісі);
ә) әйелге байланысты (жақсы әйел – жаман әйел);
б) туысқа байланысты (жақсы туыс – жаман туыс).

Жақсы-жаман антитезасы – тақырыптың ақындық түйіні. Ол логикалық модель арқылы беріледі: мынау – жақсы, мынау – жаман. Мысалы, Шалкиіз үшін:

Жақсының жақсылығы сол болар
Жаманменен бас қосып,
Сөйлемекке ар етер.

«Жаман» жолдас керек кезде қасыңнан табылмайды, ал «жақсы» жолдас әр кезде бірге болып, қуанышыңды да, қайғыңды да бөлісіп отырады. «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» дегендей, «бір жаманға сөз айтсаң, есікті кетер сарт ұрып» деп ой түйеді жыраулар. Бес саусақ бірдей емес. Сондықтан, көппіз деп мақтанба. Әрқашан ..дұшпанға иланба, ебін тауып өлтірер», «жаманмен дос болсаң, жалаға басың кетер» - деген нақыл сөздер, шын мәнісінде де көп нәрсеге көңіл бөліп, ақылмен іс шешуге шақырады.

Шал ақын «жақсы» мен «жаман» жігіт туралы:

Бір жігіт бар – құр жан,
Бір жігіт бар – тірі жан,
Бір жігіт бар – жігіт жан –

деп әрқайсысының жігіттігіне анықтама береді. «Құр жан дейтін жігіт - кеудесінде жаны бар, еш нәрсе бітірмейді. Тірі жан дейтін жігіт – бар тапқанын киім мен асқа сатар болса, жігіт жанды жігіт – сегіз қырлы, бір

сырлы» болады – дейді Шал ақын. Жақсының шапағатын, жаманның кесапатын зерделеп, кейінгіге үлгі-өнеге боларлық өсиет қалдырған:

Жігіт, сақтаныңыз жаман достан,
Досыңның жаманынан артық дұшпан.
Өштескен жаудан адам сақтанады
Тиеді «достың» оғы қапылыстан.

Адам мінез-құлқының әр алуан құбылыстарын тізбелей баяндап, олардың жақсы мен жаман жақтарын көрсете отырып, жыраулар өздерінің тыңдаушысының белгілі мөлшерде тәлім-тәрбие алуын көздейді.

Қарап отырсақ, қайырымдылық, ақыл, борыш, адалдық, ар-ождан, аға ұрпақты ардақ тұту, қариялар мен аналарды қадірлеу, сенім сабырлық, шыдамдылық, достық және т.б. мәні зор этикалық категориялар қазақ ақын-жырауларының толғауларында үлкен орын алған. Сондықтан, ақын-жыраулар шығармашылығының өзегі деп адамгершілік, жақсы-жаман, достық-қастық туралы этикалық сипаттағы нақыл сөздерді, өсиеттерді айтуға болады.

Жыраулар толғауларында хандарға, билерге, сұлтандарға, қарапайым халыққа ар алдындағы, ислам діні алдындағы парыздарын ұмыттырмай ескертіп отырады. Мысалы, Шалкиіз жырау:

Бұл кеткеннен қайтпасаң,
Ел, әйелің, сәбиің,
Көз жасын төктірдің
Қарғысын сөктірдің –

Деп, би Темірдің қайтуы қиын сапарға аттанып кетсе өзінің дежағдайы қиындайтынын пайымдатады. Би Темірдің ешқайда кетпеуін, өзінің елінде қалуын өтінеді. Егер, «Жығылғанды тұрғызсаң, жылағанды уатсаң, қисайғанды түзетсең, Тәңірің үш бәйтолла қарсы алдында» болады деп, халықтың өтеуіне тұратын ар алдындағы, дін ислам алдындағы парыз-қарызын алдына тартады.

Қазақ ақын-жыраулары өздерінің толғауларында халықтың даналық, бай өмірлік тәжірибесін көрсетеді, оны философиялық тұрғыдан негіздей қарастырғаны байқалады. Ақын-жыраулардың дүниетанымдық көзқарастарынан философиялық және адамгершілік мәні бар, келесі ұрпаққа тәрбие болатын, ақыл-өсиет түрінде айтып кеткен толғауларының осы уақытқа дейін үлкен маңызы бар. Олардың толғауларының мәдениетінің рухани даму кезеңінде алатын орны зор. Ақын-жыраулардың шығармаларында бұл ой-пікірлері ХҮ ғасырдан бастап күні бүгінге дейін ұзақ уақыт өтсе де өзінің құндылығын, маңыздылығын, өзектілігін жойған жоқ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Т.Қ.Айтқазин. Қазақтардың мұраты. Алматы, «Ғылым», 1994
2. К.Бисенов Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. Алматы, «Ғылым», 1994
3. Қ.Б.Бисенбиев Очерки истории общественно-политической и философской мысли. Алма-Ата, 1976
4. Бес ғасыр жырлайды. I-том, Алматы, 1984
5. А.Қасабеков, Ж.Алтаев. Қазақ философиясының тарихына кіріспе. Алматы, «Ер-Дәулет», 1994

Қабышев Т.Б.¹, Дүйсембаев Д.²

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ Б.КЕНЖЕБАЕВ ҰСТАНЫМДАРЫ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Филология ғылымдарының кандидаты, 6М020500 «Филология: қазақ
филологиясы» мамандығы магистранты
talgat_kabyshev@mail.ru

Қазақ әдебиетінің көне дәуірдегі көркем мұраларын зерттеуде үлкен маңызы бар зерттеу объектісі - Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері. Бейсембай Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихын жүйелеу мәселесінде көп көңіл бөліп зор еңбек еткен саласының бірі де, осы Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері екені аян.

Әдебиет тарихы – бір күнде жасалмайды, ол ғасырлар бойы дамып, толысып, аманат ретінде бізге сақталып жетіп отырған ата-бабаларымыздың жарқын үні, асыл ойы. Ұлтымыздың осындай асыл мұраларының бірі – тамырын тереңге жайған Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері. Б.Кенжебаев қазақ әдебиетінің тарихын жүйелеу мәселелерінде келелі жұмыстар жүргізумен қатар, «Дивани Лұғат-ит-түрік», «Қисса-сұл-Әнбия», «Кодекус Куманикус», «Мұхаббат нама» сынды орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің ұлттық руханият мәдениетінде алар орнын айқындайтын іргелі зерттеулер жазуымен де айналысты. Өткір ойын батыл жеткізетін асыл да ардақты ғалымның орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің ғылыми мәнін танытатын зерттеулері мол. Олар Бейсембай Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихын жүйелеу мәселесіндегі елеулі зерттеу еңбектері болып табылады. Қазақ әдебиеті тарихын едәуір ілгерілетудегі олардың халық ауыз әдебиетімен тамырластығы да ғалым назарынан тыс қалған жоқ.

Ғалымның осы саладағы еңбектері жайлы профессор А. Қыраубаева: «XIII- XIV ғасыр ескерткіштері түпкі басатулары тереңде жатқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі дәуірлердің бір арналы бұлағы. Оны алғаш профессор Бейсембай Кенжебайұлы «Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиеті» деп атап,

бұл дәуір әдебиетінің түбегейлі зерттелуі керек екендігін қазақ әдебиеттану ғылымының алдына проблема етіп қойып берген еді»[1,36],- деп жазды.

Түркі халықтарының ортақ кезеңінен бастау алған әдеби мұралардың рухани құндылығын Б. Кенжебаев өзінің бастамашыл зерттеу турасындағы ойларында көне орыс әдебиеті зерттеушісі академик Д. Ц. Лихачев пікірлерімен үндес саралайды. Бұл әдебиеттану үрдісіндегі зерттеу өзектілігінің қос ғалым танымдарындағы өзара бірлігін танытады.

Профессор Бейсембай Кенжебайұлы әдеби мектебінің қалыптасып, ғылыми концепциясының түбегейлі жеңіске жетуінде XIII-XIV ғасырлардағы түркі ескерткіштері турасындағы зерттеулерінің маңызы зор. Орта ғасырдағы түркі ескерткіштерін қарастыруда ғалымның ең бірінші болып тоқталған тақырыбы - «Дивани Лұғат-ит-түрік» сөздігі. Оны зерттеу арқылы ол түркі халқының орта ғасырдағы мәдени ескерткіштерінің құндылығын аша білген. Ғалымның бұл еңбегінде XI ғасырда өмір сүрген ұлы филолог Махмұд Қашқаридің еңбектерінің үш том болып өзбек тіліне аударылып басылу мәселесі мен автордың ұзақ сөз басы боп келетін өмірбаян іспеттес тарауында түркі текті ру-тайпалар және олардың жер-сулары, отырықшы ел ретінде мекендеген қала-кенттері мен жайылым, шабындық далалары, шаруашылық жағдайлары, әдет-ғұрыптары туралы, автор және оның туындысы туралы мәліметтер қырағы ғалымның назарынан тыс қалмаған. «Автордың айтуынша толық аты-жөні Махмұд ибн Мұхаммеділ Қашқари (Қашқарлық). Ол сол кезде Ыстықкөл маңында жасаған түркі руларының бірінен шыққан. Түріктердің тілі мен әдебиетін өте жақсы білген. Арабша оқып, көп білім алған. Оның үстіне Махмұд қылыш шабу, найза шаншу өнеріне де жетік болған»[2],- деп ғалым мұраларының маңызына тоқталмас бұрын, оның тұлға ретіндегі ерекшеліктерін ашады. Бұл еңбегінде ғалым ұлы филологтың өмірі мен қайтыс болған жылын нақтылауда біршама қисынды деректер айтқан: «Ғалымның қай жылы туып, қай жыл қайтыс болған мәлім емес. Бірақ оның «Дивани лұғат-ит-түрік» кітабын 1068 жылы жаза бастағаны, алдыңғы екі томын 1072 жылы, үшінші томын 1074 жылы жазып бітіргені мәлім. Автор осы соңғы кітабының аяғында: «Бұл кітап мені өмірімнің ақырына алып келді»,- деп жазған.

Осы мәліметтерге қарағанда Махмұт Қашқари XI ғасырдың басында туып, аяғына таман қайтыс болған сияқты. Сөз басында, Махмұт Қашқари Рим мен Қытай арасында көптеген түрік текті рулар мен тайпалар жасайды; олардың аса ірілері жиырма шақты: Бәннек, Қыпшақ, Оғыз, Ямақ, Башқұрт, Басмыл, Қай, Жабғу, Татар, Қырғыз, Чығыл, Тұхси, Яғма, Ығырақ, Қарлұқ, Арғын, Жұмул, Ұйғыр, Таңғұт, Қытай, Табғач деп аталады дегенді айтады» [3,646].

Махмұд Қашқари өлмес елдің тіл ғылымын қалыптастыруда өшпес мұра қалдырған түркі халықтарының ең бірінші филологы екені сөзсіз. Түркі халқының тұңғыш философы Махмұт Қашқари: «Мен өзім түрік қауымдарының шаһарларын, дала, жайлауларын аралап кезіп шықтым. Түріктің тілін және әдебиетін үйрендім, жақсы білдім. Ол тіл, әдебиетті мен ерекше әліппемен ең жақсы бір низамға тіздім. Сөйтіп кітабымды жаздым.

Сөз арасында түрлі өлең, жырлар, мақал-мәтелдер кірістіріп безеп отырдым» [3,44],- деп, өзінің тілдік зор ғылым мен тағлым алуудағы академиялық мектебі дала болғанын жасырмайды. Қайта, сол арқылы түркі халықтарының мәдениеті мен тілдік табиғатын, әдебиетін танығанын мақтанышпен айтады. Ұлы тілшінің осынау қарапайым да асқақ мінез табиғаты білімпаз ғалымға ерекше ұнаса керек. Содан да болар, ол орта ғасырдағы түркі ескерткіштерінің ішінен осы тақырыпты бірінші болып ерекше айқындап көрсетеді. Ғалымының: «Дивани лұғат-ит-түрік» үлкен көлемді, үш том. Бірінші томы 436 бет, екінші томы 294 бет, үшінші томы 333 бет. Оларда түрлі текті рулар мен тайпалардың тілдеріндегі сөздерге арабша түсінік берілген: үлкен ру-тайпалар тілдерінің ұқсастықтары мен өзгешеліктері дәл фактілермен айқын көрсетілген. 238 өлең-жыр, 270 шақты мақал-мәтел келтірілген. Қысқасы, Махмұд Қашқари сөздігі еліміздегі түрік текті халықтардың бәріне ортақ мол қазына, ұлы мұра»[2].

Ұлы филологтың сөздігін талдауда Б.Кенжебаевтың өзіндік ерекшелігі, оны қазақ елінің табиғатымен жуықтатып, әсіресе фольклормен сабақтастығын барынша саралауға мол күш жұмсағаны мақала бойынан көзге айқын көрінеді. Мұны ғалым: «Дивани лұғат-ит-түрікте» оқып отырғаныңызда ондағы мейлі жеке сөздер мен сөйлемдерден болсын, мейлі мақал-мәтелдер мен өлең-жырлардан болсын сөздердің бүгінгі қазақ тіліне, қазақ сөздеріне, қазақ мақалдары мен өлеңдеріне тіпті жақын екенін байқайсың»[2],- деп дәйектейді. Білімпаз зерттеуші түркі халықтарының ішінде тіл шешендігі мен тілдік үндестік пен нәзіктік жағынан ерекшеленетін қас сақ халқының тілінің Махмұд Қашқари зерттеуінде ерекше бір мәртебеге ие екендігін қырағы көзімен бірден байқайды. Сөздіктегі жеке сөздер: ет, от, ит, іс ,оқ, ық, ем, ым, үн, ау, ай, өн ,ұң, алып, үш, ойық, ен ,иін, ел, үгіт, әжуа, ауыз, өгіз, ұтыс, ыдыс, алыс – беріс, рұқ, жүзік, өзек, бесік, үсік, өлік, емшек, алым, ағын, егін, ас, ақ, ақсақал, із, аяқ, ала, ара, іні, інген, іңір, аңыз, алғыс, ерлік, үрпек, үстем, иірім, азық, ұлық, ошақ, арық, азу, озық, етек, етік, еркін, еңбек, ескек, айла ,айтыс, ажырық, еңлік, айран, арпа, обыр, елтірі, өркеш, азбан тағы басқа өзінің тұлғалық, дыбыстық қалпын ешбір бұзбай қазіргі сөздік қорымыздың актив лексикасы болып табылатын атау сөздердің сонау XI ғасырдан бастап еш өзгеріске түспей, асылын жоймай, атадан балаға мирас болып қалғандығы шындығында адам таң қаларлықтай. Міне, осыдан-ақ Қашқаридің түркі халықтарының ішіндегі асыл сүйегі қай ұлысқа тән екендігін айтпастан-ақ түйсінуге болады. Осынау сөздіктің ғылыми салмағын арттыратын мақал–мәтелдер топтамасының өзі де қазақ халқының фольклорлық шығармасының озық үлгісі болып табылатын ұсақ жанрларымен сәйкестігі, сәл нәрседен-ақ келелі түйін түйетін ғалымның назарына ілікпей қалмаған. Сондықтан да біз ғалым келтірген мақал-мәтелдердің жігін бұзбай келтіруді жөн көрдік:

1. Құс қанатымен,
Ер атымен.
2. От дегенмен ауыз күймес.
3. Көрікті тоның өзіңе болсын, шырын асың өзгеге болсын.

4. Қонақты қолдан келгенше құрметте,
Абырой, атағың жұртқа жайылсын.
5. Ұлым, менен үгіт үйрен, тәлім ал, ел ішінде білім тарат, ғалым бол.
6. Қазан айтар түбім алтын, шөміш айтар мен қайданмын.
7. Жол сәтті болсын.
8. Түлкі өз ініне оралса, қотыр болады.
9. Ауыз жесе, көз ұялар.
10. Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы бол.
11. Ұлық болсаң, кішік бол, халық үшін білік бол.
12. Алымшы арыстан, берімші тышқан.
13. Кісі аласы ішінде, жылқы аласы тысында.
14. Қонақ келсе, құт келер.
15. Аңдыз болса, ат өлмес.
16. Инген ыңыранса, бота боздайды.
17. Құрғақ қасық ауызға жақпас, құрғақ сөз құлаққа жақпас.
18. Алыптармен ұрыспа, бектермен тіреспе.

Махмұд Қашқаридің түбі бір түркі халқының сөздігін жазудағы ізденістері мен филолог ретіндегі тіл қолданысы оның қазақ халқының ежелгі дәуірдегі тілші ғалымы екенін анықтайды. Осы жайды сұңғыла зерттеуші бірден түйіп, өз зерттеулерінің объектісі етіп қарастыруы да содан болса керек.

Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің мәнін саралаудағы ғалымның «Қисса-сұл әнбия», Хорезмидің «Мұхаббат нама» жайлы т.б. жазған ғылыми зерттеу еңбектері бар екендігі белгілі.

Қорыта айтқанда, Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің қазақ әдебиеті тарихының асыл мұрасы екендігін алғашқы боп ғылыми негізде зерттеп, айтушы Бейсембай Кенжебайұлы болды. Б.Кенжебаев – сол уақыттың қыспағына карамай, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлету мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеуге үлкен үлес қосқан зерттеуші. Әдебиет әлемінде, ұлт тарихында өшпейтін мол мұра қалдырған Бейсембай Кенжебаевтың еселі еңбегінің бағасын арттыра түсіп, қазақ әдебиетінің тарихын жүйелеу мәселелерін зерттеудегі құнды да бағалы ғылыми тұжырымдарын зейінді жастардың зердесіне сіңіру, біздің міндетіміз болып табылмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы, 1988. –413 бет.
2. Кенжебаев Б. Дивани лұғат-ит-түрік. Ұлы мұра. // Қазақ әдебиеті, 1960 жыл. №26, 29 маусым.
3. Қашқари М. Дивани лұғат-ит-түрік. 1- том. – Ташкент, 1958. – 493 бет.

М.ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИНДИВИДУАЛЬДЫ АВТОРЛЫҚ МЕТАФОРЛАР

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы магистранты
Kamilkyzy@mail.ru

М.Шахановтың шығармаларындағы дүниенің тілдік бейнесін таныту үшін алынған соны **метафоралар** жаңа концептуалды мазмұнда өзіндік тұрсіпатымен, тың бояуымен ерекшеленеді, айтар ойдың реңкін ажарландыра түседі.

М.Шахановтың шығармаларындағы антропоөлшемді метафоралар қолдануының негізгі прагматикалық функциясын анықтау; олардың орны мен рөлін айқындау маңызды деп танимыз. Ақын шығармаларындағы метафоралар пікір қалыптастыру, адресатқа ой салу; тәрбие беру; эстетикалық әсер тудыру мақсатында қолданылады.

Прагматикалық қызметтегі метафора *ой*→ *таным*→ *қоғам*→*тіл*→ *мәдениет* бірлігінің жемісі болып табылады. Бүгінгі ілімде метафора – тілдік құбылыс қана емес, когниция құбылысы тұрғысынан қарастырылуда. Тілдік тұлға дискурсындағы маңызды осы құбылыс – «тіл мен ойлауды және мәдениетті жалғастырушы арқау іспеттес» [1,126].

Ғашық жыры – тіршіліктің көкейкесті өлеңі.

Ешбір геометриямен

Өлшенбейді көлемі.

М.Шахановтың поэтикалық сөз қолданыстары өзіндік даралығымен көзге түседі. Ақынның өзіне ғана тән сөз өрнектерімен өрілгендігіне поэзиясын зерделеу барысында аңғарамыз. Ақын әлемінде метафора поэтикалық образ жасаудың құралы болумен шектелмейді, образды көркемдікке жету басты меже емес, метафоралық мағына – жеке ой қорытындысының түйіні.

Махаббат – қайсар заңғар шың кез келген өрлей алмаған,

Он мыңнан, бәлкім екі адам үмітін зорға жалзаған.

Немесе

Махаббат ол – қос жүректің әні зой

Өзіне сай дауыс керек әр әнге.

...Ал махаббат – тауысылмайтын әңгіме!

Ақын поэзиясы тілін саралағанда метафора *ой дәлдігі, мағына айқындығы* үшін де қызмет еткеніне көз жеткіздік.

Тамырсыз жан жұрт мұңына саңырау

Деген пікір рас па еді, тәңір-ау?

*Неге болдық рухсызға қоңырау?
Қандай қорлық, ағыл-тегіл дәулеттен
Дәулеттің жан байлығын танымау*

Автор қоршаған ортаны «өз көзімен» көру арқылы субъективті танымын білдірген. Мысалы,

Қадалған көз таларлық,
Жігер отын жанар ғып,
Эверестке шыққандардың тізімі
Саусақпенен санарлық.

немесе

Асқақ ұстап **жастық туын,**
Алпыс таудан астық бүгін.
Алла білер, алдымызда енді қанша қалды тау,
Барлық батыл ойларыңның алды – күрес, арты – дау.

Жеке тұлға тілінің өзіндік қырлары арқылы жалпы ұлт тілі ғана емес, жеке тұлғаның ішкі әлемі жан-жақты ашыла түседі.

Сонымен ақын шығармаларындағы метафора - когнитивтік феномен, яғни адамның әлемді тануда жаңа ұғымдардың қалыптасуына, сонысымен жалпы әлем туралы білімді толықтыруға, дамытуға жағдай жасаушы тілдік құбылыс. М.Шаханов қазақ өлең өрнегінде өзіндік із қалдырған ақын. Өрлікті, ерлікті және қазақы рухты асқақтатуда аламандығымен танылған тарлан ақынның поэзиясындағы лирикалық нәзік иірім ішкі үйлесім, синтаксистік біртұтас құрылым түзіп, эстетикалық сезімге нәр байлайды. Ақынның ойлы да терең парасатқа негізделген жырлары ақөлең үлгісінде өрістетіп, шарықтап, шалқып, ешбір тар шеңберге сыймайтын эпикалық қарымымен ерекшеленеді. Қарапайым өмір мысалынан терең ой түйюі - М.Шахановқа тән құбылыс.

Дүниеде адамның ғаламнан бөлінген бос бөлшек емесін түсінген жан иесі жайлы, тіршіліктің қақпақылынан ешқайда алыс шыға алмайтын бейнені жасаушы ақындар ішінде М.Шахановтың табиғи суреткерлігі оқшауырақ. М.Шаханов үшін адам болмысы - махаббат, сезім, сенімділік, батылдық, жанкештілік, т.б. философиялық категориялардан түзілген күрделі әрі шымшытырық дүние. Қай өлеңін алсақ та жалаң топшылау, сүреңсіз көрініс, сыңаржақ ой атымен жоқ. Өзі таза лирик бола тұра, атын жайдақ қамшыламайды. Үлкен ойларға жетелейтін өмірдегі қатпарлы ірі сұрақтарды өлең түйіні етіп алады да оған дұрыс, әділ жауап іздейді. Жан дүниесімен осындай парыз салмағын көтере отырып, лирикалық балғын, балауса табиғатын таза сақтап, эстетикалық нәрлі туынды тудыру тек таланты шын табиғи ақынның ғана қолынан келеді.

Ақын дискурсында метафоралық ауысудың дәстүрлі, жиі қайталанатын мынадай үлгілері кездесті:

- 1) атқаратын қызметтері ұқсас;
- 2) сыртқы кейпі ұқсас семантикалық метафора;

3) ішкі семантикалық құрылымы ұқсас метафора [2,84].

«Қасымды қабылдамаған адам хақында» өлеңіне назар аударсақ, «сұңқар» семасы – талантты ақын Қасым болса, Қасым ақынды бағаламаған, өнерден түсінігі жоқ, шенқұмар адамдар «шымшық» семасы арқылы берілген.

Төбелер көп өмірде, ал **биіктер санаулы**

Ұнатады ел сондықтан биікке көп қарауды

Шымшықтар көп өмірде, ал **сұңқарлар санаулы**

М.Шаханов поэзиясында «құс» зооморфизмдері ұнамсыздық пен жағымдылықты беруде жұмсалған:

Арман құсым, сен мені адал түсін

Саған теңдес мен қайдан табам мүсін.

Жалпы ақын танымында «жағымсыздық» концептісіне «ездік», «жігерсіздік», «жасықтық», «жалқаулық», «жағымпаздық», «сатқындық», «жалтақтық», «намыссыздық», «екіжүзділік», «күншілдік», т.б. жатады.

М.Шахановтың өзі жырлағандай туған жері мен туған тілі, тарихы мен дәстүрі үшін, яғни құдіретті төрт ана үшін күресіп, төрткүл дүниенің төріне көтерілген ақын поэзия аспанында биікке самғады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Сыбанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалды метафораның қызметі. Фил. ғыл. канд.... дис.: Алматы, 1999, 130 б.

2 Шаханов М. Эвереске шығу. Алматы: Атамұра, 2003. -269 б.

Қоңырбекова Ш.М.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6M020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Қазақ елі Ыбырай Алтынсаринді қазақ педагогикасының негізін салушы, прозаик және ақын деп қана білмей, қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаушы деп те таниды. Ыбырай - қазақ балаларын, жалпы қазақ ұрпағын сауатты әрі білімді болуын қалаған адам. Алтынсарин ұлттың бала тәрәбиесінде өз халқының тұрмысы мен өмірінің тарихи ұлттық ерекшелігіне сәйкес келу идеясын ұсынған. Сонымен қатар, ол қазақтың жарқын болашағына асқан үмітпен қарады. Ыбырай болыс мектептеріндегі бірінші бөлімнің оқыту бағдарламасының әрбір ауыл мектептерінде болуын қалады

және соған қол жеткізе алды. Нақтырақ айта кетсек, ол қазақ қоғамының сауатын ашу тек бастауыш деңгейінен қалып қоймау керектігін алға тартқан.

Ыбырайдың әдеби еңбектерінің жинағы «Қазақ христоматиясы» (1879) ағартушылық мақсатта жазған әйгілі екі өлеңмен ашылды. Ақын бұл өлеңдерді өз кезінде «Сөз басы» деген атпен алған. Қазір бұл өлеңдер «Кел, балалар, оқылық», «Өнер-білім бар жұрттар» деген атаулармен мәлім. Ол халық ағарту ісіне арнаған әдеби туындыларын да оқу-білімді насихаттаудың ұтымды әдісінің қажеттігін көрсетті. Оқу білімнен кенже тұрған халық үшін ғылым мен техниканың жетістіктерін насихаттай алатын қысқа көлемдегі поэтикалық шығармалардың айрықша ұтымды екенін, әсерін терең сезінді, сенді. Қазақ жастарын білім алуға, мәдениеттің жаңа дәстүрлерінигеруге, бойға сіңіруге шақырды.

Сонымен бірге Ыбырай қазақтың әдеби тілінің негізін салушылардың бірі және халықтың ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпын зерттеуші ретінде белгілі; ол жазған қазақтардың құдалық және үйлену рәсімдері туралы, адамдарды жерлеу және еске алу салттары жөніндегі еңбектері жоғары бағаланып, 1874 жылы Ы. Алтынсарин Ресей географиялық қоғамның Орынбор бөлімшесінің мүшесі болып қабылданды. Ыбырай өз қызметі мен шығармашылығында нағыз ағартушы бейнесінде көрінеді. Қоғамға және әр адамның жеке басына арналған білімнің үнемделуіне сену және білім беру Ы.Алтынсаринге ағартушы ретінде тән. Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық жұмысы мұғалімдерге оқыту мен көмек көрсетуді қамтыды, ол педагогтарды өз оқушыларына құрметпен қарауға шақырды және оқу үдерісінің негізгі іргетасы білікті педагог екенін түсінді. Мектепте Алтынсарин педагогикалық сынып ашады, ол кейіннен екі жылдық педагогикалық училищеге айналады. Ол қазақ ауылдарына бейімделген жалпы білім беру мен мұғалімдерді даярлау жүйесін жасады [1-325б].

Әр заман, тарихи әр кезең әлеуметтік құбылыстар өзінің дарынды өкілдерін жарыққа шығарып отыратыны мәлім. Олар елдің мұң – мұқтажын көре біліп, халқының сол мұқтажына перзеттік махаббаттын арнаған, туған халқының игілігі үшін бар күш жігерін жұмсаған ардақты азамат ретінде халық тарихынан орын алып отырған. Мұндай азаматтардың игілікті дәстүрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, елдің тарихи, мәдени өміріне елеулі ықпал етіп келген. Ауыр заманда білім алып, ат жалын тартып мінгесін-ақ Ыбырай Алтынсарин білім ұранын көтерді. Елді қорлықтан құтқаратын, игілікке бастайтын тек білім деп есептеді. Бұл ретте ол жалғыз болған жоқ. Байтақ Қазақстанның әр өңірінен ұлт басына төнген қауіпті терең сезініп, ұлттық құлдыраудан құтылудың жолдарын көрсеткендер болды. Солардың ішінде ұлы Абайдың орны ерекше.

Абай мен Ыбырайдың ақындық, ағартушылық еңбектері бірін-бірі толықтырып, үндесіп жатты. Олардың бұл үндестігін терең зерттеп дәлелдеген ғұлама жазушы Мұқтар Әуезов болды.

Ұлттық прозаның, қысқа әңгіме жанрының іргетасын қалаушы Ыбырай Алтынсариннің әдеби мұрасындағы ең құнарлы, ең жемісті сала – көркем

проза. Ол жаңашыл, дарынды ағартушы ғана емес, халқымыздың теңіздей толқып тасыған інжу – маржан жырларын жақсы біліп, еңбегіне арқау еткен.

Ыбырай шығармашылық қабілетінің барлық түрлерін ұстаздық қызметіне құрал, көрнекілік ретінде пайдаланған. Оның қысқа сюжетті әңгімелерінің тәрбиелік, тағылымдық сипаты осыған байланысты. Өзі құрастырған оқулықта шығармаларды орналастыруда баланың жас ерекшеліктеріне мән беріп, қабылдау ерекшеліктерін ескеріп, реттілікті сақтаған. Қысқа, түсінуге жеңіл әңгімелерден бірте-бірте салмақ артырып, күрделі сюжеті әңгімелерге өтіп, баланың танымдық өрісінің кеңеюіне ықпал етуді көздеген. Әңгімелерінің негізгі тақырыбы - жақсы мінез, адамгершілік, оқу-білім, еңбекті сүйу, адамдық парыз бен қарыз [2-110 б].

Ыбырай Алтынсарин өзі ашқан мектептерде ана тілінің таза оқытылуына көңіл бөліп, тілашар ретінде халықтың ауыз әдебиетін пайдаланып, өзі де ұрпақ тәрбиесіне арналған әдеби шығармалар жазды. Сол әдеби шығармалары арқылы тіршіліктің өзекті мәселерін көтеруге бет бұрды. Ол қазақтың жазба әдебиетінің, әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Әдебиетке тың тақырыптар әкеліп, озық ойлар негізді. Шиеленіскен тартыстар, соны бейнелер, бұрын болмаған жанрлар арқылы әдебиетті мазмұн жағынан ғана емес, түр жағынан да дамытты. Оның мазмұнды да мағыналы әсем лирикалық өлеңдері, қысқа да әсерлі әңгімелері қазақ әдебиетінің тарихында өшпес орын алады.

Ы. Алтынсарин- балалар әдебиетінің атасы. Бүкіл өмірін қазақ балаларын оқытуға арнаған. Ыбырайдың әдеби туындылары балалар дүниесіне өте жақын. Сондықтан да ол қазақ балалар әдебиетінің атасы деп танылған. Сол мақсатпен алғаш рет балаларға арнап мектеп ашып, оқулық жазған. Ағартушы оқулықты жазудағы мақсатын хрестоматияның алғы сөзінде: «Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қатар, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім...» деп тұжырымдаған. Өйткені хрестоматияға Ыбырай өзінің педагогтық мақсатына лайықтай жазған тәрбиелік мәні жоғары көптеген шағын әңгімелерін, өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін, сондай – ақ, орыс педагогтері мен айтулы орыс қаламгерлерінен аударған шығармаларды енгізген болатын. Оның шығармалары мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында кең көлемде оқытылады.

Ақын жастарды еңбексіз табылған байлықтан гөрі, қоғам үшін пайдалы болуға және үнемі дамып отыратын білім байлығын меңгеруге үндейді.

Алтынсариннің әлеуметтік, прогрессивтік идеяны жақтағаны, сол жөнде көрсеткен жолы оның білім алу жөніндегі қойған міндеттеріне қарағанда әлде қайда кең жатыр. Өйткені оның көптеген әңгімелерінің сюжеттері өмір үшін өте керек нәрселерді уағыздайды, нағыз қажетті, маңызды мәселелерді қамтиды.

«Өнер-білім бар жұрттар» деген өзінің тамаша өлеңінде ол халықтың тұрмыс жағдайын жақсартатын техникалық прогрессті шеберлікпен

суреттейді. Қазіргі жоғары технологиялар мен ақпараттандыру уақытта да бұл өлеңнің маңызы зор. Өйткені бұл өлеңінде ақын ғылымның жетістіктерін тікелей мадақтайды, мәдениетті елдің озық салтын баяндайды, қазіргі кезде де жасөспірімдерді техникалық сауат ашып, білім алуға, материалдық және рухани байлықты азық етуге шақырады.

Бүгінгі күн тұрғысынан айтқанда, Ыбырайдың шығармашылығы инновациялық идеялар мен іс әрекеттерден тұрады. Осы жағдайды есепке ала отырып, біз шығармаларының тәрбие әлеуетін толық пайдалана аламыз. Тағы бір ерекшелігі - Алтынсариннің өлеңдері мен әңгімелеріндегі тақырыптар қазіргі кезде де өзекті болып табылады: отбасы, табиғат, шындық пен әділетсіздік, адамгершілік пен азғындық, білімділік пен надандық, жастық пен кәрілік, кісілік т. б [3-128 б].

Ыбырай Алтынсариннің әдеби мұрасы өзінің ағартушылық және педагогикалық идеяларын толық көрсетіп насихаттады. Өз бойындағы қуатын халық мақсаты үшін аямай жұмсаған адал жанды азамат. Демек, осы тұрғыдан алып қарасақ Ыбырай ақын, тұңғыш педагог, ұстаз - ғалым. Оның мұрасы тарихқа да әдебиетке де тән, ұстаздық тәрбиелік ой-пікірілері қазақтың таусылмас қазынасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 1.Әбиев Ж.Ә., Педагогика тарихы. Оқу құралы.- Алматы.,2006-325б
2. Ы.Алтынсарин.Қазақ әдебиеті: Алматы:Ғалым, 1979-110-129бет
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 128-130 б.

Қоңырбекова Ш.М.

Ы.АЛТЫНСАРИН –ҚАЗАҚ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауында «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезім мен өз еліне деген сүйіспеншілігін, адамгершілік сезімдерін дамытуға тиіспіз», — деп атап көрсеткен. Елбасының осындай міндеттерін орындау үшін мектеп табалдырығынан аттаған оқушылардың бойына имандылық, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімдерімен бірге сабырлылыққа, қайырымдылыққа, талаптылыққа, терең ойлылыққа т.б. қасиеттерге сабақта, сабақтан тыс кезде көркем шығармаларды оқыту арқылы оқушы бойына дарытуымыз керек.

Қазақтық демократ ағартушылары Ш.Уәлиханов (1835–1865ж.ж.), Ы.Алтынсарин (1841–1889 ж.ж.), А.Құнанбаев (1845–1904 ж.ж.) мектеп

оқуының ғылыми негізде құрылып, табиғаттың сырларын ашуға бағытталуын, халықтың жаппай білім алуын, қазақ халқының алдыңғы қатарлы мәдениетті елдерді қуып жетуін аңсады.

Әр халықтың болашаққа бет алған тарихи даму жолында жарық жұлдыздай болып бағыт – бағдар сілтеген, сөйтіп, сол ұлттың, халықтың тарихында есімдері ерекше аталатын зор тұлғалар болатыны айқын. Ол – тұңғыш ағартушы, педагог – жазушы Ыбырай Алтынсарин [1-116].

Ыбырай Алтынсаринді жаңашыл педагог – ағартушы ретінде және белгілі қоғам қайраткері ретінде танып, оның шығармаларын жаңаша тұрғыда талдаған Қажым Жұмалиев, Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Ысмайылов, Мұхтар Әуезов, Асқар Тоқмағамбетов және тағы басқа ғалымдар еңбектерінің мазмұны мен мақсатын, идеясын ашып көрсетті, ал педагогикалық, ағартушылық қызметін Ә.С.Сыдықов зерттеген, ал әдеби шығармаларына талдау жасап монография жазған белгілі әдебиет зерттеушісі Ә.Дербісалин болды.

Ыбырай Алтынсариннің қазақ тілін дамытудағы рөлі оның ағартушылық қызметімен тікелей байланысты. Ыбырайдың әдеби шығармалары, әсіресе прозалық туындылары оқу кітабы ретінде арнайы жазылған. Бұл тұста Ыбырайға екі түрлі жүкті тұңғыш рет арқалауға тура келді: бірі – қазақ әдебиетінде бұрын жоқ проза жанрын бастау, яғни қазақ әдеби тілінде бұрын болмаған шағын әңгімелер стилін жасады, екіншісі – өз өлеңдері мен қазақтың ауызша тараған мол көркем әдеби үлгілерін оқушы жастарға ұсыну [2-494 б].

Ыбырай – қазақ әдебиетіндегі көркем прозаның негізін салушы, демек көркем проза стилін бастаушы. Оның ішінде мектеп оқушыларына арнаған әңгімелер жанры болғандықтан, олардың көлемі шағын, тілі мейлінше түсінікті болуды көздеген. Ол үшін сөйлемдері қысқа болып, ауыр әшекейлі фразалары өте аз келеді. Керісінше, Алтынсарин ұсынған бұл стильде халықтың сөйлеу тіліне мейлінше жақындату принципі күшті. Сондықтан да Ыбырай тіліндегі фразеологизмдердің баршасы дерлік халықтың сөйлеу тіліне тән: жұрттан асқан бай болыпты, сөзге семірді, жаны көзіне көрінді, көңіліне жел кірді т.б. Теңеу, эпитет, метафоралардың да дені халықтық сөйлеу тілі мен байырғы әдебиеттен алынған. Адамды құстай ұшырды, қорғасын оқтай балқытты, жібектей жапырылған көкорай шалғын дегендердегі теңеулер – Ыбырай туындылары емес, бұрыннан қалыптасқандар. Ауызекі сөйлеуде белгілі бір экспрессивтік бояу үшін сөзді қайталап қолдану тәсілі бар, Ыбырай тілінен осы әдісті де табуға болады: «одырайып қарап тұрып-тұрып», мұнан келе-келе жатып»... Ыбырай да, Абай сияқты, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізі етіп жалпыхалықтық сөйлеу тілі мен қазақтың қолтума байырғы әдеби тілін қалады. Оның шығармалары – прозасы да, өлеңдері де – осы негізде жазылған.

Ыбырай да, Абай сияқты, бірсыпыра түркі халықтарына қызмет етіп келген ортаазиялық түркі әдеби тілі («түркі» немесе «шағатай» тілі аталған) мен сол тұстағы қазақша «кітаби тілден» бас тартты. Сол «кітаби тілде»

жазылған, не көркемдік, не нормалық сипаты шамалы кейбір үлгілерді қатты сынады. Әсіресе діни кітаптардың тіліне қарсылық білдірді.

Өзінің «Хрестоматиясының» алғы сөзінде: «Татардың кітап тілі...араб-парсы сөздеріне лық толған, сондықтан ол сауатсыз қазақтарға түсініксіз.

Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де – тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар дүнияуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін... қолайсыз», – деп жазды. Ыбырай шығармалары тілінің лексика-фразеологиялық құрамы қазақ әдеби тілінің байлығынан алынған. Грамматикалық құрылысында да Ыбырай кітаби тілге тән тұлға-тәсілдерді қолданбайды. Тіпті ол сол кезде қазақтың жазба әдеби тілі ішінара пайдаланған кітаби орфографиялық дәстүрді де қабылдамай, қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарын ескеріп, қазақша жазу принципін ұстады. Оған Ыбырайдың қазақ жазуы үшін орыс графикасын ұсынуы себепкер болды. Сөйтіп, Ыбырай өзінің жазушылық әрі ғылыми қызметімен (ол этнография саласынан мақалалар жазған және қазақ тілінің грамматикасы туралы шағын жұмыс жариялаған) қазақтың жаңа жазба тілінің даму бағытын нұсқады, стильдік тарамдалуына жол салды, көркем проза стилінің негізін салды.

Ыбырайдың поэтикалық дүниесі айрықша мол болмаса да, ол әдебиеттің бұл саласында да қазақтың жалпыхалықтық тілі мен байырғы ауызша әдеби тілін негіз етуге үлгі көрсетті. Ыбырай өлеңдерін мазмұны мен жанры жағынан негізінен екі топқа бөлуге болады:

- 1) дидактикалық мәндегілер; үгіт-шақыру өлеңдері, нақыл, тақпақ;
- 2) табиғат құбылыстарын суреттейтін туындылар.

Алғашқы топтағылар түгелімен дерлік ауыз әдебиеті мен байырғы төл әдебиет үлгісімен, соған ұқсастырыла жазылған. Ал екінші топтағы «Жаз», «Өзен» деген бірді-екілі өлеңдерінде Ыбырай табиғатты жырлайтын лирика жанрына жуық келеді. Бірақ бұларда да тақырып пен жанр жағынан өзгешеленгені болмаса, тілі мен өлең техникасы жағынан бұрынғы поэзиядан көш ілгері кеткендік жоқ [\[2-70 б\]](#).

Қазақ халқының ұлы мақтанышы, ұлы ұстазы, тұңғыш ағартушы – ғалым, шебер жазушы Ыбырай Алтынсарин қаламынан көптеген маңызды көркем шығармалар туды. Қазақ даласына тұңғыш рет мектеп ашқан Ыбырай Алтынсариннің келешек ұрпақ үшін атқарған еңбегі күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. Мектеп бағдарламасына Ыбырай Алтынсариннің шығармаларының оқушыға жеңіл, түсінікті оқушының жас ерекшелігін ескере отырып кейбір әңгіме, өлеңдері берілген. Оның қай шығармасы болса да, баланың тіл мәдениетін көркейтуге, дамытуға әсері мол. Оны балалар сүйіп, ынтыға оқиды. Өзі өшсе де сөзі өшпейді дегендей, өзі жоқ болса да біз үшін оның еңбектері мәңгі өшпейтін мұра болып қалмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Өтеген Қ.О. Педагогика. Шымкент: 2018.-11б.
2. Педагогика тарихы (білім беру және педагогикалық ойлар тарихы). Оқулық. - Алматы: 2013.-494 бет.

3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. - Алматы, 1955. 70-б.

Қабышев Т.Б.¹, Дүйсембаев Д.²

Б.КЕНЖЕБАЕВ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Филология ғылымдарының кандидаты, 6М020500 «Филология: қазақ
филологиясы» мамандығы магистранты
talgat_kabyshev@mail.ru

Қазақ әдебиетінің тарихын жүйелеу мәселесінде ерекше даулы болғаны ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы хандық дәуір әдебиеті болды. Қазақ әдебиетіне төңкеріс әкелген бұл жаңалықты, бастамашыл пікірді көрнекті ғалымдар Қ.Жұмалиев, Ы. Дүйсенбаев қабылдаған жоқ. Мысалы «Бертін келе, атап айтсақ, ХҮ ғасырдың шамасында бірен-саран ақын-жыраулардың аттары да атала бастайды, (Асан қайғы, Шалкиіз, Сыпыра жырау, т.б). Бірақ бұлардың есімдеріне байланысты шығармалардың саны аз. Аз болып, жөнді сақталмай келсе, оның үстіне сол ақындардың тарихта өмір сүген - сүрмегені күдік тудырса, оларды қалайша әдебиет тарихына қосуға болады. Тек ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысынан былай қарай ғана жеке ақындар шығып, мынау пәленнің шығармасы, анау түгеннің өлеңі деп ат қойылып, айдар тағылатын болды»[1,48б],- деді Ы. Дүйсенбаев. Бұл кезеңде мұндай кереғар пікір айтып, қарсылық танытқан аталған ғалымдар ғана емес, қазақтың тұтас әдеби, ғылыми ортасы осындай пікірге әлі дайын емес еді.

Сонымен, қазақ хандығы тұсындағы әдебиетті де Б. Кенжебаевтің 40 жылдан бастап зерттегені бізге мәлім. Әдетте Б.Кенжебаев қазақ хандығы тұсындағы әдебиетте тек мәселе көтеруші, дау тудырушы ғалым ретінде аталар еді. Алайда ғалымның әр кезеңде жазған үлкенді-кішілі еңбектерін жинақтай келе, бұл дәуір әдебиетін арнайы зерттеген ғалым деп қорытынды жасауға әбден болады.

Қырқыншы жылдар қазақтың тарих ғылымы әлі жүйелі жазылмаған, қазақ әдебиеті тарихына қатысты материалдар жөнді жиналмаған, шығармашылық тұлғалары түгелденбеген өліара, тоқырау тұс болатын. Сонда да Б. Кенжебайұлы хандық дәуірдің Сыпыра жырау, Асан қайғы, Бұқар жырау сынды үш ұлы тұлғасы жайында материалдар жинақтап, олар туралы тың пайымдаулар жасайды. Осыған дейін аталған ақын, жыраулар бұрын тарихта болмаған, халық қиялынан туған аңыз кейіпкерлері ретінде айтылатын. Осы кезең әдебиетіндегі ғалымның жаңалығы да сол, олардың тарихта болған, нақты адамдар екенін анықтап берді.

Қазақ әдебиетін жүйелеу мәселесінде Б. Кенжебайұлының хандық дәуірдегі жыраулар мектебін әдебиетіміздің биік белесі ретінде жаңа сатыға көтерген еңбегі – қазақ хандығы тұсындағы жыраулар мектебінің мәртебесін

айқындайтын «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет»[2] мақаласы екендігі сөзсіз.

Жыраулар мектебі турасында алғаш сөз өрбіткен Сәкен Сейфуллин екендігі әдебиет тарихынан белгілі. Оның 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті»[3] аталатын зерттеу еңбегіндегі билер дәуірін қамтитын бір ғана кезеңді Бейсембай Кенжебайұлы жыраулар мектебі дәрежесіне жеткізіп, әдебиетіміздің үлкен белесіне айналдырды.

Қазақ әдебиеті қазіргі Қазақстан жерін жайлаған тайпалар туғызған бай рухани қазынаның заңды мұрагері еді. Ол өзіне дейін ғасырлар бойы жасалған мол мұрадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, соны соқпақ, сораптар қалыптастыру нәтижесінде кемелденді.

Бейсекеңнің қалыптастырған ғылыми-зерттеу мектебінің шәкірті көрнекті ғалым М. Мағауиннің ХІҮ- ХҮІ ғасыр әдебиеті жайлы зерттеулері сөз жоқ ұстаз мерейінің жемісі. Және Қ.Сыдықовтың ХҮІІ- ХҮІІІ ғасырлардағы әдебиет тарихы зерттеулері де Бейсекеңнің осы мақаласының заңды жалғасы іспеттес. Бұл жайлы М.Мағауин: «Қазақ сөз өнерінің көне түрік дәуіріндегі рухани мұралармен табиғи жалғастығы, осыған орай, әдебиет тарихын жаңаша жүйелеу керектігі туралы алғаш рет мәселе көтерген профессор Бейсембай Кенжебайұлы еді. Тарихи деректерге, әдебиеттің даму заңдылығына, орыс және Батыс ғалымдарының қалыптасқан таным, зерттеулеріне сүйеніп айтылған бұл даусыз ақиқат, баспасөз бетінде де, ғылыми ортада да мазаққа, келекеге ұшырады. Күлкіге ұшыраған, жалпы жұртқа мазақ болған аяулы Бейсекең университеттің өзі басқарып отырған қазақ әдебиеті кафедрасының негізгі жұмысын көне әдебиетке, ғасырлар тереңіне қарай бағыттады, бұл қиын іске өзі ғана белсене кіріспей, пікірлес, тілектес інілерін де араластырыпты, бар үмітін келер ұрпақтан күтіп, жасы жиырмаға жаңа ілінген жастарға, өзі студент кезінен бастап баулыған шәкірт аспиранттарына ауыр міндет жүктепті»[4,124],- деп жазған. Ғалымның жыраулар мектебін қарастыруда хандық дәуірдің сарқыншағын қозғадың деп айыпталған кездері де болған. Яғни, қазақ әдебиеті тарихының мәселелерін сол заманның саяси идеологиясының негізінде құрмағаны үшін айыпталды. Бұл жайлы Қ.Сыдықов: «Халқымыз тап ретімен ұйымдасып, үлгермегені былай тұрсын, тапқа айқын жіктеліп те жеткен жоқ еді. Сондықтан да біздің ол кездегі әдебиетімізде таптық бағыт, таптық көзқарас күңгірт жатады деген ой тұжырымы үшін де аяулы ғалымның басы дауға ілінеді.

Қазақ әдебиеті тарихының мәселелерін сол кездегі саяси түсінікпен алғанда өрескел қате болған және ғылымға қайшы әдіспен баяндау салдарынан өткен заманның әдебиет өкілдерінің бәрі жалпы ұлт, жалпы халық қамқоры деп көрсетілді.

Мұндай теріс ықпалдағы әдіс өткен заманды, хандарды, байларды, билерді дәріптеуге, қазақ аулының бұрынғы феодалдық-рушылдық қалпын көксеуге әкеліп соғатын қауіпті концепция деп түсіндірілді. Осының бір дәлелі Қазақстан компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Ж. Шаяхметовтың «Идеология майданындағы қызметкерлердің

айбынды міндеттері» деп аталатын баяндамасын алуға болады»[5],- деп жазған.

XIII- XIV ғасыр ескерткіштері түпкі бастауларын тереңнен алады. XIII ғасырдың алғашқы жартысында бүкіл Дәшті-Қыпшақ даласы Шыңғыс хан империясының бір бөлігіне айналды. Осы тұста қыпшақ тілі мемлекеттік тілге айналды. Осындай әдебиетті тарихтың өзімен байланысты алған Бейсекеннің «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет»[2] мақаласы қазақ хандығының құрылуы Керей, Жәнібек сұлтандардың хандық салтын құруға талпынған тұстан бастау алатындығын көрсетеді.

Осы мақаласында бұл кезеңдегі қазақ поэзиясының ең ауыр жүгін көтерген, сөз өнерінің жетекші өкілдері – жыраулар болғандығын, әрі олардың шығармашылық мұрасын қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесінде ұдайы зерттеу нысанына айналдыру керектігін өзекті мәселе қылып көтереді. Қазақ жырауларының XV –XVIII ғасыр шегінде бүкіл маңызы мен мәні аса құнды әдеби мұралар қалдырғанын ескере отырып, Бейсембай Кенжебайұлы олардың ұлт әдебиетінің дамыуына өлшеусіз қызмет қылғанына әділ бағасын берді.

XVIII ғасырдың аяғында Қазақстан жерінің біршама бөлігі көрші мемлекет Ресей құрамына енеді. Ал XIX ғасырдың 60 жылдарында қазақ даласы отарға айналып, хандар доктринасының билігі жойылып, сонымен бірге жыраулар мектебінің де күні келмесе кеткенін ғалым тұжырымды да шынайы зерделейді.

Ғалым Бейсембай Кенжебайұлының зерттеу еңбектерін оқи отырып екі үлкен салаға бөлуге болады. Олардың біріншісі – қазақ әдебиетіндегі көне мұралар тарихы, екіншісі –XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ ақын жазушыларының өмірлері мен қазақ әдебиетіне қосқан үлестері туралы.

Хандық дәуірдегі жыраулар мектебін ғалым сөз еткенде, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет сынды жыраулардың мұраларына баса назар аударады. Профессор Бейсембай Кенжебаев түркі халықтарының ортақ мұрасы болған ежелгі әдебиетті зерттеуде бірнеше салада зор еңбек сіңірді. Олар: мәселе көтеруші, тарихи-филологиялық аспектіде жинақтай зерттеуші, көне мұраларды жеке-жеке жинақтап қарастырушы, көне әдебиеттен бастап, қазақ әдебиетінің тұтас ғылыми жүйесін жасаушы.

Профессор Бейсембай Кенжебаев түркі халықтарының ортақ мұрасы-ежелгі әдебиет мәселесін, қазақ әдебиетінің алтын қоры, бастау бұлағы ретінде тұңғыш қарастырып зерттеуші ретінде тың жаңалығы мен батыл қадамы бар ғалым болды.

Бейсембай Кенжебаев көне әдебиет турасында тек келелі мәселе қозғаушы ғана емес, әдеби тіл ескерткіштерін тарихи, әдеби, лингвистикалық тұрғыдан зерттеу ісіне жаңа леп қосып, қажырлы да қуатты еңбекпен келген ғалым еді. Осы тұста тақырыптың зерттелу деңгейіне қысқаша қорытынды шолу жасай кеткен жөн болар. Сонымен, Б.Кенжебаевтың әдебиеттану, көркем әдебиет, мәдениет салаларында атқарған еңбектері сан салалы. Ол-көркем әдебиет аудармашысы, қазақ журналистикасы мен баспасөзінің

жетекші маманы. Сондай-ақ, әдебиеттанудың әр саласын: аударма теориясы, фольклортану мен әдебиет тарихы, әдебиет теориясы мәселелеріне арналған еңбектердің авторы және әдебиет сыншысы. Б.Кенжебаевтың осы еңбектерінің әрқайсысына арнайы тоқталып, тұжырымды пікір айтқан әдебиетші ғалымдар бар. Мәселен, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, І.Кеңесбаев, М.Богданова, А.Тоқомбаев сияқты тұлғалардың пікірлерінде де тақырыбымызға байланысты ғылыми ойлар молынан айтылған. Профессор Бейсембай Кенжебаев ежелгі әдебиет нұсқаларын жинақтап, әдеби ескерткіштердің қазақ халқына тарихтық, тілдік сипатымен жақындығын екшеп, зерделей қарастырып, олар турасында полемикаға тартынбай түскен табанды зерттеуші болды.

Ғалым еңбегіндегі ең көлемді де жан-жақты талқыланғаны ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті саласы екендігі аян. Сондай-ақ ол хандар дәуіріндегі қазақ әдебиетінің межелік нысанын шамалап, нұсқап көрсетуі арқылы, бүкіл жыраулар мектебінің зертеу объектісіне айналуына қапысыз қызмет еткен.

Ғалымның бұл елеулі еңбегінің іргетасы 1940 жылдары қаланғаны белгілі. Онда жыраулар поэтикасының ерекшелігі, толғаулар мен жырлардың көркемдік қуаты, сол кезеңдегі тарихи жағдайлардың жыраулар поэзиясында көрініс табуы, тілдік көркемдік сипатын ашу, ондағы стильдік ерекшеліктер, тақырыптық-идеялық мазмұндағы ұлт мүддесі, сол кездегі халық арманының жыраулар шығармашылығында көрініс табуы, сол тұстағы әлеуметтік-саяси жағдайлардың жыраулар мектебін қалыптастыруға ұйытқы болғандығы, бәрі-бәрі осынау шағын бір ғана мақаласында қадау-қадау көрініс табуымен ерекшеленеді [6,41-58].

Тұжыра айтсақ, білімпаз ғалым Б.Кенжебайұлы қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесінде хандар дәуіріндегі әдебиеттің өзіндік орны бар белес екендігін алғашқы боп айтқандығын бүгінде ғылыми зерттеу мұраларынан анық танимыз. Б.Кенжебаев ұсынған зерттеу концепциясының құндылығы жыраулар мектебін зерттеуде күні бүгінге дейін өз мәнін жоймай, жалғасын тауып келеді. Ғалым еңбектерінде жыраулар мектебінің шығармашылық мұрасы сол заманның тарих шындығымен тығыз бірлікте алынып, қатар өрілінуімен ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дүйсенбаев Ы. Ақындар. – Алматы: Ана тілі 1992. – 320 бет.
2. Кенжебаев Б. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет // Жұлдыз, 1994, №3. Б.18-26
3. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. // Жинақта: Қазақ әдебиеті мәселелері. 2-кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 425 бет.
4. Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы, 1991. – 201 бет.
5. Сыдықов Қ. Жыраулық әдебиет туралы // Кітапта: Кежебаев Б. Асау жүрек. – Алматы, 1975. – 283 бет.
6. Еспенбетов А.С., Б. Кенжебаев – сұлтанмахмұттану ғылымының негізін салушы. Республикалық ғылыми-теориялық конференция

Молдағалиева З.С.

ТОЙ АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты
ziko_jan93@inbox.ru

Той – қазақ халқының мәдени өмірінде ерекше орын алатын адамның дүние келуі, үй болуы, не түрлі қуанышты кезеңдерін атап өту дәстүріне сәйкес өткізілетін дүбірлі салтанатты жиын. Қазақтың дәстүрлі тойына әдетте той иесінің отбасы, жақын туысы, көрші-қолаңы, алыс ағайыны, құда-жегжаты, дос-тамыры, ауыл-аймағы шақырылады, әрбір қуанышты оқиғаға қатысты той сценарийі әртүрлі болады, қалыптасқан әдет-ғұрыптар бойынша, өзіндік ырым-жоралғы, жол-жосыны, тарту-таралғы, сый-кәделерімен атқарылады [1, 207 б.].

«Той» сөзі халқымыз үшін өз бойында үлкен мағыналық мән жинақтаған, салт-дәстүрімізбен ұштасып, біртұтас ұғымға айналған сөз. Бүгінде күнделікті өмірімізге сіңісіп кеткен бұл сөздің қалай пайда болып, қашаннан бері тілдік қолданысымызда жүргеніне аса назар аударма қоймағанымыз рас. Ә.Нұрмағамбетовтың «Бес жүз бес сөз» кітабында осы сөздің этимологиясы мен семантикасы жөнінде мынандай ақпарат келтірген:

«Той. Бүгінгі күнгі түсінігімізде бұл сөздің мағынасы- қуанышты жайға байланысты ел шақырылып өткізілетін ырду-дырдулы жиын, ойын-тамаша. Бір себептен «той» сөзінің төркінін іздестіріп, тарихына барудың да онша ділгерлігі жоқ сияқты. Өйткені, ертедегі түркі жазба ескерткіш-терінде де «той» тұлғалы сөз дәл қазіргі мағынасында қолданылған. Тек қазақ тілінде ғана емес, түрікмен, қырғыз, хакас, тува сияқты басқа да түркі тілдерінде осы тұлға мен мағына сақталған. Іздестіре, зер сала қарағанда мына сияқты мәліметтер де ұшырасып, «той» сөзінің төркіні жөнінде ой салады. Біріншіден, көне түркі жазба ескерткіштерінде «тойдың» біз білетін - шамадан тыс ішіп-жеу мағынасынан басқа, көңіл тоқтатарлық деректің бірі - оның («той» сөзінің) «жиын, топ» ұғымында қолданылуы. Екіншіден, тунгус-маньчжур тобына жататын нанай, негидал, орок, орош, ульч, эвен, эвенкі тілдерінде «төй», «туйү» дыбыс құрамындағы сөздер біздің тіліміздегі «қонақ етіп, сыйлау, құрмет көрсету» мағыналарында жұмсалады. Енді осы тілдік деректерді жинас-тыра келгенде «тойдың» үш түрлі мағынасына тап болып отырмыз. Біріншісі - қарынды толтыра тамақ ішу. Бұл мағына түркі тілінде қазір де, ерте заманда да қолданылған. Екіншісі - жоғарыда

көрсетілген, «жиын, топ». Үшіншісі - тунгус-манчжур тілдеріндегі - «қонақ ету, сыйлау, құрмет керсету». Осы үш түрлі мағынаның бәрі қуанышқа арналған мерекеде кездесетінін түсіндіру артық. Онда жиын, топ та бар, онда құрмет көрсете сыйлау басты қағида, онда жиналған топтың қарын толтыра ішіп-жеуге де еркі мол. Біздің ойымызша, мағына жағынан тығыз байланысты үш «той» тұлғасы бастарын қоса келгенде, қуанышқа арналған мерекенің басты белгілерін құрастырып тұрғандықтан оның да атауын «той» деп тағайын-дауға тура келген. Осылайша жиналып, бас қосып, ойын-сауық, ішіп-жем-мен өтетін, сый-сыяпат көретін қуанышымыз «той» атауын алған» [2, 118 б.].

Бүгінде «той» сөзі жалпы 2 түрлі мағынада жұмсалады:

1. Халық көп жиналатын салтанатты, қуанышты мереке, мейрам [3, 637 б.].

**ауыспалы мағынада:* а) кең, дарқан (көңіл) [1, 207 б.].

2. Лықия ішіп-жеу.

**ауыспалы мағынада:* а) мықтап ішкілік ішіп алу;

б) әбден ығыр болу, жалығу;

в) мейірі қану, құмардан шығу [1, 209 б.].

Сондай-ақ, тілімізде тойға қатысты мақал-мәтелдер де аз емес. Осы ретте ел арасында кеңінен тараған мақал-мәтелдердің бірсыпырасын келтіруді жөн көріп отырмыз:

1. Батыл жігіт жол бастар,

Ақын жігіт той бастар.

2. Шақырусыз тойға барғанша,

Таяқ ал да қойға бар.

3. Тойға барсаң тойып бар,

Қомағайлықты қойып бар.

4. Тойға барсаң тойып бар,

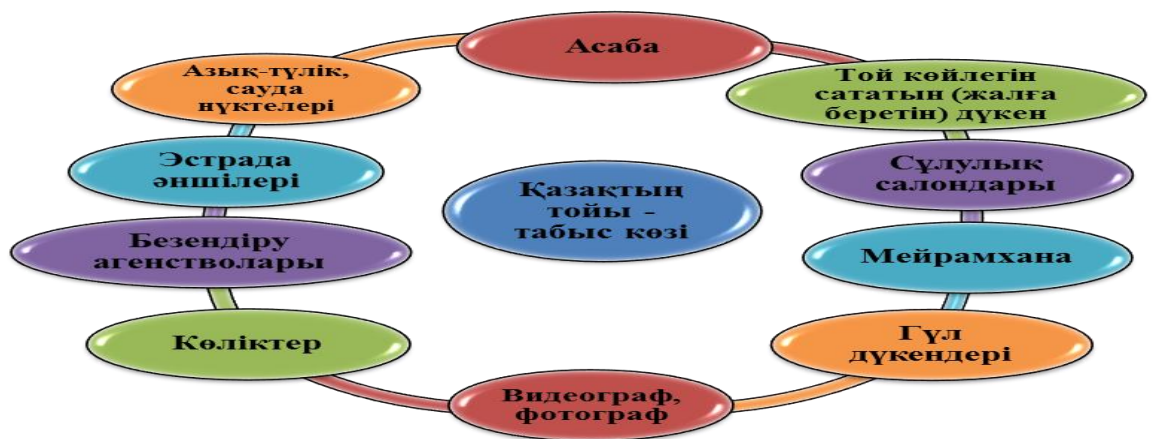
Торқа тоның киіп бар.

5. Тойға барсаң бұрын бар,

Бұрын барсаң орын бар... т.б.,

«Той десе қу бас домалайды» демекші, бүгінгі таңда үлкенді де, кішіні де қызықтырып, толғандыратын той тақырыбы бүгінде халық арасында қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдан актуальды тақырыпқа айналып отыр десек, артық айтқандығымыз емес. Сол себептен, мақаламыздың өзегін осы той тақырыбына байланысты алуды жөн көрдік.

«Той» сөзіне қатысты мәселелерді қарастырып жинақтағанда, 15- 17,20-30, 30-40, 50-60, 60 жоғары жастағы және той жасаған 40-60 жастағы адамдардың тілдік санасында «Той» сөзінің қандай ассоциация тудыратынын қарастырған едік. Осы мәселені қарастыру барысында қазақтың тойы – көптеген бизнестің табыс көзі екені анықталды.

«Той» шаруаларының тізгінін ұстаған қызметкерлермен сөйлесе отырып, олардың да тойға деген көзқарасы аңдалды. Мысалы администратор «Тойдан той бола берсе», тамада «Қазақтың тойы бітпесін», бизнесмен «Біреудің қуанышы- біреудің табыс көзі» т.б. тілдік оралымдарды сүйсініп қолданатыны көрінді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. XIV том. Т-Ұ. Сөздікті құрастырғандар: М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білім институты, 2011. – 800 бет.
2. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз (сөз төркіні). – Алматы: «Рауан», 1994. -304 бет.
3. Қазақ тілінің сөздігі. Жалпы. ред. басқарған: Т. Жанұзақов. – Алматы: «Дайк-Пресс», 1999 . - 776 бет.

Мүрсәлім Г.О.

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДА МИФОПОЭТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті, «Филология» мамандығының докторанты

Өркениетке ұмтылған қазіргі заман келбетінің дес бермес жылдамдықпен қарыштап бара жатқан даму динамикасы ұлт тағдырына бейжай қарамайтын көзі ашық, көкірегі ояу жандарды әрқашан толғандырып жүр.

Қай заманда, қандай қоғамда болмасын заманға қарап замандасына үн қатып, ішкі бұлқынысын бұқпай бірде ашық, бірде тұспалды, бірде қыршаңқы шумақтарымен қоғамға ой тастап отыратын да ақындар екендігі әмбеге аян. Ақындардың «отыз тісінен тысқары шыққан толғаулар, отыз рулы елге жайылу» үрдісі күні бүгінге дейін толастаған емес.

Қазақ халқының бағажетпес құнды ауызша әдебиетінің есіл мұраларының бәрі бірдей хатқа түспеген шақтарда әсіресе, батырлар

жырлары мен лиро-эпостық жырлар, қара өлең мен терме, толғаулар мен арнау, өсиет, бата шумақтары ұлт санасындағы саңылау сезімінің бекзат болмысты елге тиесілі екендігін мойындатып келеді. Десек те, ұлттық ерекшелікті «мойындату» деген сөз оңай айтыла салатын сөз емес. Ішкі және сыртқы факторлар әсерінен ұлттық мінез-құлық қалыптасады. Ішкі фактор дегеніміз ең бірінші –этностың өзіне тән табиғи түйсігі – дүниетанымы: қоршаған ортаны сезіп тануы, санамен саралау дағдысы. Осыдан туындайтын ғұрыптық наным-сенімнің бастау көздері әсерімен ішкі фактор салтқа, дәстүрге айналып отырған. Сыртқы факторлар – бөгде этнос пен бөгде мәдениеттің әсерінен кіріктіріліліп, таным мен түйсікке кері ықпал етуші факторлар. Ол Тәңірлік сенімнен ажырату, ұлттық дүниетаным элементтерін жоққа шығару, сан ғасырлық қалыптасқан ғұрыптардан аластату амалдары сыртқы факторлардың басты рөлін айқындайды. Жетпіс жыл сыртқы фактордың басымдығы үстемдік құруының нәтижесінде ұлттың жады әлсірегені қазіргі кездегі адамдардың психологиясынан анық байқалауда.

Бүгінгі таңда Ұлттық идея тақырыбы қозғалып жүр. Ұлттық идеяны құқықтық-заңдылық көздері негізінде - тіл, дәстүр, дін, діл ауқымында тарихи тұлғалар қалыптастыратындығын ескерсек, интеллигенция өкілдері ұлттың табиғи болмысы мен тарихынан қалыптасып, ғасырлар бойы елмен етене жасап келе жатқан соны құндылықтардың бар екенін қаперде ұстауы ләзім.

Қазақ халқының табиғи түйсігі һәм дүниетанымы мифологиялық сарындармен етене байланысты. Өйткені ұлттың зердесінде ең алдымен адам баласының қоршаған ортамен (қоғам) баянды байланыс, сауапты қарым-қатынас қағидасын берік орнықтыру мақсатында космогониялық мифтерге жүгіну арқылы Көктегі Тәңір, Ай, Күн, Жұлдыздар әлемімен сырласу, сол әлемге сауал жолдау, жауап іздеу және түрлі жорамалдар мен болжамдар айту дағдысын ғарыштың сананың өсуі, дамуы деп сараласа болады. Осылай таным ауқымы сауалды мифологиялық аңыздардан іздеп, бірде ертегі, бірде өлеңмен өрнектеп, қиял өресінен адами құндылықтар ережелерін іздеген-ді. Ғалым А. Қыраубаева «Қазақ мифологиясы және Авеста» деген еңбегінде «...қазақ мифологиясы ежелгі –Тәңір, Тұран-Иран, Үнді, араб, грек мифтерімен байланысты бай дүние. Оны жан-жақты зерттеу арқылы қазақ дүниетанымының қалыптасу жолдарынан түркілік әдеби-мәдени құбылыстарды терең ажырата аламыз», - деп жазған [1, 22-26 бб]. Түрік текті халықтарға тән пайымдау (репрезентациялау) өресі адамның дүниелік өмір сүру дағдысына байланысты пенделік ғұмырындағы түрлі оқиғалардың жақсы немесе кері тұстарының алмасуымен өрілетіндігіне түрлі архетиптік мифологиялық кейіпкерлерді себепкер етеді. Періште, Қыдыр ата, Диуана, табиғат иелері, төрт түлік иелері, ата-бабалардың қасиетті аруақтары киелі саналып, бұл мифологиялық персонаждар елесі, кездесуі немесе түске еніп аян беруі жақсылыққа жорылады. Адамның ойы орындалып, ісі оңғарылады деп жорамалданған әрі бұл сенім ақталып отырған. Сондықтан да, қазақ тілек тілегенде, бата бергенде «Періштенің құлағына шалынсын!», «Қыдыр қолдасын!», «Аруақтар қолдасын, еш жамандық болмасын!», - дейді. Пері,

Албасты, Жын, Сайтан, Айдахар, Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Жалғыз көзді Дәу секілділер зиянкес, жамандықтың белгісі ретінде түрлі хикаяттарда орныққан. Олардың атын «Албасты басқыр», «Жын соққыр», «Сайтан алғыр», «Жағына жылан жұмыртқаласын» деген қарғыстардан да ұшыратамыз. Наным-сенімінің алғышарттары мифологиялық дүниетаныммен астасып жатқандығын осыдан-ақ байқауға болады. Атақты психолог К. Юнг ілкі образдарда, идеялар мен символдарда сақталған архетиптер барлық әлемдік дәстүрлер мен мәдениеттерге негіз болғандығын және ол адамның түпсанасында сақталғандығын жазған [2, 5 б].

Әдебиет пен фольклорды терең зерттеген ғалым С. Қасқабасов қазақ фольклорындағы миф жанрының ежелден бар екенін және оны еуропаша емес қазақша түсіну керек екендігіне назар аудартты. Ғалым ғылымда мифке берілген анықтаманың өте көп екендігін һәм олардың көпшілігі антика дәуіріндегі дамыған мифологияға арналғанын және мифтің атқаратын психологиялық, әлеуметтік және түсіндірмелі қызметтерінің дінмен, өнермен, философиямен, әр түрлі ырымдармен, ертегімен, эпсана-хикаяттармен ара-қатынасына байланысты екендігіне негізделгеніне тоқталды: «Мифология дегеніміз мифтік әңгімелердің жиынтығы ғана емес. Кейбір мифологиялық түсініктер әңгімеде емес, ырымда ғана бой көрсетеді... себебі миф тарихи негізі бар аңыз, хикаят, тіпті ертегі сипатта да баяндалады», - деп көп жерлерде зерттеушілердің миф пен басқа фольклорлық прозаны ашып айырмайтындығын ескертіп, миф жанрының әлі де фольклортануда айтарлықтай зерттелмегенін айтты [3, 71-72 бб]. Сондай-ақ, қазақ мифологиясындағы мифтік таным - қасиетті «киелілік» ұғымына парапар түсіндіріліп, қабылдау барысында осы ұғымның қазақ этнопсихологиясында берік сақталғанын аңғартты.

С. Қондыбай «Қазақ мифологиясына кіріспе» деген зерттеу еңбегінде қазақ мифологиясын өнер мен мәдениетте кеңінен пайдалану жолдарын іздестіру бағытында ауыз әдебиеті мұраларының — жырлар мен дастандардың, әртүрлі шежіре аңыздардың, ертегілердің, жұмбақ пен мақал-мәтелдің, фразеологизм мен діни әфсаналардың астарында, сондай-ақ қазақ тілінің сөздік қорының қойнауында жасырынып жатқандығына мән беру керектігін ескерді. Ол бастапқы ғылыми мифология пәнін рухани саланың мамандарының көмегімен (эthropсихолог, дін ғұламалары, философ, өнертанушы, мәдениеттанушы, социолог, тарихшы, этнограф, фольклоршы, т.б.) дамыған мифологиялық зерттеу мектептерімен (мәселен, еуропалық мектептен) теңестіруді мақсұт етті [4, 4 б].

Әдебиеттану ғылымының жүйелілік (статистикалық) зерттеу ауқымына сәйкес, бүгінгі поэзиядағы мифологиялық сарындардың қолданылу барысын ақындар Ұ. Есдәулетұлы, Ж. Әскербекқызы, Т. Әбдікәкімұлы әдеби шығармашылығындағы суреткерлік шеберліктері мен өзіндік философиялық ой жүйесінің методологиялық бағытын түзген. Бүгінгі қазақ поэзиясының көркемдік арналарынан мифологиялық сарындардың аңқымасы есетін шығармалар желісі өлең құрылымында хронотоптық тұтастыққа негізделген.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 А. Қыраубаева. Қазақ мифологиясы және Авеста //«Аңыз Адам» журналы, №6 (162) наурыз, 2017.
- 2 «Әлемдік мәдениеттану ой-санасы». 10 томдық. 2-том. Мифология: құрылымы мен рәміздері. –Алматы: Жазушы, 2005.
- 3 С.Қасқабасов. Жаназық. - Астана: Аударма, 2002. - 584 б.
- 4 С. Қондыбай. Қазақ мифологиясына кіріспе. 1997 ж.

Нұрмұхаметова Ж.Д.

СИНОНИМДЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты
dinara.ospanova.1978@mail.ru

Көркем шығарма тілінде сөз өзінің шынайылығымен танылады. Өзінің ойындағы бейнені, суретті дәл жеткізу үшін кез келген суретшінің мұраты. Синонимдік құралдар осы тұста суретшінің айнымас серігі болады. Синонимдердің стилистикалық қызметін былайша топтастырып көрсетуге болады:

1) Бір синонимді екінші синонимнен ажырататын ерекшелік суреттегі бейнені нақтылауға көмектеседі... Бұл тәсіл тілде «синонимдердің үстемеленуі» деп аталады.

2) Семантикалық синонимдер бір сөйлем бойында қолданылып, суретті әр қырынан сипаттауға қызмет етеді.

3) Сипаттаушы заттың көлемі мен деңгейін суреттеудегі ерекшелігіне қарай семантикалық синонимдер көбінесе диалогта жиі қолданылады. Әрекет, жай-күй, сипатты нақты анықтау үшін.

4) «Синонимдерді үстемелеп қолдану» тәсілі нақты ойды айрықша көрсету арқылы белгілі бір көңіл-күй қалыптастыру үшін, баяндаудың көркемдігін арттыру үшін қолданылады.

5) Синонимдерді үстемелеп қолдану тәсілі нақты мазмұнды жеткізу үшін қолданылады. Мысалы, диалект сыңарды қолдану

6) Бұл тәсіл тек көркем шығармада ғана емес, публицистикалық шығармаларда да қолданылады. Кейбір синонимдер бір қатарда, бір сөйлем құрамында мағына өсіңкілігіне қарай орналасады.

7) Синонимдердің арасындағы айырмашылық оларды қарама қарсы қоюға мүмкіндік береді. Мысалы, *көз - жанар* сөздерін қарама қарсы қою.

8) Сөздің тек белгілі бір сөздермен ғана тіркесе алуы түрлі субъективтік бағалау мәнін жасайды. Мысалы, мына жағдайда синонимді басқа сөзбен ауыстыруға келмейді: *«Мен сенің жанарыңда жансам деймін»*

(М.Мақатаев) – *Көзімнің қарасы, Көңілімнің санасы (Абай) – Көненің көзі* мысалдарындағы көз және жанар сөздері бірінің орнын бірі ауыстыра алмайды.

9) Жергілікті жердің ерекшелігін сипаттау мақсатында диалектілерді қолданады.

Синонимдердің ең маңызды стилистикалық қызметі – ойды білдірудің неғұрлым маңызды құралы болу. Қоршаған құбылыстар мен заттарды, олардың қасиеті мен сапасын, іс-әрекеті, қалпын олардың барлық ерекшеліктерімен танимыз. Ақын-жазушылар лексикамен жұмыс істей отырып көптеген мағынасы жағынан ұқсас сөздердің арасынан қажетті мағына реңкін дұрыс білдіретін сөзді таңдайды; синонимдерді сәтті қолдану жазушының суреттеп отырған бейнесіне деген шығармашылық қатынасын бейнелейді.

Көркем мәтіндерге жасалған стилистикалық түзетулерді зерттеу автордың қолжазбасын, түпнұсқаны және әртүрлі редакциялауларын салыстырып қарау арқылы ғана іске асырылады. Жазушы болсын, ғалым болсын және басқалары да синонимдерді бір сөзді қайталай бермеу үшін қолданады. Сонымен қатар көркем әдебиетте синоним белгілі бір ойды толықтыра түсу үшін, нақтылап, дәл айту үшін қолданылады. Мысалы:

*Бұның ар жағындағы ішкі тайталас, тартыстың біреуін де
Әзімбай атықан жоқ... Абаймен араз, қырбай болса...*

*Сол Сармолла айтып жүрген сөзді бұл өз тарапынан да жұртқа
жеткізу борыш – қарыз тәрізді.*

Денесі де жуан, ісі де жуан қырыс қыңыр бір болыс – осы.

Лексикологияда синонимдердің стилистикалық қолданыс ерекшелігін жіктеудің тәжірибелері бар. Ф.Ш.Оразбаева лексикалық синонимдерді зерттеудің, оның ерекшеліктерін айқындаудың тіл білімінде теориялық мәнімен бірге практикалық мәніне де ерекше мән бере келіп, сын есім синонимдердің стилистикалық мақсаттағы қолданысын жіктейді. Көркем әдебиет пен өнердің қай саласын алмайық, олар сөздік құрамның неғұрлым бай, әр тарапты болуын талап етеді. Егер көркемдіктің әуелгі құралы бейнелеу немесе бейнелі сөз дегенге жүгінсек, айтар ойды мәнерлеп, нақтылап, әсерлі жеткізу үшін синоним сөздер өте қажет. Әрбір адамның көңіл- күйіне, көзқарасына, мақсатына сай ойды дәл, әрі көркем етіп айтуда синонимдер маңызды қызмет атқарады. Осы тұрғыдан келгенде, сын есім синонимдер эмоциональды сезім-күйлер мен әр түрлі мынадай мақсаттар үшін қолданылады деп көрсетеді:

1. Заттар мен құбылыстардың қасиеттерін жан-жақты дәлме-дәл түсіндіру үшін.

2. Қосымша эмоциональды-экспрессивтік мәнді білдіру үшін.

3. Бір сөзді ретсіз қайталамау үшін [1,58].

Ғ. Қалиев. Ә.Болғанбаевтың «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбегінде «адамның ойлаған ойын, көңіл күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізуге» «қызмет ететін» синонимдерді қолданудың тілімізде қалыптасқан негізгі тәсілдерін көрсетеді:

1. Алдыңғы сөйлемде немесе қатар тұрған мәтінде бір рет пайдаланған сөзді қайталамас үшін қолданылады.

2. Белгілі бір ұғымды түрлі белгілерімен жан-жақты сипаттап көрсету үшін синонимдер бір-біріне қарама-қарсы қойылып, салыстырылып, ыңғайластырылып келеді.

3. Белгілі бір ұғымды толық қамтып көрсету мақсатымен, бірнеше синоним қатарма-қатар қолданылады.

4. Синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты, оларды қосарлап та пайдаланмыз.

5. Тілімізде екі мәндес сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейтеді.

6. Синонимдер жеке сөздер арқылы ғана емес, фразалық тіркестермен берілуі.

7. Синонимдер жеке сөз бен жеке сөз, қос сөз бен қос сөз, фраза мен фраза күйінде ғана емес, бір-бірімен араласқан күйде жұмсалады.

8. Синонимдердің парафраза арқылы жұмсалуды. Яғни жеке сөздің орнына оның түсінігін сипаттап беру [2,112].

Синонимдер өздері білдіретін түсініктерді салыстыру үшін қолданылуы мүмкін; осындай жағдайда, автор олардың семантикалық ерекшелігін басты назарға алады. Мысалы: *Айтқандарын жұрттың бәрі тыңдап, қалың қодар нұсқауынан қалмай, айттөбеге қарай тартып жатқанда, көп айғайшы басшылар желігіп, көтеріліп, өз дәрежесіне риза болғандай көрінген.*

Ерекше жағдайларда синонимдер қарама – қарсы қою қызметін де атқарады. Синонимнің ең маңызды стилистикалық қызметі – орын басу, яғни сөздердің қайталанып келуін болдырмау үшін қолданады. Мысалы: *Ұзақ төбе басында қоразданып отырған байды алыстан – ақ оқты көзімен атып, жақтырмаған қабақ көрсетті. Көз алдында асау, тентек өмірде өзінің істеген қылықтары елестеді* [3,148].

Сөйлеуді әрлеу үшін мағынасы жағынан ұқсас, бірақ синоним болмайтын сөздер де қолданылады. Сөздердің қайталануын болдырмау әсіресе диалогты беру барысында пайда болады. Сөйлеу фактісін білдіру үшін, жаңа сөздерді таңдай отырып, жазушылар бір сөзді екінші сөзбен автоматты түрде алмастырмайды, керісінше, олардың әр түрлі мағыналық және экспрессивті бояуын ескере отырып алмастырады. Оны мына бір мысалдан көруге болады: *Ақжелке қарнын шерттіп шалқайыңқырап, иығында асулы тұрған қылышының сабына бір қолымен сүйеніп тұрып, жақындап келіп қалған елге үрпип, сызданып қарады ... Біққан, жасқанған момындық пішіні қазақ жүзінде жоқ* [3,79].

Синонимдерді ашық қолдану сөз зергеріне мол стилистикалық мүмкіндік береді. Эмоционалды сөйлеуде синонимдер литота арқылы төмендете суреттелген бейненің белгісін, іс әрекетін салыстыра отырып күшейтеді: *Бұл ұлықтар басында көп уақытқа дейін қазақтың қозғалысынан, жыбырынан шошынып қорқып, сасқалақтап келсе де, аяғында төрт – бес күннен бері маңдарына жиып алған әскерлері жүзге*

жеткен соң, белдері көтеріліп, енді семізденіп, шертпе бастаған [3,145].

Синонимдердің әр түрлі стилистикалық қызметін талдай келе лексикадағы жүйелі қатынасты бейнелейтін синонимия аясындағы тұрақты байланыстың арқасында синонимі бар әрбір сөз синонимдік қатардың өзге сөздермен салыстырыла отырып сөйлеуде қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Оразбаева Ф.Ш. Қазақ тіліндегі сын есім синонимдер. –Алматы: Ғылым, 1978. -58 б.
- 2 Қалиев Ғ. Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –А.: Дәуір, 2003. -112 б.
- 3 Серғалиев М. Синтаксистік синонимдер. -Алматы.: Мектеп, 1981. – 148 б.

Сансызбаева Қ.С.

МОДУЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты
Kuralay86@mail.ru**

Үздіксіз өзгеріп тұрған заман адамнан сол заман талабына сай білім алып, жаңа істерді меңгеруді талап етеді. Осыған орай оқу-тәрбие үрдісін жаңа педагогикалық технологияларды жүйелі пайдаланудың маңызы зор. Оқу-тәрбие үрдісі жаңалықтар мен қамтамасыз ету жеке- ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, оқытып тәрбиелеу талап етілуде.

Бүгінгі таңдағы білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – қазақ мектебі түлегінің білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жуықтандыру. Ол үшін мектепке заман талабына сай білім стандартын енгізу жаңа базистік оқу жоспары мен жаңа буын оқулықтарына көшу, орта білімді ақпараттандыру сынды маңызды әрі кезек күттірмейтін мәселелер.

Қазіргі ғылым мен техниканың кең қанат жайған кезеңінде ғылыми – таным әдіснамасы өте зор маңызға ие. Оқытудың басты сауалы: «Нені оқыту, қалай оқыту» мәселесі күн сайын күрделеніп келеді. Оның бірден бір себебі, білім ауқымы кеңейіп, технология дамып, ақпаратты таңдай білу мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Олай болса, «Мұғалімге жаңа технологияны ғылыми негізде меңгерту және терең білімді, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу» міндеті жүктеледі.

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың күрт дамып, өрістеуіне, еліміздегі өзгерістерге байланысты ғылымның барлық саласында талантты, жан-жақты дамыған, талапты, зерек жастарды қажет етеді. Себебі: қоғамның дамуы жас

ұрпақтың меңгерген білімі мен қалыптасқан іскерлік дәрежесіне байланысты. Қоғамымыздың дамуын дүниежүзілік деңгейге көтеретін –еліміздің саналы да дарынды да талапты ұрпағы.

Әлемнің өркениетті елдерінің қатарына қарыштап қадам басқан өз еліміздің болашақ иегерлерін оқыту мен тәрбиелеу педагог-ұстаздардың алдына қойылған негізгі мақсат болып отыр. Мақсатқа жету үшін заман талабына сай оқытудың тиімді жолдарын әдіс-тәсілдерін игеру қажет.

Өскелең жас ұрпақты білімді өз бетінше меңгеруге, ойлау, есте сақтау, ауызша және жазбаша дамытуға дағдыландыруда модульдік технологиямен оқытудың маңызы зор. Бұл оқытудың мақсаты – эстетикалық сезім, дамыта оқыту, зейінін тәрбиелеу. Эстетикалық сезім рухани сезім тобына жатады. Эстетикалық сезімді оқыту үрдісінде әсер етуші күдірет болуы керек. Бірі – заттар мен құбылыстардағы ерекшелік, сол ерекшелікті жеткізетін сөз.

Модуль дегеніміз- қандай да бір жүйенің ұйымның анықталатын , біршама дербес бөлігі. Оқу модулі қайта жаңғыртушы оқу циклі ретінде үш құрылымды бөліктен: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады. Әр оқу модулінде сағат саны әр түрлі болады. Бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тоюына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты.

Модульді оқыту әдісін ең алғаш зерттеген ғалым- педагогика ғылымының кандидаты М. Жанпейісова. Оның «Технология модульного обучения» атты еңбегі жарық көрді.

Модульді оқыту әдісі – ойын түрлері арқылы баланың қиялын дамыту, зейінін тәрбиелеу, халықтық педагогикамен қаруландыру, терең білім беру. Сөз күдіреті: автордың сөз қолданысы арқылы көркем сөздің сұлулығы, сезімге әсері; сөз қасиетін қабылдаған адамның сөйлеу тілі. Сөйлеуші сөйлеудің мазмұны мен формасын ажыратады. Сөйлеуші ойдың эстетикасына яғни ойдың ашық болуы, көңілге қонымды болуы, сөздік қорына, сөз бен ойдың жүйелілігіне, дауыстың тембіріне, сөйлеу тіліне мән беруі тиіс.

Көңіл бөліп дұрыс сөйлей білу нормативін білу керек. Сөйлеуші қабылдаған білімін шығармашылықпен ой түйіндеп жеткізуде эмоциялық сезімге бойлап, ой эстетикасының жоғарғы сатысында әсерлі сезімде болады. Ол сатыға жеткізуші дәнекер- ойдың модулі.

Модульді оқыту үш кезеңнен тұрады.

-Кіріспе бөлімінде оқыту іс-әрекеті: оқытудың міндеттерін белгілеу, проблемалық ситуация тудыру, оқу іс-әрекетіне оқушының дайындығы, жүйелі жоспар.

-Диалог-мұғалім мен шәкірттің диалогы. Диалог бөлімін құруда оқу материалының өсу бағытымен жеңілден күрделіге қарай жүйелі түрде шығармашылық тапсырмалардың берілуі оқушы тұлғасын дамытуға жағымды ететініне зерттеу нәтижелері мен эксперимент қорытындылары көз жеткізді.

-Қорытынды – сынақ, тест. Қорыту кезеңіндегі диагностиканың қорыту мәліметтері модульдік оқыту технологиясы бойынша мақсатты түрде бағытталған жұмыс нәтижесінде сараптамалық

Модульді оқыту технологиясының компоненттері:

- Оқыту қызметінің барлық кезеңдерінде оны күшейтуге, қарқындатуға мүмкіндік беретін модульдерді бірізділікпен жүзеге асыру.
- Іскерлік білім білік пен дағдыларды қалыптастыру.
- Қосыша әдебиетті дұрыс пайдалану.
- Бақылауды оқушылардың өзін-өзі бақылауымен ұштастыру.

Модульдік оқытудың қазіргі уақыттағы дамуында педагогикалық жүйенің ықпалы басым. Оқыту үрдісіне жүйелік ету мағынасында жасау мүмкіндігін қамтамасыз ету мағынасында модулдерден құрастырылған жүйе болатын мақсатты модульдік пайда болды. Екінші жағынан модульдік оқыту қазіргі кезде педагогикалық ғылымның алдында тұрған міндеттерді ең қолайлы жинақы түрде шешу үшін алғы шарт жасайтын жүйе бола тұра оқытудың жаңа бағытын белгілейтін бір жолы болып табылады. Жоғары оқу орындарында оқытудың модульдік бағдарламаларын құрастыру мүмкіндіктерін жете зерттеулерде біз мынадай ұстанымдарды назарда ұстаймыз:

- Модульдегі оқу материалдарының толықтығы.
- Модуль элементтерінің біршама дербестігі.
- Кері байланыстың іске асуы
- Ақпаратты және әдістемелік материалды үйлесімді жеткізе білу.

Жоғары оқу орны жағдайларында модульдерді жекелеген парақтардан құрастыру пайдасыз, өйткені бұл кітпаханаға қиындық туғызып немесе модуль материалдарының жоғалуына әсер етуі мүмкін. Сондықтан модульдік бағдарламаларды жекелеген кітапша – буклеттерден тұратын модульдер түрінде басып шығарған дұрыс. Студенттер өздеріне керексіз кейбір модульдердің элементтерін босата алады.

Модульдік оқыту технологиясын жаңартып отыру кез-келген оқу материалдарының өзгеруі сияқты жаңа міндеттерге, педагогикалық талаптарға, уақыт талабына сай келешегі зор идеяларға сай келуі қажет. Н.Оразбаеваның, Ф.Оразбаеваның, Қ.Жақсылықованың еңбектеріне сүйене отырып «модульмен оқыту дегеніміз- қазақ тілінде өзара тілдік қатынасқа түсу дағдысы мен іскерлігін сапалы қалыптастыру мақсатында жұмсалатын оқушы мен студенттің, студент пен студенттің, оқытушы мен оқу тобының жасырын ішкі күші мен бірлескен әрекетінің белсенділігін арттыру негізінде тілді сапалы оқыту жүйесі» деген анықтамасын қабылдаймыз. Осы анықтама бойынша ол- екі жақты сұрыпталған және дидактикалық тұрғыда өңделген оқыту мазмұны бірлігін сапалы игеруді және игеруді көздейтін әдістемелік жүйе.

Модульді оқыту технологиясын жаңартып отыру кез келген оқу материалдарының өзгеруі сияқты жаңа міндеттерге, педагогикалық талаптарға, уақыт талабына сай келешегі зор идеяларға сай келуі керек.

Пайдаланған әдебиеттертізімі:

1. А.Қайдарова. Инновациялық тәжірибе ерекшеліктері // Қазақстан мектебі.- 2005.- №1.
2. Қазақстан Республикасының Білім беру заңы. -Астана, 2000.
3. Қабдықайров Қ, Қараев Ж. Қазіргі оқыту технологиясы. – Алматы, 2000.
4. Селево В.Е. Образовательные технологии. –Алматы, 2000.

Сарқытбекова Л.С.

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҢҒЫРТУ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМДАРДАН БАСТАЛАДЫ

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6М020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты**

Дарынсыз болса да, қарынсыз пенденің болмайтыны даусыз. Олай болса, тағам жайлы мәселе қашанда өзекті. Ал оның ұлттық сипатына қаншалықты мән беріп жүрміз? Мәселен, палау дегенде өзбек елестесе, рамен – жапонды, лағман – дүңгенді, мәңті ұйғырды еске салатыны жайдан-жай емес. Қай ұлт өкілінің болсын оның рухын оятатын, оған күш қуат беретін және ақыл-ой парасатын рухани әлеммен жалғастыратын күш – оның тілінде, дәстүрлі өнері мен рухани мәдениетінде және ұлттық мерекелері мен тағамдарында жасырылған. Осы төрт өлшемді өркениет қағидасының қоғамдық өмірдегі алған орны мен сол ұлттың мұраты айқындалады. Бұл, ғасырлар тоғысында адамзат қоғамына ұғынықты болған тарих шежіресі.

Қазіргі жаһандану жағдайында әлем халықтарында жасандылықтан табиғилыққа қайта оралу үрдерісі күшейіп келеді және таяу жылдарда жаппай етек алып, тіпті ғасыр оқиғасы болуы да мүмкін. Осы орайда, біздің халқымыздың ғұрпында, салт-сана, өнер-мәдениетінде әлем халықтарына үлгі боларлық үрдістер көп екенін айта кеткен жөн. Дегенмен, жасыратыны жоқ, қазақ тілі жыл сайын өзінің қанық бояуынан, өрнекті ойынан, мазмұн байлығынан айырылып, жұтанданып барады. Бұл рухани кедейліктің басты себебі біз, қазақтар әдет-ғұрпымыз бен салт-дәстүріміздегі ұлттық атаулар мен байламдарды негізінен ұмытуға айналғанымыз. Біз жаһанданудың емі – ұлттық мәдениетімізді қайта жаңғыртуды бірінші кезекке қоюымыз керек. Бұл әлемді шарпыған экономикалық дағдарысқа сабақтасты түрде орын алып отырған рухани дағдарыс. Бүгінгі қазақ өркениетінің ақсап тұрған саласының бірі – ұлттық тағам, тағам өнімдері мен ас-суларының мәселелері төңірегінде сөз өрбітсек...

Қазақтың ұлттық тағамдары тек мемлекеттік мерекелерде ғана жұрт көзіне түсіп, былайғы уақытта назардан тыс қала беретіні шындық. Өзге ұлт өкілдерінің біздің көптеген ұлттық тағамдарымыздың тонын теріс

айналдырып, өздеріне бейімдеп алғандары да қынжылтады. Мысалға өзіміздің «сиыр қымызымыз» армянның «таны» болып саудаланатынына көз үйренді. «Қарма нанымыз» армянның «лавашы» деген атаумен дүкен сөресінде қаптап тұр. «Қазақы дастарқан: ұлттық асымыздың атауы да ауысып барады...» атты мақаласында Қуаныш Әбділдақызы былайша ой толғайды: «Бүгінде ұлттық тағамдарымыздың көбісі ұмытылып, ұмытылмағанының жасалу технологиясы өзгеріске ұшырағаны аздай, ұлттық атаулары да өзгеріске түсуде. Бұған алыстан мысал іздеудің қажеті жоқ. Ұлттық тағамдардың ішіндегі ұлысы – етті «бешбармақ» атандырған соң не дерсің?! Өкінішке қарай, соңғы кездері осы атау кең тарап бара жатыр.

Қазақ халқы асты өте жоғары бағалаған әрі қастерлей білген. Халқымыз адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтардың бәрінен де жоғары қойған. Бұған «астан үлкен емессің» немесе «арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен», «асты қорлама құстырар», «ас атасы – нан» деген нақыл сөздері куә. Бұл сөздер қалай айтылса да, қай заманда айтылса да халық асты құрметтеу мен бағалаудың жолын да, жөн жосығын да, оны дәмді етіп әзірлеудің көзін, кезін, ретін, жолын таба білген. Ел мен елді татуластыру, жақсылар мен жайсаңдарға құрмет көрсету, үй иесінің мырзалығы мен мәрттік қасиеттерін де, ел дәулеті мен қарым қабілет, түсінігін де қазақ кең дастархан арқылы яғни ас, қонақасы арқылы көрсеткен. Сырттан келген кісілер де елді қонақасы берудің жолы мен жөні арқылы сынап, бағасын берген. Демек ұлт мәдениетінде тамақ, дәм таттыру – экономикалық, дипломатиялық және тәлім-тәрбиелік қызмет атқарған. Қазақ үйлері дәмді, жақсы тағамдарын өздері де жемей, қонаққа деп әдейі сақтап отырған. Сондықтан қазақ халқының қонақжайлық қасиеті шетелдерде ерте заманнан-ақ аңыз болып тараған. Қазақ дегенде қонақжайлық қасиетінің де қоса айтылуы осыдан болса керек. Халық ұғымында аста кепиет, қасиет, құдірет, кие бар деп түсінген.

Қазіргі жаһандану дәуірінде рухани мәңгүрттіктен сақтану мен халықтық тәрбиенің мазмұнын сақтап қалу үшін өткен тарихымыз бен ұлттық құндылықтарымызды зерделеуде қазақтың ұмытыла бастаған тағам атауларын жаңғыртудың маңызы ерекше.

Ұмытылып, жадымыздан шығып бара жатқан ұлттық тағам түрлері көп. Олар қандай тағамдар? Сол ұмыт болып бара жатқан ұлттық тағамдардың түрлері мен олардың дайындалу жолдары және олардың адам ағзасына пайдасы жайында сөз қозғасақ...

Қарынбөртпе. Аты айтып тұрғанындай бұл қарынға салынып пісірілетін ұлттық тағам. Оны пісіріп дайындау үшін жас ет туралады. Сүйектері ұсақталып шабылады. Сосын айналдырылған қарынға тұз, бұрыш, жуа қосылып, аузын мықтап буады да қазанға салып, суға қайнатады. Оның дәмі қазанға асқан еттей емес, дәмді, хош иісті әрі жұмсақ болады. Қарынның ішінде пісірілгендіктен өз нәрі өзіне сіңеді. Бұл да кәделі тағамдар қатарына жатады. Мұны қонақ күте білетін ауыл адамдары жақсы біледі, арнайы әзірлейді.

Жөргем. Көшіп бара жатқан қазақ ошақтың түбіне нан көміп кететін болған. Ол кейінгі көш керуеніне деген қамқорлықты білдіреді. Малдың ішегін үрлеп, кептіріп, көшкен кезде асабаға ілінген күйінде қалдырады. Соңғы көш жұрттағы ошақтың басынан таба нанды алып, ілулі қалған ішекті қайнатып жеп, талғажау еткен екен. «Жүргенге жөргем ілінеді» деген сөз содан қалған. Дайындау тәсілі: Төстің етегіне тоқ ішек пен таспалап тілінген қарынды орайды. Оның сыртын ащы ішекпен қатты орағанда жөргем жасалады. Жөргемді асуға да, турап қуыруға да болады.

Сүбе. Сүбені жасау үшін ең алдымен, қойдың сүбе қабырғасының сыртын сылып, тұздаймыз. Оның үстіне ұсақталып туралған сарымсақты, үккіштен өткізілген сәбізді салып жаймалап, өз қалауы бойынша дәмдеуіштер қосасыз. Ішіне тағам көкөніс толтырылған етті қатты орап, сыртын жіңішке жіппен айналдырып бекітеді. Сүбе қазанға салынып, етпен бірге піседі. Сүбені қажетке қарай сүрлеуге болады.

Көмеш. Қарынға салып пісірілетін тағам. Тазартылған қарынның ішіне аса толтырмай марқаның, бағланның, ту қой мен серкенің етін және картоп, сәбіз сияқты түрлі көкөністерді қосып салады. Ерте кезде қарынның сыртын балшықпен сылап, отқа көміп дайындаған. Қазіргі кезде көмешті электр пештерде пісіруге болады. Ішіне шикі тамақ толтырылған қарынның аузын бекітіп, тесік тесіліп түтікше орнатылады. Көмеш әдетте екі сағаттың ішінде дайын болады.

Түте. Халқымыздың ұлттық тағамдарының бірі – түтеге тоқталмақпыз. Бұл шапқыншылықты, жаугершілікті, ел қорғау үшін «ат ауыздығымен су ішкен...» ұзақ жортуылды жылдары ойлап табылған тағам түрі болса керек. Кез келген етті әбден мейіздей қылып сүрлейді екен де, тұз сіңіп, қатып қалған соң, алдымен балтамен жентектеп шабады екен. Сонан соң келіге салып, түте түтесін шығарып түйеді. Айта кетер жайт ұмытыла бастаған ұлттық тағамымыздың атауының өзі осы жасалу жолынан шықса керек. Бұл түте әсіресе жолда келе жатқанда тойымды тамақ саналған. «Аттың жалы, түйенің қомында» келе жатып, қоржынындағы түтеден алып, бірер толғаса, өзегі талмай жүре береді деседі.

Ақсорпа. Ақсорпа бұрынғы кезде семіз жылқы, сиыр сойған қазақ үйі соғым сүйектерін далаға тастамай, бір ыдысқа салып жинап қоятын болған. ет азайып, қараозек шақта әлгі сүйектерді қазанға салып, су құйып қайта қайнатады. майлы сүйектер қайнаған кезде одан кәдімгі майлы сорпа болады. түсі ақшыл болғандықтан оны «ақ сорпа» деп атайды. Мұндай сорпаны суықта жүрген жұмысшылар мен малшылар терлеп ішеді. Бұдан шығатын қорытынды қазақ халқы тамақты ысыраптамай, оның түрлі көзін тауып барынша үнемді әрі оңтайлы кездерде пайдаланып отырған.

Жаужүрек. Адамның сау денелі өсуі үшін дене жаттығуларынан бөлек нәрлі тағамдардың аса маңызы бар екені белгілі. Жаужүрек – жаңа сойылған қойдың бауырынан жасалатын тағам. Оны дайындау үшін қойдың шарбы майы, алдын ала сүтке жібітілген бауыр керек. Ең алдымен бауырды бөлшектеп, шарбы майды төртбұрыштап тураймыз. Бауырға тұз, сарымсақ, бұрыш сияқты түрлі дәмдеуіштер қосып араластырамыз. 2-3 минут өткен соң

ол шарбымен әдемілеп оралады. Оралған шарбы май жазылып кетпес үшін жіңішке істікпен шаншып қоямыз. Барлығы бекітілгеннен кейін отқа қыздырылған майсыз табаға салып қуырамыз. Жаужүрек шарбының өз майымен пісетіндіктен екі жағын үздіксіз аударып отыру керек. Басқа малдардың бауырына қарағанда қойдың буырында гепарин элементі көбірек болатындықтан жаужүрек жүректі қуаттандырып қана қоймай, жүрек талмасына ем болады.

Мыжыма. Қазақы бай дастарханымызда ерекше орын алатын тағамдардың бірі – мыжыма. Кейде есімі белгілі адамдар шаңыраққа, үлкенге сәлем беруге әдейі соғады, амандық біледі. Сыйлы кісілерге міндетті түрде мал сойып, бас ұсынады. Алайда кейде қонақтар асығыс жүреді. Мұндайда қазақтар мал сойдырмаған кісілерге соған лайық дәм таттыратын жолды таба білген. Сондай бағалы тағамдардың бірі нақ осы мыжыма. Бұл негізінен нан тағамы. Наннан үлкен тамақ жоқ. Екіншіден бұл тағам түрі тез әзірленеді әрі өте дәмді, тойымды. Келген кісілердің соятын малға қарамайтынын білген бәйбіше шоққа дереу таба нан салады. Ол ілезде қайнаған шаймен бірге пісіп шығады. Бәйбіше сырлы аяқты алып, қарыннан сары сары майды мол салып, оның үстіне табадан жаңа ғана алынған ыстық нанды турап жіберіп, оң қолмен еседі де қонақтардың алдына қояды. Тұзды сары майға мыжылған ыстық нанның мұндай дәмді болатынын кейбір адамдар әлі де болса біле бермеуі мүмкін. Білікті адамдар мұндай тамақтың күнде жеп жүрген еттен де артық екенін бағалайды.

Біздің халқымызда да адам ағзасына өте пайдалы, бірақ бүгінде сирек дайындалатын тағамдар көп. Әрине, ұлттық тағамдарымыз бұнымен ғана шектеліп қоймайды. Айта берсек жеткілікті. Бүгінгі кезде италияның пиццасы мен пастасы, жапонның сушиі, француздың круасаны деп жүргенде, өзіміздің ұлттық тағамдарымызды ұмытып қалмайық деген ой келеді. Біздің санамыздан өлуге айналған қасиетті де ғажап атауларды терең тамырлы, биік мәуелі байламдарды қайта жаңғыртсақ, қазақ мәдениетінің, тілінің де қайта түлеп, бояуының байи түсуіне өлшеусіз үлес қосар едік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев: 1 том. – Алматы: РПК “DPS”, 2011; 2-4 том. – Алматы: РПК “Слон”, 2012- 2014; 5 том. – Алматы: Азия Арна, 2014.
2. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті
3. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)
4. Жылқыбаева А.Ш. Жылқыбаева А.Ш. Салт-дәстүрдің тілдегі көрінісі – Өскемен: ШҚМУ, 2004.
5. Қалиев С. Қазақтың сүт тағамдары және оларды әзірлеу технологиясы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРІНДЕГІ СҮТ ТАҒАМДАРЫНА ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6M020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты

Тілдің сөздік құрамының мәдени жақтарын зерттеу өте маңызды, өйткені сөз тек лексикалық мағынаға ие болып қана қоймай, сонымен қатар сол тілде сөйлейтін халықтың мәдени, рухани тұрмысынан мағлұмат береді. Осы ретте түркі тілдеріндегі сүт тағамдарына қатысты лексика аса назар аудартады. Түркі халықтарының негізгі тағамдарына сүт тағамдары жатады. Сондықтан болар тілде аталмыш атауларға қатысты діни наным-сенімдер, ырымдар, тыйымдар, салт-дәстүрлер көптеп кездеседі. Түркі тілдерінде сүт тағамдарын ақ деп атайды. Түркі ұғымында ақ - пәктіктің, тазалықтың көрсеткіші.

Соның ішінде Түркия қазаққа ең жақын бауырлас елдердің қатарына жатады. Түркияның Қазақ елімен жақындығы оның тілі мен діні, мәдениеті мен этникалық түп тамырларының біртектілігінде. Түркияның дәстүрлі мәдениетінде ежелгі «Оғызнама», «Китаби дәдам Қорқут» эпостық шығармалары мен «Көроғлы» дастаны ерекше аталады. Түркия тілі – көне жазбалы тіл, ескі атауы – Осман тілі. Оңтүстік-батыс тобының оғыз бұтағын құрайтын түрікмен, азербайжан, гагауз тілдерімен бірге түркі тілдеріне жатады.

Осы екі халыққа ортақ сөздер көбіне сүт тағамдары мен өнімдері атауларында да тоғысады. Мәселен, қазақша «сүтті» түріктер «süt» дейді, «айран» – «ауган», «қаймақ» – «каумак» секілді тағам атаулары көбіне ұқсас келеді. Алайда, мені қызықтырғаны мынау болды: түріктер біздіңше «қатықты» не болмаса «айранды» неге «yoğurt» деп атайды?

Yoğurt (йогурт)- қаймағы алынбаған сүттен ұйытқан аса қою айран. Йогурт - *жуырат* (қырғыз тілінде "*жуурам*". Көне түрікше "*йогурмақ*", ал қырғызша "*жууруу*" - "замесить", яғни "былғау" деген сөзді білдіреді. "Жууруу" сөзін қазақшаға бейімдесек, онда "жуыру" болар еді. Мысал үшін: қырғызша "кууруу", ал қазақша "қуыру", яғни - жарить). Қазіргі күні тұрмысымызда қолданатын йогурт сөзі Еуропа елдері тілдеріне (ағылшын, француз, испан, болгар, орыс, грек тілдеріне) түрік тілінен енген болса керек. [1].

Тереуағи- сары май.Log – сүзбе, оны айраннан әзірлейді. Ол үшін айранды кенепті қапшыққа құяды да, одан ағызады. Қалған қою масса сүзбе болып табылады. Одан кейін сүзбеге кішкене тұз салады. Оны кей жағдайда **çökelek** деп те атайды. **Peynir- ірімшік**, кілегейі алынбаған сүтті қазанға қайнатып, оны үстіне құйылған айранмен ірітіп жасайды. Түрік дастарханы ірімшіктің келесідей *beyaz peynir*- ақ ірімшік, *kaşar peyniri*-сары ірімшік, *salamura peynir*- ащы сыр, *gravyar peynir*- грюйер ірімшік, *tulum peyniri*-

ешкі ірімшігі, *lor peyniri*-сүзбе, *labne peyniri*- жұмсақ ірімшік, *örgü peynir, tel peynir, otlu peynir, koyun peyniri*-қой ірімшігі, *keçi peyniri*- ешкі ірімшігі, *çömlek peyniri* және тағы басқа алуан түрлеріне бай. **Ағыз**. Мал төлдегенде кейін 1-2 күн бойы сүт аса қою болады. Сауылған сүтті алдымен суытып, өте қою болғандықтан біраз су қосып қайнатады. Оны **ағыз** деп атайды. Қайнату кезінде үнемі араластырып тұрмаса, ыдыстың түбіне жабысып қалу қаупі өте жоғары. Қазақ халқының уызына ұқсатамыз. **Қауымақ**- піскен қаймақ пісірілген сүттің бетінен алынады. **Кефир**- айранға ұқсас сусын. [2].

Түрік тіліндегі сүт тағамдары атаулары қазақ тіліндегідей алуан түрлі болмаса да, сүт өнімдеріне байланысты мақал мәтелдерді молынан табуға болады. Бірқатар мақал-мәтелдердің де мағыналық тұрғыдан қазақ дәстүріндегіден аса айырмашылығы жоқ екендігі байқалады. Мәселен «сүт» сөзі қатысқан: *Sütle giren huy canla çıkar*. сүтпен кірген әдет, жанмен шығады. *Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer*- сүттен аузы күйген қатықты үрлеп жейді; [3]. «Йогурт» сөзі қатысқан: *İnsanın temizi sırtından, sütün temizi yoğurdundan belli olur*, - адамның тазасы сыртынан, сүттің тазасы йогуртынан белгілі болады. *Evin ve yoğurdun yenisi makbuldür*, - үйдің және йогурттың жаңасы абзал. *Yoğurdu tuz, insanı söz öldürür*, -йогуртты тұз, адамды сөз бұзады. *Zemheride yoğurt isteyen, cebinde inek taşır*; Айран сөзінің қатысуымен: *Ayran içmeye gelmek, ara açmaya gelmemek*, - айран ішуге келу-ара ашуға келу емес. *Ayranı yok içmeye, gümüş köprü ister geçmeye*, - айраны жоқ ішуге, күміс көпірден өткісі келеді. *Bildiğin ayranı bilmediğin yoğurda değişme*, - білген айраныңды білмеген қатығыңа айырбастама. *Komşu komşudan huy kapar, ayranına su katar*, -көрші көршіден әдет алар, айранынан су қосар; Ірімшік сөзінің қатысуымен: *Peyniri deri, kadını eri korur*, - ірімшікті тері, әйелді ері қориды. *Yağlı peynir deriden çıkmaz*, - майлы ірімшік теріден шықпас. *Asil azmaz, bal acımaz, acırsa yağ acır, kökeni ayrandır*.— «Асыл азбайды, бал ашымайды, ашыса май ашиды, түбі айран болғасын...» сияқты мақалдар мен мәтелдерді кездестіруге болады. [4].

Әр халықтың, әр ұлттың жанына жақын, айрықша қастерлейтін өз бояуы, өз түсі болады. Ол сол халықтың табиғи болмыс-бітімі мен мінез-кұлқынан да хабар беріп тұрады деп есептеледі.

Ақ түс – қазақ ұғымындағы ең қасиетті түс. Сондықтан өзі ұнатқан зат пен құбылыс атауына «ақ» сөзін тіркестіріп отырған: ақ бата, ақ жүрек, ақ семсер, ақша бет т.б. Ақ түс негізгі мағынасында және ауыспалы мағынада қолданылып, тазалық, даналық, ізгілік, символын білдіреді. Мысалы, ақжаулық – отбасы, тұрмыс құрудың символына айналған сөз. Ұлттың этноментальдық таным жүйесінен орын алатын негізгі қоректің бірі – сүт атауын белгілі бір қалыптасқан этнотанымдық символдардың көмегімен де байқауға болады. Сүт – анаға жақындықтың белгісі, символы. Яғни, сүт лексемасы тек түркі халықтарында ғана емес, басқа халықтарда да символдық мағынаға ие. Осыған байланысты қазақ және түрік халықтарында ақ тағамдарға қатысты, оның шипасы, оның құдіреті, қасиеті мен тазалығы туралы аңыз-әңгімелер, мысалдар ел аузында тараған. Солардың біршамасынан мысал келтірсек:

Наки Тезелдің кітабынан алынған «**Пері қыз**» әңгімесінде сүтті жерге төгу әрекеті көрініс табады. Күндердің бір күнінде бір әйел сүтті жерге төгіп тұрыпты. Мұны сыртынан байқап көріп тұрған бір жігіт, әйелдің бұл қылығының мәнін сұрапты. Сонда әйел бұл қызымның қолының кірі депті. Қанша қараса да сүттің бетінен кір таппаған жігіт, қыздың қолының қаншалықты таза екенін түсініп, ол қызды көрмей жатып ғашық болып, үйленгісі келген екен. [5, 45-б].

«**Седөф Баджы**» атты әңгімеде 3 ұлы, 1 қызы және адал жарымен тату тәтті өмір кешіп жатқан падишаһ туралы баяндалады. Ол қызын жақсы көргені соншалық әлемнің мен деген ханзадаларына қызын беруге қимапты. Күндердің бір күнінде әйелі қайтыс болып, басқа әйел алыпты. Өгей ана үш ұлды сиқырлап құс қылып ұшырып жіберіп, падишаһтың қызының дидарын сұрықсыз құбыжыққа айналдырып жіберіпті. Қыз бауырларының құс боп ұшып кеткенін көріп оларды іздеуге шығып тауып алса, бауырлары оны ал шөл ортасындағы көлге алып кетті. Көлге кіріп кеткенде қыз сүттен ақ, судан пәк болыпты [6, 101-б]. Сүт бұл жерде қалыптасқан бір ұғым ретінде көрінген. Қыз көл суының шипасының арқасында сүттен де ақ, судан да таза болыпты.

«**Кім едім, кім болдым, кім боламын**» әңгімесінде уәзірге күйеуге бермекші болған падишаһтың қызы үйінен қашып кетіпті. Орманда бір шопанмен танысып, онымен отау құрыпты. Бір күні уәзір мен падишаһ қыздың қашқан ауылын тауып үйіне дейін барған екен. Жол-жөнекей сүт сауып отырған шопанды көріп сүт сұрапты. Сонда шопан ақ ниетімен сүт ұсыныпты. Оның берген сүті оны сарайға, уәзірлікке, бақытқа жеткізіпті. [5].

«**Сөйлейтін бөбек**» атты мысал- әңгімеде падишаһтың бір баласын анасынан кілт алып келу үшін о дүниеге жіберіпті. Бала о дүниеде таңғажайып құбылыстарға тап болыпты. Қайтар жолында сүтті бір ыдыстан бір ыдысқа алма кезек ауыстырып құйып отырған әйелді көріп, мән-жайын сұрағанда ана дүниеде сүтке су қосқандығын, енді сүттен суды айыра алмай отырғандығын айтады. Бұл жерде сүтке су қосу әрекеті арқылы өмірдегі әділетсіздік, алаяқтық пен өтірік алдауды ашық- айқын көрсетіп тұр. [7]

«**Бұзық Сердже**» мысалында Сердженің бір аяғына тікен кіріп кетіп оны алып беруге нан пысыратын кәрі әйел көмектесіпті. Әйел тікенді табанынан суырып ала беріп, отқа тастай бергенде Сердже әжейдің бір нанын алып қашыпты. Нан қатты болған соң жей алмаған ол тау етегінде қойын жайып жүрген шопаннан сүт сұрап алып, матырып жеген екен. Сүтке нан батыру түрік ас мәдениетінің бірі болып табылады. Кейбір аймақтарда оны тіпті сүт кебабы деп атаған. [7].

«**Уч шехитлер**» мысалында нұр дидарлы қарт таяғын жерге ұрып қалған сәтінде жер астынан сүт реңкті су атқылайды. Бұл ұқсатудың түрлі себептері болуы керек. Әңгіме былайша өрбиді: жорық кезінде үш ағайындының бірісі қатты жараланыпты, көз жұмар алдында бір жұтым су тілепті. Екі ағасы айналадан бір тамшы су таба алмапты. Сөйткенде алдарынан нұр дидарлы қарт кез болып, олардың тілегін орындап таяғымен жерді соғып қалған кезінде жер астынан сүт реңкті мұздай суық су

атқылапты. Мұздай суық судың түсі шынымен сүттей ақ болады екен. Бұл теңеуді әңгімеде судың қаншалықты суық болғандығын көрсету үшін пайдаланса керек. Сонымен қатар сүт әрқашан берекенің, тазалықтың, сафтықтың, жақсылықтың символы екені шүбәсіз [8, 38-б].

Сүт тағамдарына байланысты салт-дәстүрлер, діни наным-сенімдер қазақ және түрік халықтарында көптеп кездеседі және де көбінесе олар ұқсас болып келеді. Ал мұндай ұқсастықтар олардың тек мәдени, рухани байланысының нәтижесі ғана емес, сонымен қатар олардың этногенездерінің ортақтығының көрсеткіші.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті
2. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)
3. Жанұзақ Әлімгерей. Қымыз түрлері. Ана тілі. 2010. №29. 62-64 бет.
4. Жылқыбаева А.Ш. Жылқыбаева А.Ш. Салт-дәстүрдің тілдегі көрінісі – Өскемен: ШҚМУ, 2004.– 84 б.)
5. Қалиев С. Қазақтың сүт тағамдары және оларды әзірлеу технологиясы
6. Eren-1999-Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü..
7. «Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü». Hasan Yiğit. Ankara-2012
8. «Türk Atasözleri Sözlüğü», Ali Püsküllüoğlu. Ankara-2001
9. BORATAV, Pertev Naili (1982). 100 Soruda Türk Folkloru. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
10. BARIĞCAN, Hasan (1998). Ege Efsaneleri. Ankara: Gnkılap Yayınları.

Сарсембаева С.А.

МАМЫРСУ Өңірі Жер-су атауларының тарихи-лингвистикалық сипаты

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
БМ020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты

Кез келген аймақтың жер-су атаулары бірден қалыптаспайды. Олармындаған жылдардың, ондаған ғасырлардың жемісі. Демек, топонимия үнемі тарихи сипатқа ие болады. Сондықтан, белгілі бір аймақтың топонимиясын зерттеуде жер-су атауларын тарихи тұрғыдан қарастырудың ерекше маңызы бар. Белгілі бір аймақты қай кезеңде кімдер мекендеген деген сұраққа жер-су атауларынан артық ешбір единица жауап бере алмайды. Сондықтан аудан топонимиясын, ең алдымен, тарих сипатта қарастырған дұрыс. Мұны «топонимдердің стратиграфиялық қабаттарын анықтау» деп атайды. Стратиграфия термині – топонимикаға геология ғылымынан соңғы кездері ене бастаған термин. Шет тілдер сөздігінде «стратиграфия – тау

жыныстарының қат-қабаттану формаларын және жер қабығы қабаттарының тарихи тізбекте жасалуын зерттейтін геологияның бөлімі» деп анықтама берілген [1, 47]. Қазақ тіл біліміндегі топонимика мен этимологияны сабақтастыра зерттеген белгілі ғылым Ә.Әбдірахманов қазір стратиграфия терминінің бұл мағынасының кеңейіп, топонимика ғылымындағы жер-су аттарының жасалуындағы тарихи көне қабаттарды, соның ішінде ең көне субстратты топонимдерді зерттеуде қолданылатын терминге айналып отырғандығын атап көрсетті [2, 58]. Яғни, бұл термин, көбінесе, топонимдердің көмескіленген этимологиясын айқындауға қатысты қолданылады. Мамырсу өңірі топонимиясының құрамы өте күрделі сипатта. Олардың ішінде қазақтың байырғы төл сөздерінен жасалғаны да, басқа тілдерден енгенде кездеседі. Бұның өзі аймақ топонимиясын зерттеуде топонимдер құрамындағы түрлі дәуірлерге тән лексикалық қабаттарды анықтауға негіз болады және ол топонимдер осы өлкенің өткен тарихынан аса құнды деректер бере алады. Аймақ топонимиясы құрамында көне дәуірге тән лексикалық қабаттардың сақталғанын жиналған топонимиялық материалдардан анық көруге болады. Ол атаулардың біразы қазіргі әдеби тілімізде кездеспейді және ол сөздер мән-мағынасы жағынан бүгінгі таңда қалың көпшілікке түсініксіз болып келеді. Сондықтан олардың о бастағы лексикалық мағынасын айқындау, құрамындағы дыбыстардың фонетикалық тұрғыдан өзгеру күйін анықтау тіліміздің ерте кездегі лексикалық қорынан қажетті дәрежеде мағлұматтар береді. Демек, Мамырсу өңірі топонимиясын диахронды сипатта қарастыру, оның тарихи стратиграфиясын анықтау өзекті әрі аса қажетті болып табылады.

Мамырсу өңірі территориясында әр түрлі тілдік семьяларға жататын топонимдер жинақталған. Бұл құбылысты профессор В.И.Абаев былай сипаттайды: «народы и племена, сменяя друг-друга на определенной территории, не исчезают бесследно. Каждое новое племя получает и сохраняет кое-что от своих предшественников. Это «кое-что» может быть и весьма значительным» [3, 115].

Аса бай тарихы бар Қазақстан территориясындағы жер-су атауларын бірыңғай топонимикалық жүйеде қарастыру мүмкін емес. Ғалымдардың пікірінше, жоғарыда көрсетілгендей, Қазақстан топонимиясы тарихи қалыптасуы жағынан түрлі тілдік қабаттардан (страттардан) тұрады: 1) көне қабат; 2) ерте дәуірдегі жалпытүркілік қабат; 3) араб-иран қабаты; 4) моңғол қабаты; 5) орыс қабаты; 6) жаңа қабат [4, 94]. Топонимдерді дәл осылай қарастыру оларды тілдің лексика саласына кіретін топтардың ішіндегі өте тұрақтысы және тамыры тарихтың тұңғыық тереңінде жатса да, тұғасын сақтап, тілге тиек етерлік, дерек берерлік із қалдыратын категория деп тануға мүмкіншілік береді.

Қазақтың жеке халық ретінде қалыптасқанға дейінгі халықтық тілінің тарихи негіздері мен арналары жалпы түркілік кезеңнен басталатындығы ғылымда толық дәлелденіп отыр. Қазіргі түркі тілдерінің барлығында кездесетін (кейбір дыбыстық, морфологиялық өзгерістерді есептемегенде) лексиканың қазақ тілінде де өзгеріссіз келуі – бұл тілдердің өзінің тарихи

бастауын түркі тілінен алып, жалпытүркілік қабатты құрайтындығының берік дәлелі. Мысалы, Мамырсу өңірінде кездесетін Айдынкөл атауының құрамындағы «Айдын» сөзі түркі тілдеріне ортақ. Әзірбайжан тілінде – айдын, түрік тілінде де – айдын, ұйғыр тілінде – айдун. Айдын – айлы+түн, ай+түн, яғни, ай сәулесінің түнде су бетіне түсіп, шағылысқан жарығы су бетін жарқыратып, көрініс беретіні жоғарыдағы топонимнің пайда болуына негізі болған.

«Ауыл» термині де көптеген түркі тілдеріне ортақ болып табылады. Бұл сөздің төркіні түркі тілдеріндегі ақ – «қоршау, ішіне алу» мағынасын береді. Оған есім тудыратын – ыл, -іл жұрнағы қосылып, «қоршалып жасалған мал қора» деген мағынадағы «ауыл» сөзі пайда болған. Ауыл сөзі қырғыз тілінде – айыл, татар тілінде – авыл, чуваш тілінде – ял болып өзгергені болмаса, семантикалық мағынасын сақтап қалған. Синхрондық тұрғыдан сипаттайтын болсақ, ауыл сөзі күрделі топонимінің компоненті ретінде де, эллипсисті топоним ретінде де жиі қолданылатын сөзге айналған [5, 83].

Топонимдер жүйесіндегі кірме қабатты ғалымдар араб-парсы жалқы есімдерінен бастайды. Ол атаулар VIII – XII ғасырларда Қазақстан территориясына арабтардың келуімен және мұсылман дінінің таралуымен байланысты енген сөздер. Бұл туралы Э.М.Мурзаев былай дейді: «Арабтардың жаулап алуы ислам дінінің таралуымен байланысты еді. Мұсылман мешіттері арқылы арабтардың біраз діни терминдері елді мекендердің, киелі орын, зират, мола, бейіт атаулары ретінде тілімізге енді» [6, 194]. Пікірге сүйене отырып, араб тілінен енген сөздер қатарына зират, мола, мазар, әулие, шайтан және т.б. жатқыза аламыз.

Әулие (ар. аулия) – дін уағыздаушы, құдай жолын қуушы әулие [7, 81]. Мысалы: Әулиебұлақ, Әулие қыз бейіті т.б.

Мамырсу өңірінде кездесетін Шарбақ, Шұрық атаулары да араб-парсы тілдік қабатына жатады. Шарбақ парсы тілінде «чарбағ», үйдің төрт жағын қоршап тұратын бақ немесе ауыспалы мағынасында қоршау деп көрсетіледі [7, 625]. Ақшатау ауылдық округі аумағындағы Шарбақ тауы бір жағы жар, екінші жағы тоғаймен қоршалғандықтан, ертеден мал егуге, таңбалауға қолайлы болған. Шұрық (парсыша сурах) – тесік, саңылау немесе өтетін тар тесік жол [7, 641]. Мамырсу өңірінде кездесетін Шұрық атауының табиғи ерекшеліктеріне байланысты қойылған деп пайымдай аламыз.

Моңғолдар үстемдігі салдарынан қазақ жерінде де моңғол атаулары ене бастады. Алайда қазақ топонимиясының моңғол тілінен енген атауларымен толығын жоғарыда көрсетілгендей, тек осы шапқыншылық болған кезеңмен ғана шектелмейді. Мамырсу өңірі территориясында кездесетін кейбір атаулар қазақ тілі мен моңғол тілдері арасындағы тарихи байланыстың тереңдігін аңғартады. Мәселен, Исаттың қарағаны, Бозқараған, Майқараған топонимдерінен екі тілге де ортақ моңғолша харгана // қазақша қараған лексикалық параллельдері өте ертеден келе жатқан өсімдік атауларын көреміз. Құрылымы: Түрк. qara// моңғ. qarǵa + көне түрк. *ī* «ағаш» + уана. Қазіргі моңғол тілінде –уан(а) қосымшасы «кішірейткіш» мәніндегі өнімді

қосымша болып табылады. Қазақ тілінде беткей, төскей, қалақай т.б. сөздер құрамында кездесетін –қай қосымшасы да «кішірейту» мағынасын арқалайды [8, 33]. Оба – алтай тілінде: 1.стога, куча; 2. Устар. Груда жертвенных камней в честь духа горы – обо, обого деп берілген [9, 398]. Ә.Әбдірахмановтың зерттеуінде көне моңғол тілдеріндегі оба-обоо сөзі моңғол тілінде овойх-үйілу, овоолох-үю, овоолсон-үйген, үйілген мағынасын береді деген тұжырым бар [2, 58]. Қазақ тіліндегі оба сөзі қатысымен жасалған топонимдерден шағын төбешік, бір нәрсенің үйіндісін көреміз. Мамырсу өңірінде Бесоба, Қособа, Обалы, Қырықоба, Сарыоба сияқты атаулар кездеседі.

Кеңестік дәуірде қалыптасқан топонимдер Мамырсу өңірінің топонимдерінің орыс қабатын құрайды. Оларды шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады: 1) Колхоздастыру мен коллективтендіру және социалистік құрылыстың орнауы кезеңін сипаттайтын атаулар: Буденное (Бозай ауылы), Овцевод атаулары (Қопа ауылы) және т.б. 2) Кеңес дәуіріндегі партия, мемлекет қайраткерлерінің, соғыс батырлары және еңбек ерлерінің құрметіне берілген атаулар: Калинин (Тарлаулы а.о.) 3) Комсомол-жастар бригадасы қозғалысы кезінде қалыптасқан атаулар: Оян, бірлік (Тарбағатай а.о.), Комсомол (Мамырсу а.о.), Орақ-балға (Ақшәулі а.о.) және т.б. Кеңестік дәуірде қалыптасқан ұлттық топонимдердің үнемі қазақ топонимикасының дамуына қолайлы жағдай туғызбағандығы кім-кімге де белгілі. Олар халқымыздың ғасырдан ғасырға мұра болып жалғасқан тарихи атауларының орнын басты. Сөйтіп кеңестік дәуірде ұлттық топонимия өзінің біраз тарихын жоғалтты деп айтуымызға болады.

Қорыта келе, Мамырсу өңірі топонимиясы өзіне ғана тән, басқа аймақ топонимдеріне ұқсамайтын стратиграфиялық ерекшеліктерге ие болады. Оның әрбір стратиграфиялық қабаттары аймақтың тарихи ерекшеліктерін, осы жерлердегі тарихи кезеңдерді қамтиды. Сондықтан аймақ топонимиясының ерекшеліктерін анықтауда стратиграфиялық қабат белгілі дәрежеде маңызды рөл атқаратыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Словарь иностранных слов. М.: «Русский язык», 1987, с.47
2. Әбдірахманов Ә.Ә.Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым, 1975, 58 б.
3. Абаев В.И. О происхождении фонемы в славянском // Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 115].
4. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Алматы: Ғылым, 1989, 94 б.
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Выпуск 1., М.: Наука, 1974, с.83].
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1971, с.194
7. Мамырбекова Г.М.Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. -656 б.
8. Сағидолда Г.С.Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология.-Астана: «Кантана Пресс», 2011. – 355 б.].

Төлегенова Ж.Т.

СЫН ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
6M020500 «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы
магистранты

Қазақ халқының эстетикалық талғамының қалыптасуына оның өмір сүрген географиялық ортасы, айналысқан шаруашылығы, соған орай қалыптасқан әдет – ғұрып, салт – дәстүрлері тікелей әсер етті. Көшпелі тұрмыста ертеден кешке дейін мал соңында жүрген қазақтың ойы сан тарапқа шарықтап, көңілі көкке қалықтап, ән салмайтын, өлең шығармайтыны жоқ –тұғын. Кешке ауылға келіп, жұмыстан қолдары босап, ел жиналғанда сол көрген – білгендерін майын тамызып әңгімелеу, шығарған өлең – жырларын айтып беру дәстүрге айналған. Сөз өнеріне деген талғамы сұлу табиғаттың аясында төрт түлік малдың артында жүріп қалыптасқан, өзі де бір –екі ауыз өлең шығарудан құр алақан емес тыңдаушы алдында, өлең, жыр –дастан, ертегі, аңыз, әңгімелер айту оңайға түспейтін. Сондықтан да халықтың арасынан сөзге икемі бар адамдар бірте –бірте сұрыпталып шығып, сөз өнерімен арнайы айналысып, кәсіп ете бастады. Олар тыңдарманының белгілі бір эстетикалық қажеттілігін өтеу үшін халық алдында шаршы топта өнер көрсетіп, халықтық эстетиканың тезінен өтті [1,6].

Халықтың эстетикалық қажеттілігіне қызмет етіп, танымал ақындардың сөз өнеріне деген жоғары талаптарынан, сынынан өткенде ғана ақын атына ие болып, ел құрметіне бөленген. Сөйтіп, ғасырлар бойы жасалынған ауыз әдебиеті небір аумалы – төкпелі заманалар бойында халқымыздың рухани қажеттілігін эстетикалық талғамына сай қанағаттандырып уақыттардың дауылынан, қаншама қатал сыннан өтіп бізге жетті; болашаққа да осылайша кете береді.

Сонымен бірге ауыз әдебиетінде ерлік пен ездік, адалдық пен арамдық, жақсылық пен жамандық, достық пен қастық, адамгершілік пен хайуандық сияқты адам өмірінде жиі кездесетін қасиеттер де сан мәрте сараланған. Осының барлығы да адамдардың бойындағы кемшіліктерді әйтеуір мінеу мақсатында ғана емес, оған қоса болашақ ұрпақтың адамгершілігі мол, білімді, парасатты, елін қорғап, халқына адал қызмет жасайтын абзал азамат болып өсуі үшін жасалынды. Өйткені алдыңғы ата, аға ұрпақтар рухы биік елдің болашағының да зор екенін біле біліп, сол мақсатқа қызмет еткен [1,8].

Сыншылдық ой – пікірлердің барынша өткір көрінген жері ақындар айтысы болды. Басқа халықтар әдебиетінде онша кездесе бермейтін ақындар сайысы – қазақ әдебиетінде ғана тән ерекше құбылыс. Бірден суырып салып

айтылған айтыс өлеңдерінде қарсылас жақтың түрлі кемшіліктерімен бірге сөз саптауларындағы селкеуліктер де қатал сынға ұшырап отырған. Орынсыз айтылған бір ауыз сөздің өзі қанша мықты ақын болса да жеңіліске ұшыратқан. Өткен ғасырларда небір классикалық үлгілері жасалынған айтыс өнері бүгінгі күндері де жемісті жалғасын тауып келеді.

Сұлулықты, әсемдікті танып білудің негізгі заңдылықтары барлық халықтар үшін ортақ болғанымен де кейбір тарихи, географиялық шаруашылық діни, наным – сенім жағдайларынан туындайтын ұлттық ерекшеліктері де болмай қоймайды. Мысалы, еуропалықтар мен азиялықтардың сұлулық категорияларында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Сол сияқты бұл құрлықта көрші тұратын халықтарда да елеулі ерекшеліктер байқалады. Сондай –ақ көкөрай шалғын сайын дала, айдын шалқар көл, басына бұлт қонақтаған асқар тау да табиғи үйлесімділіктің, асқан сұлулықтың нағыз өзіндей қазақтың жан дүниесімен сәйкестік тауып, көңілін шарықтатып көтереді; нәзік сезім пернелерін оятып, ән салдырады. Елін сүй, Отанын қорғау – ер азаматтың басты парыз деп білген қазақ үшін тұлпар мініп, бес қаруын асынған жігіттен сұлу жігіт жоқ. Ауыз әдебиетінде «жігіт болсаң, осындай бол», – деп үлгі тұтатын небір батыр, ақылды, өнерлі, тапқыр жігіттердің бейнесі асыл сөздермен сомдалады.

Жар сүй, өсіп – өну өмір сүрудің, бақытқа жетудің негізгі шарты деп санаған қазақ үшін жардың орны, ананың рөлі бөлекше. Ғашықтық жырларында, шіркін, қыздар осындай болсайшы деген армандардан туындаған Қыз Жібектей, Баян сұлудай, Ақжүністей, Құртқадай, Гүлбаршындай, Айман –Шолпайдай арулар қазақ қыздарының биік эталонына айналды.

Міне, осы сияқты сұлулықты сезінудің, ол туралы таным – түйсіктің өзі халқымыздың тұрмыс – тіршілігінен, өмір туралы түсінігінен болашақты ойлауынан барып туындап, ғасырлар бойы қалыптасып, тұтас бір халықтың ұлттық ерекшелігіне айналып, оның ауыз әдебиетінде шынайы көрініс тапқан. Сонымен көркем әдебиет, оның ішінде әсіресе ауыз әдебиеті – халықтың сөз өнеріне деген ғасырлар бойы қалыптасқан сыншыл көзқарасының, халықтық эстетиканың жемісі, көрінісі. Сондықтан да әдеби сынның қайнар бұлақ бастаулары халықтық эстетикада жатыр. Халықтық эстетика ауыз әдебиетінде бар болмысымен көрініс тапса, кейінгі жазба әдебиеті дамып, профессионал әдеби сын қалыптасқан кезде де өз рөлін жоймайды. Шын мәніндегі әдеби сын өзінің ұлттық эстетикалық негізіне сүйенгенде, халықтың жүрегіне ғасырлар бойы жол тартып, эстетикалық: ләззат, рухани қуат беріп келген терең тамырлардан нәр алғанда барып өзінің қиын да құрметті миссиясын ойдағыдай орындай алады [1,10].

Әдебиет сынының тарихы ертеден басталады. Қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік, идеялық сапалары аса жоғары классикалық үлгілерін парықтауда әдебиет сынының рөлі зор болды. Ол жазба әдебиетінің, ғылымның дамуымен бірге өрбіп отырады. Отырарлық ғұлама Әбу Насыр әл – Фарабидің, Махмұт Қашқаридың, Жүсіп Баласұғынның сөз өнері жайлы

жазған пікірлері, қазіргі қазақ әдеби сынының бастау алар қайнар көзі деуге болады.

Көне дәуірдегі әдеби мұралар күллі түркі халықтарына ортақ болып келетін XV ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. «Қазақ» деген атаудың белгілі бола бастауы XV ғасырдан басталса, одан арғы түркі дүниесіне бірдей қатысы бар ең алғашқы әдеби ескерткіштер ретінде Орхон – Енисей жазбалары аталып жүр. Күлтегін мен Білге хандар қайтыс болғанда басына қойылған құлпытастарға олардың өмір жолдарын, халқына еткен қызметтерін сына жазуымен ойып салған жазбалардың әдеби сипаты бар. Өнер бар жерде оған деген пікірі де бар. Түркі халықтары сөз өнерінің алғашқы үлгілері саналатын Орхон – Енисей жазбаларында көркемдік танымды танытатын парасатты пікірлер мен бейнелі сөздер баршылық. Осындай көркемдік сипаты айқын Талас – Шу ескерткіштерінде де ойлы сөз өрнектері жиі кездеседі.

Қорқыттың атына байланысты аңыздар кейінгі кездерге дейін ауыз әдебиеті үлгісі түрінде ұғынылып келсе, соңғы зерттеулер оның нақтылы өмір сүргенін, бірсыпыра шығармаларын, күйлерін анықтап, түркі халықтарына ортақ ойшыл екенін дәлелдеп отыр. Оның үстіне Қорқыт есімі түрік әзербайжан түркімен өзбектерде біршама зерттелініп, олардың әдебиет тарихтарынан тиісті орнын алған. Қазақ әдебиетінде де Қорқытқа байланысты шығармалар баршылық [2,16].

Екінші Аристотель атанған отырарлық Әл –Фараби (870-950) сөз өнері жайлы да құнды еңбектер жазып қалдырды: «Сөз ғылымын жүйелеу», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме (поэтика, риторика, софистика)», «Өлең кітабы», «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат», «Поэзия туралы», т.б. бар ғылымды беске жіктеген ғалым бірінші кезекте тіл туралы ғылымды айтады. Әл –Фараби поэтиканы өлең құрылысы мен оның өлшем түрлері, ұйқас, әуезділік деп үш тұрғыдан қарайды. Ол әсіресе араб –парсы поэзиясын зерттеп, олардың он бір заңдылық –талаптарын көрсетеді. Олардың ішінде қазақ өлеңіне де қатысты сөздің бейнелілігі, ұйқас, ішкі ұйқас, бунақ, ырғақ, әуенділік, буын, тармақ, шумақ хақында ғылыми пікірлер білдірді [2,34].

Жүсіп Баласағұнның (XI ғасыр) «Құтты білігі» түркі халықтарының ортақ асыл сөз қоймасы іспеттес. Талай ғасырдың тәжірибесінен туған даналық шешендік сөздер, мақал –мәтелдер, ой –толғамдар «туысқан халықтармен қатар қазіргі қазақ тіліне де үндес».

Махмұд Қашқаридың «Түрік тілдерінің лұғаты» («Диуани лұғат ат Түрік») атты еңбегінде де сөз өнері жайлы ойлы өрнектер баршылық. «Әдептің басы –тіл», «Тілімен дастарханға жетер» (тілді адам бай дастарханға жетеді), «Ақылды сөз алтын табаққа жеткізер», «Ер жігіттің сөзі біреу», «Жақсы адамға сөз ереді» [2,48] – сияқты тіркестерден түркі халықтарының өміріндегі тілдің маңызы айқын көрінеді.

Алтын Орда дәуірінің XII – XVI ғ. мұралары онша көп сақталмаған. Бұл кездегі әдебиет өкілдерінен біз Саиф Сарай, Хорезми, Құтб, Дүрбек, Лутфий, Сайдахмад, Әли Атан, Рабғазы, т.б. шығармаларын білеміз. Рабғузидің «Қисса –сұл Әнбия» сияқты шығармалары және қыпшақ тілінің

жинағы «Кодекс Куманикус» жеткен. Бұларда тіл өнері жайлы арнайы айтылған пікірлер жоқ болғанымен де, көркемдіктің жоғары талаптары негізінде жазылғаны көрінеді.

XV ғасырда жеке хандық құрып, қазақ халқы тарих сахнасына шыққан кезден бастап, ұлттық сөз өнері биік асуларға бет алды. Халық арасынан іріктеліп шыққан тілі жүйрік, орақ ауызды ақын – жыраулардың, дуалы ауыз би – шешендердің беделі ел арасында аса жоғары болды. Қазақ хандары ел билеу істерінде сөз ұстаған беделді ақын – жырауларды, билерді қасына тартып, солар арқылы халықпен тіл табысып отырды.

Қазақ хандығы дәуірінде Асан қайғы, Сыпыра, Қазтуған, Доспамбет, Шалгез, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтанберді, Бұқар, Тәтіқара, Қожаберген, Үмбетей, Шал сияқты әрі ақын, әрі философ, әрі қайраткер жыраулар қазақ поэзиясы қазақ үшін өмірдің мәнін түсінудің философиялық әліппесі іспеттес. Ақын – жыраулар адамдардың моральдық болмысына айрықша назар аударып, үлкен талаптар қоюмен бірге сол адамдардың бір – бірімен негізгі қатынас құралы саналатын тілге де ерекше мән берген. Осындай ойларын мақал – мәтел дерлік поэтикалық шумақтар арқылы түйіндеп отырған [1,9].

Сөйтіп, жазба әдебиетке дейінгі ауыз әдебиетінің ірі өкілдері ақын – жыраулар поэзиясынан сөз өнеріне қойылған биік талаптарды көреміз.

Сын жанрының сара жолы, даму бағдары бірден қалыптасып, әдеби процестің әділ әрі салиқалы төреші дәрежесіне жетпегені аян. Көркем әдебиеттің бұралаң соқпақтарын, өсуін, тоқырауын, алдағы міндеттерін бағалауда жалпы сыни ойдың да қилы – қилы іздену сәттерін басынан кешіргені мәлім. Ол басқа да әдеби жанрар сияқты қоғамның, адамзат ойының өркендеу сатысына сәйкес етіліп, тамырын тереңге жайып, арнасы кең толқымалы ойдың саралы сарапшысына айналды. Ол барлық көркем құбылыстың ішкі әлеуметтік – психологиялық сыйпатын ғана ашып қойған жоқ, марксизм – ленинизм идеясын негізге ала отырып, таптық тартысты, әдеби шығарманың гуманистік нышандарын айрықша нысанаға алып, жан – жақты талдады.

Бүгінгі әдеби сын соның нәтижесінде тек көркем шығарманың әсерін, кейіпкерлердің іс – әрекетін оқырманға түсіндіретін жеңіл міндеттен арылып, қоғамдық ақыл – парасаттың, философиялық ойдың таразысы дәрежесіне көтерілді. Міне, осындай даму барысының бар қасиетін бойына сіңірген көп ұлттық совет әдебиетінің аясындағы қазақ әдебиеті сынының да өзіндік даму ерекшелігі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақұлы Д. Қазақ әдебиеті сынының тарихы Алматы: Қазығұрт баспасы, 2011.-420 б. I том.
2. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994.– 144 б.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1997ж. 852 б.